AS 244 .T39 v.11:1
Teyler's Godgeleerd
Genootschap.
Verhandelingen

VERHANDELINGEN

RAKENDE DEN

Natuurlijken en Geopenbaarden Godsdienst,

UITGEGEVEN DOOR

TEYLERS
GODGELEERD GENOOTSCHAP.

Nieuwe Serie.

ELFDE DEEL.

1e Stuk.

HAARLEM,
DE ERVEN F. BOHN.
1883.

Digitized by the Internet Archive
in 2019 with funding from
Princeton Theological Seminary Library

https://archive.org/details/verhandelingenra111teyl

PROGRAMMA

VAN

TEYLERS GODGELEERD GENOOTSCHAP

TE

HAARLEM,

voor het jaar 1883.

Directeuren van Teylers Stichting en de Leden van Teylers Godgeleerd Genootschap hebben in hunne vergadering van 27 October 1882 uitspraak gedaan over twee verhandelingen, die hun waren toegezonden in antwoord op eene in 1881 uitgeschreven prijsvraag, waarbij „eene levensbeschrijving van „Melchior Hofmann" verlangd werd.

De eene dier verhandelingen was in 't Nederlandsch gesteld, onder de zinspreuk: „ich vermag nicht überall u. s. w." *Cornelius*; de andere in het Hoogduitsch met het motto: *Σπουδάζετε τηρεῖν τὴν ἑνότητα κτέ.*

—

In beide verhandelingen waardeerden de beoordeelaars de buitengewone vlijt en volharding, waarmeê de schrijvers, niet slechts berustende in 't geen gedurende den laatsten tijd omtrent dit onderwerp aan het licht kwam, ook op de verschillende plaatsen zelven, door Melchior Hofmann bezocht, een nieuw onderzoek instelden, dat zoowel bij den een als bij den ander tot belangrijke uitkomsten leidde. Beiden wisten zijne zeldzame geschriften, hier en daar in zeer ver van elkander verwijderde bibliotheeken verspreid, machtig te worden en gaven er een breed (soms al te uitvoerig) verslag van, zoodat hun arbeid aan volledigheid althans weinig te wenschen overlaat. Toch is het geen van beiden gelukt een aanschouwelijk levens- en karakterbeeld van Melchior Hofmann te geven. Daarvoor is hunne behandeling te fragmentarisch: wel wordt de inhoud van elk geschrift op het jaar dat het uitkwam tot in kleine bijzonderheden toe medegedeeld, maar die geschriften worden niet met elkander in pragmatisch verband gebragt en een algemeen overzicht van 's mans leer en gevoelens ontbreekt. Bovendien, om een juist karakterbeeld van hem te teekekenen is het noodig, 't geen beide schrijvers te veel verzuimden, op zijn diepen eerbied voor de H. Schrift, zijne innige vroomheid, zijn onberispelijken levenswandel acht te geven, en tevens aan te wijzen, hoe in zijn gebrek aan wetenschappelijke opleiding, in zijne ervaringen onder vorsten en geleerden opgedaan, in zijn lateren omgang bijkans uitsluitend met personen uit de lagere volks-

klasse, de verklaring ligt, waarom hij zoo onhandelbaar was, waarom hij tot allerlei droomerijen en dweperijen verviel.

Behalve dit ontbrekende in beide verhandelingen, merkten beoordeelaars in de Nederlandsche verhandeling op, dat zij, die eene „bijdrage heet tot de geschiedenis van het chiliasme in de Hervormingseeuw," deze geschiedenis naauwelijks aanroert,[1] — dat de schrijver vaak secundaire bronnen gebruikt, terwijl toch de oorspronkelijke nog voorhanden zijn, — dat hij veel te omslachtig mededeelt wat hij voor zich zelven noodig had, om zich op de hoogte te stellen van de toestanden, die Melchior Hofmann op verschillende plaatsen aantrof, — en dat hij te weinig zorg besteedde aan taal en stijl. — In de Hoogduitsche, die op menige bladzijde lof verwierf voor grondige kennis der Hervormingseeuw en voor genialiteit van opvatting, betreurde men echter enkele leemten, b. v. in zijn bericht omtrent het gebeurde te Stockholm, maar vooral de groote overhaasting, die de schrijver wel zoekt te verontschuldigen en ten deele verklaart, maar die het opstel, zooals het daar ligt, ongeschikt maakt voor de uitgave.

In weerwil dier aanmerkingen erkenden beoordeelaars de verdiensten van beide verhandelingen; en hoewel zij om

---

[1] De Schr. heeft door het weglaten van dezen tweeden titel en door verschillende bekortingen, later bij de uitgaaf, getracht aan deze bedenkingen te gemoet te komen.

de opgegeven redenen aan geen der twee den gouden eerepenning konden toekennen, meenden zij evenwel, met het oog op de veelomvattende nasporingen, daaraan ten koste gelegd, en op de belangrijke uitkomsten, daardoor verkregen, dat het niet verantwoord zou zijn, de vruchten van zóóveel arbeid ongebruikt ter zijde te leggen. Zij wenschen daarom, mits de schijvers zich bereid verklaren hun werk te voltooien, de beide geschriften op te nemen in de werken van het Genootschap, onder aanbieding aan elk hunner van de *zilveren medaille* en *f* 200. Indien zij met deze schikking genoegen nemen, worden zij uitgenoodigd zich schriftelijk aan te melden bij Directeuren van Teylers Stichting en hun vergunning te geven tot het openen van hun naambriefje.

Op de andere prijsvraag, in 1879 voor 't eerst uitgeschreven en ten vorigen jare herhaald, „over de vereeniging van de rechten der individuën met de eischen der gemeenschap," was ook ditmaal geen antwoord ingekomen, waarom besloten werd deze vraag in te trekken.

Als nieuwe prijsvraag wordt voorgesteld:

„Nadat eene uitvoerige bibliografie van Coornherts schriften met aanwijzing van de boekerijen waar ze te vinden zijn onlangs in de „Bibliotheca Belgica" gegeven is, ver-

langt het Genootschap, als eene bijdrage tot de geschiedenis van de Christelijke Kerk en 't Christelijk leven in Nederland, **eene levens- en karakterschets van Dirk Volkertszoon Coornhert.**"

De prijs voor het best en voldoend gekeurd antwoord op deze vraag bestaat in een gouden eerepenning, op den stempel des Genootschaps geslagen, ter innerlijke waarde van vierhonderd gulden.

De verhandelingen moeten in het Nederduitsch, Latijn, Fransch, Engelsch, of Hoogduitsch, met een *Nederduitsche* letter, vooral goed en leesbaar geschreven zijn, door eene *andere hand*, *dan die van den opsteller*. Ook moeten zij vóór den bepaalden tijd *in haar geheel* worden ingezonden, en geene antwoorden, waaraan eenig gedeelte bij de inlevering ontbreekt, zullen tot het dingen naar den gemelden eereprijs worden toegelaten. De tijd der inzending van de antwoorden wordt gesteld vóór of op den eersten Januari 1884, opdat zij vóór den eersten December van het genoemde jaar kunnen beoordeeld worden. Alle ingezonden stukken blijven het eigendom des Genootschaps, dat de bekroonde met of zonder vertaling in zijne werken opneemt, zonder dat de schrijvers, anders dan met toestemming der Stichting, die mogen uitgeven. Ook behoudt het Genootschap aan zich het recht om van niet bekroonde stukken zoodanig gebruik te maken als het raadzaam zal oordeelen, hetzij zonder of met vermelding van den naam des schrij-

vers; in het laatste geval echter niet zonder zijne toestemming. Ook worden geene afschriften van de niet-bekroonde stukken aan de schrijvers verleend dan te hunnen koste. De in te zenden antwoorden moeten, zonder naam en alleen met eene spreuk onderteekend, vergezeld van een verzegeld briefje, dezelfde spreuk ten opschrift voerende en van binnen des schrijvers naam en woonplaats behelzende, gezonden worden aan het fundatiehuis van wijlen den Heer P. TEYLER VAN DER HULST, te Haarlem.

MELCHIOR HOFMANN.

JAN 13 1920
THEOLOGICAL SEMIN

MELCHIOR HOFMANN,

DOOR

W. I. LEENDERTZ,

Predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Veenwouden.

HAARLEM,
DE ERVEN F. BOHN.
1883.

INHOUD.

Bladz.

Inleiding. 1

HOOFDSTUK I.

Melchior Hofmann als zwervend volgeling van Luther.

§ 1. Eerste verblijf in Lijfland. 9
§ 2. Verblijf in Wittemberg en terugkeer naar Lijfland . . . 29
§ 3. Verblijf in Zweden 58
§ 4. Zwerftochten door Duitschland. 89

HOOFDSTUK II.

Melchior Hofmann als gevestigd Luthersch predikant.

§ 1. De koninklijke predikant te Kiel 102
§ 2. Twistgesprek te Flensburg 119

HOOFDSTUK III.

Melchior Hofmann, de vriend der Zwinglianen.

§ 1. Eerste verblijf in Oost-Friesland 136
§ 2. Komst te Straatsburg en letterkundige werkzaamheid aldaar. 144
§ 3. Toenadering tot de Wederdoopers 192

HOOFDSTUK IV.

Melchior Hofmann, de getuige van den jongsten dag, en de gemeente der Bondgenooten.

§ 1. Onder de Bondgenooten in Oost-Friesland 212
§ 2. De Elia van het wereldgericht in onderscheidene landen . 232

HOOFDSTUK V.

Bladz.

Melchior Hofmann in het Nieuwe Jeruzalem.

§ 1. Onder zijne chiliastische vrienden 271
§ 2. Tegenover de Straatsburgsche predikanten 283
§ 3. De getuige des Heeren in gevangenschap. 293
§ 4. De chiliastische verwachtingen van den getuige des Heeren. 328

BIJLAGEN.

1. Overzicht van het leven van M. Rinck 341
2. Brieven van Hervormers en hunne vrienden over M. Hofmann 350
3. N. Amsdorf. Ein vermanung an die von Magdeburg, das si sich für falschen Propheten zu hüten wissen 364
4. Brieven van den landgraaf Filips van Hessen aan den bisschop van Munster 368
5. Extract uit het bericht van B. Wurmbser 371
6. M. Hofmann. Der Leuchter des alten Testaments 373
7. M. Hofmann. Van der wahren hochprächtlichen einigen Majestat Gottes 382
8. M. Hofmann. Büchlin vom Fleisch Christi 386
9. Chronologische Lijst van Hofmanns geschriften 393
Register 399

INLEIDING.

Toen Luther te Wittenberg openlijk optrad tegen de misbruiken der Roomsche kerk, sprak hij slechts uit, wat in duizenden harten leefde, — vandaar dat zijn woord niet alleen bij aanzienlijken en geleerden weerklank vond, maar vooral bij het volk. Juist op de lagere klassen hadden de misbruiken der Kerk het zwaarst gedrukt. Machteloos was het volk tegenover de geestelijken, wier onwetendheid niet verborgen bleef, wier onzedelijk leven ergernis gaf, machteloos tegenover het feit, dat het Evangelie niet gepredikt, maar alle godsvrucht beperkt werd tot zinledige of onbegrepen godsdienstige plechtigheden. Nadat echter Luther gewaagd had zijn stem te verheffen tegen den aflaat, nadat hij weldra ook andere misbruiken aangetast, en vooral nadat hij aan het volk de Heilige Schrift in handen gegeven had, stonden alom in den lande, ook uit de lagere volksklassen, mannen op, die hunne instemming met hem betuigden en op hunne wijze zijn werk voortzetten.

Tot de merkwaardigste verschijnselen uit het Hervormings-

tijdperk behoort zeker het optreden dier talrijke leeken, die zich geroepen achtten, het Evangelie, dat zij uit de H. Schrift hadden leeren kennen, ook aan hunne broederen te prediken. Wij treffen onder hen mannen aan, die door hunne natuurlijke welsprekendheid grooter indruk op de menigte maakten, dan wetenschappelijke predikers het ooit hadden kunnen doen. Door geheel Duitschland en Zwitserland is hun invloed merkbaar.

Slechts kort vertoefden zulke predikers aan eene en dezelfde plaats. Hadden zij heden in de eene stad het geweten des volks wakker geschud en de overheid er toe gebracht maatregelen tegen hen te nemen, morgen waren zij reeds weder in eene andere streek werkzaam, en waar ze ook optraden stroomde het volk te zamen, om hen te hooren. Alles wat in gewone gevallen de geestdrift voor eenen prediker pleegt te verminderen, zooals dagelijksche omgang en daardoor bekendheid met zijn persoonlijke gebreken, deed aan den indruk dezer reizende predikers geen afbreuk; — plotseling kwamen zij, niemand wist van waar, even plotseling waren zij weder vertrokken, niemand kon zeggen waarheen.

In sommige steden traden onderscheidene dier predikers gelijktijdig op, in St. Gallen b. v. moet hun aantal zoo groot geweest zijn, dat men op zon- en feestdagen slechts even buiten de poorten der stad behoefde te gaan, om talrijke groepen te ontmoeten, die naar de woorden van zulke volksleeraars luisterden. Wie zal berekenen hoe veel een boer als Karsthaus tot de verspreiding van Luthers beginselen heeft bijgedragen, die nu eens in de Rijnstreken, kort daarop in Straatsburg, vervolgens weder te Bazel duizenden tot luisteren dwong naar zijne kernachtige echt evangelische prediking? Kunnen wij den invloed dier eerste predikers niet eenigszins daarnaar afmeten, dat zelfs een geestelijke als Diepold Peringer den schijn aannam een eenvoudig leek

leek te zijn even als de „boer von Wörd," die de Wurtembergsche en Frankische streken doorreisde en vooral te Neurenberg voor ontelbaren het woord voerde?[1]

Geen der leekepreekers heeft een grooteren invloed gehad niet alleen op zijne tijdgenooten, maar ook op volgende geslachten dan Melchior Hofmann, een bontwerker uit Zwaben. Anderen mogen zijn opgetreden in een enkel land, hij heeft zijn predikambt vervuld in Lijfland, Zweden, Holstein, Nederland en Duitschland. Anderen mogen het zaad des woords hebben uitgestrooid, zonder er zich iets over te bekommeren, of het wortel schoot en vrucht droeg — hij heeft voor het ontloken plantje zorg gedragen en zijne aanhangers tot gemeenten vereenigd, die den stempel zijns geestes droegen. Maar ook geen dier leekepreekers is gedurende meer dan drie eeuwen zoo zeer veroordeeld en verguisd, als juist Melchior Hofmann. Immers dat die leekepreeker de stichter geweest is van de gemeente der Bondgenooten of Chiliastische Wederdoopers, uit wier midden later de Munstersche profeten zijn opgestaan, was in veler oog voldoende om alle waardeering en zachtmoedige beoordeeling buiten te sluiten. Waar Luther reeds begonnen was met allen, die niet Katholiek bleven, maar zich evenmin bij hem aansloten, als „Schwermgeister" te brandmerken, waar hij zelfs in zijne voorrede voor J. Menius bestrijding der Wederdoopers verklaarde: „Es ist die Wahrheit, das Wiedertaufer un Schwärmergeist ein Geist ist;" waar zijne vrienden, zelfs de zachtmoedige Melanthon instemden met dit oordeel, daar is het vrij natuurlijk, dat de openbare meening gedurende langen tijd over een der leidslieden dier Weder-

[1] J. C. Jörg. Deutschland in der Revolutionsperiode 1522—1526 p. 268. K. Hagen. Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformations-Zeitalter. 1868 II 174.

doopers zeer ongunstig was. Ware Hofmann werkelijk een Wederdooper geweest in den geest van Jan van Leiden, wij zouden het kunnen begrijpen, waarom Roomschen en Protestanten de diepste minachting koesterden voor hem, dien zelfs zijne geestelijke kinderen, de Doopsgezinden, hebben verloochend en nooit onder hunne martelaren hebben willen opnemen, terwijl zij toch menig gevoelen, dat hij het eerst had verkondigd, met vuur verdedigden. Maar „voor Schijn en anderen," zoo heeft C. Sepp terecht gezegd [1], „was het voldoende, te weten, dat Melchior „Hofmann den naam droeg van Wederdooper, om dezen „merkwaardigen man met onmiskenbare onachtzaamheid te „bejegenen, ja van zijn invloed als der aandacht onwaardig „geheel te zwijgen. Genaamd te zijn „Melchioriten," het „was voor vrome Doopsgezinden even onverdragelijk als „Wederdoopers" te heeten. Algemeen volgde men het voor„beeld van invloedrijke Doopsgezinden als Engel Arendsz. van „Dooregeest en Claes Claessen, die alle betrekking tusschen „Hofmann en de Nederlandsche Doopsgezinden ontkenden, en „berustte men bij het beweren van laatstgenoemde, die „getuigde: we hebben nooit met Thomas Müntzer, Melchior „Hofmann, Jan Matthijsen, de Munsterschen en anderen „noch in hun valsche leer noch in hunne handelingen inge„stemd; ook niet hun de behulpzame hand geboden of hen „verdragen, maar veel meer hen met leer en leven gestraft."

Bij zulk eene beoordeeling van Hofmann is het niet vreemd dat wij bij de Doopsgezinde schrijvers uit de Hervormingseeuw bijna niets over het leven van dezen man vinden. Hunne bestrijders noemen nu en dan zijnen naam; slechts enkelen, die over de geschiedenis der Doopsgezinden handelden, staan een weinig langer bij hem stil, maar dee-

[1] C. Sepp. Geschiedkundige nasporingen 1872 I 133.

len vaak de meest tegenstrijdige berichten aangaande hem mede. Mannen die veel van hem konden weten, zooals SEBASTIAN FRANCK [1] en SLEIDANUS [2] zwijgen geheel over hem. Het meeste dat door tijdgenooten en latere schrijvers van dezen leekepreeker was verhaald is door den Hamburgschen predikant B. N. KROHN met groote zorgvuldigheid bijeenverzameld [3] in zijne „Geschichte der Fanatischen und Enthusiastischen Wiedertäufer, vornehmlich in Nieder-Duitschland." „MELCHIOR HOFMANN und die Secte der Hofmannianer." Leipzig 1758 [4].

Hoe verdienstelijk dit werk moge zijn, eene onpartijdige waardeering van HOFMANS werkzaamheid zal men niet

---

[1] C. SEPP. A. w. I p. 162 schrijft FRANCKS stilzwijgen over HOFMANN aan persoonlijke sympathieën van den auteur der Welt-Chronica toe; hij moet hem, den veel gelasterde, hebben willen sparen.

[2] T. W RÖHRICH beroept zich op het gevoelen van prof. J. J. ZENDGRAFF ter verdediging van de meening dat SLEIDANUS geene melding van HOFMANN gemaakt heeft, omdat de Straatsburgsche predikant C. HEDIO voornemens was, eene biographie van HOFMANN te schrijven. NIEDNER, Zeitschrift für hist. Theol. 1860 p. 23.

[3] Hij stierf te Hamburg 29 Oct. 1795. In 1782 had hij reeds al de werken, die hij voor zijne anabaptistische studiën bijeengebracht had, aan de stedelijke Bibliotheek te Hamburg ten geschenke gegeven; daaronder waren ook twee geschriften van HOFMANN: diens verklaring van DAN. XII en van de Openbaring van JOHANNES. cf. Hamburgische literarisch-kritische Blätter 11 Oct. 1852.

[4] In de inleiding van dit werk geeft KROHN de hoop te kennen, later drie deelen hieraan toe te voegen, bevattende eene „Geschichte der aufrührerischen Wiedertäufer, der Ubboniten und der Mennonisten oder wehrlosen Christen." Uit een brief van den Doopsgezinden predikant te Ouddorp P. BEETS van 29 Jan. 1765 (medegedeeld door S. BLAUPOT TEN CATE, Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oostfriesland 1842 I p. 40) blijkt dat hij de „Geschichte der aufrührerischen Wiedertäufer" in genoemd jaar reeds geschreven had, maar geen drukker vinden kon, die het voor eigen rekening wilde drukken. Het werk heeft nooit het licht gezien.

verwachten van den Lutherschen godgeleerde, die de geschiedenis onderzocht om aan Doopsgezinde kinderen, die hij tot de Luthersche kerk wenschte te doen overgaan, de afschrikwekkende geschiedenis hunner vaderen mede te deelen. Zijne studiën over de afkomst der Doopsgezinden in dien tijd begonnen, heeft hij later voortgezet: daaruit ontstond de geschiedenis van de fanatische en enthousiastische Wederdoopers. Hofmann is voor Krohn niet veel meer dan een hoogmoedig dweper, die trotsch op zijne bekwaamheden en eigenzinnig vasthoudende aan zijne dwaze meeningen met opzet de Hervorming zocht tegen te werken, waar deze aanvankelijk eenigen ingang had gevonden; een man, die van de gebreken of tekortkomingen zijner tegenpartij uitstekend wist partij te trekken, die in zijne preeken het volk tot oproer aanspoorde, in zijne geschriften laaghartige lastertaal liet drukken en ten laatste uit een nog half verstandig dweper een enthousiastische Wederdooper werd. [1]

Eerst in deze eeuw, nu verschillende geschriften van Hofmann terug gevonden zijn en men meer onbevooroordeeld vraagt naar hetgeen vroeger werkelijk geschied is, heeft C. A. Cornelius in zijn beroemd werk „Die Geschichte des Münsterischen Aufruhrs“ niet alleen zeer onpartijdig, maar zelfs met de noodige waardeering Hofmanns werkzaamheid in 't licht gesteld. In denzelfden geest is ook het artikel in Herzogs Real-Encyclopaedie geschreven door Dr. Cuntz, wien talrijke mededeelingen uit de Straatsburgsche archieven ten dienste stonden, in 1860 door Röhrich uitgegeven. [2] Maar ook nadat beide mannen een gunstiger licht op hem hebben doen vallen en menige bijzonderheid uit zijn leven nader hebben toegelicht, zijn velen [3] voortgegaan met de

[1] Krohn a. w. p. 11.

[2] In Niedner's Zeitschrift für hist. Theol. 1860.

[3] Wij kunnen ons voorstellen, dat het voor een Roomsch-Katholiek pries-

oude minachting over dezen dweper te spreken en hem verantwoordelijk te stellen voor de gruwelen der Munstersche Wederdoopers. In het jaar 1880 werd omtrent Hofmann iets geheel nieuws verkondigd en in allen ernst door een geleerd kenner van de geschiedenis der Wederdoopers het vermoeden uitgesproken, ja de mogelijkheid bepleit, dat Melchior Hofmann niet bestaan heeft, maar dezelfde is als de Saksische Wederdooper Melchior Rinck.[1] In de volgende bladzijden heb ik eene poging aangewend, om Hofmann zooveel mogelijk zelven te laten spreken en zijne zienswijze te laten verdedigen, daar ik van oordeel ben, dat ook deze biographie aan de eischen moet voldoen, die Cornelius aan eene geschie-

---

ter in onze dagen moeielijk valt, den gemoedstoestand van Melchior Hofmann te begrijpen, en het verklaren, dat de geleerde kapelaan van Berch-Terblijt onnauwkeurigheden omtrent hem mededeelt, zooals de bewering dat Hofmann zich voor een bisschop zijner kudde uitgaf enz. (Zie Jos. Habets, de Wederdoopers te Maastricht tijdens de regeering van Keizer Karel V, Roermond 1877 p. 9.) Erger is het dat ook Dalton, de uitnemende biograaf van A Lasco, die over Erasmus, den bestrijder der Hervorming, met zeer veel waardeering spreekt, van Hofmann niets anders weet te zeggen, dan dat hij „eine rohe, aufgeregte, fanatische Natur" was, van hetzelfde gehalte als J. Matthijsen . Zie zijn Joh. a Lasco 1880 pag. 239. Wat te zeggen van een overzicht van Hofmanns leven, zooals dit in van der Aa, Biographisch Woordenboek gegeven wordt, waar al de dwalingen, door Krohn reeds voor eene eeuw weerlegd, nog eens worden opgedischt en niet veel meer gegeven wordt dan eene vertaling van P. Bayle, Dictionnaire historique et critique. 1760 II 780? O. a. wordt er beweerd, dat Hofmann in Lijfland geboren is, in 1527 uit Saksen naar Holstein ging, met een talrijken aanhang uit Straatsburg naar Emden reisde, in 1532 op de Synode te Straatsburg veroordeeld werd; ja zelfs beroept v. d. Aa zich op Ypeij, geschiedenis der Christ. Kerk in de 18de eeuw p. 86, 87, waar sprake is van een werk van J. H. Hofmann, predikant te Maassluis, die in 1775 eene vertaling uitgaf van Lilienthals inleiding tot eene oordeelkundige Bijbelverklaring.

L. Keller, Geschichte der Wiedertäufer und ihres Reichs zu Münster 1880 pag. 121, 127 en Bijlage I.

denis van het oproer te Munster stelt, — „dasz sie im we-„sentlichen nicht auf Autoren, sondern nur auf Actenstücke „und ähnlichen Documenten sich stützen darf.[1]“ Gelijke waarde als „Actenstücke“ hebben zeker wel zijn eigen geschriften. Het is daarbij niet mijne bedoeling, elke verkeerde oordeelvelling, die onderscheidene schrijvers over Hofmann uitgesproken hebben, te weerleggen, noch ook de onjuistheid van onderscheidene mededeelingen omtrent zijn leven aantetoonen. Wanneer het mij gelukt, de feiten, die werkelijk hebben plaats gehad, en de woorden, die werkelijk door hem zijn gesproken of geschreven, in het juiste licht te plaatsen, dan wordt elke onjuiste voorstelling van zelve weerlegd. Op menige bladzijde zullen wij genoodzaakt zijn de betuiging van Cornelius, door dezen ten opzichte van een ander gedeelte van de geschiedenis der Wederdoopers geüit, tot de onze te maken:[2]

„Ich vermag nicht überall den Zusammenhang, äusserlich „und innerlich, herzustellen, dafür ist das Materiàl zu lücken-„haft und auch die Natur dieser Bewegung sträubt sich oft „gegen das Bestreben der Historiker.“

---

[1] C. A. Cornelius, Münsterischer Aufruhr. I : V.

[2] C. A. Cornelius. Die Niederlandischen Wiedertäufer während der Belagerung Münsters 1534 bis 1535. München 1869 pag. 19 (Aus den Abhandlungen der K. bayer. Akademie der W. III Cl. XI Bd. II Abth.)

HOOFDSTUK I.

Melchior Hofmann als zwervend volgeling van Luther.

---

§ 1. Eerste verblijf in Lijfland.

In Lijfland begon het licht der Hervorming door te breken, toen Andreas Knopt of Knöpken, om zijne ingenomenheid met Luther uit Treptow verdreven, zich in 1521 in Riga als onderwijzer vestigde. Voor velen in de stad was hij geen vreemde. Onderscheidene burgers van Riga waren gewoon hunne zonen naar de beroemde school van Treptow in Pom-

---

Bronnen. Dr. W. Brachmann, Die Reformation in Livland, Mitth. aus der livl. Geschichte V : 1, 1849. F. Bienemann, S. Tegetmeiers Tagebuch. Mitth. aus der livl. Gesch. XII 3. 1880. H. J. Böthführ. Einige Bemerkungen zu S. Tegetmeiers Tagebuch. Riga 1881. G. R. Taubenheim, Einiges aus dem Leben M. Joh: Lohmüllers, Riga 1830. F. K. Gasebusch, Livl. Bibliothek Riga 1777. Bd. II. W. M. L. de Wette, Luthers Briefe. M. Hofmann. An der Christlichen Gemeijn zu Derpten 1525. M. Hofmann. Formaninge 1526. Hofmann Dialogus 1529. Uit het stedelijk archief te Dorpat kunnen geene nadere bijzonderheden geput worden, daar alle oudere stukken in 1558 door den inval der Russen vernietigd zijn. Het tegenwoordig archief begint met 1582.

meren te zenden, daar zij de opleiding hunner kinderen niet aan de onwetende geestelijken des lands wilden toevertrouwen. Weldra trok de vrome geleerde de algemeene aandacht: Andreas Thodestinus [1] noemde men den man, die met beslistheid maar tevens met groote zachtmoedigheid voor de zuivere prediking des Evangelies ijverde. In den stedelijken secretaris Th. Joh. Lohmüller en den burgemeester Conrad Durhop, vond hij invloedrijke begunstigers, die hem tegen de woede des volks beschermden, toen hij een openlijk twistgesprek met de Roomsche geestelijkheid had gehouden. Weldra verkreeg hij een ruimeren werkkring, waarin hij tegen Rome kon optreden. Ofschoon de bisschop van Rival en Dorpat, Johannes Blankenfeld op den landdag te Wolmar 1522 had doorgezet, dat Luthers geschriften als kettersch, oproermakend en godslasterlijk werden veroordeeld, kozen toch de oudsten der gilden Luthers vriend tot archidiakonus der Pieterskerk, deed hij 23 October 1522 zijne intrede als predikant en ontving weinige weken later in Silvester Tegetmeier eenen evangelischen ambtgenoot.

Grooter tegenstelling tusschen twee Evangeliepredikers is nauwelijks denkbaar. Het doel, dat de een door liefde en zachtheid zocht te bereiken, meende de ander slechts door hartstochtelijkheid en voortvarendheid te kunnen genaken. Terwijl Knöpken met ernst tegen den aflaat predikte, maar te voorzichtig was om wijzigingen in den eeredienst te brengen, zoolang het volk niet waarlijk tot levensvernieuwing was gekomen, eischte Tegetmeier in den geest van Carlstadt het volle genot der christelijke vrijheid en afschaffing van den afgodischen beeldendienst.

De prediking van beide mannen vond weerklank bij het volk. Dagelijks vermeerderde het getal hunner aanhangers. De hervormingsgezinde Lohmüller mocht vol blijdschap aan Luther

[1] Taubenheim a. w. bl. 6.

berichten, hoe ook Lijfland, vroeger bijna onbekend aan het Christelijk Europa, thans geopend was voor het Evangelie, hoe men ook daar begon met minachting neer te zien op het bijgeloof en tegenzin te koesteren tegen de vele misbruiken, hoe men er thans twee uitnemende predikers had „homines frugi, eruditi ac prorsus Christiani, segregati im Evangelium Dei“ [1].

Ook de geringere volksklassen stroomden naar de kerk, om de nieuwe predikers te hooren. Op de onbeschaafden echter had Tegetmeiers woord eene verderfelijke uitwerking. De welsprekende ijveraar wist zijne hoorders in die mate meê te sleepen, dat zij onmiddellijk zijne woorden in toepassing brachten en alles vernietigden, wat aan Roomschen vormendienst herinnerde. De kerken werden van hare sieraden beroofd, de beelden omver geworpen en in 't openbaar verbrand. De overheid schijnt slechts weinig te hebben kunnen doen om dien beeldstorm te bedwingen, daar in den stedelijken raad tal van aanhangers van Tegetmeier zitting hadden.

Of Tegetmeier een dergelijke toepassing zijner prediking bedoeld heeft, is moeilijk uit te maken, zeker is het dat de lagere volksklassen in Riga licht tot dergelijke uitersten vervielen. Ook in latere jaren was de geringste aanleiding voldoende, om op nieuw de volkswoede te doen uitbarsten [2].

---

[1] Taubenheim a. w. pag. 7. Te onrechte beweert Kroh pag. 43 dat Lohmüller zelf naar Wittenberg ging; niet Plettenberg, maar hij is de schrijver van den brief, waaruit blijkt, dat hij Luther nog niet persoonlijk kende.

[2] Böthführ a. w. p. 6 deelt o. a. uit Hildebrand, „Die Arbeiten für das Liv- Ehst- und Kurländische Urkundenbuch im Jahre 1873—1874, Riga 1874“ een citaat mede uit het archief der Zwarz-Häupter Gesellschaft te Riga, waarin de verwoesting hunner vicarie op 10 Maart 1524 verhaald wordt. Gedurende eene vergadering op het „nieuwe huis“ „wart eyn rumor, „dat de gantse gemene hupe der junghen broder myt enem dullen unynny-

De Roomsche geestelijkheid werd door dit alles zoo ontmoedigd, dat op Goeden Vrijdag 1523 alle priesters en monniken in optocht de stad verlieten; langzamerhand echter, toen zij van hunnen eersten schrik bekomen waren, keerde de een na den ander in stilte terug.

Dit alles bewoog Luther om bij zijn schrijven aan de Lijflandsche Christenen, een woord van ernstige waarschuwing niet terug te houden [1], maar tegelijkertijd kon hij toch tegenover zijne vrienden zijne blijdschap betuigen over de vestiging der Hervorming in Lijfland [2]. Riga had het sein gegeven, andere steden volgden.

Richten wij thans het oog op Wolmar, eene stad in de nabijheid van den zetel van den magister provincialis der Duitsche orde, waar menigmaal de Lijflandsche landdag te zamen kwam. Wie daar het eerst de nieuwe leer gebracht heeft, kan niet meer met zekerheid bepaald worden; waarschijnlijk was er geen predikant, die er voortdurend verblijf hield, maar werd het Evangelie zoo nu en dan door rondreizende leeraars verkondigd. In 1525 ten minste blijkt het nog niet, dat er een Luthersch predikant aan het hoofd der vele Hervormings-gezinden stond. Daar was het, dat in het jaar 1523 Melchior Hofmann, een bontwerker van beroep, zijn predikambt begon [3].

„gen koppe unde myt gantser unstymycheyt in de kerke lepen unde tho„breken unde vorstorden alle, dat so der swarten hoveden altare horde, alse „de grote taffel myt den clenen taffelen, myssal, corporal, kelke, patenen, „luchtere unde allent, wat dar wasz, ok so, dat de viccarye myt aller to„behorynge unde myssen gans verstoret wart."

[1] De Wette a. w. II p. 374 vlg.

[2] Men ziet dit uit Luthers brief aan Spalatinus 1 Fr. 1524: Evangelion oritur et procedit in Livonia, praesertim apud Rigenses, feliciter, quorum literas ac legatum nuper suscepi: sic mirabilis est Christus. de Wette a. w. p. 474.

[3] Omtrent het jaar, waarin M. H. begonnen is te prediken behoeft geen

Hoe vele nasporingen er ook in het werk gesteld zijn, om eenige bijzonderheden uit Hofmanns vroeger leven te ontdekken, 't is alles te vergeefs geweest. Geen enkel spoor is er te vinden van de jeugd en de jongelingsjaren van den bontwerker, die nu eens hier, dan daar voor korten tijd werk vond. In zijn verhoor voor den raad van Straatsburg heeft hij later erkend te Hall in Zwaben geboren te zijn.[1] Zijne ouders zullen wel even als hij tot den ambachtsstand behoord hebben; nog in 1534 waren zusters van hem in leven, die te Hall en te Heilbronn woonden[2].

In welk jaar hij het levenslicht aanschouwd heeft, is zelfs bij gissing niet te bepalen. Geheel zijne persoonlijkheid maakt het echter waarschijnlijk, dat hij bij zijn optreden als prediker den mannelijken leeftijd bereikt had en juist de beste jaren zijns levens aan de prediking des evangelies heeft gewijd. De portretten, die er van hem bestaan, stellen een forsch man voor, in de gevangenis aan eene tafel zittende, met een Bijbel in de hand. Zijn gelaatstrekken zijn nog jeugdig maar van eene onaangename uitdrukking, zoo als te verwachten is van vijandige teekenaars, wanneer die hoofdketters en valsche profeten willen voorstellen. Of die afbeelding met de werkelijkheid overeenstemt, is zeer twijfelachtig, daar de oudste tachtig jaar na Hofmanns dood in het licht verscheen[3].

---

twijfel te bestaan. In zijn brief van 22 Juni 1525 „der Christlichen Gemeyn zu Derpten" zegt hij: Es seyndt gar merckliche ungeschwungliche lugen auff mich geschrieben gen Riga, des ich dan schyr zwey jar lange wol gewonet bin. Krohn a. w. 57. In 1533 verklaart hij voor den Straatburgschen raad, dat hij tien jaar lang gepredikt heeft; evenzoo in 1537, dat hij nu veertien jaren prediker is geweest. Vergichtbuch in hist. Zeitschrift 1860 p. 67, 104.

[1] Hist. Zeitschr. 1860 bl. 67.

[2] Hist. Zeitschr. 1860 bl. 78.

[3] Krohn heeft vóór zijne levensbeschrijving van M. H. een afdruk

Het bericht, dat hij eerst aan den Rijn gepredikt zou hebben, is in strijd met zijne eigene getuigenis.[1] Veeleer is het waarschijnlijk, dat hij even als zijne vakgenooten juist door zijn beroep er toe gebracht werd, om zijne schreden naar Lijfland te richten, waar de hansesteden den handel in pelterijen tot grooten bloei hadden gebracht.[2] In zijn vak was hij een ijverig arbeider en hij verdiende genoeg voor zijn dagelijksch onderhoud, ja zijn handenarbeid verschafte hem zooveel middelen, dat hij later op eigen kosten eene drukkerij kon inrichten, om zijne boeken te drukken. Zijn leven lang, totdat hem in de gevangenis het werken onmogelijk werd gemaakt, is hij bontwerker gebleven. Ook in later jaren heeft hij geheel in zijn onderhoud voorzien, want de ijveraar tegen de „bauchdiener," tegen de predikers die een gemakkelijk leven leidden, achtte zich niet gerechtigd de geringste vergoeding of belooning aan te nemen.

Eene wetenschappelijke opvoeding heeft hij zeker niet gehad, toch schijnt hij in zijn jeugd meer gelezen te hebben, dan de meeste mannen van zijn stand. Een goed geheugen en een helder verstand stelden hem in staat veel in zich op te nemen, dat wij bij een rondreizend bontwerker niet zouden verwachten. 't Kan zijn, dat hij later, toen hij herhaaldelijk met wetenschappelijke mannen in aanraking kwam, het een en ander van hen overnam: zijne geschriften ten

---

geplaatst van het portret voorkomende in: Toneel der hoofdketteren, bestaande in afbeeldsels van valsche profeten, Naaktloopers etc. in 't koper gesneden door C. VAN SICHEM. Middelburg 1677. In het door hem verbeterde exemplaar van zijn werk, dat thans op de stedelijke bibliotheek te Hamburg bewaard wordt, zagen wij nog een tweede afbeelding van M. H. genomen uit: Gruwelen der voornaamste hoofdketters. Leiden 1608.

[1] M. H. Dialogus A. 1.

[2] L. RANCKE, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. III p. 458.

minste dragen blijken, dat hij bekend was met PLINIUS en ARISTOTELES [1], met de kerkvaders [2] en vooral met de lotgevallen van Huss. [3] Toch was zijne kennis van de kerkgeschiedenis al zeer gering. Toen hij in latere jaren de voorstellingen der Apocalypse uit de geschiedenis der Christelijke Kerk zocht te verklaren, moest hij zich behelpen met de algemeene uitdrukkingen: „een paus, een leeraar, een concilie, een oproer," zonder dat hij in staat was aan te geven, welk persoon of welk feit bedoeld was of aan te toonen, dat eenige voorspelling werkelijk vervuld was. Het Hoogduitsch sprak hij even gemakkelijk als het Platduitsch. Vreemde talen kende hij echter niet en vaak heeft hij moeten ondervinden, dat men juist daarom hem tegenwerkte en zijne prediking minachtte. Met bitterheid zegt hij dan ook: „Wan ich eyn geschmierter were und Lateinisch „konnte und nicht ein Korsner oder Pelzer were, so würde „ich wohl vor euch Larvengeystern Friede haben. [4]

Op één gebied bezat hij grondige kennis: de heilige Schrift, waartoe hij ook de Apocriefe boeken des O. T. rekende, had hij nauwkeurig bestudeerd; bij voorkeur drukte hij zijne gedachten uit in bijbelsche woorden; bijbelsche voorbeelden stonden hem steeds in menigte ten dienste. Overstelpend is vaak het getal der bewijsplaatsen, die hij uit de Schrift aanhaalt. Toch is het eene zeer eigenaardige kennis der Schrift, die wij bij HOFMANN aantreffen. Hij kende de feiten der Bijbelsche Geschiedenis, maar het verband dier gebeurtenissen was hem verborgen. Voor de opvoeding der volken en individuen door steeds heerlijker openbaringsfeiten had hij geen oog. Hij kende

---

[1] Zie zijne verklaring van den brief aan de Romeinen 1533. I. 3. 20.

[2] Idem ad VII : 15.

[3] Zie zijne Auslegung der heimlichen Offenbarung JOHANNIS 1530, passim.

[4] Aangehaald bij KROHN p. 4. Eene enkele maal neemt HOFMANN den

den Bijbel alleen als een profetisch boek of liever als eene verzameling van woorden en verhalen, die eene zinnebeeldige beteekenis hadden en den tijd beschreven, waarin hij leefde. God doet in onze dagen niets, zoo schreef hij eens, of Hij heeft het te voren door zijne profeten laten voorspellen. Wij kunnen niet nagaan, waar en wanneer hij deze kennis verworven heeft: reeds in zijne eerste geschriften ontdekken wij daarvan de sporen. Zeker echter heeft hij die kennis niet bij de priesters en monniken verkregen. Op hunne onwetendheid ziet hij met diepe minachting neêr; om hunne lichtzinnigheid en zedeloosheid was hij afkeerig van de Roomsche kerk; telkens weder heeft hij met hartstochtelijkheid zijn diep gewortelden haat tegen hen uitgesproken. De monniken, voor hem menschen door des duivels geest bezield, beschouwde hij als de hoofdschuldigen, die de uitbreiding van Gods woord over de aarde verhinderd hadden. De priesters waren volgens hem niets anders dan dienstknechten Satans en de Paus was de verpersoonlijking van al wat slecht was. Het woord Paus is bij hem nu eens synoniem met Satan, dan weer met Antichrist. In een zijner geschriften verklaart hij: Gelijk Christus de weg is tot waarheid en leven, gerechtigheid, genade en vrede, zoo is de Paus van Rome een kind des verderfs, de weg tot verdoemenis en onzaligheid, leugen en onwaarheid, dood en ongerechtigheid. Gelijk Christus de zoon des menschen is, zoo is de Paus de zoon des duivels. Gelijk op Christus het rijk Gods volgt en het eeuwige leven, zoo volgt op den Paus en de zijnen de dood en de hel. „In diesem reich des tods, teuffels, und der hellen

---

schijn van geleerdheid aan, zooals bij zijne verklaring van Openbaring I: 8, waar hij zegt: „O das ist das griechisch Wörtlein Omega uff Deutsch zo viel als end.“ Over het algemeen schept hij er behagen in om zich zelven te noemen eyn armen beltzer, ein ungelerter lei.

seind wir alle gefangen gewesht, daraus uns Gott der Vather Christi durch sein Gnad und barmherzigkeit erlöset hatt. [1]

Door Christus van Rome's juk bevrijdt trad hij op als prediker. Hij zelf geeft daarvan het volgende verhaal: „Der „kürszner ist ein zeit lang in Livland gewesen. Den hat „God mit gnaden besucht und im seind die augen aufge- „than, das er die göthlicher warheid und Christum begin- „net zu erkennen. Und also hat er in Liefland angefangen, „Gottes Word zu predigen, in einer stat heiszt Wolmar, „under dem meister teutsch ordens gelegen, wie man sagt. „Daselbst hat er vil verfolgung erlitten, als zum letzten „ist er uff befelch des her meisters umbs wort willen usz „dem land verwissen."

Dankbaar erkent Hofmann, dat het door Gods genade geweest is, dat in Lijfland zijne oogen geopend werden en hij tot een dieper inzicht van het Evangelie kwam. Hij spreekt echter niet van de middelen, waarvan God zich bediend heeft om hem tot inkeer te brengen.

Waarschijnlijk [2] hebben wij de onmiddellijke aanleiding

---

[1] M. H. Auslegung der heimlichen Offenbarung Joh. ad VI: 8.

[2] Zekerheid omtrent Hofmanns roeping zullen wij wel niet verkrijgen, hij zelf heeft nooit uitvoerig gesproken over zijne roepingsure. Zelfs zijne tijdgenooten wisten daaromtrent niets naders, getuige de verzekering van Obbe Philips: Maer wie Melchior daartoe beweecht ofte gesendt heeft ofte sulken amt opgeleyt ende bevoolen heeft ofte van wie hy ghesonden ofte gheroepen is geworden, ofte in somma, of hy van eenen ander ghesendt ofte selver gheloopen heeft, is mij gans onbekent en kan daer van oock niet meer ghetuyghen, want ick van sijne sendinghe niet gehoord hebbe van allen synen Jongheren. Zie Bekentenisse Obbe Philipsz. whaer mede hy verclaert, syn predick-ampt sonder wettelicke beroepinghe gebruyckt te hebben, beclaecht hem dies, en waerschuwet eenen yeder wt synen eyghen boeck met eyghener handt gheschreven, ghecopieert ende nu tot ghemeenen besten, door eenen liefhebber der waerheydt in druk ververdighet. Met een voorreden aen den onpartijdighen Lesers. Amstelredam Cornelis Claesz. 1584.

tot zijn optreden als prediker te zoeken in den treurigen toestand der Roomsche kerk, in zijn medelijden met de schare, die als eene kudde zonder herder omzwierf, maar bovenal in de geestelijke opwekking, die destijds geheel Lijfland vervulde. De bruisende golven van den geweldigen stroom, die door Duitschland ging, hadden zelfs in het hooge noorden niets van hare kracht verloren; ook daar sleepten zij allen mede, die dorstten naar de gemeenschap des levenden Gods. En zou dan een zoo voortvarend man als Hofmann werkeloos aan den oever hebben kunnen staan? neen, ook hij werd voortgedreven, ook hij moest getuigenis afleggen van zijn geloof.

De predikanten te Riga schijnen geen onmiddellijken invloed op de bevolking van Wolmar gehad te hebben, maar wel komt het ons voor, niet zonder beteekenis te zijn, dat eenige jaren vroeger in Lijfland een vrome Hussiet werkzaam was geweest, Nicolaas Russ, die in Rostok om zijn geloof hevige vervolging had moeten lijden.[1] Onmogelijk is het niet dat zijn volgelingen den bontwerker het eerst tot nadenken hebben gebracht en hem gewezen hebben op den schat, in de H. Schrift weggelegd. Menigmaal bespeuren wij in latere jaren trekken van overeenkomst tusschen dezen Boheemschen Christen en den predikenden ambachtsman, die steeds op levensvernieuwing aandringt. Zijn leven lang heeft Hofmann groote ingenomenheid aan den dag gelegd met de Hussieten. Hij, die anders zoo weinig de geschiedenis kent, is omtrent Huss volkomen op de hoogte, hij weet hoe lang deze heeft gepredikt en hoe die „edle bot und zeige Gottes“ ten laatste met goedkeuring van keizer Sigismund te Constanz is ter dood gebracht.[2] De kring, waarin Hofmann nu arbeidde

---

[1] Brachmann, a. w. p. 13.

[2] Auslegung der heymlichen Offenb. ad VI 16, VII 2, xIII 4.

is helaas onbekend: wij weten niet, wie zich bij hem hebben aangesloten, al mogen wij wel onderstellen, dat het vooral menschen uit de lagere volksklassen waren. Eene gemeente heeft hij er niet gesticht, geregelde godsdienstoefeningen schijnen er niet plaats gehad te hebben. De eenige band, die zijne volgelingen te zamen hield, was de gemeenschappelijke begeerte, om uit den mond van dezen prediker het Woord Gods te hooren verklaren. Een organiseerend talent heeft hij volstrekt niet bezeten. Hij bleef werkzaam in zijn beroep; als de geest hem drong of zijne vrienden het wilden, sprak hij. Overtuigend, wegsleepend moet hij gesproken hebben, want het was zijn hart, dat hem welsprekend maakte. En wat predikte hij?

Allen, die naar hem hooren wilden, zocht hij tot Christus te leiden, hun verkondigde hij de schuldvergeving, die aan zondaren verzekerd is door het Lam, dat voor de zonde der wereld gestorven is. Wanneer zij in Hem bleven als de ranken aan den wijnstok, dan zouden zij vrucht dragen; wanneer zij Christus niet in zich opgenomen hadden, konden zij Gode niet behagen. Geloovig moesten zij aannemen, dat zij allen door Christus gerechtvaardigd konden worden uit genade en niet door eigen verdienste, en wanneer zij door Gods geest verlicht waren, moesten zij niet met minachting op de zwakheid hunner broeders neêrzien, maar de zwakheid in liefde dragen, vriendelijk en goedertieren moesten zij zich betoonen, opdat ook de broederen gewonnen mochten worden. Wanneer zij vervolgd werden, betaamde het hun, geen kwaad met kwaad te vergelden, want wie door Christus tot het ware geloof is gekomen . doet niemand leed. Hun plicht is het, telkens zich weder in de heilige Schrift te verdiepen, om daaruit kracht te putten, maar ook zich daarbij te houden aan de eenvoudige duidelijke teksten en zich niet door valsche uitleggingen te laten mede-

sleepen. In den laatsten tijd had God zich heerlijk geopenbaard. Hetgeen sinds eeuwen in de Schrift lag opgesloten werd nu ontsloten, opdat allen voorbereid zouden zijn voor de tweede verschijning van Christus Jezus, die nabij was, nader dan velen wel geloofden.[1] Had een priester aldus gepredikt, men zou hem ongemoeid gelaten hebben. Een leek, een ambachtsman mocht zulke gedachten niet uitspreken; het duurde niet lang of men begon Hofmann tegen te werken. Vele vervolgingen had hij naar zijne eigene getuigenis te verduren van den magister provincialis der Duitsche orde, van Otto van Plettenberg.

Deze, bij Keizer en Paus evenzeer om zijne dapperheid en beleid gewaardeerd, was een man die om politieke redenen gewoonlijk zich uiterst voorzichtig betoonde om vóór of tegen de Hervorming partij te kiezen. Van Luthers vijand hoopte hij eerlang de waardigheid van Rijksvorst te verkrijgen, en toch kon hij in zijnen strijd tegen de heerschzuchtige Lijflandsche bisschoppen de Hervormingsgezinde steden niet missen. Ook nu is het niet waarschijnlijk, dat hij uit eigen beweging er toe is over gegaan, om den bontwerker te vervolgen; de geestelijkheid zal wel klachten bij hem hebben ingediend over dien leek, die zich het recht van prediken aanmatigde en kettersche gevoelens verkondigde.

De predikanten te Riga vonden in dien tijd steun bij den raad dier stad; in Wolmar daarentegen had Hofmann geen enkelen machtigen beschermer kunnen winnen. Om aan verdere vervolgingen te ontkomen, verliet hij waarschijnlijk in 1524 de stad en begaf zich naar Dorpat[2].

---

[1]) Deze denkbeelden heeft M. Hofmann in zijn brief van 22 Juni 1525 aan de gemeente te Dorpat uitgesproken. Wat hij van Wittenberg uit aan zijne gemeente schreef, zal hij ook vroeger mondeling wel hebben gepredikt.

[2]) Cornelius. Gesch. des Münstr. Aufruhrs II pag. 287 meent dat Hofmann een tijdlang in Wolmar in de gevangenis heeft gezeten. In de daar

Dorpat of, zoo als Hofmann het noemt, Derpt was na Riga de aanzienlijkste stad des lands, druk bezocht door kooplieden uit alle landen, die in deze hansestad handel kwamen drijven. Een eindelooze strijd heerschte daar tusschen de burgers en den bisschop; al waren ook de ridderschap, het domkapittel en de stedelijke raad door gemeenschappelijke belangen vereenigd, het gelukte hun maar zelden, hunnen wil tegenover den bisschop door te zetten. Voor den raad van Riga was de overwinning gemakkelijk geweest: daar stond men tegenover den ouden, zwakken aartsbisschop Kaspar Linde, die daarenboven niet eens in de stad maar te Ronneberg verblijf hield. Op den bisschoppelijken zetel van Dorpat daarentegen zat sinds 29 Juli 1518 Johannes Blankenfeld, die reeds vroeger tot bisschop van Reval gekozen was en nu over beide bisdommen heerschappij voerde. Toen deze heerschzuchtige kerkvoogd na Lindes dood ook nog tot aartsbisschop van Riga benoemd werd, 10 Jan. 1524, wendde hij alle krachten aan, om de steden geheel afhankelijk te maken en de Hervorming te onderdrukken. Maar de nieuwe denkbeelden hadden reeds te veel ingang gevonden, om weder geheel uitgeroeid te worden. De raad van Riga, die Plettenberg had overgehaald, om onzijdig te blijven, bood hem in het vervolg zulk een tegenstand, dat al de plannen van den aartsbisschop in duigen vielen.

Toch had Blankenfeld in Juli 1524 weten door te zetten, dat de eenige Luthersche predikant Herman Marson of Marsow, die eenige maanden te voren door den raad

---

aangehaalde plaats uit „Formaninghe“ A v.: „dann gij weten, dat ick tho der tydt gefangen was umb Godes worts willen, do by jw eyn unrath geschach und der geyst by jw leret do ich gefangen war,“ -- lezen wij wel, dat Hofmann in de gevangenis is geweest, maar niet, dat dit te Wolmar in dien tijd heeft plaats gehad.

van Dorpat was benoemd, zijn ambt moest neerleggen. [1] Wellicht was juist de verdrijving van Marson en het gemis van een wetenschappelijk gevormd predikant oorzaak, dat onze bontwerker in Dorpat een goeden akker vond, om er zijn zaad uit te strooien. Met ijver predikte hij gedurende de laatste maanden des jaars het Evangelie, zooals hij dat opvatte. Uit hetgeen er later te Dorpat plaats had kunnen we opmaken, dat eene groote schare vooral uit den arbeidenden stand naar zijne woorden luisterde en liefde opvatte voor den prediker. Toch waren er ook, die door de prediking van een wetenschappelijk ontwikkeld man, zoo als Marson, verwend geen behagen meer schepten in den populairen trant van den bontwerker. Zij zonden ongunstige berichten aangaande hem naar Riga. [2]

Eensgezindheid schijnt er onder de Protestanten te Dorpat niet bestaan te hebben. Het was een moeilijke tijd voor Hofmann, hij zelf verhaalt: „in Derpten hat der kürzner sein „predigampt stark getrieben und am selben ort vil ver„folgung erlitten, nit allein von den Papisten sondern „auch von denen, di da wollen evangelisch sein, dar„umb das er ein einfeltig person und ein frembde ist." [3] Zeker heeft hij onder die omstandigheden de gemeente ook mondeling vermaand, zooals hij het later schriftelijk deed [4]: „Gij die Christus hebt aangedaan en door Gods „ontferming bekleed zijt met de zonne der gerechtigheid, „weest ijverig in de liefde, streeft naar vrede en eensge„zindheid, duldt veel liever onrecht, dan dat Christus uit „uwe harten wordt weggenomen; waar twist en tweedracht,

---

[1] Böthführ a. w. p. 8.

[2] Hofmanns brief uit Wittenberg. Mitth. aus der livl. Geschichte. 1849 V. 264.

[3] M. Hofmann Dialogus A I.

[4] Uit zijn brief aan de gemeente te Dorpat 22 Juni 1525.

„toorn en oproer is, daar schijnt Christus niet, daar is „Zijn licht uitgebluscht. Daarentegen, waar Christus is, daar „zijn ook de vruchten des geestes, liefde, blijdschap, vrede, „geduld, vriendelijkheid, goedheid, geloof, zachtmoedigheid, „kuischheid." Daarenboven had hij te strijden met groote lichtzinnigheid en onverschilligheid, met: „rauchlose menschen, die Christum und den Glauben ym mundt führen." „Ach Gott ich wölt er wer ynn yns hertze gekrochen" — was zijne verzuchting. Zij waren in de Roomsche kerk gewoon geweest, zich tevreden te stellen met het vervullen van de voorgeschreven godsdienstige plichten, zij meenden ook nu met eene belijdenis der lippen te kunnen volstaan. Ook de Roomsche geestelijkheid liet den leek niet met rust, die zich de rechten eens predikers aanmatigde. Zoo ondervond hij allerlei tegenwerking; eindelijk gaf Blankenfeld, die te Ronneberg van Hofmanns werkzaamheid bericht ontvangen moet hebben, aan den slotvoogd van het bisschoppelijk kasteel bevel, om den predikenden bontwerker gevangen te nemen. 10 Jan. 1525 wilde de slotvoogd Peter Stakelbergh dit bevel ten uitvoer brengen, maar zijn voornemen schijnt bekend geworden te zijn, — Hofmanns aanhangers verzamelden zich en waren bereid hunne geliefden leeraar te beschermen zelfs met gevaar van hun eigen leven. Ook van de burgers kwamen velen, die den bisschop vijandig gezind waren, te hulp. Een oploop ontstond. Men werd handgemeen, een viertal burgers, waaronder twee Duitschers, vielen in den strijd voor Hofmanns vrijheid. De dood hunner makkers deed de woede der aangevallenen nog klimmen — de slotvoogd met zijne dienaars moest de vlucht nemen naar zijn kasteel. De volkshoop trok nu de stad door en drong de kerken binnen, alle kasten werden opengebroken, de kostbaarheden, die er bewaard werden, geroofd, in de hoofdkerk zelfs de beelden nedergeworpen en verbrand. Door

dit alles nog geenszins bevredigd, begaf zich het volk naar het kasteel van den bisschop en met hulp van soldaten uit Reval, die te Dorpat verblijf hielden werd het kasteel ingenomen. [1] Tot laat in den nacht duurde het oproer. Het

---

[1] Het hier gegeven verhaal berust op hetgeen S. TEGETMEIER in zijn dagboek daaromtrent bericht. KROHN heeft p. 38 een gedeelte uit TEGETMEIERS dagboek naar J. G. ARNDT'S Liefländer Chronik II 190 meêgedeeld. Daarin komen echter verschillende onnauwkeurigheden voor. Onlangs is de oorspronkelijke tekst van het dagboek door F. BIENEMANN, docent aan het Gymnasium te Reval, in Mitth. aus der livl. Gesch. 1880 XII 502—505 op nieuw uitgegeven. De beschrijving van het oproer luidt aldus: „Int Jhar 1525 kort na Wynachten wolde des bischops vaget tho Dorpat „MELCHIOR HOFMANN, einen korschner, fangen nehmen, darumme dat he „dat evangelion predickede. Wortho quemen de borgere und jungen gesellen „sick des vagedes tho wheren, dat van der borger syden IIII doth bleven, „II Dudeschken und II Undudeschken. De vaget quam upt schloth. Do „trak de gemende (add. thosammen) und breken alle kercken up, schlogen „entzwey alle bilde unde taffelen, in Sunt Peters karcken vorbrenden ze „alle taffelen und schlogen alle schappe dael. Darna leden se knechte yn, „de quemen van Revel int schlot, dat nehmen se yn." Uit het vervolg van het dagboek blijkt, dat TEGETMEIER zich hier eenigszins duister heeft uitgedrukt en bedoeld heeft: in 1525 kort na kerstmis 1524. Volgens RÖTHFÜHR a. w. p. 3 heeft Dr. KRAUSE te Rostok de geloofwaardigheid van dit verhaal een weinig in twijfel getrokken of ten minste het geheele oproer naar Riga willen verplaatsen, daar er onder de twaalf kerken te Dorpat nooit eene Pieterskerk bestaan heeft. Dit bezwaar wordt echter opgeheven, wanneer wij i. p. v. Sint Pieterskarken lezen parrekercken, d. i. parochiekerk, waarmede vaak in Lijflandsche oorkonden de hoofdkerk wordt aangeduid. Tot deze verbetering mogen wij te eerder overgaan, daar het oorspronkelijk exemplaar van TEGETMEIERS dagboek niet meer bestaat, zoodat ook BIENEMANN slechts den afdruk van eene kopie heeft uitgegeven. In plaats van TEGETMEIERS vrij algemeene tijdsbepaling: Int Jhar 1525 kort na Wijnachten, meen ik 10 Jan. 1525 voor den dag van het oproer te moeten houden. Ik heb daarvoor twee getuigen: vooreerst HILDEBRAND, die in: Die Arbeiten für das liv-ehst-und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/76 Riga 1877 p. 19 op grond van een in het Zweedsche rijksarchief aanwezig conceptboek van de Duitsche orde de volgende voorstelling van het gebeurde te Dorpat geeft: „Im Herbst 1524 war hier MELCHIOR HOF-

vuur der verbittering tegen priesters en monniken, dat reeds lang gesmeuld had, was nu tot uitbarsting gekomen. Nadat de kerken verwoest waren, bleven ook de kloosters niet gespaard. Vooral de rijke domheeren moesten het ontgelden, dat zij zoo lang in weelde hadden geleefd en zich nooit om de nooden des volks hadden bekommerd. Zij mochten zich gelukkig achten, dat alleen hun eigendom aan de woedende menigte in handen viel en zij zelven ontkomen konden. Wij hebben geen enkel bewijs, dat HOFMANN aan de plundering of den beeldenstorm een werkzaam aan-

---

„MANN als Verkünder der neuen Lehre erschienen und seinetwegen kam „es am 10 Jan. 1525 zu jenem Auflauf zwischen Bürgern und Leuten des „Stiftsvoigts. Als man in der Stadt Sturm läutete, die Waffen ergriff und „das Geschütz gegen das Schlosz richtete, ward es vom Voigt geräumt und „von Gliedern der Ritterschaft, des Capitels und Raths in Verwaltung ge„nommen.“ cf. RÖTHFÜHR a. w. p. 9.

Een tweede bewijs voor den 10 Jan. als den dag van het oproer is te vinden in de stukken van een proces wegens het verbreken van den landsvrede, dat door den Canonicus Warnsiensis LEONHART MIDDERHOFF, vroeger domheer te Dorpat, in 1530 bij het Rijksgerechtshof te Spiers gevoerd werd tegen den raad van de stad Dorpat. In den oproepingsbrief van het gerechtshof gedateerd Spiers 6 Jan. 1530 lezen wij: „Nach der Klage des „MIDDERHOFF sollet ir uf den zechendten Tag Jan^rii des verschienen fünf „und zwentzigsten jars der mindern jarrzal Christi unsers herrn bey nacht„licher zeit versamelt mit groszem ungestyme buchsen waffen und wehren „für synem houe in gemelter Stadt Derpt uf Babstlicher herlichkeit und „unser keys. freyheit an der kirche gelegen gewaltiger that und unver„schulter sachen gezogen den hoff uffgelauffen alda thor, thuren und fenster „zerschlagen syne bücher, hauszgerathe und gefasz eyntheils zerhawen und „eynsteils weggetragen, sein gesind gefangen und under anderm mit be„zwang van inen erfaren und wissen wollen wo er seie mit smalichen wor„ten ine als eynen verraterischen boszwicht zw stukken zw hawen.“ De raad antwoordde den 23 Juli 1530 dat deze beschuldiging hen verraste, daar MIDDERHOFF in vrede van hen was weg gegaan.

Van deze niet gedrukte processtukken werd mij welwillend afschrift verleend door Dr. HAUSMANN, hoogleeraar te Dorpat.

deel heeft genomen. [1] Veeleer mogen wij onderstellen, dat hij die immers predikte: het is beter onrecht te dulden dan onrecht te doen, beproefd zal hebben zijne volgelingen kalmer te stemmen, gelijk hij later dan ook openlijk betuigd heeft, dat hij dit oproer afkeurde. Ja wij hebben geen recht hem voor dit oproer aansprakelijk te stellen, want nooit heeft hij tot verzet tegen de overheid aangespoord, steeds heeft hij naar vermogen hare bevelen geëerbiedigd. Zijne gevangenneming moge de aanleiding geweest zijn tot oproer en plundering, even gaarne zou het volk van elke

---

[1] TAUBENHEIM a. w. bl. 13 verhaalt, dat HOFMANNS volgelingen zegevierend hunnen meester naar de Mariakerk geleidden en daar op den kansel plaatsten. Dit is geput uit TILMAN BREDENBACH, Belli Livonici historiae. Coloniae 1564. Het is mij niet gelukt een der verschillende uitgaven van dit werk machtig te worden. GADEBUSCH a. w. p. 90 en BRACHMANN a. w. p. 76 geven een uitvoerig overzicht van BREDENBACHS beschrijving van het oproer van Juni 1527. Daarin komt menig trek voor, die ons TEGETMEIERS beschrijving van het oproer van Januari 1525 herinnert; o. a. wordt ook daar slechts van een viertal dooden gesproken. Vooral de strijd tegen de domheeren en de plundering hunner woningen doen ons denken aan de berichten van MIDDERHOFF. KROHN heeft reeds aangetoond, dat BREDENBACHS bericht onjuist is, daar HOFMANN onmogelijk in Juni 1527 aan een oproer te Dorpat kon deel genomen hebben, maar dat ARNDT, Livl. Chronik II 194 geen recht heeft, het voorgevallene in Juni 1525 te plaatsen. KROHN zelf heeft echter evenmin recht voor de bewering, dat in Juni 1526 dit tweede oproer voorviel. Wanneer het jaartal onjuist is, dan behoeven we ook de verdere tijdsbepaling (zondag post vest. Corporis domini J. C.) niet angstvallig vast te houden, te meer daar BREDENBACH zijne berichten niet van een ooggetuige heeft, maar van PHILIP OLMEN, die dertig jaren later een tijdlang domprediker te Dorpat is geweest. 't Is daarom, dat ik met TAUBENHEIM a. w. p. 14 en CORNELIUS, Gesch. des Münstr. Aufr. II 289 BREDENBACHS verhaal van het oproer in Juni 1527 voor eene eenigszins uitvoerige beschrijving houd van dezelfde gebeurtenis, die TEGETMEIER in Jan. 1525 stelt. Waar BREDENBACH afwijkt van TEGETMEIERS dagboek, zoo als ten opzichte van HOFMANNS aandeel aan het oproer, houd ik hem niet voor geloofwaardig.

andere gelegenheid gebruik gemaakt hebben om een aanval te doen op de schatten van kerken en kloosters. Wellicht was het juist om de rust te bevorderen, dat hij onmiddellijk na het oproer de stad verliet. Voor het oogenblik hadden zijne aanhangers de mannen van den bisschop overwonnen, maar spoedig kon Stakelbergh versterking ontvangen en dan op nieuw beproeven hem gevangen te nemen. Daarenboven zag hij in, dat zijne prediking te Dorpat op den duur toch onvruchtbaar zou wezen, zoo hij niet het vertrouwen van alle Hervormingsgezinden kon winnen. Wanneer de beide predikanten van Riga, die door het geheele land geacht waren, aan wier rechtzinnigheid niemand twijfelde, of wanneer Luther zelf getuigenis te zijnen gunste wilde afleggen, dan zou zeker alle strijd beslecht zijn en er weder vrede en eendracht heerschen in de gemeente, die hij liefhad.

Terstond na het oproer begaf hij zich daarom naar Riga, en aldaar gekomen wachtte hij niet lang met zich tot de predikanten te vervoegen. 26 Januari 1525 is Tegetmeier op reis gegaan naar Dorpat, [1] om daar het werk der Reformatie te bevestigen. Vóór dien tijd moet Hofmann met hem en zijn ambtgenoot Knöpken een onderhoud gehad hebben, waarbij zijne werkzaamheid te Dorpat en de door hem verkondigde leer ter sprake kwamen. Wel moest hij ondervinden, dat zijne tegenstanders reeds sinds lang gepoogd hadden hem verdacht te maken („merkliche, ungeschwungliche Lügen“ had men van hem verhaald), maar zijne persoonlijke overkomst, vooral zijne gesprekken met de predikanten namen elk vooroordeel weg. De beide predikanten waren bereid eene gunstige getuigenis van hem af te leggen en aan zijne gemeenteleden te verzekeren, dat hij in den

---

[1] Tegetmeiers Tagebuch. Mitth. aus der Livl. Gesch. 1880 XII p. 504.

geest van Luther het Evangelie van Gods genade had gepredikt.

Het is onzeker, of Tegetmeier en Knöpken zelven naar Dorpat hebben geschreven. Zoo zij het niet hebben gedaan, dan mocht toch Hofmann uit hunnen naam van Riga uit aan zijn volgelingen melden, dat het Evangelie aldaar niet anders door Christelijke leeraars werd verkondigd en dat het ook niet anders in de H. Schrift was vervat, dan hij het steeds had gepredikt. [1]

Na Tegetmeiers vertrek zal ook Hofmann niet lang meer in Riga zijn gebleven, maar met het eerste schip het beste naar Duitschland zijn vertrokken. De wederwaardigheden zijner reis zijn ons geheel onbekend. Waar hij geweest is, met wie hij in aanraking gekomen is, wij weten het niet. De kroniekschrijvers dier dagen hebben het niet der moeite waard geacht het reizen en trekken van den predikenden bontwerker te boek te stellen. Gelukkig, dat hij zelf vlug de pen hanteerde; anders zou zijn biograaf er niets van weten, dat hij in 1525 in persoonlijke betrekking tot den grooten Wittenbergschen Hervormer kwam.

---

[1] Brief aan de gemeente te Dorpat 25 Juni 1525. Mitth. aus der Livl. Gesch. V p. 264. „Nachdem ich euch von Riga geschrieben habe, aus „beider Zeugen mundt, hoff ich, ihr habt es wohl vernomen, so ist es nicht „anderst und wurt auch von christlichen lerern nicht anderst erhalten, ist „auch nicht anderst in der Schrift gegründet."

§ 2. Verblijf in Wittenberg en terugkeer naar Lijfland.

Vol moed toog Hofmann naar Wittenberg, vast verzekerd, dat hij van Luther eene gunstige aanbeveling zou verkrijgen, die hem in staat stelde, zijn werk in Dorpat voort te zetten. Had hij gevreesd, door den hervormer behandeld te zullen worden gelijk door sommige predikers in Lijfland, hij zou de moeilijke reis niet hebben ondernomen. Zijn vertrouwen werd niet beschaamd. Vriendelijk werd hij ontvangen door den man, wiens gastvrijheid door geheel Duitschland bekend was: „Toen de apostelen eens het land doorgingen en predikten en hunne leerlingen uitzonden, viel het herbergen niemand moeilijk. Zoo behoorde het nog te wezen, men moest van de eene plaats naar de andere, ja van stad tot stad, van huis tot huis gaan en niet te lang aan eene plaats blijven, maar waar iemand zwak was, hem opzoeken" — had Luther eens geschreven: aan dien stelregel getrouw vond menig reizend prediker bij hem voor een tijd huisvesting [1]. Het ruime Augustijner klooster, waar Luther nog slechts met den Prior was overgebleven, stond open voor ieder die er aanklopte, onverschillig of hij door eenigen vriend was aanbevolen of niet. Had Hofmann een aanbevelingsbrief van Knöpken meêgebracht? was hij de overbrenger van den nieuwen brief van Lohmuller? wij weten het even-

---

Bronnen. De Wette. Luthers Briefe Böthführ a. w. Brachman a. w. Gadebusch a. w. M. H. Daniel 1526 M. H. Formaninghe 1526. M. H. Dialogus 1529. C. F. Jäger. Andreas Bodenstein van Carlstadt 1856. K. Hagen. Deutschlands literarische und religiöse Verhältnisse im Reformations Zeitalter 1868.

[1] In zijne verklaring van 1 Petr. IV.

min als wij omtrent den tijd zijner aankomst eenige nadere bepaling kunnen geven. Wanneer hij niet voor den 15den April in Wittenberg kwam, kan hij LUTHER eerst na 6 Mei hebben gesproken, want in die dagen was LUTHER op reis naar Eisleben en Weimar.

Waarschijnlijk zal het wel eerst in de laatste dagen van Mei zijn geweest, dat LUTHER van HOFMANN vernam, hoe het met de uitbreiding der Hervorming in Lijfland gesteld was, want het lag niet in den aard van den hervormer het gevolg geven aan een verzoek, dat hij terstond kon vervullen, uit te stellen; en toch eerst 17 Juli schreef hij naar Lijfland.

Het is algemeen bekend, dat de eerste maanden van 1525 moeilijke dagen waren voor den hervormer. Nauwelijks had hij in het begin van Januari zijn geschrift tegen de hemelsche profeten voleindigd, toen zijn leven plotseling dreigde afgesneden te worden door de pogingen van eenen Poolschen vreemdeling, die hem met vergif trachtte te dooden. Spoedig hersteld moest hij vreezen, dat geheel zijn werk vernietigd zou worden door het uitbreken van den boerenkrijg. 15 Mei werd eindelijk het leger der opstandelingen bij Frankenhausen geslagen en MUNZER gevangen genomen. Gehaat door de vorsten, die hem den opstand weten, verwenscht door het volk, dat hem de schuld gaf van het ongeluk dat hen getroffen had, gevoelde LUTHER zich eenzaam en verlaten en smachtte naar eene rustige schuilplaats. [1] Zulk een vredesoord werd voor hem zijn klooster, toen hij er 15 Juni CATHARINA VAN BORA als gade verwelkomde. Zeker is het dat de hervormer juist in dien tijd een bezoek van HOFMANN heeft gehad, want een van de eerste

[1] Welch ein Zettergeschrei hab ich angericht mit dem Büchlein wider den Bauren! da ist alles vergessen, was Gott der Welt durch mich gethan hat. Nun sind Herrn, Pfaffen, Bauren, alles wider mich und dräuen mir den Tod. Brief aan Kükel, 15 Juni 1525, DE WETTE III 1.

brieven na zijn huwelijk is een schrijven aan de Lijflandsche Christenen. Luther moet in die dagen al zeer weinig overeenkomst gevonden hebben tusschen den ambachtsman uit Lijfland en de oproerige boeren. Ware Hofmann ook maar in een enkel opzicht een geestverwant geweest van die mannen, tegen wie Luther juist zijn boekje „Wider die mörderischen und räuberischen Rotten der Bauern" had geschreven, had hij omtrent het avondmaal of de afschaffing der beelden leeringen verkondigd, die aan Carlstadt herinnerden, ware hij de hoofdschuldige van den beeldenstorm te Dorpat geweest, zeker zou Luther hem niet veroorloofd hebben een eigenhandig schrijven te voegen achter zijnen brief aan de Lijflandsche gemeenten. Hofmann moet den hervormer vertrouwen hebben ingeboezemd: zou hij anders aan de mededeelingen van den predikant-bontwerker geloof gehecht en aan zijn verzoek voldaan hebben? Vergeten wij het niet, het was nog slechts weinige maanden geleden, dat Luther door de buitensporigheden van Münzers volgelingen er toe gekomen was, om te verklaren dat niemand het recht of de bevoegdheid bezat tot prediken, tenzij hij daartoe door de gemeente of de overheid was benoemd of zijn innerlijke roeping door wonderteekenen had bevestigd.[1] Toch toonde Luther belangstelling in dezen man, die alleen uit kracht van het geloof aan zijne goddelijke roeping als prediker was opgetreden, en door de overheid veeleer werd tegengewerkt dan erkend. Ja ook de tegen andersdenkenden, vooral tegen Sacramentisten vaak onverdraagzame Bugenhagen had geen bezwaar, tegelijk met Hofmann naar Lijfland te schrijven.[2]

---

[1] Wider den himmlischen Propheten 1525.

[2] De drie brieven zijn uitgegeven onder den titel: Ein christlich vermahnung vom ausserlichen Gottesdienst und Eintracht an die in Lifland durch

Luthers brief is in zeer zachtmoedigen geest geschreven. Hij betuigt eerst zijne vreugde en dankbaarheid, dat het Evangelie ook door de Christenen in Lijfland wordt gekend en verklaart dan met droefheid gehoord te hebben, dat er scheuringen en partijen onder hen zijn, dat de leeraars niet in éénen geest prediken, maar ieder zijne eigene opvatting voor de eenig ware houdt. Daardoor weet het volk ten laatste niet meer, waar het zich aan houden moet, terwijl het toch behoefte heeft aan eenheid in de prediking en godsdienstige vormen. De Roomsche kerk moge in zulke gevallen een concilie te zamen roepen, en dat alles naar vaste wetten regelen, en daardoor de persoonlijke vrijheid in gevaar brengen, nog koestert hij de verwachting, dat zij in de leer en het geloof, in de liefde en het kruis eensgezind zijn, — daarom wil hij niet met geweld aan het twisten een einde maken, ook geen wetten voorschrijven, maar hun met aandrang Paulus woord Fil. II: 1—4 herinneren. De predikers moesten denken aan het vele, dat hun in Christus gegeven was en uit dankbaarheid daarvoor eensgezind zijn en niet naar eigen eer jagen, zich zelven minder achten dan hunne broederen en naar Christus woord de laatste plaats aan den bruiloftsdisch voor zich verkiezen: Luk. XIV: 8—10. „Ofschoon," zoo gaat hij voort, „de „uitwendige inrichting der godsdienstoefening, de mis, het „zingen, het lezen, het doopen, niets tot de zaligheid afdoet, „toch is het onchristelijk, wanneer men daarover met elkan„der twist, en het arme volk daardoor op het dwaalspoor „brengt, wanneer men minder op het behoud hunner zielen „dan op eigen inzichten acht geeft. Ik smeek u daarom

---

Dr. Martinus Luther und Anderen. Wittenberg 1525." Luthers brief is o. a. ook te vinden bij de Wette L. B. III. 3. Hofmanns brief bij Krohn p. 51 en Mitth. aus der livl. Gesch. V. 258.

„allen, blijft niet op uw stuk staan maar komt vriendschap-
„pelijk bij elkander en ziet het met elkander eens te wor-
„den, hoe gij in deze uitwendige dingen handelen zult." 't Blijft waar, dat de vormen vrij zijn, en ten allen tijde veranderd kunnen worden; maar men heeft geen recht om van die vrijheid gebruik te maken, wanneer men er niet het volk beter door maakt. Paulus heeft reeds op het beginsel der ware vrijheid gewezen 1 Cor. 6: 12, 1 Cor. 8: 1. Wanneer het volk zich aan sommige dingen ergert, dan is het zondig zich op zijn vrijheid te beroepen. Rom. 15: 2. Maar tevens moeten de predikers er naar streven, bij het volk het besef te wekken, dat vormen op zich zelven niets beteekenen en eenheid van vorm slechts dan waarde heeft, wanneer er ook eenheid des geloofs bestaat. — Luthers raad voor de predikers is dus de mis te vieren, te zingen en te lezen in eensgezindheid, en wel overal op dezelfde wijze, daar immers het volk dit begeerde. Mochten zij voor zich zelven geene behoefte aan zulk eene uitwendige eenheid hebben, het volk had haar noodig, en zij waren immers niets meer dan dienaars der gemeente 2 Cor. IV: 5. Tot het volk luidt zijne vermaning, dat men zich niet verwonderen moest, als er hier en daar eenig verschil in de vormen van den eeredienst ontstond of wanneer er verschillende opvattingen en inzichten verkondigd werden: nooit kon het onkruid geheel en al van den akker verwijderd worden en ook Paulus had reeds gewezen op de verschillende vaten, die er in een huis zijn 2 Tim. 2: 20. Zij moesten zich niet ongerust maken, wanneer er ketterijen en scheuringen bij hen waren; dit was juist een goed teeken, want zoolang zij nog onder Rome stonden, waren er geen scheuringen geweest, maar nu zij tot waarachtig leven waren ontwaakt, zond Satan valsche leeraars om slecht zaad onder het goede te mengen. Hoe ijveriger de

dwaalleeraars waren des te ijveriger moesten ook zij wezen in het werk des Heeren, want juist de dwaling was eene beproeving van hun geloof.

Eenigszins vreemd is het, dat in den geheelen brief de naam van Hofmann niet voorkomt, evenmin als een enkele zinspeling op zijne werkzaamheid; wellicht geschiedde dit juist om nieuwe oneenigheid te vermijden, daar Hofmanns tegenstanders door een enkelen brief, al kwam deze ook van Luther, niet licht tot andere gedachten gekomen zouden zijn.

Bugenhagen schreef eenige dagen later (22 Juni) en richtte zijn schrijven niet aan alle geloovigen in Lijfland, maar aan zijne ambtgenooten, aan „Herren und lieben Brüder Prediger in Liefland." Ook hij vermaant tot ootmoed en berispt de predikanten, die „zoo opgeblazen zijn alsof het woord Gods tot hen alleen ware gekomen of van hen ware uitgegaan." Zoeken wij met ons prediken, zegt hij o. a., iets anders dan Gods eer en de zaligheid der menschen, dan hebben wij reeds gezondigd, al hadden wij ook de geheele Schrift in ons opgenomen en konden wij spreken met aller engelen tongen. Luthers boek over de kooplieden en den woeker wordt dringend door hem aanbevolen aan alle kooplieden en ambachtslieden, terwijl hij tevens ten strijde trekt tegen de in Lijfland voorkomende onmatigheid.

Hofmann schijnt gewacht te hebben tot hij wist, dat de beide hervormers aan zijnen wensch waren te gemoet gekomen. Op de brieven der beide mannen liet hij zijn eigen schrijven volgen en, daar deze geschriften tegelijk werden uitgegeven en naar Lijfland gezonden, beaamde hij als 't ware stilzwijgend hetgeen door Luther en Bugenhagen was gezegd. Wij mogen derhalve aannemen, dat Luthers denkbeelden over de uitwendige vormen van den eeredienst door hem in die dagen werden goedgekeurd en ook bij hem de wensch levendig was, om in eendracht met de overige predikanten

samen te werken. Toch achtte hij de vermaningen, die door genoemde mannen tot de Lijflandsche christenen en hunne predikanten gericht waren, niet voldoende. Zijne geliefde gemeente te Dorpat moest ook van hemzelven een toeschrift ontvangen. Hij gaf het in den brief, die het oudste geschrift is, dat wij van hem bezitten.

Het opschrift daarvan luidt: „Jhezus. Der christlichen gemeyn zu Derpten in Liefflandt wünschet Melchior Hofmann, Gnad und Fride, sterkung des Glaubens von Gott dem Vater und dem hern Jhesu Christo. Amen.“ Hij begint met te wijzen op Gods heerlijke openbaringen in den laatsten tijd, waardoor alles, wat sinds eeuwen in de Schrift was besloten, in 't volle licht gekomen was. Zij hadden plaats gehad, opdat niemand zich zou kunnen verontschuldigen bij de tweede verschijning van Christus, die eerder zou komen dan men geloofde. „Waakt en ziet toe, luidt zijne vermaning, dat gij niet weder in de macht des duivels valt, waaronder gij zoo lang gezucht hebt, maar blijft in het hout des Levens. Het hout des levens is „Christus Jhezus, unser Heiland“ [1]) naar Zijn woord: Ik ben de wijnstok en gij de ranken, wie in Mij blijft en Ik in hem, die draagt veel vrucht, zoo iemand in Mij niet blijft, die is buiten geworpen gelijkerwijs de rank en is verdord; en men vergadert ze en werpt ze in 't vuur, en zij worden

---

[1]) Uit deze uitdrukking „Jhesus Christus, unser Heiland“ heeft J. Weidling Schwedische Geschichte im Zeitalter der Reformation 1882 p. 209 met groote scherpzinnigheid afgeleid, dat Hofmann bekend moet geweest zijn met Luthers omwerking van het Avondmaalslied van Hus: Jhesus Christus, unser Heiland der von uns den Zorn Gottes wandt.“ Wij kunnen echter aan Weidling niet toegeven, dat Hofmanns brief niets meer is dan de breede uitwerking van de genoemde versregels, al is het waar dat hij eerst spreekt over „Jhesus, unser Heiland,“ dan over den „Zorn Gottes“ (es ist leyder itzt Gottes zorn vorhanden) en met de vermaning eindigt: so seyt ernsthaftig im Gebet, das Gott wölte abenden seyn groszen zorn.“

verbrand. Wie Christus niet heeft aangedaan, kan Gode niet behagen, die echter Christus hebben aangedaan, hebben hun vleesch met zijn lusten gekruisigd. Het aandoen van Christus is gelooven, dat wij alleen door Hem gerechtvaardigd zijn en worden uit genade en niet uit onze werken. Het Lam is geslacht voor onze zonden, gelooven wij dit van ganscher harte, dan zijn wij van al onze zonden gewasschen en gereinigd; gelooven wij dit niet, dan zullen wij het leven niet zien, maar de toorn Gods blijft op ons. Ons gebed zij daarom: Heer, vermeerder ons het geloof! Niemand toch heeft het geloof uit zich zelven, gelijk Christus zegt: niemand komt tot mij, tenzij de Vader hem trekke. Een symbool van het trekken Gods vinden wij in Gen. III. Gelijk God Adam en Eva bekleedde met rokken van vellen, zoo moeten wij door God bekleed worden met het „lemleyn" Christus Jezus. Wie nu bekleed zijn met het kleed der gerechtigheid, moeten ijverig zijn in de liefde en gedurig tot God bidden, dat allen, die nog niet verlicht zijn, het eens mogen worden. Wij mogen die zwakken niet verachten, maar moeten ernstig voor hen bidden: het gebed eens rechtvaardigen vermag veel. Wanneer wij in Christus blijven, zullen wij verkrijgen al, wat wij in Zijnen naam van God bidden, maar wanneer wij in Hem niet blijven, is alles wat wij doen te vergeefs, hoe uitnemend de schijn ook zij. Even als Luther in zijnen brief geeft ook Hofmann ten slotte de ernstige vermaning: Jaagt naar vrede en eensgezindheid, opdat er geen oproer onder u ontsta, zooals dit thans helaas geschied is. Verdraagt liever onrecht, dan dat Christus van u wijken zou; waar twist en tweedracht, toorn en oproer heerscht, daar is de zon der gerechtigheid uitgebluscht; maar waar Christus onze zon schijnt, daar zijn ook de vruchten des geestes liefde, vrede, lankmoedigheid, vriendelijkheid, goedertierenheid, geloof, zachtmoedigheid en kuischheid. Daarna wijst hij op de dwepers (die Schwyrmgeister), die thans waren opgestaan en Apoc. XIX: 17 op zich

toepasten: Ik zag een engel staande in de zon, en hij riep met eene groote stem, zeggende tot al de vogelen, die in 't midden des hemels vlogen: Komt herwaarts en vergadert u tot het avondmaal des grooten Gods, opdat gij eet het vleesch der koningen en der oversten over duizend. Hofmann ontkent niet, dat dit geschreven staat, maar zoo staat er ook geschreven, dat Judas den Heer verraden zou; Jezus heeft zelfs gezegd: Wat gij doen wilt, doe het haastig, toch was het voor Judas eene groote zonde. Zij moesten dit woord goed verstaan: de engel, die in de zon staat, is een leeraar, die in Christus staat, de vogelen zijn de roekelooze menschen, die Christus en het geloof slechts op de lippen hebben; zulke vogelen waren er velen in Lijfland, daarom moesten zij zich wachten voor hunne dwaalleer! Ook worden zij gewaarschuwd, zich niet door vreemde leeraars, die Christus niet predikten, te laten meesleepen. Zoo zij ter linkerzijde aan de waarheid getrouw waren, moesten zij zorgen, dat zij niet ter rechterzijde afweken. Reeds waren er opgestaan, die oneenigheid zochten te stichten: het beste middel daartegen is volharding in het lezen der Schrift en het blijven bij een helderen tekst, zonder zich door valsche uitleggingen in verwarring te laten brengen. Gods toorn is over de vorsten en machtigen gekomen, daarom wordt hunne zonde met zonde gestraft maar zij mochten niet zich zelven recht verschaffen: wie het zwaard trekt, zal met het zwaard geoordeeld worden. Een Christen, die het waarachtig geloof getrouw is, doet niemand kwaad want hij weet, dat de wraak aan God toekomt. De ware Christen ziet alleen op God, aan Wien hij zich overgegeven heeft. De wereld haat zulke menschen, maar zij bidden te vuriger: Heer, Uw koninkrijk kome. Zoo weest dan ijverig in het gebed, aldus besluit Hofmann zijne vermaning, dat God zijnen grooten toorn moge afwenden, opdat zijn Evangelie niet bij ons uitsterve, want de tijd der wrake is aanstaande, daaruit redde ons God, onze

hemelsche Vader door Christus Jezus onzen Heiland. Amen.

Aan dit schrijven is nog een aanhangsel toegevoegd, waarin Hofmann zijnen lezers herinnert, dat hij reeds uit Riga aan hen geschreven heeft, en het uit de getuigenis van twee mannen gebleken is, dat alles, wat hij predikte, op de Schrift gebouwd was en evenzeer door andere christelijke leeraars verkondigd werd. Deze herinnering acht hij noodig, omdat er thans te Riga allerlei leugens aangaande hem verspreid waren. Zoo God wilde, hoopte hij spoedig weer tot hen te komen.

Reeds dit korte overzicht van hetgeen Hofmann aan zijne gemeente te Dorpat schreef kan ten bewijze strekken, dat er een innige band tusschen hem en die gemeente bestond. Wie den brief zelven doorleest zal getroffen worden door de innige vroomheid, die aan deze geloofsgetuigenis ten grondslag ligt. Zoo spreekt geen dweepziek oproermaker, zoo kan alleen een dienaar des Heeren getuigen, wien het heilige ernst is om zielen te behouden door ze tot Christus te leiden. Geen enkele klacht over persoonlijke miskenning of tegenwerking schrijft hij neder, het eenige woord van zelfverdediging, dat hij zich veroorlooft, is de herinnering dat hij niets anders dan het Evangelie heeft gepredikt. Wat hij bedoelt is alleen, zijne broeders in den geest der zachtmoedigheid te wijzen op hetgeen tot hunnen vrede dient. Op een echt evangelisch standpunt staat deze leekeprediker, die een dieperen blik in de H. Schrift geslagen heeft, dan men van een eenvoudig bontwerker zou verwachten. De geloofskracht, die hij zelf bezit, wenscht hij ook zijnen volgelingen toe, daarom moeten zij putten uit dezelfde bron, waaruit hij zijn dorst heeft gelescht. Hij roept hun toe: „yhr solt „anhalten mit lesen ynn der Schrifft, an dem claren text euch „erhalten, mit falscher auslegung euch nicht last lenken oder hyn „und wider bewegen, daryn euch dan Gott rechte erkenntnis „gebe.“

Al stuiten wij in dit schrijven hier en daar op eene allegorische Schriftverklaring, op woorden, die het verklaarbaar maken, dat de schrijver later een chiliastische dweper is geworden, toch bespeuren wij overal den invloed van Luther. Herinneren ons de woorden: „Een christen moet liever onrecht lijden dan doen," niet Luthers antwoord op de 12 artikelen der boeren? Staat de schrijver niet geheel aan Luthers zijde in de veroordeeling van het werk der Zwickauer profeten? verdedigt hij niet met nadruk de rechtvaardiging uit het geloof en verwerpt hij niet kennelijk de vrijheid van den menschelijken wil? Wanneer wij dezen brief met Hofmanns latere geschriften, zelfs met die uit het volgende jaar vergelijken, merken wij een groot verschil op. In die dagen was hij nog werkelijk volgeling van Luther, in de eerstvolgende jaren daarentegen meende hij nog wel diens geestverwant te zijn, maar niet te onrechte traden toen de echte Lutherschen als zijne tegenstanders op. Hij is evenmin als Luther op het standpunt gebleven, dat beiden in Juni 1525 innamen. Luther door zijn tegenstanders geprikkeld gaf gedurig scherper vormen aan zijne leerstellingen en werd vooral in de opvatting van het avondmaal steeds eenzijdiger, terwijl Hofmann met de gevoelens van anderen bekend werd, daaraan zijne goedkeuring schonk en op de hem eigenaardige wijze uit de Schrift steeds nieuwe wijsheid putte. Zijne werkzaamheid onmiddellijk na zijn terugkeer in Lijfland doet ons zien, dat de omkeer in zijne godsdienstige overtuiging reeds te Wittenberg had plaats gehad.

Wij moeten de aanleiding tot die verandering zoeken in indrukken gedurende zijn verblijf aldaar ontvangen. Allereerst komen daarbij persoonlijke ontmoetingen in aanmerking. Den 27sten Juni 1525 vereenigde Luther verschillende zijner vrienden in zijne woning. Zijn huwelijk had hij uit vrees, dat zijne vijanden hem belemmeringen in den weg zouden leggen, in stilte laten voltrekken,

en veertien dagen later, op genoemden 27 Juni, gaf hij zijn bruiloftsmaal, waartoe onderscheidene zijner vrienden, die buiten Wittenberg woonden, genoodigd waren. Amsdorf o. a. kwam uit Maagdenburg over. Krohn onderstelt, dat hij bij die gelegenheid kennis met Hofmann gemaakt heeft. Dit is echter niet juist, want uitdrukkelijk verklaart Amsdorf, dat hij tot Jan. 1527 Hofmann niet persoonlijk kende, maar hem eerst toen voor het eerst zag.[1] Melanthon echter heeft hem in dezen tijd leeren kennen. Hij heeft later eene zeer ongunstige getuigenis aangaande hem afgelegd[2], maar daaruit volgt nog geenszins, dat hij reeds in 1525 tegen hem was ingenomen. Uit Bugenhagens brief aan de predikanten van Lijfland zagen wij reeds, dat ook deze Hofmann had ontmoet. Wij weten niet, welken indruk hij van den bontwerker heeft ontvangen, maar zeker, de man wiens devies was:

Si Jesum bene scis, satis est, si cetera nescis.
Si Jesum nescis, nil est quod cetera discis.

kon slechts met instemming Hofmanns brief hebben gelezen. Of hij ook tot Michael Stifel in nauwe betrekking is getreden, laat zich niet bewijzen. Zeker is het dat deze, na eerst in Esslingen predikant te zijn geweest, sinds 1524 in Wittenberg vertoefde en van daar den 5 Juni 1525 vertrok, voorzien van een aanbevelingsschrijven van Luther aan Christoph Jörgen van Tolleth in Kreuzbach[3], maar het is de vraag of Stifel, in wien Luther veel vertrouwen stelde (getuige de voortdurende briefwisseling, die hij met hem onderhield) reeds toen zich aan

---

[1] N. Amsdorf. Eine vermanung an die von Magdeburg das sie sich für falsche Propheten zu hüten wissen 1527 § 3. Als ich solches hörte, verwunderte ich mich und fragte, wie er hiesse, da nante er sich, und da ich hörte, das er Melchior war, weiste ich yhn kurtz abe. Cf. Bijlage III.

[2] Melanthon aan Butzer 10 Oct. 1533. Cf Bijlage II.

[3] De Wette. Luthers Briefe II bl. 677.

chiliastische droomen overgaf en dus in dit opzicht op Hofmann invloed heeft geoefend.[1] Evenmin bezitten wij er eenig bewijs voor, dat Hofmann in die dagen Kaspar von Schwenkfeldt heeft leeren kennen, al is het zeer waarschijnlijk. Het was juist in 1525 dat deze Silezische edelman een tijdlang in Wittenberg vertoefde en herhaaldelijk samenkomsten met Luther had, waarop vooral de leer van het avondmaal ernstig besproken werd. Wel gelukte het Luther niet, Schwenkfeldt tot eene andere overtuiging te brengen, maar zij scheidden toch in vrede.[2] Kon men bewijzen, dat Hofmann reeds toen de eigenaardige beschouwingen van den geleerden ridder had leeren kennen, dan zou menige overeenkomst verklaard kunnen worden, die er tusschen zijne en Schwenkfeldts leerstellingen bestond, nog vóórdat beide mannen elkander in 1529 ontmoetten.

Maar nog noemde ik den naam niet van den man, die omstreeks dezen tijd een overwegenden invloed op Hofmann heeft gehad: toch werd geen naam in Wittenberg na dien van Luther destijds zoo vaak genoemd als de zijne. Andreas Carlstadt of zooals hij zich toen liet noemen „buurman Andris,“

---

[1] Merkwaardig is het zeker, dat Stifel later in zijne chiliastische verwachtingen tot hetzelfde resultaat kwam als Hofmann en de wederkomst van Christus in het jaar 1533 stelde. Zijne berekening echter rustte op anderen gronden dan die van Hofmann Uit Joh. 19 : 37: „videbunt in quem transfixerunt“ bewees hij dat in de 42_e week van 1533 op den dag van Lukas op de achtste ure (3 October), Christus zou wederkomen; eene overtuiging welke hij sinds 1532 met zoo veel vuur verdedigde, dat vele boeren niet langer hunne akkers bearbeidden maar hun geld verteerden, omdat zij het toch niet meer noodig zouden hebben. H. Corrodi, Kritische Geschichte des Chiliasmus. III, I bl. 60. Luthers Werke XXII Erl. Ausg. Tischreden p. 30 cf. brief van J. P. Weller aan J. Brissmann 17 Nov. 1533 bij Burckhardt. Luthers Briefwechsel bl. 216.

[2] O. Kadelbach, Ausführliche Gesch. Kaspar von Schwenckfeldts und der Swenckfelder 1860.

moest wel eene groote aantrekkingskracht voor den „Laien-Peltzer“ hebben. Zette hij niet consequenter dan Luther het werk der Hervorming voort, terwijl hij ook den eeredienst in overeenstemming zocht te brengen met het Evangelie? Verdedigde hij niet eene zienswijze omtrent het avondmaal, die het volk beter begreep dan Luthers leer? [1] Trok hij niet voor het volk partij, terwijl Luther aan de zijde der vorsten stond? Had hij niet het Roomsche ambtsgewaad verwisseld met de kleeding van een leek? Achtte hij niet alle geleerdheid onnoodig om de Heilige Schrift te verklaren? Verdedigde hij niet bij monde en door geschriften het recht der leeken, om de Schrift uitteleggen, ja verhaalde men niet dat hij zelf telkens verklaringen van duistere plaatsen bij leeken had gevraagd? Evenwel ware Hofmann toen in persoonlijke betrekking tot Carlstadt getreden, hij zou er in zijne geschriften wel over gesproken, en zijne vijanden er waarschijnlijk een wapen uit gesmeed hebben, om hem te bestrijden. Nu zij over Carlstadt zwijgen, is de gevolgtrekking geoorloofd, dat Hofmann hem niet persoonlijk heeft ontmoet. Dit wordt nog meer waarschijnlijk, omdat Carlstadt sinds September 1524 uit Orlamünde verdreven, als balling rondzwierf, te Straatsburg en Bazel een tijdlang vertoefde, in de zomermaanden van 1535 te Rothenburg verblijf hield en eerst in November weder in de nabijheid van Wittenberg kwam. Maar heeft Hofmann den zwerveling niet gesproken, verschillende zijner geschriften moet hij in die dagen gelezen hebben. Luther zelf legt getuigenis af van de algemeene verspreiding van Carlstadts leerstellingen. [2]

Wij zouden ons op het gebied der gissingen begeven, wanneer wij alle geschriften wilden opsommen, die Hofmann kan gelezen

---

[1] Melanthon aan Spalatinus Dec. 1524: Nosti vulgus. Et hoc dogma arridet sensui communi. Hagen a. w. III 105.

[2] De Wette L. B. II 557. Luther aan Amsdorf 27 Oct. 1524. Vix credas quam late serpserit jam etiam dogma Carlstadii de Sacramento.

hebben: ik noem er slechts enkele, wier invloed op zijne werkzaamheid duidelijk is te bespeuren.

Onder de eerste geschriften, die Carlstadt als „neuer Lay“ in het licht gaf, behoorde: „Was gesagt ist sich gelassen und was das Wort Gelassenheit bedeute und wo es in der heiligen Schrift begriffen, Andreas Bodenstein von Carlstadt, ein neuer Lay 1523.“ Hij begint met eene verklaring waarin die „gelassenheit“ bestaat; zij is eene volkomene overgave aan God met prijsgeving van al het aardsche. Gelijk man en vrouw bij het huwelijk vader en moeder verlaten, zoo eischt ook de geestelijke echt met God, dat de ziel alles verlaat wat buiten God is; den Schepper ter eere moeten wij alle liefde tot het geschapene opgeven, zoodat wij alleen door Gods oogen zien. Aan onzen eigen wil afgestorven, moeten wij alleen leven naar Gods wil en één worden met den Vader. Wij moeten zelfs afstand doen van ons verstand en onze wijsheid, die immers slechts dwaasheid is. Heeft de mensch het zoover gebracht, dan moet hij trachten naar de „Gelassenheit in der Gelassenheit“ d. w. z. hij moet streven naar nederigheid in zijne zelfverloochening, want eerst dan is hij in staat, om tot God te naderen en Hem lief te hebben. De mensch geeft dan zijn eigen persoonlijkheid prijs, om zich op te lossen in Gods wil, er ontstaat in hem een christelijk goddelijk leven, God werkt in den mensch en de mensch doet niets dan hetgeen God wil. Toch erkent Carlstadt ten slotte, dat de mensch in zich zelven de macht niet heeft, om tot zulk eene overgave aan God te komen, God moet mede werken, ja al het goede, dat wij doen, doet God in ons.

Wij behoeven niet te twijfelen, of Hofmann dit boekje wel gelezen heeft: reeds het gebruik van het woord „Gelassenheit,“ dat in een zijner geschriften van 1526 herhaaldelijk voorkomt bewijst het. Carlstadt heeft toch erkend, dat hij het woord „gelassenheit“, hetgeen eigenlijk een provincialisme is, in het theologisch spraakgebruik heeft ingevoerd, omdat het zoo uitne-

mend uitdrukte wat hij bedoelde. Maar niet alleen het woord gebruikt Hofmann, ook dezelfde denkbeelden heeft hij uitgesproken in zijne verklaring van Daniel XII. Omstreeks een jaar na zijn verblijf te Wittenberg schreef hij o. a.: welk een heerlijke zaak is het leven van een vergoddelijkt mensch, die in volle „gelassenheit“ staat! Al wat God met hem doet is hem welgedaan, 't is onverschillig voor hem of hij tot het rijk des levens, dan wel tot het rijk des doods bestemd is. Wanneer een vergoddelijkt mensch wist, dat God hem verdoemen zou, ook dan nog zou hij zijnen Schepper verheerlijken. Hij dient zijnen God uit louter liefde, moge hij tot verdoemenis of tot zaligheid zijn geschapen. Zulk een vergoddelijkt mensch bidt: Hemelsche Vader! zij het dat Gij mij tot Uw rijk en tot Uwe verheerlijking hebt verordend en geschapen, Uw wil geschiede, maar is het dat de besprenging met het bloed van Christus niet voor mij is geschied, en het Uw wil niet is geweest, Uw naam worde toch verheerlijkt van eeuwigheid tot eeuwigheid, Amen. [1]

Mede in 1523 verscheen van Carlstadts hand een klein geschrift: „Ein Frage ob auch jemand möge selig werden ohn Fürbitte Mariae,“ volgens de voorrede den 27sten Juli 1523 op verzoek van een leek geschreven. Carlstadt beantwoordt in deze brochure de gestelde vraag toestemmend en besluit zijn betoog met een krachtig pleidooi voor het recht der leeken, om onder de prediking bewijzen voor het gesprokene te vragen.

Hij beroept zich op het 14de hoofdstuk van den eersten brief aan de Corinthiërs. Daar zijn het geene wettig aangestelde

---

[1] Krohn a. w. pag. 87, 89, 90. Daar van Hofmanns geschrift: „Das XII capitel des propheten Daniélis ausgelegt etc. 1526,“ voor zoo ver mij bekend is, slechts één exemplaar bestaat (op de Hamburgsche bibliotheek) zal ik bij aanhalingen naar de bladzijden in Krohns werk verwijzen; slechts daar, waar het citaten geldt, die bij Krohn niet zijn te vinden noem ik de bladzijden in Hofmanns boekje.

predikers, die de godsdienstoefening leiden en besturen, maar eenvoudige gemeenteleden, die van hunne geestesgaven in de samenkomsten gebruik maken, sommigen profeteerende, anderen sprekende met tongen, weer anderen verklarende hetgeen met tongen gesproken is. Wanneer nu een der hoorders plotseling eene geestesopenbaring ontvangt, dan moet naar Paulus meening de spreker ophouden en aan dien hoorder het woord geven. „Daaruit kan men zien," zegt Carlstadt, „dat de predi-„ker moet zwijgen en luisteren naar hetgeen God den leeken „heeft geopenbaard. Heden ten dage zijn immers vele „ambachtslieden beter bekend met Gods Woord, dan de priesters, „die hun tijd liefst met kegelen verbeuzelen. God zelf leert dat „de leeken den voorrang hebben boven gepromoveerde docto-„ren en magisters. Al het volk moest profeteeren. Wie was „Amos? Wat zijn de andere profeten geweest? Waren zij pries-„ters? Zij zijn herders geweest en hebben de waarheid verkon-„digd aan priesters. Wanneer reeds in het O. T. aan de leeken „zulk eene macht is gegeven, mag het hun in deze dagen niet „ontnomen worden." Het zijn dezelfde denkbeelden, die Carlstadt ook eenige maanden later (in Dec. 1523) uitgesproken heeft in zijn open brief: „Urzache dasz Andreas Carlstadt ein Zeit still-geschwiegen von rechter unbetrüglicher Berufung," waar hij o. a. zegt: „Het is Gods bevel aan alle huisvaders, dat zij hunne „kinderen en hunne dienstboden onderwijzen zullen: ieder is „verplicht Gods Woord te prediken in huis, bij den maaltijd, „'s morgens, s' avonds. Men moet Gods Woord aan zijnen naas-„te verkondigen, dat is een algemeen gebod tot allen gericht." Aan dit recht der leeken om Gods Woord te prediken, zal Hofmann wel nooit getwijfeld hebben, anders zou hij niet zelf als prediker zijn opgetreden en om zijne prediking vervolging en tegenwerking gewillig hebben gedragen, maar het moest hem toch versterken in zijne overtuiging, wanneer hij een man, die door daden getoond had, dat hij de beroeping van leeken

tot het predikambt wenschelijk achtte,' zulke denkbeelden hoorde uitspreken. In vroeger dagen had ook Luther dit recht der leeken erkend, om Gods Woord te verkondigen; ook hij had van 1 Cor. XIV hetzelfde gebruik gemaakt als Carlstadt, ja in zijn „Kirchen postill", gedurende zijn verblijf op den Wartburg uitgegeven, had hij met een beroep op Stefanus gezegd: deze geeft door zijn voorbeeld aan ieder de bevoegdheid tot prediken op iedere plaats, waar men naar hem luisteren wil. Maar toen Hofmann in Wittenberg vertoefde, was Luther omtrent den herderlijken arbeid der leeken reeds eenigszins tot andere gedachten gekomen. Ook Melanthon [2] en andere vrienden van Luther ontkenden de bevoegdheid der leeken om het Evangelie te verkondigen; slechts aan hen, die door andere predikanten wettig geordend waren, was deze taak toevertrouwd. Wanneer Hofmann nu tegenover dergelijke aanvallen het recht verdedigt om als prediker werkzaam te zijn, is de invloed van Carlstadts geschriften niet te miskennen. Op zijn reeds genoemde uitlegging van Daniel XII liet hij een betoog volgen ten bewijze „dasz auch die Layen Prediger seyn sollen." Even hevig als Carlstadt, ijvert hij daarin tegen priesters en monniken, zij zijn verleiders der schare. Zonde acht hij het, wanneer nooit een leek tot prediker gekozen wordt. De leeraars zoeken alleen zich zelven en zijn vleeschlijk gezind, wanneer zij aan de leeken de bediening des Woords verbieden. Een goede herder en leeraar zou het gaarne zien, wanneer de geheele gemeente kon profeteeren. Men zegt wel, alleen zij die Latijn verstaan, mogen prediken,

---

[1] Jäger a. w. pag. 286.

[2] Corp. Ref. XII p. 490. Jus vocandi et eligendi ministros pertinet non tantum ad populum sed Paulus jubet Titum constituere presbyteros et Timotheo scribit: nemini cito manum impone. . . . necesse est igitur, pastores a pastoribus ordinari. Pugnat cum jure divino et cum veteri Ecclesiae δημοκρατία in qua populus ad se rapit electionem sine judicio et approbatione pastorum.

maar is dan niet ieder verplicht om het zijne bij te dragen tot den opbouw van het huis des Heeren?[1] Ook de tegenwerping, dat ieder moet blijven in het beroep, waartoe hij geroepen is, heeft geene waarde: dat woord weet men altijd ten eigen bate uitteleggen en dan zouden immers ook de moordenaars in hun beroep mogen blijven!

Met niet minder instemming las Hofmann Carlstadts sermoen over de biecht „ob die Ohrenbeicht oder der Glaub allein oder was den Menschen zu wirdiger Emphahung des Heiligen Sacraments geschikt mach, geprediget durch Andreas Carlstadt 1524." Hij schonk zijne goedkeuring aan woorden als deze: Het is bedrog, wanneer iemand tot u zegt: dit of dat maakt u ongeschikt of onwaardig om Gods genade aan te nemen, zoo hij die bekeering niet uit de Schrift kon bewijzen. — Men zoekt u vrees aan te jagen door te zeggen, wie niet vast, wie niet biecht is onwaardig het Sacrament te ontvangen. — Niemand moet meenen, dat hij zich het Sacrament waardig kan maken door bidden, vasten, biechten, zich zelven te kastijden, want al hadt gij dat alles gedaan en het geloof ontbrak u, dan zoudt gij n o g onwaardig zijn. Gij behoeft voor uwe zonden niet te vreezen, want Christus is gekomen, om u van uwe zonden te verlossen. Christus roept niet de rechtvaardigen, maar de zondaars. Alleen voor zondaars heeft Christus het Avondmaal ingesteld, juist uwe zonden moeten u naar het Sacrament drijven. Al hebt ge niet gebiecht, toch moet gij met vertrouwen en geloof ten Avondmaal gaan, want het is immers waar, dat alleen het geloof u heilig en rechtvaardig maakt. Wie weinig gelooft, verkrijgt weinig, wie krachtig en veel gelooft, verkrijgt veel. Wilt gij te voren vergeving van zonden in de biecht verkrijgen, wat beteekent dan het Sacrament voor u? Wanneer gij eerst vergeving

[1] M. Hofmann. Auslegung des XII capitels Danielis bij Krohn a. w. p. 96.

van zonden wilt hebben, en daarna het Sacrament gebruiken, dan gelooft gij niet in Christus woorden. Is het niet treurig dat ik wel een priester zou mogen gelooven, wanneer hij mij absolutie schenkt, maar hem niet zou mogen vertrouwen, wanneer hij zegt, waardoor Jezus de zonden vergeeft? Het is slechts een spel des duivels en eene leer van den Antichrist, dat het woord des Avondmaals niet zooveel zou beteekenen als een vorm, die door ellendige priesters bedacht is. Al ware de heimelijke biecht goddelijk en goed, dan zouden wij er toch aan moeten denken, dat ons door het Avondmaal evenzeer vergeving van zonden wordt beloofd als door de biecht. Daarom houd ik het er voor, dat zij, die aan de biecht hechten, juist in zulk een mate aan de woorden des avondmaals geen geloof schenken, als zij aan de biecht vasthouden.

Onmiddellijk na zijn terugkeer in Lijfland bracht Hofmann deze beginselen van Carlstadt in beoefening. De in Wittenberg door Carlstadt afgeschafte biecht was er door Luthers geestverwanten weder ingevoerd,[1] maar daardoor liet Hofmann zich niet terughouden, in zijne gemeente tegen de biecht te ijveren en het avondmaal uittedeelen aan hen, die niet gebiecht hadden.[2] En daarbij bleef het niet. Toen hij in het volgende jaar zijne gemeente schriftelijk vermaande, kwam hij nog eens op de biecht terug; zij moesten niet meenen, schreef hij, dat de biecht iets tot de zaligheid afdeed; in den tijd der apostelen was zij er niet geweest en toen zij later in gebruik was gekomen, waren er allerlei zonden en ongerechtigheden uit voortgevloeid. Menschen, hebben nooit het recht, om absolutie te geven.[3]

---

[1] Jäger a. w. p. 485.

[2] Auslegung des XII capitels Danielis bij Krohn a. w. p. 66 do ewer lezer öffentlich prediget, er hette nye keyn solchen starken glauben gesehen, die sonder die orenbeicht dörffte das testament emphahen und auch darzu die absolution, an gebundener person, do ich dann unter euch stund als eyn verfürer und als eyner dem nicht zu glauben stundt.

[3] Auslegung des XII cap. Dan. bij Krohn a. w. pag. 90.

Ook de verschillende strijdschriften over het avondmaal van Luther en Carlstadt uit de jaren 1524 en 1525 schijnt Hofmann grootendeels gelezen te hebben; wij zullen later gelegenheid hebben, op de groote overeenkomst te wijzen, die er tusschen zijne en Carlstadts avondmaals-beschouwing bestaat. Vóór zijne komst in Wittenberg zal hij over dit leerstuk waarschijnlijk het gevoelen gehad hebben, dat men in Lijfland daaromtrent koesterde, m. a. w. de meeningen, die door Luther in de eerste jaren van zijn optreden gepredikt en verdedigd waren. De hevige strijd over dit leerstuk moest hem tot nadenken brengen en tot onderzoek aansporen. Onzijdig kon hij niet blijven, maar evenmin zich slaafs aan de eene of andere partij onderwerpen. Het meest gevoelde hij zich aangetrokken door Carlstadts beschouwing, dat het avondmaal alleen de bezegeling der belofte van schuldvergeving was.. Carlstadts eigenaardige verklaring van de woorden der instelling heeft hij evenwel nooit tot de zijne gemaakt. Eerst later schijnt hij tot eene vaste overtuiging gekomen te zijn. Want hoe vaak hij ook in Lijfland over het avondmaal gesproken heeft, zijn hevigste tegenstanders hebben hem nooit van eenige onrechtzinnigheid in dit opzicht beschuldigd.

Hoeveel invloed echter Carlstadts geschriften op den ongeletterden bontwerker gehad mogen hebben, toch heeft deze eene zekere zelfstandigheid weten te bewaren. Carlstadt nam een standpunt in, door zijn laatsten beoordeelaar „der Standpunkt des abstrakten Biblizismus“ genoemd,[1] waarop hij de Heilige Schrift, zonder op het onderscheid van Oud of Nieuw Testament acht te geven, als eenigen regel voor het christelijk denken en handelen beschouwde. Hofmann was het daarin volkomen met hem eens, maar met hoeveel beslistheid Carlstadt alle normatieve beteekenis der apocriefe boeken des

[1] Erbkam in Herzog R. E. 2de ed. VII 525.

O. T. ontkende, [1] Hofmann bleef aan de apocriefen even groote waarde hechten als aan de overige boeken des O. T., ja bouwde zelfs een groot deel zijner verwachtingen op het vierde boek van Esra.

Moeilijk te beantwoorden is de vraag, hoe lang dit verblijf van Hofmann in Wittenberg heeft geduurd. Zijn brief aan de gemeente te Dorpat is onderteekend 22 Juni 1525, en deze tijdsbepaling is de eenige, die wij omtrent den duur van zijn verblijf in Saksen bezitten. Een zijner biografen [2] meent, dat hij langen tijd in Wittenberg heeft vertoefd, wachtende op eene gunstige gelegenheid, om over zee naar Lijfland terug te keeren. Een ander [3] verzekert, dat hij van Wittenberg naar de Rijnstreken gegaan is en daar gedurende het jaar 1525 heeft gepredikt; een derde [4] weet te verhalen, dat hij nog in 1526 in Zwaben en Straatsburg gezien is. Bijna alle vroegere schrijvers vermelden als zeker, dat hij omstreeks Pinksteren 1526 weder in Dorpat terug was [5], maar ook op deze tijdsbepaling kunnen wij niet vertrouwen; want zij wordt het eerst aangetroffen bij Bredenbach, die het reeds verhaalde oproer te Dorpat van 10 Januari 1525 tot een later tijdstip verschuift [6]. Ons komt het waarschijnlijk voor dat Hofmann zijn voornemen [7], om spoedig terug te keeren ten uitvoer heeft

---

[1] Jäger a. w. 124.

[2] G. Hartman Essai sur la vie et les écrits de M. Hofmann 1852 Chap. I.

[3] Krohn a. w. p. 61, die zich daarbij beroept op J. H. Ottii. Annales Anabapt. 1672 p. 36 Anno 1525. A bello rusticano Melchior Hofmannus, Suevus pellio, circa Rhenum paradoxa evomit. Uit den samenhang blijkt, dat Ottius hem toen reeds onder de anabaptistische predikers rangschikte en daarom is het geheele bericht ongeloofwaardig: J. Molleri Cimbria literata II 347, schijnt niet te weten, dat Hofmann in 1525 in Wittenberg is geweest.

[4] J. Hast. Geschichte der Wiedertäufer 1836 pag. 244.

[5] Gadebusch a. w. p. 90, Brachmann p. 75, en de genoemde schrijvers.

[6] Bredenbach in zijn Historia belli Livonici.

[7] „Ob es ist Gottes wil, ist meyn syn ynn kurtz mich zu euch zu fügen". Hofmanns brief van 22 Juni 1525 Mitth. aus der liv. Geschichte. V 265.

kunnen brengen. Hiervoor pleit althans zijn eigene getuigenis. In zijn reeds herhaaldelijk aangehaald werkje: „Dialogus und gruntliche berichtung gehaltener Disputation im land zu Holstein 1529," geeft hij een kort overzicht zijner zwerftochten, maar spreekt daarbij niet eens over deze reis naar Wittenberg, hetgeen hij toch zeker zou gedaan hebben, wanneer hij van daar nog naar den Rijn was gereisd. In zijne „Formaninge an de gelöfigen versamblung in Liflant", noemt hij deze geheele reis slechts „ein tüchniss hollen von den lerern tho Wittenberg."

Voorzien van een gunstig getuigschrift van Luther [1] begaf Hofmann zich weder naar Lijfland en koos andermaal Dorpat tot hoofdzetel zijner werkzaamheid, in de hoop, thans vereenigd met zijne ambtgenooten, aan de uitbreiding der Hervorming te kunnen arbeiden. Maar de toestanden in Dorpat waren gedurende zijne afwezigheid niet beter geworden.

Kort na Hofmanns vertrek was de Rigasche predikant Sylvester Tegetmeier naar Dorpat gekomen, in gezelschap van den secretaris der stad Joachim Sasse, van wien het niet duidelijk blijkt, of hij door den raad gezonden was om Tegetmeier uittenoodigen, dan of hij slechts toevallig de reis met hem deed.

Den 1 Februari kwam Tegetmeier in de stad [2]. Reeds den volgenden dag preekte hij tweemaal: vier weken lang trad hij dagelijks op, voor de meer ontwikkelden gaf hij daarenboven in het Latijn eene verklaring van den profeet Maleachi. Den 28 Februari, toen de rust eenigszins hersteld was, vertrok hij weder. Waarschijnlijk had hij in Dorpat minder gunstige berichten aangaande Hofmann vernomen, althans sinds dien tijd koos hij openlijk partij voor Hofmanns tegenstanders [3].

---

[1] Luthers brief aan Amsdorf 18 Mei 1527 cf. Bijlage II.

[2] Sylvester Tegetmeier's Tagebuch in Mitth. aus der ltvl. Geschichte 1880 XII 504.

[3] M. Hofmann Formaninge ed. Buchholtz A. 5.

Door Tegetmeiers werkzaamheid had de Hervorming meer ingang bij de burgers van Dorpat gevonden, maar de gevolgen van het oproer waren volstrekt niet te niet gedaan. Het bisschoppelijk slot bleef in handen van de burgers, die niet genegen waren, het aan den bisschop Johannes Blankenfeld terug te geven. Den 2 Juli werd een algemeene landdag te Wolmar bijeengeroepen, om den strijd der stad Dorpat met den aartsbisschop te beslechten. Het was eene stormachtige vergadering. De afgevaardigde van Dorpat had een menigte grieven tegen Blankenfeld en diende een aanklacht tegen hem in, omdat hij den slotvoogd Peter Stakelbergh tot gewelddadigheden had aangespoord. De bisschop weigerde zich te verantwoorden en bleef de teruggave van zijn kasteel eischen. Plettenberg deed wat hij kon, om den twist uit den weg te ruimen, maar te vergeefs: de eindbeslissing werd tot het volgende algemeene concilie uitgesteld. Omtrent de teruggave van het kasteel werd besloten: „der czake des huszes „halvenn tho Darpthe tho erkenntnisse des hochw. H. M. der „w. H. gebediger und s. g. achtb. Rede bynnen Jar und „dage to gescheende to stande, yn middeler tydt keyn part „wider opror tegen dat ander to verwecken“ [1].

Nooit is de bisschop weder in het bezit van zijn slot gekomen. De steden verdachten er hem van, dat hij de hulp der Russen zocht te winnen, wier Grieksche kerk bij het oproer te Dorpat mede verwoest was; daarom werd hij op Vrijdag vóór Kerstmis 1525 op last van Plettenberg gevangen genomen. Eerst in Juni 1526 herkreeg hij op vernederende voorwaarden zijne vrijheid, maar begaf zich toen ook terstond op reis, om bij den keizer recht te zoeken [2].

Deze gebeurtenissen werkten er toe mede, om voor Hofmann den

---

[1] Böthführ a. w. p. 11.

[2] Taubenheim a. w. p. 19.

weg te banen tot een geregelde werkzaamheid in Dorpat. Van de Roomsche geestelijkheid had hij niets te vreezen; de bisschoppelijke slotvoogd zou het niet weder wagen, hem gevangen te nemen. Maar toch in zijn hoop om rustig te kunnen prediken, werd hij bitter teleurgesteld. Krachtiger dan vroeger traden zijne Protestantsche tegenstanders tegen hem op. HOFMANN begon met zijn ambacht weder ter hand te nemen, want hij wilde der gemeente niet tot last zijn. Daar hij het ongeoorloofd achtte, belooning aantenemen voor hetgeen hij deed tot behoud zijner broederen,[1] kon hij niet nalaten, de predikanten, die bezoldiging genoten, „Bauchdiener" te noemen en de gemeente voor hen te waarschuwen[2]. Geen wonder, dat dezen hevig op hem vertoornd waren en openlijk tegen hem begonnen te prediken. Gaarne zouden zij hem verwijderd hebben, maar daarin slaagden zij niet, want nog altijd vond de ambachtsman, die vol gloed en overtuiging sprak, een grooten aanhang bij het volk. Toen hij echter niet alleen de biecht afschafte maar ook leerde, dat de priesters geen recht hadden, absolutie te schenken, schroomden zij niet, hem openlijk als verleider der schare aan de kaak te

---

[1] Wanneer HOFMANN niet reeds vroeger geheel van handenarbeid had geleefd, zouden wij ook hierin weder den invloed van CARLSTADT kunnen zien, die in zijne „Anzeig etlicher Hauptartikel christlicher Lehre, in welcher Dr. LUTHER den ANDRESEN durch falsche Zusag und Nachred verdächtig macht 1525" (vóór 24 Juni verschenen, zie JÄGER a. w. 429) — de stelling verdedigd had, dat de predikant voor zijn levensonderhoud moest werken. Met een beroep op PAULUS, die van de gemeente niets had genomen, beschuldigde hij in dit geschrift LUTHER van zelfzucht.

[2] Do ich euch Derptische dann seer trewlich vor solchen Bauchknechten gewarnet hab, und euch mit ganzen trewen gemeynt, euch in Lieflandt kein Beschwerung gethon, mich meiner Hand bei euch erhalten, tag und nacht meines leibs nicht bey euch in sicherheit gestanden, sonder kein trost auff aller Welt mir vor meinen mut war. — Ausleg. des XII cap. Dan. KROHN a. w. 63.

stellen. De voornaamste Evangelische predikanten, die in Januari bij de gemeente aangesteld waren, schijnen vroeger Roomsche priesters geweest te zijn. Nog altijd werkte in hen de Roomsche zuurdeesem; wie niet van hooger hand tot prediker was aangesteld, hielden zij voor een indringer; daarom zochten zij het volk te overtuigen, dat HOFMANN als leek geen recht had tot prediken, de Schrift slechts oppervlakkig kende, alleen „Schaum der Schrifft" verkondigde, eigenlijk geen geloof bezat en niet te vertrouwen was [1].

Moeilijke dagen braken voor den leekepreeker aan. Op de beschuldiging, dat hij ongeroepen als prediker was opgetreden, antwoordde hij met de bewering, dat ook zij geen recht tot prediken hadden, daar nog geen enkel predikant in Lijfland wettig was gekozen, maar dit was eigenlijk voor hem bijzaak, hij zou er niet over gesproken hebben wanneer zij er niet over begonnen waren: „wan sich HAGAR die maget nicht offer ör fraw SARA her hube." Voortdurend was bestrijding en verguizing het deel van den man, wien het toch om niets anders dan om het behoud zijner broederen te doen was. Zelfs aan openlijke bespotting stond hij bloot, wanneer hij ook als profeet meende te moeten optreden, om de spoedig aanstaande wederkomst des Heeren aan te kondigen. Men lachte om zijn voorspellingen [2].

De gisting zou nog grooter worden. Er kwam een brief van TEGETMEIER. Hij, die eens aan de gemeente had verzekerd, dat

---

[1] Ausleg. des XII cap. Dan. KROHN pag. 67. De predikanten gingen zelfs zoo ver, dat zij er LUTHER een verwijt van maakten, dat hij een gunstige getuigenis omtrent HOFMANN had afgelegd. LUTHER aan AMSDORF 18 Mei 1527 Bijlage II.

[2] Auslegung des XII cap. Dan. Inleiding p. 4. Auch sein ytz etliche, die so seer wider mich haben getundert, geboldert und gestrebt, umb deswillen, dasz ich so kurtz vom jüngsten tag halte, und verkundt, dasz es so kurtz sein soll, ich yhn eyn gelächter hab müssen sein und eyn spott.

Hofmann niets anders predikte dan hij zelf en zijne ambtgenooten te Riga, verklaarde nu, dat de bontwerker niet meer tot Luthers volgelingen behoorde, maar eene secte trachtte te stichten, en Pelagiaansche gevoelens verdedigde; Tegetmeier noemde zelfs in dit schrijven Hofmann de oorzaak van den dood der burgers, die bij het oproer waren omgekomen.[8] Dit was te veel voor Hofmanns geduld. Met hartstochtelijkheid verdedigde hij zich en gebruikte daarbij helaas hetzelfde wapen der verdachtmaking, dat men tegen hem had gebezigd. Krachtig vermaande hij zijne gemeente zich niet op een dwaalspoor te laten brengen door dien opgeblazen geest en leugenaar, die alleen op eigen eer en voordeel bedacht was en tot de leeraars behoorde, van wie Paulus gezegd had: „hun God is hun buik en hunne heerlijkheid is hunne schande, want zij bedenken aardsche dingen," ja, die nog onlangs zelf oproer had veroorzaakt. Algemeen bekend was het immers, welke wanordelijkheden het gevolg geweest waren van Tegetmeiers prediking gedurende den landdag te Wolmar. Was niet de Rigasche predikant de domkerk in Wolmar binnengedrongen, terwijl een Dominicaner monnik zijne predikatie hield? Had hij niet tot den prediker gezegd: Broeder, stijg af, eerst wil ik prediken, dan moogt gij het doen? De monnik had voor de overmacht moeten wijken, maar nauwelijks had nu Tegetmeier een enkel woord tot de schare gesproken, of tal van monniken en Roomschgezinde ridders drongen de kerk binnen en sleurden den prediker van den kansel. De een dreigde hem met de vuist, de andere met een mes en van alle zijden hoorde men de kreten: verrader! bedrieger! Een eenvoudig verhaal van deze gebeurtenissen zou voor Hofmann voldoende geweest zijn ten bewijze, dat Tegetmeier geen recht had, hem als oproermaker te brandmerken, maar onze bontwerker was er

---

[1] M. Hofmann Formaninge 1526 A. V.

de man niet naar, in alle bedaardheid zulk een verhaal te geven; door dien verdachtmakenden brief verbitterd, uitte hij zijn toorn in ruwe scheldwoorden.

Tegetmeiers driftig optreden tegenover Hofmann vond bij sommige Luthersche predikanten afkeuring: Knöpken b. v. nam het voor den belasterden bontwerker op, hetgeen deze dankbaar erkende, getuige de vermaning in het volgend jaar door hem aan de Dorpaters gericht, waarin hij aan Knöpken den eerenaam van „trouwen herder" geeft. [1] De steun, dien Hofmann bij de aanzienlijken vond, was echter te gering, om op den duur den strijd tegen de predikanten te kunnen volhouden. Hij besloot derhalve de stad te verlaten en begaf zich nu naar Reval, eene aanzienlijke handelsstad in het noorden des lands, waar juist in die dagen de Hervorming de overwinning had behaald. Reeds sinds eenige jaren hadden aldaar enkele priesters in min of meer evangelischen geest gepredikt, zonder dat evenwel het volk openlijk voor de Hervorming partij koos. Een geschil tusschen de stad en de geestelijkheid gaf aanleiding tot een volksoploop, niet ongelijk aan dien te Riga, en nu waagden Johannes Lange en Johannes Massien openlijk als Luthersche predikers op tetreden, een voorbeeld, weldra door twee andere priesters Zacharias Hase en Hendrik Böckhold gevolgd. Reval had in hen een viertal Luthersche predikanten. Hofmann schijnt niet als de vijfde te zijn opgetreden; hij predikte aldaar het Evangelie niet zoozeer door woorden als door daden. Hoofdzakelijk wijdde hij er zijne krachten aan de verpleging van kranken [2].

---

[1] Darumb aller lieffsten fründ in Christo Jesu, de er tho Rige sindt, wachtet jw und secht dat gy nicht vth der ban geleidt werden, doch ith hefft mit jw noch nicht not de wyl gy den einen t r e w e n h e r d e r by jw hebben. Formaninge A Vb.

[2] In zijn Dialogus verhaalt Hofmann, dat hij van Dorpat naar Reval is vertrokken: da ist er der kranken diener worden, durch falscher brüder anschefftung, die da wollen evangelisch sein, ist er aber des lands verwisen worden.

Hoe lang zijn verblijf in Reval geduurd heeft, is niet nauwkeurig te bepalen. Waarschijnlijk heeft hij in de eerste maanden van 1526 Lijfland voor goed verlaten. De mannen, die hem in Dorpat het leven moeilijk gemaakt hadden, zullen hem niet lang met vrede gelaten hebben. Zoodra zij wisten, dat hij in Reval vertoefde, zochten zij hunne Luthersche ambtgenooten te bewegen, dat zij hunnen invloed tegen den predikenden ambachtsman zouden gebruiken. Dit gelukte hun maar al te goed: Hofmann werd niet alleen uit de stad, maar ook uit het land gebannen. Met een bloedend hart scheidde hij van een oord, waar hij zich vele vrienden had verworven en waar hij meende nog onmisbaar te zijn, om het aanvankelijk geloof te bevestigen.

Hij heeft later getoond, dat hij, ook in een nieuwen werkkring, nog telkens dacht aan zijne vrienden in Lijfland. Wij bezitten van zijne hand eene ernstige vermaning aan alle geloovigen in Lijfland, benevens eene uitvoerige verklaring van verschillende gedeelten der Schrift, opgedragen aan de gemeente te Dorpat.

Moest Hofmann uit Lijfland wijken voor de macht der Luthersche predikers, in Zweden hoopte hij veilig te wezen voor hunne vervolgingen. Wellicht was het op een der vele schepen, die in de haven van Reval voor anker lagen, dat hij de reis naar Zwedens hoofdstad ondernam.

§ 3. Verblijf in Zweden.

Het is gemakkelijk te begrijpen, waarom de uit Lijfland verdreven bontwerker naar de hoofdstad van Zweden zijne schreden richtte. Daar hij door handenarbeid in zijne behoefte voorzag, kon hij zich niet vestigen in dorpen, waar men van landbouw en veeteelt leefde; alleen de groote steden boden hem gelegenheid, om werk te vinden voor zijn beroep en tevens te arbeiden in den wijngaard des Heeren. Waar zou dus de zwerveling eene betere schuilplaats vinden dan in Stokholm, de bloeiende koopstad van het noorden? Een oud „Summarium von allem, was die drei Reiche Denemark, Schweden und Norwegen an wahre und anderem vermügen" stelt in 't licht, dat Stokholm in die dagen de stapelplaats was voor den handel in pelterijen. Vandaar kwam schier al het bont, dat door de hanse-steden op de Europeesche markten werd aangevoerd. Ja, zoo groot was de beteekenis van den uitvoer van pelterijen uit Stokholm, dat juist daarover een hevige strijd ontstond tusschen Lübeck en de Lijflandsche steden. [1]

Mocht Hofmann de gegronde hoop koesteren in Stokholm bonthandelaars te vinden, die hem in de gelegenheid zouden stellen zijn dagelijksch brood te verdienen; ook de politieke

---

Bronnen: J. Weidling, Schwedische Geschichte im Zeitalter der Reformation. Gotha 1882. E. G Geyer Gesch. Schwedens Band II. Peder Swart Gustaf I Kroniken. Utgifven af G. E. Klemming. Stokholm 1870. D. Gerdes Historia Reformat. 1749 III. Herzog Real Encyklopaëdie I 375 vlg. (2de ed.) L. Ranke Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. 1852 III.

[1] L. Ranke a. w. Bd. III p. 462.

en kerkelijke toestand van Zweden scheen hem een ruim arbeidsveld voor zijne prediking te beloven.

Gustaaf Wasa had aan Romes heerschappij in Zweden een gevoeligen slag toegebracht. Langzaam maar zeker won de Hervorming er veld. Reeds vroeger had de Zweedsche adel met leede oogen aangezien, dat het eene kasteel na het andere in de macht der geestelijkheid overging en daardoor de invloed van Rome in den rijksdag aanmerkelijk vergroot werd, maar toen nu in Nov. 1520 het vreeselijk bloedbad te Stokholm mede „in naam der Kerk" was aangericht, had de geestelijkheid ook het vertrouwen der burgers verloren. Niettegenstaande de pogingen van den geleerden Hans Brask, bisschop van Linköping, om Romes gezag te handhaven, benoemde de koning, voorgelicht door zijn evangelischgezinden kanselier Lars Anderson (Laurentius Andreae), den jongen Olof Person (Olaus Petri) tot prediker aan de hoofdkerk te Stokholm en zijn broeder Lars Person (Laurentius Petri) tot hoogleeraar te Upsala. Weldra konden alle evangelische predikers op steun van de overheid rekenen.

Volgens de oudere geschiedschrijvers had de jeugdige evangelische gemeente te Stokholm reeds in 1524 een gevaarlijken tijd te doorworstelen, daar het radikale gedeelte der gemeente zich door Duitsche Wederdoopers liet meesleepen tot een beeldenstorm. Daarbij zouden de kerken en kloosters geplunderd, en orgels en beelden vernietigd zijn, terwijl de Luthersche predikanten Olof Person en Michael Langerbeen niet bij machte waren het vernielingswerk te stuiten. Ten laatste werden de hoofdschuldigen gevangen genomen en uit het land verbannen. Dit oproer is door Krohn en in navolging van hem door verschillende nieuwere geschiedschrijvers [1] in verband ge-

---

[1] O. a. door W. Brachmann, Reformation in Livland p. 68, F. H. Gadebusch Livl. Biblioth. 1777 II p. 90; Gadebusch Livl. Jahrbücher

bracht met het optreden van Melchior Hofmann in Stokholm. Na de nieuwste onderzoekingen van Weidling over de Hervorming in Zweden mogen wij evenwel aannemen, dat er in het jaar 1524 volstrekt geen beeldenstorm heeft plaats gehad,[1] maar deze overlevering ontstaan is uit de mededeelingen van Peder Swart, den bisschop van Westeras, die in 1561 het volgende verhaal opdischt:

Waar God een kerk bouwt, daar bouwt de duivel terstond een kapel. Hier te Stokholm kwam een vreeselijke dweper, een Wederdooper, genaamd Melchior, een bontwerker. Hij had ook eenigen van dezelfde wol bij zich. Een van hen heette Knipperdolling; deze Melchior toog naar de kerk van St. Johannes, begon daar te prediken vooral uit de Openbaring van St. Johannes. Zijne metgezellen predikten ook, ofschoon zij evenmin als hij ooit wettig tot het predikambt waren geroepen. De eigenlijke predikanten M. Olaf en Michel verzetten zich niet daartegen, maar keurden het goed. Het volk stroomde naar de kerk, niet alleen Duitschers, maar ook anderen, die Duitsch verstonden. Naar hun voorbeeld begon bijna ieder te prediken, bontwerkers, schoenmakers enz., allen meenden het recht daartoe te hebben. Sommigen predikten in het klooster

---

Bd. I Absch. II p. 209 beroept zich zelfs op Loccenius, Celsius en Dalin (volgens getuigenis van Böthführ wordt echter bij genoemde schrijvers de naam van Hofmann niet eens vermeld). J. Hast Gesch. der Wiedertäufer 1836 p. 103, 244. H. W. Erbkam, Geschichte der protestantischen Secten im Zeitalter der Reformation 1848 p. 565. G. Herrman. Essai sur la vie et les écrits de Melchior Hofmann Strassb. 1852 p. 2. A. Michelsen in Herzog Real Encycl. II 378.

[1] Weidling a. w. p. 147 komt tot deze gevolgtrekking, omdat er nergens op een beeldenstorm gezinspeeld wordt in de brieven van bisschop Brask, die anders over alle gewichtige gebeurtenissen het een en ander zegt. De brieven van tijdgenooten gewagen evenmin van een beeldenstorm. Ook wordt in de registratuur-acten van Gustaaf I van het jaar 1524 geen verbanningsvonnis van Hofmann meegedeeld.

der zwarte monniken, sommigen in de kerken en kapellen der buitenwijken. Ten slotte begonnen deze predikers te ijveren tegen de beelden, orgels, schilderijen en andere sieraden, die in de kloosters en kerken waren. Zij sloegen eenige aan stukken, verbrandden andere, verminkten neuzen en handen en wierpen alles op de straten en pleinen der stad. Toen de predikanten dit zagen, wilden zij zich gaarne daartegen verzetten en het oproer onderdrukken. Maar toen was het te laat.... Het volk was als razend. Toen koning Gustaaf uit Malmö naar Stokholm kwam, verweet hij M. Olaf en M. Michel hun gedrag, liet Melchior en velen van zijne partij in de gevangenis werpen en was voornemens hen ter dood te laten brengen, maar men verzocht om genade. Zij werden verbannen en zijn later te Münster met Jan van Leiden onthoofd. (Dit laatste is slechts een uittreksel uit Swarts verhaal)[1].

„Melchior de bontwerker," bij voorkeur predikende uit de Openbaring van Johannes, derhalve over de wederkomst van Christus, — wie zou dat anders geweest zijn dan Melchior Hofmann? Heeft deze niet zelf verklaard, dat hij in Zweden over den jongsten dag heeft gepredikt en geschreven?[2] Aldus redeneerde Krohn. Hoe hadden toch sommigen[3] achter dezen „Melchior den bontwerker" Melchior Rinck kunnen zoeken? Rinck is immers nooit bontwerker geweest. Had Krohn nu maar niet zijn eigen onderstelling met de zoo even genoemde vereenigd en geheel zonder grond Melchior Hofmann in gezelschap van Melchior Rinck te Stokholm laten optreden, wij zouden het slechts kunnen goedkeuren, dat hij dit verhaal van het oproer te Stokholm, door een bontwerker veroorzaakt,

---

[1] Peder Swart a. w. p. 96.

[2] Auch hand er vil wider mich gestrebt des jüngsten Tags halber dz ich davon in ein büchlin in Schweden geschriben het cf. M Hofmann Prophecey oder Weissagung.

[3] Gerdes a. w. III 289 en later ook nog Geijer a. w. II p. 47.

in de levensgeschiedenis van Hofmann heeft opgenomen — altijd onder voorwaarde dat dit verhaal geloof verdient, maar daartegen bestaan onoverkomelijke bezwaren [1]. Daar wij het met Weidling er voor houden, dat er geen beeldenstorm in Stokholm heeft plaats gehad, behoeven wij niet uitvoerig te wijzen op het anachronisme van Swart, die dit oproer in het jaar 1525 stelt, terwijl toch koning Gustaaf in 1524 van het congres te Malmö terugkeerde, noch op Knipperdollings getuigenis na zijne gevangenneming te Munster „Melchior Hofmann hast er nit gesehen noch von ime gehört“ [2].

Hofmanns levensgeschiedenis pleit tegen de waarschijnlijkheid, dat hij reeds in 1524 in Zweden is geweest. Zou hij in

---

[1] Reeds in 1860 heeft C. A. Cornelius a. w. II p. 290 twijfel geopperd, of M. Hofmann wel aan den beeldenstorm in Stokholm heeft deelgenomen. Zeer aannemelijk is de gissing van Weidling a. w. p. 147 hoe de onnauwkeurige kroniekschrijver Swart, die o. a. Melchior Hofmann met Jan van Leiden in Münster laat onthoofd worden, aan dit verhaal gekomen is. Swart moet volgens Weidling, toen hij in 1561 zijne kroniek schreef, Hofmanns verdere lotgevallen, zijn verblijf in Lijfland en den beeldenstorm aldaar, zijn invloed op de Wederdoopers enz. gekend hebben: vandaar dat hij Knipperdolling in zijn gezelschap laat optreden. Tevens was het hem bekend, dat hij een tijd lang in Stokholm had gepredikt en plotseling van daar vertrokken was. Bijna veertig jaren na de gebeurtenis schrijvende, verplaatst hij den Lijflandschen beeldenstorm naar Stokholm. In 1529 is het werkelijk te Stokholm in de Duitsche gemeente, terwijl de koning afwezig was, tot ongeregeldheden gekomen, omdat op het concilie te Orebrö de beelden en ceremoniën nog niet afgeschaft waren. Swart moet ook geweten hebben, dat de door Hofmann veroorzaakte beeldenstorm hoofdzakelijk in een St. Johanneskerk en een klooster der Dominikanen gewoed had; eene der Stokholmsche kerken nu heette de St. Johanneskerk en een klooster der Dominikanen was er evenzeer als te Dorpat. „So“ zegt Weidling „konnte Swart diese „lokalen Bestimmungen welche in seiner Erinnerung an früheren Mittheilun„gen haften geblieben sein mochten, wohl auf Stokholm beziehen und zur „weiteren harmonischen Confusion in sein Werk ausarbeiten.“

[2]) C. A. Cornelius. Berichte der Augenzeugen über das Münsterische Wiedertäuferreich 1853 p. 403.

Juni 1525 dan wel zoo vriendelijk door Luther zijn ontvangen? Zou hij in zijn brief aan de gemeente te Dorpat wel zoo ernstig hebben durven waarschuwen tegen de „schwyrmgeyster", indien hij zelf als beeldenstormer in Zweden was opgetreden? Waarom zou hij in later jaren door Luther nooit van het verwekken van oproer beschuldigd en nimmer op ééne lijn geplaatst zijn met de hemelsche profeten, wanneer de Hervormer wist wat er in Stokholm had plaats gehad? Zou hij steeds opzettelijk hebben gelogen, toen hij later herhaaldelijk verklaarde, dat hij eerst in Lijfland, en daarna in Zweden had gepredikt [1]? Zou het daarenboven waarschijnlijk wezen, dat dezelfde man, die in 1527 den raad ontving om te vertrekken, in 1524 onder bedreiging met de doodstraf uit het land verdreven was?

In 1524 is Melchior Hofmann nog niet in Zweden geweest, maar wanneer is hij er dan gekomen? Hij zelf verhaalt, dat hij onmiddellijk naar Stokholm is gegaan nadat hij Lijfland had verlaten: [2] derhalve in de eerste maanden van 1526.

Ook daar is hij weer begonnen als Luthers leerling op te treden en tegenover de dwalingen der Roomschen het Evangelie van Gods genade in Christus te verkondigen. Bezat hij niet nog de aanbevelingsbrieven van Luther en Bugenhagen, waardoor hij het vertrouwen der Luthersche predikanten winnen kon? Weldra had hij, wiens levenswandel onberispelijk was, aan wiens zedelijken ernst niemand twijfelen kon, tal van aan-

---

[1] M. Hofmanns brief aan den raad van Straatsburg: „Er habe sein Predigamt geführt seit zehn Jahre in Lieflandt unter dem Bisschof von Derpten, in Schweden, in Holstein etc. Niedner's Zeitschrift für historische Theol. 1860 p. 164.

[2] Alzo hat Got sinen weg gefertiget in Schweden; das er ist kummen in eine grosse kauffstadt, Stockholm genannt, daselbst ist er der teutschen prediger worden ain zeyt lang, sich aber umb ettlicher ursachen willen auch uz dem selben land geben. M. Hofmann. Dialogus.

hangers gewonnen, en werd predikant bij de Duitsche gemeente aldaar. Het ontbreekt aan bewijs, dat Hofmann de Zweedsche taal machtig was; waarschijnlijk is dit niet. Onbekendheid met de taal des lands behoefde echter geenszins zijnen invloed tot een kleinen kring te beperken; het getal dergenen, die het Duitsch verstonden, moet in die dagen van druk handelsverkeer zeer groot zijn geweest. De man, die aan het hoofd der Evangelische kerk in Zweden stond, Olof Person, verstond hem zeer zeker: hij had immers in Wittenberg zijne studiën voltooid, en stond nog in voortdurende betrekking tot de hervormers. Het is meer dan waarschijnlijk, dat deze den predikenden bontwerker met welwillendheid bejegende, daar hij in hem eenen medearbeider vond, wien het hoofdzakelijk om geloof des harten te doen was. 't Valt zelfs aan te tooncn dat Person, al wist hij het misschien zelf niet eens, het een en ander van Hofmann heeft overgenomen. Toen hij op Kerstmis 1526 tegenover de Roomschen in verschillende artikelen belijdenis van zijn geloof aflegde, week hij, hoewel leerling van Luther, in zijne opvatting van het avondmaal vrij wat van zijn leermeester af en verkondigde ongeveer hetzelfde als Hofmann. Nadrukkelijk toch verklaarde hij, dat het avondmaal niet een offer maar een maaltijd was ter gedachtenis van Christus, hij oordeelde, dat men zalig worden kon zonder het avondmaal te gebruiken en beweerde met geen enkel woord, dat in brood en wijn werkelijk het vleesch en bloed van Christus aanwezig zouden zijn.[1]

Zeker is het, dat de maanden in Stokholm doorgebracht voor Hofmann een tijd van ijverige werkzaamheld waren. De vruchten daarvan liggen vóór ons in een tweetal geschriften, die hij in

---

[1] Ook Weidling a. w. p. 193 spreekt het vermoeden uit, dat dit aan den invloed van Hofmann is toe te schrijven, ofschoon hij te recht herinnert, dat Person niet openlijk voor Hofmann partij gekozen heeft: anders zou deze later zijne hulp bij het twistgesprek te Flensburg wel ingeroepen hebben.

Zweden geschreven [1] en naar Lijfland gezonden heeft. Nog geheel vervuld van hetgeen hij in Dorpat had ondervonden, schreef hij: An de gelöfigen versambling inn Liflant ein korte formaninge von Melcher Hofmann sich tho wachten vor falscher lere, de sich nu ertzeighen unde inrithen under der stemme göttlicher worde 1526 [2].

Het andere geschrift schijnt eenige maanden later te zijn uitgegeven en heeft tot titel: Das XII capitel des propheten Danielis auszgelegt, und das evangelion des andern sondags, gefallent im advent, und von den Zeichen des jüngsten gerichtes, auch vom Sacrament, beicht und der absolution, ein schöne unterweisung an die in Lieflant und eim jden christen nutzlich zu wissen. 1526.

Voor eene juiste beoordeeling van Hofmanns werkzaamheid in Zweden, is het van belang beide geschriften eenigszins nader te beschouwen.

---

[1] Krohn a. w. 83 beweert dat het belangrijkste dezer beide geschriften, de verklaring van Daniel XII, in Wittenberg is geschreven en gedrukt. Zoo lang het niet vast stond, dat Hofmann tot in het begin van 1527 in Zweden is geweest, kon men dit wel voor onwaarschijnlijk houden, maar toch het tegendeel niet bewijzen. Sinds echter uit de Zweedsche archieven gebleken is, dat Hofmann 13 Jan. 1527 nog in Stokholm vertoefde, cf. Bijl. II hebben wij zekerheid, dat dit boek alleen uit Zweden naar Lijfland kan gezonden zijn. Zelfs blijkt uit de woorden: „Ich besorge, do ich ytzt bin, euch nicht mer werde können etwas zusenden", Krohn a. w. p. 106, dat hij tegen het einde van 1526 schreef, toen hij voorzien kon, dat hij weldra Zweden zou moeten verlaten.

[2] Op nieuw in 1856 uitgegeven naar het eenig exemplaar in de bibliotheek der Lijflandsche ridderschap door Dr. A. Buchholtz te Riga. Door vergelijking met verschillende in die dagen te Wittenberg gedrukte boeken is Dr. Buchholtz tot de overtuiging gekomen, dat dit geschrift aldaar niet gedrukt is. cf. Hamburger Literarische und kritische Blätter. 11 Oct. 1856.

De vermaning aan de geloovigen in Lijfland draagt een apologetisch karakter en is geschreven in denzelfden hoog ernstigen, liefdevollen geest als zijn brief van 1525, maar bevat vooral tegen het einde ook eenige polemiek, hoofdzakelijk gericht tegen Tegetmeier, dien hij wel niet noemt, maar toch duidelijk genoeg aanwijst.

Terstond na de zegenbede, duidt hij als het doel van zijn schrijven aan, te waarschuwen voor den nieuwen duivel, die, nu Gods verborgenheden openbaar geworden zijn, onder den dekmantel van Gods woord leugens verkondigt. Hij zal aandoen de kracht des O. en N. V., waarvan in Ezechiel I de vier dieren de symbolen zijn. Het eerste dier, de leeuw, beteekent de wet, het kalf de figuren of zinnebeelden, de twaalf vleugels zijn de twaalf geslachten Israëls, die ten tijde der wet en der figuren hebben geleefd. In het N. T. heerschen het menschelijk aangezicht en de adelaar. De mensch beteekent de gelijkenissen, door Christus tot zijne apostelen gesproken, de adelaar zijne tot ons gerichte woorden: beiden hebben te zamen ook twaalf vleugels, zinnebeelden van twaalf rijken; terwijl echter de twaalf eerste rijken vleeschelijk waren, zijn deze rijken geestelijk. Dit alles zal de auteur, wanneer hij de Openbaring van Johannes verklaart, duidelijk doen uitkomen.

Na deze uitweiding begint hij zijne lezers te vermanen, toch vast te houden aan de leer, door hem te Dorpat gepredikt; zij moesten zich in de Schrift oefenen en geen geloof hechten aan iemand, die hun iets anders wilde prediken, dan de Schrift leert. Juist opdat zij zich niet door allerlei leeringen zouden laten meeslepen, heeft hij 't Woord Gods hun verkondigd.

De groote vervolging, waarvan Christus gesproken heeft, is nu aangebroken; deze zal zich uitstrekken over de geheele wereld en over alle goddeloozen, maar niet over de geloovigen, want zij hebben nog den bruidegom in hun midden. Dit zal even-

wel niet lang duren: weldra wordt de bruidegom weggenomen, dan zal de wereld vrede verkrijgen en de vervolging over de geloovigen komen. Christus vertroost hen echter, daarom moeten zij moed houden, de ure der verlossing is nabij. Waar Christus spreekt van het einde der beproeving, kan dit alleen betrekking hebben op het einde van de vervolging der wereld, want de geloovigen hebben hier op aarde nooit vrede.

Wanneer nu Christus woorden vervuld worden, zullen zon en maan haren glans verliezen, dat is, Christus, de zon, zal dan zijnen glans verliezen door menschelijke wijsheid. Ook Joël heeft reeds van die verduistering gesproken, en gezegd, dat de maan in bloed zal verkeeren; bloed beteekent menschelijke wijsheid, gelijk blijkt uit Jezus woord: „Vleesch en bloed hebben u dat niet gezegd." Ook volgens Apoc. XII zal de maan haren glans verliezen in de wereld, maar niet in de harten der uitverkorenen.

Verder heeft Christus gezegd: de sterren zullen van den hemel vallen," dat wil zeggen: de leeraars zullen van Gods woord afwijken en menschelijke wijsheid verkondigen. Evenzoo worden Daniel VIII en XII de leeraars sterren genoemd, en in den brief van Judas de valsche leeraars dwaalsterren, terwijl ook Apoc. III verkondigt dat een derde gedeelte der sterren op aarde zal vallen. Elders heeten de leeraars ook wel „krachten Gods," „wolken," „waterputten," „vruchtbare boomen," „engelen" of „koningen." Zij allen zullen bewogen worden. Bij die beweging heeft men te denken aan eene groote bijeenkomst, zoo als Lukas bericht: er was eene groote beweging onder het volk. De beweging, waarvan Jezus spreekt, beteekent een concilie, reeds door Daniël aangekondigd. Dan zal het teeken van den zoon des Menschen aan den hemel verschijnen: dat teeken is de bloedige vervolging naar Jezus woord: wie Mij wil volgen, neme zijn kruis op zich. Bij de verschijning van dit teeken zullen alle geslachten der uitverkorenen weenen, terwijl

de wereld zal wezen zoo als in de dagen van Noach en Loth: de ongeloovigen zullen meenen, dat zij nog geen haast hebben, totdat het verderf hen overvalt en zij Christus aanschouwen, komende op de wolken met groote kracht en heerlijkheid. Bij Daniël en in de Apocalypse wordt tijd en jaar, wanneer dit geschieden zal, nauwkeurig aangeduid. Het zal plaats hebben, wanneer de geestelijke tempel, dien de geloovigen thans bouwen, weder verbroken wordt. De verwoesting van den aardschen tempel is daarvan een zinnebeeld geweest.

Reeds thans, zoo gaat Hofmann voort, begint een gedeelte der menschen de leer der zaligheid te verwerpen, Christus te verloochenen, ja zelfs Gods wijsheid voor duivelsche wijsheid te houden. Maar door dit alles mogen wij ons niet laten ontmoedigen; heeft men van den Heiland gezegd, dat hij gedreven werd door Beëlzebub, den overste der duivelen, het is natuurlijk, dat zijne volgelingen ook zulke beschuldigingen moeten hooren. Tegenover die beschuldigingen roept hij zijnen tegenstanders toe: Gaat maar voort met het leggen van valstrikken, verbeeldt u gerust, dat gij alleen macht en recht hebt! Zoudt gij mij kunnen tegenspreken, wanneer ik beweerde, dat er naar de Schrift nog geen enkel prediker in Lijfland wettig gekozen is? Toch zou ik op de verkiezing niet zoo veel gewicht leggen wanneer de een zich niet boven den ander verhief. Ik moet helaas zien, dat gij de woorden der Schrift in hunne volle kracht nog niet hebt verstaan. Wanneer er eene profetie wordt uitgesproken, dan moeten de leeraars dat woord beproeven en onderzoeken en de profeet moet zich aan een degelijk onderzoek onderwerpen; maar nergens staat geschreven, dat de leeraars zulk eene profetie moeten onderdrukken (dempen). Dit onderdrukken is uit den booze. Paulus heeft gezegd: bluscht den geest niet uit en veracht de profetieën niet, onderzoekt alle dingen en behoudt het goede, en Christus verklaarde immers wie niet tegen u is, die is voor u. Ofschoon ik u thans in mijne

macht heb, zal ik u nog sparen in de hoop, dat het beter zal worden. Ik zie wel, sommigen schamen zich niet allerlei leugens te verkondigen, vooral de man „mit den drien sprochen", (Tegetmeier ?) die gaarne in het nest zou plaats nemen, waaruit de duivel door Gods genade verdreven is. Wanneer gij zoo voortgaat, zult gij diep vallen. Wij prediken wel allen Christus, maar hoe velen verloochenen Hem door hunne daden! Gesteld er kwam een man tot mij, wiens bezittingen door zeeroovers weggenomen waren en zeide: lieve broeder, wat moet ik nu doen? en ik zeide tot hem: Lieve vriend, vertrouw op God, Hij geeft en Hij neemt, Hij zal u niet verlaten, — dan zou hij zeker beweren: Nu gij hebt goed spreken, gij bezit wat gij noodig hebt. Daar zou ik immers niets tegen in te brengen hebben, wanneer ik het alleen bij spreken liet en de christelijke liefde niet in beoefening bracht.

Na dezen uitval tegen zijne vijanden hervat Hofmann weder zijn vermanend schrijven aan de geloovigen. Zij moesten op hunne hoede zijn voor menschenwijsheid, de duivel kon de gedaante aannemen van een engel des lichts, zoo ook een valsche leeraar de gedaante van een apostel. Voor de volgelingen van den Paus behoefden zij niet te vreezen, uit het midden der gemeente zouden de valsche leeraars opstaan. Door het aanraken van het kleed des Heilands waren zij gezond geworden, plicht was het nu, te zorgen, dat zij niet weder in dezelfde krankheid van menschelijke wijsheid terugzonken. Reeds waren er leeraars, die den naam hadden dat zij leefden en die toch dood waren. Allen moesten gegrondvest zijn op den rots Christus, opdat, als het ruischen der waterstroomen, het dreigen der goddeloozen begon en de winden aanvingen te waaien, hunne huizen door de winden van menschelijke wijsheid niet omver geworpen werden. Ook mochten zij hunnen troost niet bij menschen zoeken, zoo als sommigen leerden, maar alleen bij God en Zijn Woord.

Ten slotte volgen nog afzonderlijke vermaningen voor de onderscheiden gemeenten. Het uitvoerigst is zijn woord tot de gemeente te Dorpat. De geloovigen worden opgewekt om zich niet te ergeren aan het geschrift van den opgeblazen geest en leugenaar (Tegetmeier). Zij wisten immers, welk eene verwarring hij had aangericht, terwijl hun leeraar te Wittenberg was. Hij kwam thans met zich zelven in tegenspraak, want vroeger had hij eene gunstige getuigenis afgelegd voor dezelfde leer, die hij nu „pellaganisch“ noemde. Maar zij behoefden zich niet te verbazen, dat hij zoo ver van de ware leer van Christus was afgeweken, te Rostok had hij zich reeds in hetzelfde karakter vertoond. In de Schrift was het reeds voorspeld, dat er leeraars zouden opstaan, wier God de buik was. Zij moesten zich door zulke menschen geen vrees laten aanjagen, maar in Christus blijven. Wanneer Tegetmeier hem den dood van sommige burgers verweet, dan verwonderde het hem, dat hij Jezus niet den moordenaar der onschuldige kinderen te Bethlehem noemde, daar zij om Christus wil gedood werden, opdat Herodes zijne heerschappij mocht behouden. Op die wijze had hij ook Stephanus en de andere apostelen zelfmoordenaars kunnen noemen, want hadden zij gezwegen, dan zouden zij niet gedood zijn.

Ook voor zijne vrienden in Wolmar heeft hij een woord van vermaning. Zij mochten zich niet door leugens op een dwaalspoor laten brengen, maar om de waarheid lijden, gelijk hij ter wille van Gods Woord in Wolmar gevangen gezeten had, toen bij hen een „unratt“ plaats had.[1] Zij moesten de leugenaars en bedriegers hun gang maar laten gaan, wanneer zij zelven zijne getuigen waren, dan had hij geene betere getuigenis noodig.

Die in Riga hadden toe te zien, dat zij niet van den goeden weg werden afgeleid. Voorloopig bestond daarvoor nog geen gevaar, want zij hadden een getrouwen herder, toch was

[1] Van deze gevangenschap van Hofmann in Wolmar is verder niets bekend.

eene waarschuwing tegen hoogmoed niet overbodig. De geloovigen in Reval moesten op hunne hoede zijn, dat zij niet in des duivels strikken getrokken en door menschelijke wijsheid verleid werden en „hiemit," dus besluit hij, „bevele ich „de gantz glöfigen forsambling in Liflant Godt dem vader durch „Christum Jesum unserm heiland. Amen."

Hofmanns „Formaninge" maakt het verklaarbaar, waarom de Lijflandsche predikanten hem zoo hevig bestreden hebben. Kettersche denkbeelden verkondigde hij in deze regelen volstrekt niet, met Luthers opvatting des Evangelies kwam hij evenmin in strijd, maar zijne geheele beschouwing van de Heilige Schrift was zóó eigenaardig en zijne exegese zóó wonderlijk, dat een ontwikkeld prediker er onmogelijk vrede meê kon hebben. Wie niet even als hij in elk woord der Schrift naast de werkelijke beteekenis nog eene figuurlijke aannam en die figuurlijke beteekenis op dezelfde willekeurige wijze verklaarde, werd terstond door hem tentoongesteld als een prediker van menschelijke wijsheid, voor wien het volk gewaarschuwd moest worden. Zijn groote grief tegen de Lijflandsche predikanten was, dat zij de Schrift verkeerd uitlegden en dus niet Gods woord maar zich zelven predikten. Dat hij de Schrift allegorisch verklaarde, heeft hem zeker wel van sommige, maar waarlijk niet van alle Luthersche predikanten dier dagen onderscheiden. Terwijl de groote Hervormer zelf in zijne prediking voorging met naast de gewone ook eene figuurlijke beteekenis aantenemen[1], volgden en overtroffen hem vaak zijne leerlingen. Maar toch, weinigen hebben de figuurlijke beteekenis der Heilige Schrift zoo tot hoofdzaak gemaakt als Hofmann. Wordt er in zijn brief uit Wittenberg hier en daar eene allegorie aangetroffen, in deze Formaninge komt bijna geen enkel Schriftwoord in zijne

[1] A. Nebe, Zur geschichte der Predigt 1879 II 45.

eigenlijke beteekenis voor, en bestaat het grootste gedeelte van zijn schrijven in figuurlijke Schriftverklaring. Toch zou de strijd der Lijflandsche predikanten tegen Hofmann niet zulk eene afmeting verkregen hebben, wanneer hij in stilte aan zijne geestverwanten de Schrift op zijne wijze had uitgelegd, maar telkens kwam hij met hen in botsing, daar hij allen, die de Hervorming hadden aangenomen ook tot deelgenooten van zijne chiliastische verwachtingen zocht te maken.

Uitnemend is de beschrijving, die prof. Cornelius van deze eigenaardigheid van Hofmann geeft: „Gelijk ontelbaar „velen hadden ook hem de krachtige beweging zijner dagen „en de verwachting van de nabijheid der wederkomst van „Christus aangegrepen. De vreeze des Heeren, zijn ontvanke„lijk gemoed en eene uitermate levendige verbeelding brachten „hem telkens tot deze voorstelling en deden hem de pro„fetische boeken en verschillende woorden der Schrift onder„zoeken met het oog op de teekenen, die aan de wederkomst „des Heeren zouden voorafgaan. De onwetende ambachtsman, „zonder voorbeeld of hulp, verschafte zich uit den Bijbel eene „kennis aangaande de laatste dagen, wier verbreiding door woord „en schrift hij voortaan met steeds klimmende verzekerdheid als „de hem van God aangewezen levenstaak beschouwde. Zoo werd „hij allengs een profeet en getuige des Heeren en achtte hij 't „zijn ambt de wegen des Heeren uit Zijn Woord te verklaren, „de gemoederen der menschen met vrees en liefde te vervullen, „hen te bekeeren, op de komst van den bruidegom voor te be„reiden, en de vijanden Gods te dreigen en af te schrikken.[1]

Reeds in 1525 hoorden wij hem spreken over den dag des Heeren, die meer nabij was, dan de meesten vermoedden, en dien hij met alle uitverkorenen met vreugde te gemoet zag. Allengs vervulde de gedachte daaraan zijne ziel geheel. Voor de

[1] Cornelius Munstr. Aufruhr II p. 88.

andere predikanten moest het onverdragelijk wezen, dezen man met zulk eene wegsleepende welsprekendheid verwachtingen te hooren uitspreken, waarover zij in hunne prediking met opzet zwegen, omdat zij nog geen heldere voorstelling van de wederkomst des Heeren hadden. De vestiging eener nieuwe Kerk achtten zij — en terecht — onmogelijk, wanneer deze verwachtingen weerklank vonden bij de schare: Waartoe zooveel moeite om eene Protestantsche Kerk te stichten, wanneer toch binnen weinige jaren alle Kerken zouden worden opgeheven?

Hoe nadrukkelijk echter Hofmann gedurende zijn verblijf in Zweden en vooral in deze Formaninge gewezen heeft op de wederkomst des Heeren, hij was ook daarbij in zekeren zin Luthers volgeling. Bekend is het immers, dat niet alleen de bestrijder van Hofmanns chiliastische verwachtingen, Nicolaus Amsdorf, even als Melanthon, stellig geloofde, dat de dag des Heeren spoedig zou aanbreken,[1] maar ook Luther meende destijds in allerlei teekenen op de aarde en aan den sterrenhemel de voorboden te zien van het wereldgericht. Telkens schreef hij aan zijne vrienden, dat hij weer nieuwe „portenta“ en „monstra“ had opgemerkt of vernomen; zelfs eene oppervlakkige lezing zijner brieven sinds 1522 overtuigt ons, dat hij in die dagen geheel door eschatologische verwachtingen beheerscht werd. Ook voor hem stond het vast, dat die wederkomst van Christus niet ver verwijderd kon zijn en juist daarom die dagen rijk waren aan verschillende verschrikkingen.[2] In 1525 o. a. zag hij in de gevangenneming van den koning van Frankrijk door Karel V een gewichtig teeken van de komst van den oordeelsdag.[3]

---

[1] J. Friedrich. Astrologie und Reformation 1864 p. 132.

[2] De Wette Luthers Briefe II 310 L. aan Spalatinus 1 Maart 1523. Nisi tempora ista oportet portentis fertilia esse et omnia omnium mutari. cf. Luthers Werke Erl Ausg. XXII Tischrede 18—27.

[3] De Wette Luth. Br. II 632L. aan Spalatinus 11 Maart 1525. Regem Gallorum non gaudeo victum et captum esse, victum esse ferri potuit, captum

Toch bestaat er een groot onderscheid tusschen Luthers en Hofmanns verwachtingen. Luther geloofde aan de naderende komst van den jongsten dag, in den grond der zaak wel ten gevolge van de profetieën der Schrift, maar hij beriep zich toch vooral op astrologische constellatiën, verschillende „portenta“ en monstra“ [1]. Hofmann daarentegen profeteerde de wederkomst van Christus alleen op grond van de heilige Schrift, met name de profetieën van Daniël, het vierde boek van Esra en de Apocalypse. Hij was zich van dit onderscheid tusschen hem en Luther zeer goed bewust. Hij kende Luthers boekje: „Ain christlyche und vast wol grüntliche Beweysung von dem jungsten Tag und von sein zeichen das er auch nicht verr mer sein mag. Dr. M. L. 1522,“ en wist dat Luther Luk. XXI eenigszins anders verklaard had dan hij [2]. Terwijl Luther de Apocalypse noch voor Apostolisch, noch voor profetisch hield, was ditzelfde boek voor Hofmann eene onuitputtelijke bron voor de kennis der toekomende dagen.

---

esse certe monstrum est. Cepit ille sic antea Ducem Mediolanensem, nunc capitur ipse: Caesar triumphat, ut et ipse cadat tandem, quamquam sic reges et principes dejici nostro saeculo, sane unum de signis esse videtur testantibus casurum mundum per novissimum diem. Majora sunt signa haec quam quisque putet.“ Luth. Briefe 27 Maart 1525 II p. 641: Remitto tibi soles, monstra Dei, mi Spalatine! meum vero non est ea intelligere, cum non sim ejusmodi propheta. Videtur sane sanguineus sol occidentalis Regem Franciae significare et alter in medio clarissimus Caesarem, sic putat et Philippus, verum simul diem afferunt extremum.

[1] J. Friedrich a. w. p. 152.

[2] M. Hofmann Dan. XII bij Krohn q. 83: eyn teyl, die sprecken, siehe Martinus hat es also nicht auszgelegt, und wissen vil was sie sagen; Martinus weiset dich nicht, dasz du auff ihn solt sehen, sonder in die Schrifft, und hat im ersten schwach müssen sein, als mit fleischlichen, aber solt man yhn ytzt hören, würd man die Kraft besser erkläret finden, so ist nun sein Buchlin auff die eusserlichen Zeichen gestellet, wobey die innerlichen zu erkennen.

Eschatologische verwachtingen vormen ook den hoofdinhoud van Hofmanns boek, dat kort na de Formaninge in Stokholm werd geschreven.

Das XII Capitel des propheten Danielis ausgelegt, und das evangelion des andern sondags, gefallent im advent, und von den Zeichen des jüngsten Gerichtes, auch vom Sacrament, beicht und der absolution, ein schöne unterweisung an die in Liflant und eim ydem christen nützlich zu wissen. 1526 [1].

Uit den titel blijkt reeds, dat hij in dit geschrift over verschillende tamelijk heterogene onderwerpen spreekt. De onderscheiden deelen staan zonder onderling verband naast elkander. Hij bedoelde volstrekt niet een aaneengeschakeld overzicht van zijne godsdienstige denkbeelden te geven, maar schreef geheel naar de behoefte des oogenbliks en bracht alleen de gedeelten der Schrift en der geloofsleer, waarover hij aangevallen was, ter sprake.

Het boekje begint met een brief aan de „Auserwehlten Gottes heyligen inn Lieflandt und förnehmlich an die geliebten zu Derpten von Melcher Hofmann.“ Daarin waarschuwt hij even als in vroeger brieven voor valsche leeraars, maar

[1] Een 16° boekje van 120 bladzijden; op den titel wordt evenmin de naam van den schrijver als van den uitgever genoemd, in de voorrede staat echter Hofmanns naam. Op het titelblad prijkt een tweetal profeten, Henoch en Elia, omringd door engelen en duivelen. Het eenige exemplaar, dat mij bekend is, wordt bewaard op de stedelijke bibliotheek te Hamburg, die het uit de nalatenschap van Krohn heeft ontvangen. Dat dit boekje nà de Formaninge geschreven is, bewijzen o. a. de woorden: Nu hab ich in mein andere büchlin geschrieben, dasz kein recht pastor sey erwelet nach der Schrifft inn gantz Lieflandt, cf. Krohn a. w. p. 75. De genoemde plaats en nog enkele andere, waar hij in het meervoud van zijne geschriften spreekt, doen ons zien, dat hij behalve deze twee boeken nog meer in Zweden geschreven heeft: die geschriften zijn echter spoorloos verdwenen.

vooral voor hen die niets wilden weten van de teekenen van den jongsten dag en beweerden, dat het nog lang zou duren, eer die dag aanbrak. Uit belangstelling voor zijne gemeente heeft hij voorgenomen Daniël XII te verklaren, want juist de profetieën van Daniël wijzen telkens op den oordeelsdag. Met voor dien tijd bewonderenswaardige zachtmoedigheid spreekt hij van hen, die met zijne verwachtingen den spot dreven. Wanneer zij eens de profetieën beter zouden begrijpen, dan zouden zij, naar hij hoopt, ook beter worden. In de dagen van Noach en Loth, van Jozua en Kaleb waren er ook vele spotters geweest, maar later was het gebleken, dat genoemde godsmannen gelijk hadden en niet de spotters. Een Christen moet hen, die schelden, laten schelden tot zij moede worden.

Ook over het Evangelie van den tweeden Adventszondag, Luk. XXI : 25—28 wil hij nader spreken en eenige teekenen verklaren, daar sommige astronomen deze verkeerd hadden uitgelegd [1]. Evenmin mag hij verzwijgen, welke opvatting hij van het avondmaal heeft, daar sommigen hem voor een ketter houden. Met de grootste nederigheid verzekert hij : Ik wil niemand aan mijne overtuiging binden; wie mijne woorden niet kan aannemen, moet het laten; ik schrijf, onderwijs en predik, zooals ik het geloof en begrijp; maar is er iemand, die zijne overtuiging beter uit de Schrift bewijzen kan, hij doe het toch als een getrouw arbeider; ik kan niet anders schrijven, dan gelijk ik het verstaan heb uit Gods geest en woord. Daarna volgt eene gemoedelijke opwekking tot ijverig lezen in de Schrift. Niemand behoeft gij te gelooven, predikt hij, wiens woord niet met dat van Christus overeen-

[1] De meeste astrologen verklaarden de Schrift in verband met hunne astronomische berekeningen en hadden daarin eene voorspelling gezien van een grooten watervloed, die in 1524 komen zou. Jaren lang maakten aanzienlijken en geringen zich bezorgd voor de komst van dien vloed. J. Friedrich a. w. p. 90.

stemt, elke vreemde leer moet gij beproeven en beoordeelen naar de Schrift. Ook zijn boekje mocht, ja moest aan die proef onderworpen worden [1], hij was bereid voor ieder zich te verantwoorden en zoo noodig er zijn leven voor op te offeren.

Na deze inleiding geeft hij een verklaring van het XII hoofdstuk van Daniël, waarbij hij van elk vers, bijna van elk woord de beteekenis aanwijst. In welken geest deze geheele exegese geschreven is, toont reeds het eerste vers, waar onder den engel Michael een leeraar verstaan moet worden, die in deze dagen zijn volk zal onderwijzen en beschermen. Het geheele hoofdstuk was voor hem een beschrijving van de dagen waarin hij leefde, d. w. z. van de laatste dagen, die aan het wereldgericht voorafgingen.

De onderstelling ligt voor de hand, dat Hofmann in Zweden droeve ervaringen omtrent de Roomsche geestelijkheid heeft opgedaan. Terwijl hij in zijn vorige brieven hoofdzakelijk zich aankant tegen Protestantsche leeraars, die hem bestrijden, richt hij hier zijne scherpe pijlen tegen Rome en Romes dienaren in Lijfland. Duizenden priesters, zoo lezen wij nu [2], klagen over het nieuwe licht en wenschen de duisternis terug. Zoolang de duisternis heerschte, werden zij voor groote heeren en geestelijke menschen gehouden, maar nu het licht opgegaan is, blijkt het, dat zij nachtvogels en vleermuizen zijn. Nu Christus Jezus de zon der gerechtigheid is opgegaan, is het openbaar geworden, aan hoe vele afgoden men heeft geofferd, terwijl de priesters en monniken zich van dat geld een goed

---

[1] Bij de verklaring van Dan. XII komt hij hierop terug en zegt o. a. So hie eyn teyl sprechen, die lerer legen die Schrifft so nitt aus, du wilt die Schrifft nach deim kopff setzen, lieben gesellen, man mus nitt allein nach den lerern sehen, sonder nach der Schrifft und wann eyn engel vom himmel kem, als S. Paulus schreibt, und were der Schrifft nicht gemes, ich wolt sein worten nicht achten. D. II.

[2] M. H. Daniel XII B. II.

leven bezorgden. Jesaia's strijd tegen de afgodendienaars herinnert ons zijne bespotting van den beeldendienst der Roomsche kerk: Wanneer de bisschoppen maar hooren, dat hier of daar een uitnemend „götzenmacher“ te vinden is, dan laten zij goden van hem ontbieden, soms wel twee of driehonderd, en zoodra deze beelden de plaats hunner bestemming bereikt hebben, moeten zij terstond wonderen doen. In Lijfland hebben die arme beelden dat ook wel eens ondervonden (vooral te Ronneberg, het kasteel van Blankenfeld). Ik acht het een gruwel, (zoo spot hij), dat men al het hout voor de afgoden uit Duitschland laat komen, is er dan in Lijfland niet nog wel zooveel hout te vinden, om er een klein „götzlin“ van te maken? [1] Ook aan den Paus, geeft hij verschillende namen, die duidelijk zijn afkeer van de Roomsche hiërarchie betuigen. Hij noemt hem nu eens een Duivel, een Afgod, dan een verleider en een Antichrist; ja hij tracht zelfs te bewijzen, dat de Paus en de zijnen noodzakelijk het licht moeten haten omdat hunne werken boos zijn [2].

Niet alleen door zijn strijd tegen Rome, maar ook door uitdrukkelijke verklaringen, toont Hofmann, dat hij, met den geest der Hervorming bezield, een beslist volgeling van Luther is. Herhaaldelijk noemt hij met waardeering den naam van den Wittenbergschen Hervormer en volgt hem in zijne besliste verwerping van den vrijen wil. Dwaasheid is het, zegt hij, een vrijen wil aan den mensch toe te kennen: onze wil is alleen ten kwade geneigd. Wij begrijpen niets, wanneer Gods geest onzen geest niet verlicht. Wie meent, een vrijen wil te hebben om het goede te doen, weerstreeft Gods wil. Het ligt niet aan ons willen, noch aan ons doen, maar alleen aan Gods barmhartigheid, zoo wij behouden worden. Alleen zij, die van den aanvang der wereld af uitverkoren zijn, zullen zalig

---

[1] M. H. Dan. XII G. I.

[2] M. H. Dan. XII B. III.

worden, zij zullen in het rijk des Heeren komen, al ware het ook, dat God hen met stokken er heen moest drijven; de niet geroepenen zouden er, zelfs indien zij binnengedrongen waren, uitgeworpen worden. Zegt nu een roekeloos mensch: Wanneer ik toch weet, dat ik verdoemd ben, dan doe ik ook geen goed, — dit is zelfverblinding. Al waren wij ook ter verdoemenis geschapen, zouden wij dan niet toch oorzake hebben, onzen Schepper te danken, omdat hij ons geschapen heeft? Een hart moet zijnen Schepper alleen uit liefde dienen, moge het ter verdoemenis of ter zaligheid geschapen zijn.

Soms stuiten wij op woorden, zeer verwant met hetgeen door Zuidduitsche Wederdoopers omstreeks dienzelfden tijd gepredikt werd: wij meenen echter, dat Hofmann uit zich zelven tot dergelijke overtuigingen gekomen is. Dit geldt o. a. van zijn woord: Wien de Heer niet door vervolging straft en door lijden op de proef stelt, die is zeker Gods kind niet, want alleen door lijden beproeft de Heer de zijnen [1]. Zeer zeker heeft hij iets anders geleerd, dan vele Wederdoopers, als hij verzekert: De overheid behoeft gij slechts te vreezen, zoo gij kwaad doet; wanneer zij iets van u eischt, wat niet tegen Gods wil is, moet gij haar gehoorzamen; woonden er enkel waarachtige Christenen op aarde, dan zou de overheid het zwaard niet behoeven te dragen; nu echter is de overheid een dienaresse Gods, al is het waar, dat zij haar zwaard alleen tegenover misdadigers moet gebruiken.

De genoemde denkbeelden vindt men hier en daar verspreid tusschen soms zeer vreemdsoortige verklaringen van Daniëls

---

[1] Deze gedachte werd herhaaldelijk uitgesproken door Ludwig Haetzer. Hagen a. w. III 288. Th. Keim, Beitrag zur Gesch. der Sectenbewegungen in der Reformationszeit. Jahrb. für Deutsche Theol. 1856. Het is echter niet te denken, dat Hofmann dezen man gekend heeft.

profetieën. Het is niet alleen moeilijk maar zelfs gevaarlijk, om, zooals KROHN gedaan heeft, uit dergelijke losse gezegden een systematisch overzicht te geven van HOFMANNS geloofsleer. De exegeet van DANIËL heeft er zeer zeker niet aan gedacht, scherp afgebakende leerstellingen neder te schrijven Licht laat men hem zeggen, wat hij nooit aldus bedoeld heeft. De dogmatische overtuigingen van den ongeletterden bontwerker waren in die dagen zeer onbepaald: slechts ten opzichte van de eschatologie had hij eene vaste overtuiging. Hetgeen hij in zijne Formaninge geleerd had, predikte hij ook nu, en wel met nog meer beslistheid en nauwkeuriger tijdsbepaling. Al heeft hij ook in dit boeksken geen geregeld overzicht gegeven van hetgeen hij eigenlijk verwachtte, het is toch mogelijk, eenigermate aan te wijzen, wat hij in 1526 dienaangaande heeft gedacht:

Hoofdzaak is ook nu de prediking, dat de jongste dag nabij is. 't Is waar, zelfs de uitverkorenen kunnen naar CHRISTUS woord dag en uur niet nauwkeurig bepalen, maar den tijd kunnen zij wel te weten komen, want de Heer heeft dien door DANIËL geopenbaard. Ook de schriftgeleerden hadden den tijd van CHRISTUS geboorte kunnen weten, maar door eigen schuld waren zij onwetend, terwijl ANNA en SIMEON en de Wijzen uit het oosten den tijd zeer goed hebben gekend en NOACH den tijd geweten heeft, dat de zondvloed zou komen; Profeten, Evangelisten en Apostelen hebben over den tijd der wederkomst van CHRISTUS voorspellingen gedaan. Vooral bij DANIËL en in Apoc. VI zijn deze te vinden. Reeds zijn de twee getuigen uitgezonden, die in den geest en de kracht van ELIA zullen optreden, nog worden zij door de meesten niet gekend, maar binnen korten tijd zal men hunnen invloed wel ondervinden. Het zal hun niet beter gaan dan CHRISTUS. Reeds nu zijn zij aan den arbeid getogen, om den Paus van den troon te stooten. Terwijl nu in de Apocalypse aan beide getuigen 1260

dagen worden toegezegd, om te profeteeren en alle tegenstanders te vernietigen, vergunt hun Daniël nog 30 dagen meer, opdat het geheele werk voleindigd zij, wanneer zij door het „Beest" gedood worden. Daarna zal de wereld vrede hebben en zich drie en een half jaar verheugen. Meer tijd bestaat er voor de wereld en den Paus niet. Na drie en een half jaar zal er eene groote beweging zijn, dan zullen de heiligen Gods het kruis, het teeken van den Zoon des menschen, ontvangen. Aan Gog en Magog zal het werk der vernieling worden opgedragen, waarbij men echter niet aan den Paus en de monniken maar aan twee oproerige volken te denken heeft. [1] Wanneer nu de uitverkorenen door deze volken verstrooid zijn, zal Christus, de getrouwe Leidsman, niet langer uitblijven; geweldig zal zijne verschijning wezen en heerlijk de verlossing zijner uitverkoren kinderen.

De slotsom dezer profetieën is: Wanneer de beide groote leeraars en hunne leerlingen machteloos zijn geworden, dan is de helft van den tijd verstreken en er blijven nog drie en een half jaar over. In dien tijd zal het vreemd toegaan op

---

[1] Waarschijnlijk zegt Hofmann met opzet, dat het niet door de monniken zal geschieden, omdat Luther aanleiding tot die verwachting had gegeven in eene omstreeks nieuwjaar 1526 verspreide brochure, die ook in Zweden bekend werd. Weidling a. w. p. 183. In zijn boekje: „Das babstum mit seinen Gliedern gemalet und beschrieben, gebessert und gemeert," zegt Luther van de monniken: Diese sinds die der Papst had aufgemutzt und gepreiset, dass sie der Christenheit Gründe, Felsen, Säulen, Heil und Trost sind mit ihren Leben und Lehre und dafür der gantzen welt Güter verschlungen: dass man wohl möcht meinen, sie sind dass grosse volk Gog und Magog, davon Ezech. XXXVIII und die Apoc. XX schreiben, dass sie die heilige stadt Gottes umgeben haben, aber zuletzt auf seinen Bergen erschlagen und den vögeln zu fressen geben werden, wie denn itzt das Evangelion schon hat angehoben." Luthers Deutsche Schriften (Erl. Ausg.) XXIX 361.

aarde, de armen zullen niet werken en de rijken zullen eten en drinken en leven en genot smaken.

Zeven jaar zal het duren eer het einde komt, d. w. z. daar deze profetieën in 't najaar van 1526 uitgegeven werden, tegen het najaar van 1533 verwachtte Hofmann de wederkomst van Christus.

Konden wij hem vragen hoe hij, die zich telkens: „eyn armer ley und eyn beltzer" noemde, toch tot dat inzicht gekomen was, terwijl de geleerden zijner dagen daaromtrent geheel onkundig waren, hij zou ons antwoorden: „Vleesch „en bloed hebben mij dat niet geopenbaard, van menschen „heb ik het niet geleerd, het is Gods geest, die mij dit te „verstaan heeft gegeven." [1] God had hem in de Apocalypse een sleutel gegeven. om de geheele Schrift open te sluiten. Wie de Apocalypse en vooral het XVII hoofdstuk goed begreep, zoo verzekerde hij, die kon de ware beteekenis der Schrift verstaan, en Gods werk in den tegenwoordigen tijd verklaren.

Met dezen sleutel beproeft hij in het tweede gedeelte van zijn geschrift het Evangelie van den tweeden advents-zondag te ontsluiten en maakt elk woord van Luk. XXI: 25—28 op zijne dagen toepasselijk. Het is duidelijk te zien, dat de verklaring van Dan. XII hoofddoel van zijn boekje was; de uitweidingen, die hij zich daarbij soms veroorloofde, blijven in het tweede gedeelte geheel achterwege; maar daardoor bevatten die bladzijden dan ook weinig, wat ons belangstelling zou kunnen inboezemen.

Op het derde gedeelte, zijn betoog, dat ook leeken predikers zijn mogen, wezen wij reeds vroeger. Geheel in den geest van Carlstadt verklaart hij, dat de bisschoppen en de geestelijken van minderen rang uit de gemeente gekozen moeten

---

[1] M. H. Daniël XII bij Krohn p. 105.

worden. De tegenwerping, dat men dan niet altijd geleerde mannen tot predikanten zou hebben, wijst hij terug met de herinnering, dat ook ten tijde der Apostelen niet altijd geleerde mannen aan het hoofd der gemeente stonden. Vermoedelijk zal de bestrijding van zijn recht tot het predikambt de aanleiding geweest zijn, om dit onderwerp ter sprake te brengen.

Welke aanleiding er echter voor hem bestaan heeft, dat hij in de vierde plaats over het Avondmaal spreekt, is thans niet meer na te gaan. Hij schijnt vroeger in Lijfland zijne meeningen over deze plechtigheid niet verborgen gehouden te hebben en tegen de Roomsche mis met vuur te hebben geijverd [1], maar eene herhaling van den Wittenbergschen Sacramentsstrijd had er niet plaats gehad. In Hofmanns opvatting vau het Avondmaal is wel eenige overeenkomst met Carlstadts zienswijze, maar hij gaat toch zijnen eigen weg. Hij wil aangaande het Avondmaal niets leeren dan hetgeen in de Schrift geleerd wordt. Hij houdt zich aan de instelling, zoo als deze door de Evangelisten en Paulus vermeld wordt, en belijdt derhalve te gelooven: Wie het brood eet, eet het lichaam des Heeren, wie den wijn drinkt, drinkt het bloed des Heeren. Toch blijkt het al spoedig, dat hij daarbij niet zoo als Luther (tegen wien hij echter niet polemiseert) aan het werkelijke lichaam van vleesch en bloed denkt. Telkens spreekt hij op mystieke wijze van het eten van Christus, gelijk Christus ons eet. De spijze der slangen, zegt hij, is aarde, de eerste slang heeft na Adams val de menschen gegeten, daarom zijn zij aarde gebleven. Dit wordt eerst anders, wanneer Christus, op wien de koperen slang heeft gewezen, ons weder in zich opneemt en eet. Dagelijks eet

---

[1] Dan. XII bij Krohn p. 63. Dasz ich aber an etlichen orten so gründlich davon geredt hab, ist das die vrsach, dasz ich das folck gern von der Abgötterey gebracht hett, und von den vielen misbreuchen, die do geschehen inn dissem sigell und zeychen des leibes und des blutes Christi.

Christus ons door de leeraars, die ons door de kracht des evangelies in zich hebben opgenomen. Slechts hij, die verstaat, wat het zeggen wil, dat Christus hem en hij Christus moet eten, begrijpt ook de beteekenis van het Avondmaal. Bij voorkeur wordt het Avondmaal door hem genoemd een teeken en een zegel ter herinnering van het verzoenend lijden en sterven van Christus. Het is voor den gevallen zondaar, die berouwvol tot den Heer terugkeert, eene bezegeling van de belofte, dat Christus al zijne zonden uitgewischt en alle misdaden hem vergeven heeft. De mensch, die op zijne eigene gerechtigheid bouwt, die aan zijne eigene werken waarde hecht, kan geen Avondmaal vieren; hij ontvangt wel zooals Judas het teeken, maar hij ontvangt het tot een oordeel. Door de ongeloovigen wordt Christus lichaam niet ontvangen, Christus bloed niet gedronken, in het huis eens ongeloovigen wordt dus eigenlijk nooit avondmaal gevierd. Tot het vieren van 't avondmaal behoort een geloovig hart, dat de deur voor Christus opent, zoodat Hij binnentreden kan (Apoc. III). Wie het geloof niet heeft, mag ook de bezegeling van de belofte der schuldvergeving niet aannemen, hij moet zich wachten voor de uitwendige teekenen. Wie door moedwillige zonden van Christus afgevallen is, na Hem eerst gekend te hebben, maar door waar berouw gedreven Hem weder in het avondmaal zoekt, die verkrijgt vergeving van al zijne zonden. Wie aan het Avondmaal niet kan deelnemen, behoeft slechts onwrikbaar aan Zijn woord te gelooven, dan heeft hij evenzeer Christus in zijn geheele kracht gegeten. Met dit laatste gezegde ontkende Hofmann derhalve, evenals Carlstadt [1], de noodzakelijkheid van het Avondmaal. De vergeving van zonden is door Christus zoendood geopenbaard, door het geloof verkrijgen wij persoonlijk die schuldvergeving, de bezegeling

[1] Hagen a. w. III p. 99.

der schuldvergeving door het Avondmaal is dus niet volstrekt noodzakelijk. Uit deze redeneering blijkt, dat Hofmann hoogst waarschijnlijk Carlstadts geschrift gekend heeft: „Von „dem widerchristlichen Missbrauch des Herrn Brod und Kelch. „Ob der Glaub in die Sacrament Sünde vergäbe und ob die „Sacrament ein Arrabo oder Pfand sei der Sündenvergebung. „Auslegung des XI Cap. in der 1sten Ep. Pauli zu den Corin„thiern von des Herrn Abendmahl. Andreas Karlstadt 1524." Ook is het mogelijk, dat hij het andere geschrift van Carlstadt gekend heeft: „Auslegung dieser Wort Christi: „das ist „mein Leib, welcher für euch gegeben wird, das ist mein „Blut, welches für euch vergossen wird Luk. XXII." Wider die „einfältigen und zwiefältigen Papisten, Andreas Karlstadt „1524," — maar stellige bewijzen daarvoor ontbreken. Ik kom later op Hofmanns denkbeelden over het Avondmaal terug, maar zooveel blijkt reeds nu, dat de ongeleerde bontwerker den moed had, te midden van de Luthersche verdedigers der Consubstantiatie, eene meer vrijzinnige, geestelijke opvatting uit te spreken.

Over hetgeen Hofmann vervolgens in dit boekje over de biecht en de absolutie gezegd heeft, kan een korte mededeeling volstaan, daar het reeds vroeger ter sprake is gekomen. De biecht, die hij meent te mogen verdedigen, is de verborgen schuldbelijdenis der ziel voor het aangezicht Gods. Deze biecht is niet aan bepaalde tijden gebonden, maar moet zoo vaak herhaald worden, als de mensch zich zwak gevoelt. Den naaste moet men schuld belijden en hem vergeving vragen, wanneer men hem beleedigd heeft. Ook kan men volgens Jak. V aan een geleerd godvreezend man, in wien men vertrouwen stelt, biechten, om van hem onderwijzing en vertroosting te verkrijgen, wanneer men zichzelven niet weet te helpen. Elke biecht daarentegen, waartoe men gedwongen wordt, elke biecht, aan bepaalde tijden en personen gebonden, is streng te veroordeelen. Ten slotte zegt hij nog een

en ander over de macht der sleutelen, waarbij hij onderscheid maakt tusschen de macht, die de leeraars en de macht, die de gemeente bezit. De gemeente heeft het recht tot binden en ontbinden, zij mag onverbeterlijke zondaars uit de gemeente bannen, maar zij mag ook, wanneer de zondaar zich weder bekeert, in naam van Christus Jezus hem zijne zonden vergeven. De leeraars bezitten de sleutelen des goddelijken woords, zij mogen het rijk Gods en het woord Gods ontsluiten. Sommige leeraars echter ontsluiten het Woord Gods niet, maar sluiten het, daar zij Christus niet zuiver prediken. Over zulke leeraars heeft Christus Matth. XXIII een „Wee u! gij schriftgeleerden" uitgeroepen, zij bezitten niet den goeden maar een slechten sleutel.

Op welk tijdstip deze beide geschriften van Hofmann naar Lijfland zijn gekomen, welken invloed zij aldaar op de ontwikkeling van het godsdienstig leven gehad hebben, kan helaas niet meer worden nagegaan. Geen der Lijflandsche predikanten schijnt het der moeite waard geacht te hebben, zich tegenover de beschuldigingen van den bontwerker te verdedigen, in geen enkel geschrift destijds in Lijfland uitgegeven, wordt zelfs Hofmanns naam genoemd. Toch werd dit boeksken niet dood gezwegen. In Duitschland trad weldra Nic. Amsdorf als hevig bestrijder op. Ja deze aanval verbitterde zelfs den laatsten tijd van Hofmanns verblijf in Zweden. Reeds in 1526 moet een vriend van Amsdorf deze verklaring van Daniël XII aan den Maagdenburgschen predikant ter beoordeeling gezonden hebben. Deze schreef terug, dat het boekje hem volstrekt niet beviel, vooral om hetgeen daarin gezegd was over de getuigen, hun profeteeren gedurende drie en een half jaar en de groote vervolging, die aan den oordeelsdag zou voorafgaan. Hofmann erkende later, dat hem door dezen brief „grosz leid widderfaren were." [1] De man, dien Amsdorf zijn

[1] N. Amsdorf. Eine vermanung an die in Magdeburg, das sie sich für falsche Propheten zu hüten wissen. 1527 § 1 en 3 cf. Bijl. III.

„geliebten Freund“ noemt, wordt niet nader aangeduid. 't Is zelfs onzeker, of hij in Zweden woonde, maar in verband met Hofmanns leven, ligt het vermoeden voor de hand, dat Olof Person, die immers in Wittenberg gestudeerd had, en daar Amsdorf had leeren kennen, dit boekje gelezen en vervolgens aan Amsdorf gezonden heeft, maar nu ook door diens ongunstig oordeel er toe gebracht werd, Hofmann tegen te werken. Hij zal mede tot de mannen behoord hebben, die den koning voor hem waarschuwden. Ook anderen, die onder zijn gehoor geweest waren, hadden reeds gewezen op de fantastische droomen van den bontwerker. Gustaaf besefte de gevaren, die de jeugdige Protestantsche kerk bedreigden, wanneer zij haar oog uitsluitend op de wederkomst des Heeren gericht hield. Den 13 Jan. 1527 verklaarde hij in een schrijven, dat „Melchior“ niet langer in Zweden in het openbaar mocht prediken. [1] Aan de oprechtheid zijner vroomheid werd niet

---

[1] Brief van Gustaaf I 13 Jan. 1527 cf. Bijl. II. Dit bericht uit de Registraturacten IV : 25 is het eenige dat de Zweedsche archieven van H. meedeelen. Daarenboven mogen wij uit het zwijgen der Akten over een beeldenstorm in 1524 de gevolgtrekking maken, dat deze niet heeft plaats gehad. In andere opzichten zal de wensch van prof. Cornelius, a. w. II 290 dat H's verblijf in Zweden eens „actenmässig“ beschreven mocht worden, wel niet vervuld worden. Bij een nauwkeurig onderzoek in 1881 ingesteld door den Nederlandschen Minister-Resident F. Graaf van Bylandt is gebleken, dat het Zweedsche rijksarchief niets anders dan het bovenvermelde schrijven over Melchior bevat en in het stedelijk archief te Stokholm zulk eene verwarring heerscht, dat daaruit moeilijk historische bewijsstukken te putten zijn. Het archief der Duitsche gemeente begint eerst met de 17de eeuw, dat van het Consistorie der Zweedsche kerk met 1595. De kroniek van Lüdeke, die menige historische bijzonderheid bevat, begint ongelukkig niet vroeger dan het jaar 1530. De dagteekening van Gustaaf Wasa's schrijven bewijst het onjuiste van Dr. Keller's bewering (in Ein Apostel der Wiedertäufer 1882 p. 201) dat Hofmann tegen het einde van 1526 een tijd lang te Worms ten huize van Jakob Kautz vertoefd en dezen tot het aannemen van de leer der Wederdoopers gebracht zou hebben. De auteur der

getwijfeld, zijne gebrekkige godgeleerde kennis hem niet verweten, op zijn levenswandel geene aanmerking gemaakt, op een door hem verwekten beeldenstorm niet gezinspeeld, de koning vreesde slechts, dat zijn chiliastische verwachtingen voor staat en Kerk gevaarlijk konden worden en achtte het wenschelijk, dat zulke denkbeelden niet verder verspreid werden. Vervolgen of gevangennemen wilde GUSTAAF den leekeprediker niet, hij zorgde er echter voor, dat hem weldra de raad gegeven werd met de zijnen het land te verlaten. [1]

---

voortreffelijke biografie van HANS DENCK beroept zich voor deze meening op den kroniekschrijver F. ZORN, wiens berichten in 1880 uitgegeven zijn en A. BECKER Beiträge zur Geschichte der Frei u. Reichsstadt Worms. Hoe geloofwaardig de genoemde kroniekschrijver (geb. in 1538) anders zijn moge, omtrent HOFMANN is hij niet op de hoogte, anders zou hij hem niet genoemd hebben: „in allen Sprachen ein gelehrter Mann und aller Wiedertäufer gemeiner Reformator."

[1] Te onrechte beweert CUNITZ in Herzog R. E. 2de ed. VI: 213 dat HOFMANN uit Zweden verdreven werd, omdat de regenten van Lübek, die een grooten invloed op GUSTAAF WASA bezaten, zijn leven bedreigden. Tot deze meening is CUNITZ zeker gekomen door misverstand van HOFMANNS woorden, in den Dialogus (Zie aanteek. 1. van de volg. §.) Eerst op zijne reis werd hij door Lübek vervolgd.

§ 4. Zwerftochten door Duitschland.

Naar alle waarschijnlijkheid vertrok Hofmann met een Lubeksch schip uit Zweden naar de beroemde hanzestad. Wij weten niet, of hij ook daar gepredikt heeft. Hij verzekert ons alleen, dat hij na zijn vertrek uit Zweden door de regenten van Lübek vervolgd is,[1] ja zelfs met den dood bedreigd werd. Waarom werd hij vervolgd? Een bevredigend antwoord op die vraag is helaas niet te geven. Het is niet voldoende te wijzen op de handelsbetrekkingen, die er sinds jaren tusschen Lübek en Stokholm bestonden of op den grooten invloed, dien de hanzestad op Gustaaf Wasa oefende, daar hij door hare hulp de Zweedsche kroon had verkregen[2]. Dit zou nog geen reden geweest zijn om een door den Zweedschen koning verdreven prediker naar het leven te staan. Hofmann was immers geen vluchteling, door wiens gevangenneming zij den koning aan zich konden verplichten. Er moeten andere redenen voor het gedrag der Lübeksche regenten bestaan hebben en deze bestonden.

De naam van Hofmann kon aan de regenten van Lubek niet onbekend wezen. Reeds vroeger zagen wij, hoe Hofmann door zijne werkzaamheid te Dorpat den toorn van bisschop Blan-

---

Bronnen: J. Mollerus Cimbria litterata Tom. II. N. Amsdorf Eine vermanung an die von Magdeburg das sie sich für falsche Propheten zu hüten wissen 1527 cf. Bijl. III. Luthers brieven aan Amsdorf vgl. Bijl. II. M Hofmann. Dialogus 1529.

[1] Die obersten regenten von Lübeck gantz hart auch nach seinem halsz blut leib und leben stunden; aber Gott demselben kürszner durch alle seine feinde half. M. Hofmann Dialogus A II.

[2] Weidling a w. pag. 119 vlg.

KENFELD had gaande gemaakt. Bij het oproer van Januari 1525 was ook de kerk van den bisschop verwoest, ja de gebeurtenissen dier dagen behoorden mede tot de redenen, waarom BLANKENFELD nooit den aartsbisschoppelijken zetel van Riga heeft kunnen innemen. Deze kerkvorst nu stond in nauwe betrekking tot de regenten van Lübek en juist door de hulp van Lubek, poogde hij zijne rechten te handhaven. Heeft niet Lübeks burgemeester in die dagen een schrijven aan Riga gericht, waarin over de valsche, oproerige predikers gesproken werd, die alom, maar vooral in Duitschland, het zaad der verdeeldheid uitstrooiden, waarvan moord, vervolging, oproer, plundering van kloosters en kerken de vreeselijke gevolgen waren? heeft hij den raad niet gewezen op het voorbeeld van het verwoeste Mühlhausen en de stad geraden, zich aan den bisschop te onderwerpen?[1] Welnu in het najaar van 1526 verliet BLANKENFELD na eene maandenlange gevangenschap zijn bisdom, om bij KAREL V in Madrid zijne rechten te bepleiten. Zou het zoo vreemd wezen, indien deze kerkvoogd juist toen bij de regenten van Lubek er op aangedrongen had, HOFMANN, dien hij voor de oorzaak van zijn ongeluk hield, te vervolgen? Zou het zoo vreemd wezen, dat de regenten eener stad, waar de Roomsche kerk nog onbeperkt heerschappij voerde, waar zelfs geheele familiën bestraft werden, omdat een der dienstboden een Lutherschen Psalm had gezongen, waar nog in 1528 LUTHERS „Postille" openlijk op de markt verbrand werd,[2] — zou het zoo vreemd wezen, dat de regenten van Lubek gaarne aan dit verzoek gehoor gaven en HOFMANN, toen hij binnen de stad vertoefde, met den dood bedreigden?

Het zag er donker uit voor onzen bontwerker. Zoo ver de

---

[1] G. R. TAUBENHEIM Einiges aus dem Leben M. Joh. LOHMÜLLERS, Riga 1830 p. 18.

[2] RANKE a. w. III p. 310.

macht van Lubek zich uitstrekte, was hij voortdurend in levensgevaar; en thans had hij niet alleen voor zijn eigen leven te waken, maar ook te zorgen voor zijn vrouw, weldra ook voor zijn kind. In zijn huiselijk leven had zijn verblijf in Zweden eene groote verandering gebracht. Daar vond hij eene levensgezellin, die voortaan zijn doornig pad met hem zou bewandelen. Kort na zijn vertrek uit Zweden mocht hij voor het eerst de vadervreugde smaken.

Hoewel er geen enkel vertrouwelijk schrijven van den zwaar beproefden man bewaard bleef, is het toch vreemd, dat aan de pen, die over godsdienstige vraagstukken duizenden woorden ter neder schreef, nooit een enkel woord ontgleed over haar, die het zwervend leven met hem deelde. Geene enkele zinspeling op zijn huiselijk leven wordt er in zijne geschriften gevonden.[1] 't Is alsof de verwachting van de naderende komst des Heeren hem onvatbaar heeft gemaakt, om aardsche vreugde op te merken of te waardeeren.

Ten tweeden male richtte Hofmann zijne schreden naar Wittenberg. Hij had niet vergeten, hoe welwillend hij vóór weinige jaren door Luther was ontvangen. Maar eerst wilde hij van Amsdorf, dien hij op zijne doorreis gemakkelijk opzoeken kon, rekenschap vragen over zijn ongunstig oordeel omtrent de verklaring van Daniëls profetien. Het zal ongeveer Juni 1527 geweest zijn, toen hij te Maagdenburg kwam.

Nog kende Amsdorf den profeet van den naderenden oordeelsdag niet persoonlijk, maar hij was door Luther op diens komst voorbereid. De Hervormer had waarschijnlijk uit Stokholm bericht ontvangen van Hofmanns vertrek uit Zweden en van de rede-

[1] Het eerste en eenige bewijs dat wij uit Hofmanns eigen geschriften voor zijn huwelijk bezitten, is zijne verzekering in den Dialogus: „Derselb kursner kam mit weib und kind in das land zu Holstein," terwijl wij uit ditzelfde geschrift de gevolgtrekking moeten maken, dat hij bij zijne reis naar Zweden nog ongehuwd was.

nen, die hem daartoe hadden bewogen. Daarenboven waren er zeer ongunstige tijdingen uit Lijfland gekomen. Hofmanns tegenstanders hadden niet verzuimd Luther meê te deelen, hoe de bontwerker steunende op Luthers getuigenis de predikanten met minachting had behandeld. Hetzij nu Olof Person aan Luther Hofmanns reisplan medegedeeld heeft, hetzij de Hervormer slechts onderstelde, dat Hofmann naar Maagdenburg zou gaan, in elk geval achtte hij zich verplicht, zijnen vriend Amsdorf te waarschuwen, om den predikenden ambachtsman niet in zijn huis op te nemen of vriendelijk te ontvangen. Tamelijk ongunstig laat Luther zich over zijn vroegeren beschermeling uit. Die man, zoo schrijft hij, bevalt mij evenmin als de geest, waardoor hij bezield wordt. Zonder eenige roeping ontvangen te hebben, predikt hij en verkondigt in dwaze zelfverheffing allerlei wonderlijke droomen; wanneer hij komt, wek hem dan op zijn beroep, d. i. zijn bontwerkersambacht ter hand te nemen en op te houden met profeteeren, totdat hij in de Kerk is opgenomen en door ons beoordeeld is.[1]

Amsdorf nam voor naar Luthers wensch te handelen, in geval de Lijflandsche profeet mocht komen. Op zekeren Woensdag vertoeft de Maagdenburgsche predikant in de woning van een zijner gemeenteleden. Daar treedt plotseling een ambachtsman op hem toe met het woord: Wat mishaagt u in mij, dat gij brieven over mij geschreven hebt, waardoor ik veel leeds heb moeten ondervinden? Verwonderd vraagt Amsdorf: wien hij voor zich heeft? Melchior Hofmann, luidt het antwoord. Op het oogenblik staat het Amsdorf niet duidelijk voor den geest, over welke punten uit Hofmanns boekje hij aan Person geschreven heeft; hij kan dus op de vraag geen rechtstreeksch antwoord geven, maar wel ligt hem Luthers brief nog versch in het geheugen, en daarom her-

[1] Luther aan Amsdorf 18 Mei 1527 Bijl. II.

neemt hij: Blijf maar bij uw ambacht. Eenige bittere woorden worden gewisseld; vervolgens onttrekt Amsdorf zich aan een verder gesprek en verwijdert zich [1].

Dit korte onderhoud had Hofmann doen zien, dat het hem wel niet gelukken zou, dezen tegenstander door eene kalme bespreking der verschilpunten tot eene andere meening te brengen. Toch bleef hij nog eenige dagen in de stad. Hij kon niet nalaten, ook daar zijne verwachtingen aangaande de wederkomst des Heeren te verkondigen. Vond Amsdorf het noodig zijne gemeenteleden in geschrifte te waarschuwen voor den nieuwen profeet, wij mogen de gevolgtrekking maken, dat zijne woorden bij velen weerklank vonden.

Het is licht te begrijpen, dat Hofmann over den man, die hem uit de hoogte had behandeld, niet altijd met zachtmoedigheid sprak en hem een opgeblazen geest noemde. Beide mannen ontmoetten elkander niet weder. Nauwelijks echter had Hofmann de stad verlaten en de reis naar Wittenberg ondernomen, of Amsdorf gaf reeds in de volgende week een geschrift tegen hem in het licht [2] onder den titel: „Eine vermanung an „die von Magdeburg, das sie sich für falsche propheten zu hüten „wissen. Gedrukt zu Magdeburg durch Hans Bart ym jar 1527." Al is dit geschrift zeer partijdig, het vergunt ons een helderen blik te werpen op Hofmanns persoon en werkzaamheid.

De schrijver begint met eene herinnering van Paulus woord, dat men niet op den persoon des predikers, maar op zijn

---

[1] Amsdorf Vermanung an die von Magdeburg 1527 § 3 Bijl. III.

[2] Die weil ich zu Wittenberg war machstu ein schandbüchlein auf mich und schriebst mir schand und Lügen über .... da ich dich einem aufgeblasenen geist vergleicht und nach Wittenberg reiset, liestu zo eyn büchleyn offentlich ausgeben in den Druck und mich ym selben Büchleyn schendest für einen falschen Propheten, Lügner und Teufel, das du yn Ewigkeit nicht solt gut thun... Hofmann in zijn verdedigingsgeschrift tegen Nic. Amsdorf bij Mollerus l. c. III p 353.

woord en zijne leer moet acht geven. Hofmann moet wel zeer welsprekend voor zijne overtuiging geijverd hebben, daar Amsdorf meent den Maagdenburgers te moeten toevoegen: Het doet er niet toe, of een prediker boven anderen welsprekend, geleerd, verstandig, rechtvaardig en heilig is, het komt er slechts op aan, of hij eene leer verkondigt, die op het eenvoudig woord van Christus gegrond is. Weest dit woord des Apostels indachtig, want er is eene nieuwe profeet naar Maagdenburg gekomen, Melchior Hofmann genaamd. Vervolgens deelt Amsdorf mede, dat Hofmann twee of drie jaren geleden [1] een boekjen geschreven had, dat hem voor een jaar door een vriend werd gezonden. Hij erkent er eene zeer ongunstige beoordeeling van gegeven te hebben, omdat hij niet aannemen kon, hetgeen daarin geschreven stond over de twee getuigen en den tijd gedurende welken zij prediken zouden vóór het verschijnen van den jongsten dag. Als reden van zijn tegenzin tegen Hofmanns geschrift noemt hij in de eerste plaats, dat het een duister en nutteloos woord is. Hofmann spreekt van twee profeten, maar zegt niet wie zij zijn en wanneer zij zullen optreden, en daar hij hierover zwijgt is het immers onmogelijk, het einde der zeven jaren te berekenen. De Heilige Geest zou niet zoo duister spreken, maar nauwkeurig den tijd bepalen, wanneer het einde zal komen, gelijk de engel den tijd van Christus geboorte nauwkeurig aan Daniël heeft aangewezen. Een tweede bezwaar tegen deze voorspelling is, dat noch Christus noch Zijne Apostelen ooit verkondigd hebben, na hoe veel jaren de jongste dag zou komen. Met opzet heeft de Heiland dien tijd onbepaald gelaten, opdat wij elk uur op onze hoede zouden wezen, verwachtende dat de

[1] Uit het vervolg blijkt, dat Amsdorf het boekje over Daniël XII in 1526 uitgegeven bedoeld heeft. Deze vermaning schreef hij in 1527. Hij moet zich dus in de tijdsbepaling twee of drie jaren vergist hebben. Langer dan een jaar kon het niet geleden zijn, dat Hofmanns boekje verscheen.

Heer zou komen. Daarna deelt Amsdorf zijne ontmoeting met Hofmann in de vorige week mede en zegt, dat het hem spijten zou, indien zijne ongunstige beoordeeling den bontwerker onaangenaamheden had berokkend, maar dat hij tegen zijn geweten niet had kunnen schrijven. Hij had hem moeten veroordeelen, daar hij zijne verklaring van het profetisch woord voor valsch hield. Nog eens herhaalt hij dan de ernstige waarschuwing aan zijne vrienden: Hebt acht op zijne prediking en zijne leer, ziet niet op zijn persoon, al is hij ook nog zoo verstandig, geleerd en welsprekend, de duivel kan zeer goed de gedaante van een engel aannemen, maar de inhoud zijner prediking is verderfelijk. Amsdorf wijst hun den weg om dit te erkennen en zoekt daartoe hun vertrouwen op den nieuwen profeet aan het wankelen te brengen. Vooreerst: Hofmann moge al spreken van geloof en liefde en de vervolgingen, die hij heeft moeten verduren, maar wie heeft hem tot het leeraarsambt geroepen of gezonden? Niemand, hij is een indringer en heeft zich zelven tot een profeet gemaakt. Niemand heeft hem geroepen, om in Maagdenburg te komen prediken. Ten tweede: Hofmann moge zich beroepen op den geest der profetie, die hem drijft om te profeteeren, dit beteekent niets, Christus had ook den geest, maar trad toch niet als prediker op, eer hij gedoopt en door den Vader geroepen was. Het is niet genoeg de stem des geestes te vernemen, men moet ook gezonden zijn. Ten derde: hij moge zich beroemen, niet door menschen, maar onmiddellijk door God gezonden te zijn, dan moet God hem ook iets nieuws te verkondigen hebben gegeven, wat een ander niet prediken kan, wat anderen niet kunnen weten, indien hij het hun niet mededeelt. Ware hij door God gezonden, dan moest hij aantoonen, dat de gewone prediking dwaling en ketterij was en deze bewering uit de Schrift bewijzen. Wanneer hij zóó predikte, zouden allen naar hem luisteren, maar wanneer hij niets anders dan nutteloze dingen over het getal der jaren vóór de wederkomst van Christus verkondigde, dan was

het duidelijk, dat hij niet uit God maar uit den Duivel was. Ten slotte geeft Amsdorf den wensch te kennen, dat Hofmann zou antwoorden en getuigenis afleggen, of hem de gave des geestes was geschonken. Plotseling echter spreekt hij hem rechtstreeks aan en zegt: O, gij zwarte duivel, ik ken u wel, ik heb u op nog iets betrapt, toen ik met u sprak, ik zal wachten, totdat gij komt, dan zal ik aan de geheele wereld openbaar maken, wie gij zijt. Geloof het mij, de duivel kan ook sluipen en zich ootmoedig voordoen.

Het is niet recht duidelijk, wat Amsdorf met deze laatste woorden bedoeld heeft. De verdere strijdschriften tusschen den Maagdenburger predikant en Hofmann, die Mollerus nog gehad heeft,[1] zijn thans verloren gegaan en kunnen ons dus geen licht verschaffen. Zooveel blijkt echter, dat Hofmann tegenover deze bestrijding van zijn profetisch ambt zich verdedigd heeft. Hij verantwoordde zich in een boekje, waarvan zelfs de titel ons onbekend is gebleven. Volgens zijn eigene getuigenis moet hij daarin zijnen tegenstander met zachtmoedigheid op diens onrechtvaardigheid hebben gewezen.[2]

Hofmann meende dezen aanval gekeerd te hebben, toch ondervond hij ook in Wittenberg de gevolgen van de uitgebrachte beschuldiging. Was Luther reeds vóór zijne komst tegen hem ingenomen, hij trad wel niet met de hartstochtelijkheid en lief-

---

[1] Geheel te onrechte beschuldigt Krohn a. w. p. 72 den geleerden Flensburgschen onderzoeker Mollerus de geschriften van Amsdorf en Hofmann aangehaald, maar nooit gezien te hebben. Het thans teruggevonden en in Bijl. III medegedeelde boekje stemt geheel overeen met hetgeen Mollerus daaromtrent bericht.

[2]) Siehe doch, lieber Eselslarf, was du schriebst das ich mich solt verantworten, wer ich nur bösz. Auf dein Treiben hab ich dir yn eynem Büchlein eyn Antwort geben yn aller Liebmut und dir hat dein Ungerechtigkeit vergelt; lezen wij in dasz Mr. Ambsdorf, der Magdeburger Pastor ein lügenhafter falscher Nasengeist sei offentlich bewiezen durch Melchior Hofmann. Kiel 1528 bij Mollerus a. w. II 353.

deloosheid van een Amsdorf tegen den Lijflandschen profeet op, maar vertrouwde hem toch niet, en bleef bij zijne meening, dat de bontwerker beter deed door met handenarbeid zijn brood te verdienen. De bezwaren tegen Hofmanns roeping tot het predikambt en zijne chiliastische droomen, die wij uit Amsdorfs boekje leerden kennen, waren in den grond der zaak dezelfde bezwaren, als Luther tegen hem had. Hoewel deze in 't begin gunstig gestemd was voor elke evangelie-prediking, verbood hij sinds 1525 overal, waar een gevestigde kerk bestond, het vervullen van den dienst des woords aan allen, die niet door kerkbestuur of overheid benoemd waren. Toch had hij toen zoo weinig bezwaar gezien in Hofmanns terugkeer naar Lijfland, dat hij hem zelfs een aanbevelingsbrief mede gaf. Thans, twee jaar later, zou hij hem niet aanbevolen hebben, ook al waren er geen klachten over den predikenden bontwerker uit Lijfland gekomen. Luther was voorzichtig geworden. Geheel Duitschland werd overstroomd door menschen van weinig ontwikkeling, die als predikers optraden; bijna in elke stad waren er, die zich van de Evangelische predikers afscheidden en een kleinen kring om zich vereenigden. De partij der Wederdoopers won steeds meer aanhangers: schier ieder wedergedoopte trad als ijveraar voor zijne overtuiging op en zocht in geheime bijeenkomsten aanhang te verkrijgen. Eenige jaren later heeft de Hervormer uitdrukkelijk gewaarschuwd tegen de „Schleicher und Winkelprediger“ [1] maar wij mogen gerust aannemen, dat hij

---

[1] Von den Schleichern und Winkelpredigern 1532 in Luth. Werke Erl. Ausg. XXXI 213—226; de aangehaalde woorden zijn te vinden p. 215 en 216 cf. Luthérs voorrede tot: Der Widderteuffer lere und geheimnus aus heiliger Schrifft widderlegt von Justus Menius 1534, waar hij zegt: Erstlich ist das ein gewis Zeichen des Teuffels, dass sie durch die heusser so schleichen und lauffen im Lande umb und nicht öffentlich auftretten, wie die Apostel gethan und teglich alle ordentliche prediger thun. Sonder sind eitel meuchelprediger, kommen auch in frembde heusser und ort dahin sie nie-

nu reeds ongunstig over hen dacht. De man die later schrijven kon: „Al ware het ook dat op zulk een sluiper niet het min-„ste was aan te merken, ja al ware hij ook een volkomen „heilig man, dit eene dat hij ongeroepen komt, is reeds vol-„doende, om te bewijzen dat hij een duivelsbode is; de heilige „Geest sluipt niet maar vliegt openlijk uit den hemel; slangen „sluipen, maar duiven vliegen, daarom is sluipen een ken-„merk des duivels." De man, die wenschte, dat geen gemeentelid zou luisteren naar de evangelie-prediking van een onbekenden leeraar zonder eerst gevraagd te hebben: Van waar komt gij? Wie heeft u gezonden en bevolen juist voor mij te prediken? Waar zijn de zegels en brieven, die toonen dat gij door menschen gezonden zijt? Waar zijn de wonder-teekenen, die uwe goddelijke zending bewijzen? Waarom predikt gij niet in het openbaar? — de man, die zóó ver ging, dat hij bij zijne verklaring van den 82sten Psalm (1530) de uitspraak deed: „dit moet men derhalve voor uitgemaakt houden, dat „geen prediker, hoe vroom en rechtschapen ook, zich verstou-„ten mag, onder de gemeente van een papist of van een ket-„terschen leeraar te prediken of ook maar heimelijk te onderwijzen, „zonder dat de zieleherder zulks weet en wil," — hij moest wel ongezind zijn, om den man te steunen, die wel gaarne door de gemeente zou zijn aangesteld als leeraar en in het openbaar zou hebben gepredikt, maar door den nood gedrongen toch steeds in het geheim werkzaam was. Ook in de volgende jaren is het Luthers grief tegen Hofmann,[1] dat hij ongeroepen en door niemand gezonden, het Evangelie predikte. Toch schijnt Luther den zwerveling gedurende zijn verblijf in Wittenberg niet bijzonder onvriendelijk behandeld te hebben: zou Hof-

---

mand beruffen noch von jemand gesand sind, können auch solchen Schleichens und lauffens keinen grund und warzeichen bringen Dis stück feilet nicht und ist gewis, das sie vom Teuffel kommen A IIII.

[1] Luthers brief van 14 Maart 1528 Bijl. II.

MANN anders eenige maanden later zijne bemiddeling hebben ingeroepen en in het volgend jaar met zoo veel achting over hem gesproken hebben? Een van LUTHERS biografen heeft op eene eigenaardigheid in den Hervormer gewezen, die hij ook tegenover HOFMANN niet verloochend heeft. „LUTHER was toegefelijk," zegt HEINRICH LANG [1] „als een mensch oog in oog tegenover „hem stond en hij persoonlijk met iemand sprak; onverbiddelijk „daarentegen was hij, als hij met zijne pen in de hand, alleen „met beginselen en denkbeelden te doen had. Zag hij in een „menschelijk aangezicht, dan werd hij overmeesterd door zijne „aangeboren goedhartigheid en menschenliefde. Hoe zwak was „hij tegenover MILTITZ! Hoe bedeesd nog in Leipzig bij het „uitspreken der laatste, kwetsende gevolgtrekkingen! Maar zoodra „hij alleen is met zijne pen, ziet hij in zijne vijanden geen „menschen meer maar belichaamde beginselen en nu trekt hij „onverbiddelijk op hen los tot in 't overdrevene toe." Bij veel dat hij afkeurde, moet LUTHER toch in dezen bontwerker een geloofskracht gezien hebben, zoo als hij elders weinig vond, en eene oprechte overgave aan God, zoo als ze wel het deel van allen mocht zijn; althans hij ging er niet toe over, om AMSDORF in zijne hevige bestrijding te steunen. Maar HOFMANN begeerde meer van hem dan eene niet onvriendelijke behandeling, meer dan volstrekte onzijdigheid, hij hoopte op eene nieuwe aanbeveling en wenschte, dat de Hervormer in zijnen strijd met AMSDORF vóór zijne chiliastische verwachtingen partij zou kiezen. Daartoe echter was deze niet te bewegen. LUTHER, die nooit geloofde aan het profetisch karakter der Apocalypse, geloofde evenmin aan de woorden van den nieuwen profeet, die zijne voorspellingen hoofdzakelijk op de Apocalypse bouwde. HOFMANNS verwachtingen noemde hij platweg „somnia" en „fanaticae speculationes," zijne verklaring van

[1] H. LANG. M. LUTHER, Een profetisch karakter: holl. vertaling 1872 p. 89.

Daniël XII en Luk. XXI eene „vergebliche Tichterey," Christus werd miskend, meende hij, bij het prediken van zulke beuzelingen „apud hujusmodi nugigerulos."

Ten slotte verliet Hofmann, verontwaardigd over zulk eene miskenning, in den zomer van 1527 Wittenberg. [1] Waarschijnlijk heeft hij omstreeks dezen tijd eenige dagen in Kemberg nabij Wittenberg vertoefd, waar de eens zoo gevierde Carlstadt op tamelijk bekrompene wijze (door 't houden van een winkel van levensbehoeften) in zijn onderhoud moest voorzien. Onwraakbare getuigenissen voor deze onderstelling kunnen wij niet aanvoeren, maar moeilijk kan een ander tijdstip aangewezen worden, waarop beide mannen met elkander in kennis kwamen; en toch alleen eene persoonlijke kennismaking maakt het verklaarbaar, dat de ongeletterde bontwerker later de hulp van den gewezen hoogleeraar inriep.

Lang kan evenwel dit verblijf in Kemberg niet geduurd hebben; spoedig was de zwervende profeet weer in Maagdenburg. Het is onzeker, of hij deze stad alleen op zijne doorreis naar het Noorden bezocht, dan wel of hij daar zijne vroegere prediking wilde hervatten, er op vertrouwende, dat zijn geschrift tegen Amsdorf zijne tegenstanders gunstiger voor hem gestemd zou hebben. Het tegendeel was waar. Nauwelijks was zijne overkomst bekend, of hij werd gevangen genomen en in den kerker geworpen. Hij wijt in latere dagen deze gevangenschap aan Amsdorf, maar deze heeft steeds volgehouden, dat hij er onschuldig aan was. Hoe het zij, Hofmann werd eenigen tijd gevangen gehouden en van zijne bezittingen beroofd. [2]

---

[1] Recessit a nobis indignabundus, dum non voluimus ejus somnia probare Luther aan Pravest 14 Maart 1528 cf. Bijl. II.

[2] E certioribus constat documentis, scriptis scilicet Ambsdorfii atque illius eristicis aliquoties allegatis, eum anno hoc 1527 Magdeburgum venisse, et a Nic. Ambsdorfio, urbis illius tunc pastore, cum ipsum inviseret, verbis abire jussum esse asperis, nec multo post in vincula conjectum ac rebus

Wat hij door handenarbeid had verdiend, wat zijne boeken hadden opgebracht, alles werd hem ontnomen. In bittere armoede, zonder vrienden, daarenboven belast met de zorg voor vrouw en kind, zette hij zijne reis voort. Nijpend moet soms het gebrek zijn geweest, anders zou de man, die er steeds fier op was, zelfverdiend brood te eten, niet in Hamburg de hulp van den predikant ZEGENHAGEN ingeroepen en dankbaar eene gift van dezen aangenomen hebben.[1] Eindelijk kwam hij te Kiel in Holstein, waar hij voor eenige jaren een vasten werkkring mocht vinden.

---

quibusdam spoliatum. MOLLERUS a. w. II p. 348. Op grond van AMSDORFS geschrift (Bijl III) geschreven in de week na zijne ontmoeting met HOFMANN terwijl deze reeds in Wittenberg was, meenen wij zijne reis naar Wittenberg vóór de gevangenneming te moeten stellen.

[1] BUGENHAGEN verwijt hem dit in de Acta der disputation zu Flensburg: Mich wundert, wie der Peltzer in zwei jahren zu Kiel so reich ist worden, der doch dahin kam als ein verjageter betteler, den sanct NICLAS Pfarher zu Hamburg ein zehrpfennig gab.

HOOFDSTUK II.

Melchior Hofmann als gevestigd Luthersch predikant.

---

§ 1. De koninklijke predikant te Kiel.

Reeds voor dat Frederik van Sleeswijk-Holstein in 1523 de Deensche kroon ontving was hij hervormingsgezind: nimmer heeft hij aan de studenten uit Wittenberg, die omstreeks 1522 de nieuwe denkbeelden naar Holstein brachten, belemmeringen in den weg gelegd. Was hij in Denemarken eenigszins gebonden, daar hij bij zijne troonsbestijging had moeten beloven, den Roomsch-katholieken godsdienst te zullen beschermen en elken ketter, die het waagde tegen de Roomsche kerk of den Paus te prediken, aan lijf en goed te zullen straffen, Sleeswijk en Holstein, waar hertog Christiaan in naam zijns vaders het bewind voerde, bleven voor de Hervorming geopend. Het was algemeen bekend, dat de hertog persoonlijk een vriend van Luther was, en daarom waagde de eene stad na de andere, evangelische predikanten te beroepen. Vooral de werk-

---

Bronnen: Mollerus, Cimbria litterata II. Gerdes Histor. Ref. III, Luthers brieven Bijlage II. M. Hofmann, Dialogus 1529. G. Herrman Essai sur la vie et les écrits de M. Hofmann. 1852 Ch. III.

zaamheid van Herman Tast won velen voor Luthers leer. Terwijl deze reeds in 1522 predikant te Husem was, werden in 1526 o. a. Wilhelm Pravest predikant te Kiel, Marquard Schuldorp te Sleeswijk en Eberhard Weidersee te Hadersleben.

Het schijnt dat Hofmann, gedachtig aan zijne treurige ervaringen in Lijfland en Zweden, weinig lust gevoelde zijn ambacht te blijven waarnemen en gedurende zijne vrije uren in het geheim te prediken, maar er de voorkeur aan schonk, den koning vergunning te vragen, dat hij openlijk als predikant mocht optreden. Het werd hem toegestaan, nadat Frederik hem had hooren prediken en hem over zijne leer ondervraagd had. Daar hij zich als volgeling van Luther had doen kennen, mocht hij door geheel Holstein prediken en zich te Kiel vestigen [1]. „Königlicher würden gesetzter Prediger zu Kiel im lande zu Holstein“ was voortaan de titel, dien hij niet zonder zelfvoldoening aannam in alle geschriften, die weldra door hem werden uitgegeven. Maar al bekleedde hij nu eene waardigheid, niet achterstaande bij die van andere predikers, zijne wijze van prediken bleef dezelfde. Nog steeds achtte hij zich geroepen dan jongsten dag aan te kondigen, nog steeds waren het de visioenen der Apocalypse, wier verklaring het hoofddoel zijner prediking was [2]. Eene merkwaardige proeve van zijne prediking aldaar is de voorrede van zijn geschrift: Das erste capitel des Evangelisten St.

---

[1] Hofmann verhaalt het aldus in zijn Dialogus: Der selb kürzner kam mit weib und kind in das land zu Holstein. Da liesz in künig Friedrich von Dennemarck zu ym fordern und wolt seine sermones hören. Da er nun Gots wort rechtschaffen lert, nam in der künig an für seinen diener, und gab ym brief und siegel, im gantzen land zu Holsten das wort Gots zu predigen, wo es ym geliebet, und befestiget ym fürnemlich zum Kiel zu einem prediger, nam al sein hab und gut in seinem schutz, weib und kind und al die seinen zu handhaben, schützen und beschirmen in allen rechtfirtigen christlichen sachen.

[2] Mollerus a. w. p. 348.

Matthäus, geprediget und uszgelecht thom Kyll dorch Melchior Hofmann, koninklicker majestat tho Dennemarcken gesette prediger. — Nige dyne oren, vorgyht dynes volckes unde dynes vaters hus Psalm 45 — thom Kyll 1528.

In zijne vermaning aan de Lijflandsche Christenen [1] had hij reeds over de symbolische beteekenis van het getal „vier“ gesproken en beloofd later bij de verklaring van de Openbaring van Johannes te zullen wijzen op de beteekenis van de vier dieren, de vier horens van het altaar, de vier winden en de vier rivieren in het Paradijs; ook thans spreekt hij van de verborgenheid der vier dieren, waarin vele uitleggers een beeld der vier Evangelisten zien. Daarmede komen overeen de vier vleugels van de cherubs op den deksel der verbondsark, de vier kleuren der vier soorten van zijde, waaruit het voorhangsel van den tabernakel bestond, de vier kleuren van Aärons priesterkleed, van de granaatappelen en van den regenboog. Maar luisteren wij eens naar Hofmanns eigen woorden, want ook van deze voorrede kan gezegd worden, wat Obbe Philips van zijne verklaring der Apocalypse beweert: „in den welc een yder wonder „horen mach, wat seltsam en wonderlicke dingen daerin gevon- „den worden, welck ick gheen mensche 't grondelick nae seggen „ofte schryven can, een yder macht selver leesen [2].“

„Ock wert ein solcker Grund angetekent in der Hütten Mose „dorch de IIII art des Ertzes, alse dorch dat Kopper unde „dorch dat Thyn, unde dorch dat Sülver, unde dorch dat Golt, „unde ock ein solck Grundt in dem Gnaden Stole vorvatet ys, „welcher ym allerhilligsten up de Laden edder Arcken was, wel- „ckeren Gnaden Stöle St. Paulus thon Römern am III uthlecht, „unde secht, he hebbe Christum bedüdet das Godtliche Wort.

---

[1] M. Hofmann Formaninge A. III.

[2] Obbe Philips Bekentenisse B. III.

„So was nu desülve Gnadenstöle gemacket van lutterem „dichten Golde, alse wy hebben Exo. XXV unde den twen „Cherub up dem Gnadenstole, ock van lutterem unde dichtem „Golde, und hadde ein yder Cherub van sick uthgespreydet twe „flögele van dichtem Golde, welcker twe Cherub ehr Angesichte „gericht hadden up den Gnadenstole unde ock de IIII Flögele „midden up dem Gnadenstole tho hope rekenden, van welckeren „middele de Gödtlike Antwort geschach, alse wy hebben Nume. VII.

„So ys nu de Gnadenstole in der Figure Christus, unt synt „de beide Cherub ein Figure up dat Gesette unde de Propheten, „darynne begrepen ys dat Olde und Nye Testament, welckes „Olt und Nye Testament up Christum den Gnadenstole süht, „unde gerichtet ys, alse in disser Figure angetekent ys.

„De eine Cherub, welcker verlyket wert dem Mose, dem „Worde des Olden Testaments, strecket van sick twe Flögele, „welcker twe Flögele verstan werden, alse de Louwe und dat „Kalff. Unde de ander Cherub, welcker verlyket wert dem „Elie, edder den Propheten, edder dem Worde des Nyen „Testamentes, strecket ock van sick twee Flögele, welcker „vorstan werden, alse dat Dere mit des Minschen Angezichte „unde alse de flegende Arne.

„Also werden ock verstanden de Vörhenge der Hütten Mose „Exo. XXV, XXVI, welcker Vörhenge weren van geler Syden, „unde van roder Syden, und van Rosynenroder Syden, unde „van wytter getwernder Syden, ock hebben einen solcken „Grundt angetekent de Dören in dem Tempel Salomonis „1 Regum VI welcker was van IIII Bladen, unde ock de Dör „in dat Hillige, unde ock dat Lacken edder Vörhang vor den „Allerhilligsten II Para. III.

„Ock hefft einen solcken Grundt angetekent de eren Altar Exo. „XXVII welcker hefft syne IIII Hörne, unde ock de gülden Altar „Exo. XXX mit synen IIII Hörnen, welcker Altar hefft bedüdet „Christum, und de IIII Hörne de veererley Art des Gödtlicken

„Wordes, de sick uth Christo dem Gödtlicken Worde deelen.

„Ock ys ein solcker Grundt angetekent in den Flögelen der „beiden Cherub, welcker Salomon macken leth van ölyebömen „Holte thein Ellen hoch, de in dem Tempel van einer Wandt „tho der anderen rekeden mit eren Flögelen, unde in dem „middel tho hope 1 Reg. VI.

„Ock ys ein solcker Grundt bedüdet in Aäronis Liff-Rocke „unde ock in synem Gürdel unde ock in denen Granaten-Appe-„len, welcker weren van IIII Farwen, Syden, unde hingen am „Some des gelen Kleides [1].“

De predikanten in Holstein vielen Hofmann niet aan wegens dergelijke symbolische schriftverklaring, maar omdat hij, hoewel een leek, als prediker en schriftverklaarder optrad. Onder zijne tegenstanders was van den eersten tijd af de voornaamste Wilhelm Pravest, zijn ambtgenoot te Kiel, die echter niet zoo als Hofmann zijne benoeming van den koning maar van het klooster Bordesholm had ontvangen. Pravest was eigenlijk slechts in naam Luthersch, in zijn hart was hij nog Roomsch-Katholiek, en wachtte slechts op een gelegenheid om de geheele stad weder onder Romes heerschappij te brengen. Hij richtte 21 Febr. 1528 [2] een schrijven aan Luther, waarin hij eene schets gaf van den kerkelijken toestand van Holstein. Waarschijnlijk wist hij, dat de bontwerker zich telkens op de goedkeuring van Luther beriep en schreef misschien juist daarom naar Wittenberg, welke bezwaren hij tegen de prediking van den ongeletterden ambachtsman had. Zijne grieven waren vooral, dat Hofmann, die volstrekt geen Latijn kende, zich toch beroemde van God geroepen te zijn om als

---

[1] Krohn a. w. p. 134. Hofmanns verklaring van Matth. I is verloren gegaan, alleen de voorrede is bewaard gebleven, in J. M. Kraft Holsteinische zweihundertjährige Jubelfeier. Hamburg 1730 cf.

[2] C. A H. Burckhardt Luthers Briefwechsel p. 103.

evangelie-prediker op te treden en voorts dat hij mondeling en door geschriften zijne denkbeelden omtrent de laatste dingen verkondigde [1]. Ons moge zulk een verband tusschen de Latijnsche taal en de goddelijke roeping tot het predikambt vreemd voorkomen, bij een gewezen monnik als Pravest, is een dergelijke meening verklaarbaar. Ook Luther dacht er niet anders over, getuige zijn antwoord van 14 Maart 1528 aan Pravest: „Tot onderwijzen of prediken is Hofmann evenmin geschikt „als geroepen." Ja, de Hervormer gaat nog verder, hij raadt Pravest en zijne geestverwanten zich voor Hofmann in acht te nemen en bij den magistraat er op aan te dringen, dat hem de toegang tot den kansel ontzegd werd, al had hij ook van den koning vergunning tot prediken. Over zijne chiliastische verwachtingen toonde Luther geen verwondering: hij kende hem immers en kon aan Pravest meedeelen, dat Hofmann, omdat zijne droomen in Wittenberg niet goedgekeurd werden, vertoornd van daar was vertrokken [2].

De Kielsche predikant heeft aan dit schrijven geen gevolg kunnen geven noch ook bij den raad der stad Hofmanns verwijdering kunnen doorzetten. Weldra had hij al zijn invloed verloren, en wel door toedoen van dienzelfden Luther, op wiens gezag hij zich tegenover den leekepreeker beriep. In 't begin van Mei vernam Luther van Conrad Wulf, een Kielsch burger, dat Pravest om geen anderé reden aan hem geschreven had, dan om zoo mogelijk een antwoord te verkrijgen, waarmede hij de Protestanten kon bestrijden, en dat hij nu ook ijverig gebruik maakte van het ontvangen antwoord. De Hervormer kreeg zelfs eenige „Ryme und Gedicht" onder oogen, door Pravest op hem gemaakt. Nu rustte Luther niet

---

[1] Brief van Pravest aan Luther 21 Febr. 1528 cf. Bijl. II. De geheele brief wordt door Krohn medegedeeld p 113.

[2] Brief van Luther aan Pravest 14 Maart 1528 Bijl. II.

voordat de veinsaard ontmaskerd was. Zaterdag 9 Mei verzond hij een drietal brieven naar Kiel.

In den eersten brief verweet hij Pravest zijne onoprechtheid en verzekerde, dat hij geheel anders geschreven zou hebben, indien hij zulk een vijand des Evangelies in hem vermoed had. Al zou hij ook dan gezegd hebben, 't geen hij niet wilde, dat Melchior oproer maakte, nog veel minder wilde hij, dat een Pravest tegen Hofmann optrad, schoon ook deze niet zoo rustig was, als hij moest wezen [1].

De tweede brief was gericht aan Conrad Wulf. Na hem bericht te hebben, hoe hij, door de vriendelijkheid van Pravest bedrogen, dezen een vriendschappelijken brief had teruggeschreven, verzocht hij Wulf zijn eerste schrijven bij de gemeente te verontschuldigen. In dezen brief wordt de naam van Hofmann niet genoemd, ofschoon Luther wellicht juist met het oog op hem de vermaning geeft, dat de predikanten het Evangelie toch zuiver en in alle stilte moesten prediken [2].

In den derden brief wordt uitdrukkelijk over Hofmann gesproken, zeker omdat de man, aan wien Luther dit schrijven toezond, Paul Hargen, [3] burgemeester van Kiel, grooten invloed bezat. Merkwaardig is daarin het oordeel over onzen bontwerker. Luther verklaart gedacht te hebben, dat Pravest meer geschikt zou wezen, om aan het hoofd der Evangelischen in Kiel te staan dan Melchior Hofmann, „welckere my ock düchte eynn weynich tho schwynde farenn, efft he

[1] Esto sane, Melchiorem noluerim tumultuari, at credidi, te esse placidum et sincerum verbi doctorem, ut multo minus voluerim te in verbi ministros etiam unquam inquietiores debacchantem et furentem concitare et animare, sed potius admonere et retinere, si scivissem, hostem esse te. Luther aan Pravest. 9 Mei 1528 De Wette L. B. III p. 309.

[2] Deze brief wordt door Krohn meegedeeld. p. 119.

[3] De Wette a. w. p. 310 noemt hem Paul Hargen cf. Burckhardt Luthers Briefwechsel p. 134. In navolging van Kraft Holst. Jubelfeier p. 47 spreekt Krohn a. w. p. 119 van Paul Hengen.

ydt allyehwol gude meende". Luther had derhalve, na alles wat hij reeds van Hofmann vernomen had, geen bezwaren tegen zijne leer en twijfelde niet aan zijne goede bedoelingen, maar vond hem alleen te haastig; Hofmann gaf naar zijn oordeel te weinig acht op de eischen der praktijk en ijverde te veel tegen misbruiken, die wel verkeerd waren, maar toch met voorzichtigheid moesten bestreden worden. De ervaring had den Hervormer geleerd, dat de evangelieprediking dan alleen vruchten droeg, wanneer zijne aanhangers wilden „szuverlyck farenn und nychs polterenn." Voorzichtiger prediken was voor den vurigen geest van Hofmann onmogelijk, trouwens dat had Luther zelf bij zijn eerste optreden tegenover Rome evenmin gedaan.

Tegenover deze welwillende beoordeeling van Hofmann staan echter ook andere woorden van Luther, waarin hij zich minder gunstig over hem uitlaat. Reeds wezen we op Luthers brief van 18 Mei 1527 aan Amsdorf, maar ook in een schrijven van 30 Dec. 1527 verklaart hij nog: totus mihi est suspectus, monebo ubi potero, ut caveant ab illo [1]. De gevolgtrekking is dus zeker geoorloofd, dat Luther in zijn brief aan burgemeester Hargen zoo zachtmoedig over hem sprak, omdat hij gevoelde dat hij te streng was geweest.

Hoewel derhalve aan de tegenwerking van Pravest een einde was gekomen, bleef Hofmanns verder leven in Kiel toch niet zonder strijd, al moeten wij erkennen dat hij dien zelf heeft gezocht. Reeds onmiddellijk na zijne aankomst in Holstein had hij zich bezig gehouden met kantteekeningen te maken op een geschrift van Amsdorf. Toen hij er mede gereed was, zond hij ze in 1527 aan Luther. Deze zeide er geen goed, maar ook geen kwaad van, toen hij aan den Maagdenburgschen predikant berichtte dit boekje ontvangen te hebben. Bij Amsdorf daar-

[1] Luther aan Amsdorf 30 Dec 1527 cf. Bijl. II.

entegen hadden deze aanteekeningen eene geheel andere uitwerking, hij gordde zich tot een nieuwen strijd en spoedig verscheen van zijne hand een geschrift onder den titel: Dasz „Melchior Hofmann ein falscher prophet und seine Lehre vom „jüngsten Tag unrecht, falsch und widder Gott ist, an alle „heiligen und gläubigen in Jesu Christo zum Kiel und im gantzen „Holstein 1528.“ Wij kunnen helaas niet nagaan, of Amsdorf hierin zijne bestrijding van Hofmanns chiliastische verwachtingen op andere gronden bouwt dan in zijne vermaning tot de Maagdenburgers. Mollerus heeft dit boekje nog gekend, maar het is thans spoorloos verdwenen.

Ook van Hofmanns Apologie tegen Amsdorf kennen wij weinig meer dan den titel: Dasz Niclas Ambsdorf, der Magdeburger Pastor, eyn lügenhafter, falscher Nasengeist sey, öffentlich bewiesen durch Melchior Hofmann, Königl. Wirden gezetzter Prediger zum Kyll im landt zu Holstein. Kiel 1528. Hij moet daarin zijn recht als prediker en de waarheid zijner overtuiging krachtig verdedigd en zijn persoonlijke veete met Amsdorf breed uitgemeten hebben. Door de minachting, waarmede Amsdorf hem behandelde, verbitterd, weet ook hij geen maat te houden in zijn toorn. „Das sey nu euch Scorpion-geister gesagt,“ zoo spreekt hij aan het slot van zijn geschrift [1] „last sehen, braucht „ewer bestes, was yhr künd widder diszen armen Leyen-„Pelszer oder Körssner aufbringen, so yhr doch euch dünkt die „Gelerten und der arme Peltzer ein Ungelerter nach ewren „Nasengeist, auch ein ungeölter Kreszemter-knecht.“ Mollerus heeft zich zelfs de moeite getroost om in Hofmanns boekje negentien scheldnamen bij elkander te zoeken, die Hofmann zijnen tegenstander naar het hoofd slingert [2]. Reeds op den titel

[1] Mollerus a. w. p. 347.

[2] Mollerus a. w. p. 348.

wordt Amsdorf een Nasengeist genoemd, die benaming wordt nu eens met Larvengeist, dan met Narrengeist afgewisseld, nu eens heet hij Eselslarve, dan weer närrischer Schwärmerhirn. In dit opzicht was Hofmann geheel en al een kind van zijn tijd: scheldwoorden treden vaak in de plaats van bewijzen. Maar men behoeft slechts een oog geslagen te hebben in Luthers strijdschriften en in die van vele zijner zeer ontwikkelde tijdgenooten, om den bontwerker geen groot verwijt er van te maken, dat ook hij aan deze onhebbelijkheid meedeed.

De zoo even genoemde strijdschriften schijnen de laatste geweest te zijn, die Amsdorf en Hofmann tegen elkander schreven. Ofschoon eerstgenoemde den strijd weldra door zijne vrienden Schuldorp en Weidensee tegen den bontwerker gevoerd met belangstelling volgde, hij mengde er zich niet verder in[1]. Een brief van Luther[2] geeft ons het recht om te onderstellen, dat Amsdorf Luthers hulp heeft ingeroepen, maar deze zich met allerlei bezigheden verontschuldigde. Trouwens hij had het zijne reeds gedaan, om des bontwerkers invloed in Holstein onschadelijk te maken. Hofmanns laatste boekje tegen Amsdorf had in Wittenberg algemeene verbazing gewekt, niet zoozeer wegens den inhoud (deze onderscheidde zich slechts weinig van zijne vroegere geschriften) als door den titel, die onder Hofmanns naam prijkte. Wat was er toch gebeurd, dat de eenvoudige ambachtsman plotseling tot den rang van: „Königl. Wirden gezetzter Prediger zum Kyll“ was verheven? Moest men niet vreezen, dat de man, die reeds als bontwerker reden tot klachten had gegeven, thans in

---

[1] Amsdorf schijnt allengs dezen strijd met Hofmann vergeten te hebben; toen hij in 1535 zijn boekje uitgaf: Widder die Wiederteuffer und Sacramentirer, Etliche Sprüche, Magdeburg 1535, dacht hij niet meer aan den bontwerker; ofschoon het daarin gevoerde betoog er wel aanleiding toe gaf, wordt Hofmanns naam niet eens genoemd.

[2] Luther aan Amsdorf 25 Nov. 1528 cf Bijl. II.

zulk een gewichtige betrekking de evangelisatie van Holstein in een verderfelijke richting zou leiden? Was het niet te voorzien, dat hij te Kiel zou beproeven, wat Carlstadt te vergeefs in Wittenberg had zoeken door te zetten? Eer het zoo ver kwam, achtte Luther zich verplicht, zijn waarschuwende stem te laten hooren. Hij gaf aan zekeren Echardt of Erhard, die naar Holstein terugkeerde, een brief mede aan hertog Christiaan, den stadhouder van Holstein[1]. Daarin spreekt hij zijne hoop uit, dat de uitbreiding des Evangelies geleidelijk mocht voortgaan en Melchior Hofmann zich bedaard mocht houden. Het liefst zou hij zien, dat deze maar ophield met prediken, totdat hij beter onderwezen was, want hetgeen hij van hem had gehoord en in zijne boeken gelezen, had met het Evangelie niets te maken, het was enkel, „vergeblich Tichterey" zonder welke men zeer goed weten kon, wat tot des menschen vrede dient. Het positief-christelijke, oordeelde Luther, werd door Hofmann al zeer zelden geleerd. Daarom is zijn verzoek dat de hertog scherp zou toezien op eensgezindheid onder de leeraars en aan zulke „Steigergeister" niet te veel vrijheid zou laten.

Uit het vervolg blijkt, dat hertog Christiaan evenmin als Luther oog had voor de waarachtige vroomheid van den leekeprediker. Ware hij vorst des lands geweest, zeker zou het niet lang geduurd hebben, of Hofmann had Holstein moeten verlaten. Nu daarentegen moest hertog Christiaan antwoorden, dat Hofmann een beschermeling van zijn vader was en derhalve ieder, die zijne afzetting begeerde, dit niet aan hem maar rechtstreeks aan den koning moest vragen. Dit laatste schijnt echter niemand gedaan te hebben, ook niet de raadsheer Peter Suavenius, die door bemid-

---

[1] Luther aan hertog Christiaan van Holstein 24 Juli 1528. de Wette a. w. III 260 cf. Bijlage II.

deling van genoemden Echardt een brief had ontvangen van een zijner vrienden in Saksen, waarin verklaard werd, dat een man als Hofmann het vertrouwen des konings onwaardig was, en met een beroep op het gezegde, „σοφοὶ τύραννοι τῶν σοφῶν συνουσία," — de vrees uitgesproken werd, dat de invloed van zulk een dweper schadelijk zou wezen [1]. Ja, al heeft ook Suavenius, die aan het hof van Frederik I vertoefde, Hofmann in een ongunstig daglicht zoeken te stellen, het heeft hem niet gebaat: deze behield zijn ambt van hofprediker.

Konden Hofmanns tegenstanders hem niet doen zwijgen, of uit Kiel verwijderen, zij waren machtig genoeg, om hem het leven moeilijk te maken. Hij zelf verhaalt: „In dem selbigen „land hat der kürszner zwei jar das wort Gots gepredigt, aber „daneben hat er vil verfolgung erleiden müssen von den „öbersten zum Kiel, welche dan hart entgegen seind der „göttlichen gerechtigkeit und warheit." [2]

Trouwens wij kunnen niet ontkennen, dat zijn gedrag de woede zijner tegenstanders prikkelen moest. Persoonlijke tegenwerking beschouwde hij als vijandschap tegen God en schroomde daarom niet openlijk te verklaren, dat sommigen schelmen en dieven waren, die reeds lang verdiend hadden gehangen te worden. [3]

Nog heviger werd de strijd, toen Hofmann er toe overging, zijne opvatting van het Avondmaal door een geschrift bekend te maken, en op zijne eigene drukkerij het boekje

---

[1] Franciscus Venariensis aan Petrus Suavenius 24 Juli 1528. Bijl. II. Men zegt dat Franc. Venariensis den brief op verzoek van Melanthon geschreven heeft en laatstgenoemde eigenlijk de auteur is. De brief is dan ook onder Melanthons brieven in het Corp. Reform. opgenomen.

[2] M. Hofmann Dialogus 1529 A. II.

[3] Mollerus a. w. II 348.

uitgaf: Inhalt und bekentnisse vom Sacrament und testamente des leibes und blutes Jesu Christi Kiel 1528. Ook dit boekje is spoorloos verdwenen: geen enkel schrijver over Hofmann kent den inhoud. Volgens zijne eigen getuigenis [1] verwekte dit boekje „ein grosz geschrey" en werden de aanhangers van Luther en Bugenhagen van dien tijd af zijne vijanden. Waarschijnlijk heeft hij derhalve hierin zijne denkbeelden over het Avondmaal scherper geformuleerd dan in zijne verklaring van Daniël XII, en meer nadruk gelegd op de verschilpunten tusschen hem en Luther. De uitgave van dit geschrift was een moedige daad. Weinige maanden te voren had hij in de inleiding zijner verklaring van Matth. I de Hervormers eerbiedig „seine lerer zu Wittenberg" genoemd; door dit geschrift ging hij verder dan die leeraars zouden goedkeuren. Hij kon voorzien, dat hij velen van zich stooten zou, die hem nu nog als leerling van Luther volgden. Maar naar menschengunst vraagde de man niet, die aan zijne goddelijke roeping getrouw wilde blijven en het niet minder dan zijn leermeester ongeoorloofd achtte, iets tegen het geweten te doen. Op welk tijdstip dit boekje het licht zag, is moeilijk te bepalen, waarschijnlijk kort na Juli 1528, want Luthers zwijgen over Hofmanns avondmaalsleer pleit er voor, dat in Juli de strijd daarover nog niet begonnen was. [2]

---

[1] Zum letsten hat er daselbst usz getrukt und bekant den waren grunt von dem nachtmal des herren Jesu Christi. Da haben sich die, welche Luthers und Pomeranus meinung sind, gantz hart wider ingelegt und ein grosz geschrey über den kürszner gemacht. M. Hofmann Dialogus 1529 A II.

[2] De gronden, waarop Krohn a. w. p. 139 Schuldorps strijd met Hofmann over het avondmaal eerst tegen 't eind van Nov. 1528 laat beginnen zijn zeer zwak. Het is zeer onwaarschijnlijk, dat Schuldorp in Nov. tegen Hofmann schreef en deze binnen vier weken twee boeken daartegen het licht deed zien: het bovengenoemde boekje toch wordt te onrechte door Krohn

De eerste, die tegen Hofmanns geschrift protesteerde, was Marquard Schuldorp, predikant te Sleeswijk. Reeds tegen het einde van 1527 had hij over den koninklijken prediker bij Luther geklaagd, vervolgens poogde hij mondeling Hofmann tot andere gedachten te brengen, daarna waarschuwde hij van den kansel zijne gemeente voor de nieuwe dwaalleer, ten laatste gaf hij het geschrift uit: „Inhalt vom Sacramente und Testamente des Leibes und Blutes Christi." 1528. Volgens den titel bevatte het eene uiteenzetting der zuivere Lutherse leer van het Avondmaal. Daarenboven moet hij op Hofmanns dwalingen gewezen en de beschuldiging tegen hem hebben ingebracht, dat hij in zijne prediking weinig beteekenende onderwerpen behandelde, zooals de inrichting van den tabernakel en de visioenen der Apocalypse, maar daarentegen niet sprak over hetgeen den zondaar boven alles gepredikt moest worden. Dergelijke beschuldigingen kon Melchior niet aanhooren, zonder zich te verdedigen: nog in hetzelfde jaar verscheen zijn: Beweisz dasz Marquard Schuldorp in seinem inhalt vom sacrament und testamente Christi ketzerisch und verführisch geschrieben. Kiel 1528.[1]

Wat Hofmann daarin over het Avondmaal leerde, zullen wij weldra gelegenheid hebben nader te onderzoeken bij het bespreken van het openlijk twistgesprek, dat weinige maanden later over hetzelfde onderwerp gehouden werd. In dit strijdschrift bepaalde hij zich echter niet bij het leerstellig betoog,

---

voor een weerlegging van Schuldorps geschrift gehouden. Krohns gissing berust op een brief van Luther aan Amsdorf, dien hij 27 Dec. 1528 dagteekent, maar die reeds 27 December 1527 geschreven is. cf. de Wette III 251. Luther schreef: Fer. 2 post nativit. Christi MDXXVIII, en rekende Kerstmis bij het nieuwe jaar. cf. a. w. p. 408.

[1] Het vermoeden van Krohn a. w. p 140, dat deze geschriften oorspronkelijk in het platduitsch geschreven zijn, is ook volgens Cornelius II p. 283 zeer waarschijnlijk.

dat Schuldorp kettersche gevoelens verkondigd had, maar zocht ook het zedelijk karakter van zijnen tegenstander aan te tasten door zijn lezers de opspraak te herinneren, die Schuldorp verwekt had door zijn huwelijk met de dochter zijner zuster. Deze aanval schijnt zoo veel indruk gemaakt te hebben, dat Schuldorp het noodig achtte zich nog eens nadrukkelijk ten opzichte van dit laatste punt te verdedigen in: „Brieff an die Glövigen der stadt Kyll widder „eeren Prediger, Melchior Hofmann," waaraan hij nog eene verdediging van zijn huwelijk door Luther en Amsdorf toevoegde. Deze brief is verschenen weinige maanden vóór Hofmanns vertrek uit Holstein: de strijd met Schuldorp heeft derhalve zoo lang geduurd, als beide mannen met elkaar in aanraking kwamen. Het beloop van dien strijd zal echter eerst geschetst kunnen worden, wanneer alle of ook maar eenige dier geschriften teruggevonden zijn.

Van zijnen strijd met een ander Luthersch predikant in Holstein is evenmin een aanschouwelijk beeld te geven. 't Is alleen bekend, dat Eberhard Weidensee, vroeger een tijdlang Amsdorfs ambtgenoot in Maagdenburg en later hofprediker van hertog Christiaan, in Febr. 1529 op verzoek van zijnen vorst in het licht gaf: „Een Underricht, na der H. Schrift, Hertog „Christiaern to Holstein gedahn, Melchior Hofmanns Sende-„brief, darinn he schrivt, dat he nicht bekennen köne, „dat een Stück lyvlikes Brodes syn Gott sy, belangende." 1529.[1] Ook dit boekje is verloren gegaan. Krohn[2] verheerlijkt op gezag van Mühlius deze verdediging der Luthersche ziens-wijze en zegt dat het boekje waard zou wezen herdrukt te worden.

Vreemd is het, dat Hofmann dezen aanval niet op de gewone

---

[1] Mollerus a. w. II 964.

Krohn a. w. p. 144.

wijze afweerde door er tegen te schrijven en er de voorkeur aan gaf, mondeling zijne zienswijze te verdedigen. Herhaaldelijk kwamen beide mannen bij elkander,[1] doch vruchteloos; deze samenkomsten droegen er zelfs toe bij, dat de verbittering nog grooter werd. Waarschijnlijk heeft Hofmann beweerd dat hij in deze gesprekken zijnen tegenstander overwonnen had en heeft Weidensee juist daarom op een openlijk dispuut aangedrongen. Hofmann verwijt althans Luthers volgelingen, dat ze hertog Christiaan lastig gevallen hadden met hun verzoek om een openlijke disputatie.[2] Zij zullen zich daarbij wel beroepen hebben op Hofmanns gezegde, dat hij bereid was op bevel des konings zich te laten onthoofden of ophangen, verbranden of verdrinken, wanneer een zijner tegenstanders uit de Schrift bewijzen kon, dat zijne leer valsch was.[3] Een dergelijk woord moge bewijzen, dat Hofmann niet bevreesd was, zich te verantwoorden,

---

[1] Op deze twistgesprekken tusschen Hofmann en Weidensee, die aan het Flensburgsche dispuut voorafgingen, heeft Krohn gewezen in de onuitgegeven aanteekeningen op zijn werk (voorhanden op de biblioth. te Hamburg). Daarin citeert hij een woord uit H. Hamelmann: „Cur sacramentarii in colloquio publico jam post crebras admonitiones non sint amplius audiendi, sed potius pro haereticis habendi, discantur ex actis Synodicis historiae ecclesiasticae nostrorum temporum, inprimis vero ex sacra Scriptura et erudita antiquitate.“ Lemgoviae. B. Schlottenus 1580. B. IV: Interim in oppido Keil (Kiel) multum turbarum dederat Hofmannus, qui saepius D. Eberhardum Weidenseeum irritando provocavit ad colloquium et semel atque iterum cum eo contulit, verum nunc in publico colloquio.

[2] Da haben sich die, welche Luthers und Pomeranus meinung sind, gantz hart widder ingelegd, und ein grosz geschrey uber den kürszner gemacht, und hand angefallen hertzog Kersten, des kunigs sun usz Dennmarck und die oberkeit des landes, auch mit denselben angelangt künig Friederich usz Dennmarck, um die disputation, welche dan zugelassen und verwilliget ist wordon uf den nechsten Sondag nach Ostern in XXIX jar. Hofmann Dialogus 1529 A. II.

[3] Mollérus. a. w. p. 348. Bock Histor. antitrinitariorum II p. 295.

hij zelf zal wel niet op een openlijk twistgesprek hebben aangedrongen, want schoon overtuigd, dat koning Frederik, vele aanzienlijken, onderscheiden predikanten en een groot gedeelte des volks in zijne zienswijze omtrent het Avondmaal deelden,[1] wist hij maar al te goed, dat hertog Christiaan tot zijn besliste tegenstanders behoorde en sommige invloedrijke mannen het niet op eene openlijke bespreking zouden laten aankomen, wanneer ze niet zeker waren de macht in handen te hebben. Het twistgesprek zou beslissen of Hofmann langer in Holstein mocht blijven of niet.

---

[1] Butzer aan Zwingli 30 Juni 1529 cf. Bijl. II.

§ 2. Twistgesprek te Flensburg.

Eenige weken na het verschijnen van Weidensees geschrift was hertog Christiaan reeds gewonnen voor het plan om een openlijk dispuut over het Avondmaal te houden. De Luthersche predikanten in Sleeswijk en Holstein schijnen niet veel vertrouwen op eigen welsprekendheid gehad te hebben; wellicht wisten zij ook dat Hofmanns opvatting bij velen in den lande weerklank had gevonden en het weinig indruk zou maken, indien hij in het openbaar door Weidensee en Schuldorp weerlegd werd. Zijn invloed zou eerst afnemen, meenden zij, wanneer een der godgeleerden van naam de onrechtzinnigheid zijner leer had aangetoond. De keus viel op Nic. Amsdorf. Omstreeks half Maart richtte Christiaan van Holstein een verzoek tot Luther, of hij Amsdorf wilde bewegen naar Holstein te komen. Om verschillende redenen vond Luther het beter, dat zijn vriend in Maagdenburg bleef, en in plaats van hem tot deze reis op te wekken, gaf hij hem den raad, zijn woonplaats niet te verlaten.[1] Na deze teleurstelling zocht de hertog hulp bij Johannes Bugenhagen, die sinds October 1528 in Hamburg vertoefde,

---

Bronnen: Mollerus Cimbria litterata II Gerdes Hist. Reform. III. C. F. Jäger Andreas Bodenstein von Carlstadt. 1856. F. S. Bock Hist. Antitrin. II 1784. de Wette Luth. Br. — M. Goebel Carlstadts Abendmalslehre. Stud. und Krit. 1842 IV. Luthers Abendmalslehre, Stud. und Krit. 1848. — Berichten van J. H. Osberch te Molm bij Cornelius a. w. II 301. Joh. Bugenhagen Acten der disputation zu Flensburg bij Jos. Kluck 1529. Melchior Hofmann. Dialogus und gründliche Berichtung gehaltener disputation zu Holstein vom Nachtmal des Herren. 1529.

[1] Luther aan Amsdorf 21 Maart 1529, de Wette a. w. III 431.

waar hij met gunstig gevolg de Hervorming trachtte uit te breiden.[1] Hij werd genoodigd in de week na Paschen naar Flensburg te komen en het voorzitterschap bij het twistgesprek op zich te nemen.

Hofmann moet vernomen hebben, dat Bugenhagen beloofd had te komen. Hij was bereid geloofsgetuigenis af te leggen ook voor den grootsten geleerde: zijn geloof berustte immers niet op geleerdheid maar op de uitspraken der Schrift, — toch kon hij wel voorzien, dat Dr. Pomeranus zijn betoog niet alleen op de Schrift zou bouwen, maar ook op de uitspraken van kerkvaders en beroemde godgeleerden. Kon hij die bewijzen niet ontzenuwen, dan zou hij zeker in het oog des volks voor overwonnen gelden. Meer kans op zegepraal zou hij hebben, wanneer mannen aan zijne zijde stonden, die in geleerdheid tegen Pomeranus waren opgewassen. Ook hij besloot derhalve een geleerd geestverwant te hulp te roepen. Wij ontmoeten op het dispuut eenige mannen, die even als Hofmann van Luther afwijkende gevoelens omtrent het avondmaal verdedigden. De meest bekende onder hen is Johannes Campanus, die niet schroomde te verklaren, dat hij in alle opzichten met Hofmann eenstemmig dacht. Toch zal hij wel niet door dezen te hulp zijn geroepen, want er bestaan volstrekt geen bewijzen, dat beide mannen elkander vroeger gekend hebben; veeleer is het waarschijnlijk, dat hij geenszins vrijwillig in Flensburg tegenwoordig was.[2] De eenige, van wien het vast staat, dat hij door Hofmann uitgenoodigd werd, is Andreas Carlstadt, die terstond bereid was, weder openlijk tegen de verdedigers der Luthersche Avondmaalsleer in het strijdperk te treden. Heimelijk verliet hij Kemberg, waar hij door Luther als 't ware gevangen gehouden en tot werkeloosheid gedoemd werd. Maar nau-

---

[1] Bugenhagen aan Luther Oct. 1528 Burckhart a. w. 145.

[2] Cornelius a. w. II 300.

welijks hadden de Luthersche predikanten vernomen, dat de beruchte Sacramentarius gekomen was, ten einde Hofmann bij het twistgesprek ter zijde te staan, of zij bewogen hertog Christiaan tot het besluit, om Carlstadt het deelnemen aan het twistgesprek te verbieden. Tegelijkertijd strooiden zij het gerucht uit, dat hij uit vrees voor Bugenhagen gevlucht was. Reeds zes dagen na het dispuut was dit gerucht Luther ter oore gekomen,[1] deze meldde het weder aan Justus Jonas: zoo verspreidde het zich verder, en nog heden ten dage slaat men er algemeen geloof aan. Hofmann verzekert ons echter, — en wij hebben geen reden om het in twijfel te trekken, daar het ook door een brief van een onpartijdige bevestigd wordt, — dat Carlstadt wel wilde, maar niet mocht tegenwoordig zijn bij het dispuut.[2]

Hofmann moest nu alleen den strijd aanvaarden, maar hij was vol moed. Dit toonde hij door op 7 April, den dag van het twistgesprek, aan hertog Christiaan een boekje ter hand te stellen, waarin zijne zienswijze aangaande het Avondmaal duidelijk omschreven was. 't Was een geschrift van Luther „darin er den grund des kürszners klar und hell geschriben „hat, das man des Herrn brodt zu einen sïgel und zaichen „empfing in den leiplichen mund und mit dem leiplichen mund und „das wort in die oren und in das herz und gewissen." Valt hier niet een eigenaardig licht op den door de Lutheranen zoo fel bestreden leekeprediker, die tot op het laatste oogenblik voor zijne veroordeeling er prijs op stelt, zijne eenstemmigheid met Luther erkend te zien? Konden wij nu maar weten, welk geschrift van den Hervormer

---

[1] Luther aan J. Jonas 14 April 1529. Ajunt Carolstadium perterritum isthinc aufugisse, et praetexere nescio quid. de Wette a. w. III 442.

[2] Hofmann geeft in zijn Dialogus als reden van Carlstadts afwijzing op: darumb villeicht das sie sich vor selben doctor forchten. Aan Butzer werd 9 Juni 1529 uit Amsterdam geschreven: A duce Holsatiae indictum illi, ne urbem disputationi ordinatam intraret. cf. Bijl. II.

door Hofmann zoo hoog gewaardeerd werd, dat hij een exemplaar daarvan naar Flensburg had medegenomen. Hij zegt er alleen van, dat het een boekje uit 1523 was. In genoemd jaar heeft Luther slechts één geschrift over het Avondmaal uitgegeven en wel: „Formula missae et communionis pro Ecclesia Witebergensi." Dit Latijnsche geschrift zal de ongeletterde ambachtsman wel niet ter hand hebben genomen; de Duitsche vertaling van Paul Speratus zag eerst in 1524 het licht en bovendien daarop past Hofmanns beschrijving minder goed. Waarschijnlijker is het, dat hij aan hertog Christiaan Luthers in 1523 uitgegeven „Predigt von der Empfahung des heiligen Sacraments" als eene uiteenzetting zijner gevoelens overhandigde. [1] Maar welk geschrift het ook geweest is, het heeft den hertog niet kunnen afbrengen van zijn ingenomenheid tegen elke voorstelling van het Avondmaal, die niet overeenkwam met hetgeen door streng Luthersche predikanten in 1529 verkondigd werd. Nog op dienzelfden avond werd Hofmann geroepen om voor den hertog te verschijnen; hij kwam en had een lang onderhoud met hem, waarbij reeds voorloopig de punten behandeld werden, die den volgenden dag ter sprake zouden komen. De hertog poogde hem den moed te benemen, door te zeggen dat hij zeker veroordeeld zou worden, maar Hofmann stond vast in zijne overtuiging en liet zich niet ontmoedigen. Op 's vorsten bedreiging antwoordde hij: „Wordt er naar recht en billijkheid geoor-
„deeld, dan kan mij niets kwaads geschieden, en mocht God
„het toelaten, dat mij geweld wordt aangedaan, dan kunt gij
„mij wel dit vleeschelijke kleed ontnemen, maar op den jongsten

[1] Luthers Deutsche Schriften Erl. Ausg. XI p. 202. Für Gott hetten wir genug daran, dasz wir glauben an das Evangelium. Nun will er aber auf Erden uns dazu haben, das wir den Leuten dienen und den Glauben den wir im Herzen haben mit etlichen zeichen fur der Welt bekennen: das sind die Tauf und das Sacrament. cf. M. Goebel. Luthers Abendmalslehre vor und in dem Streit mit Carlstadt. Studien und Krit. 1843 p. 329.

„dag geeft Christus mij een nieuw kleed." De hertog hernam: „Melchior, wanneer gij zoo tegenover mij durft spreken, hoe „zult ge dan wel spreken tegenover het volk?" Ook daarop bleef hij het antwoord niet schuldig, menschenvrees kende hij niet: manlijk klonk zijn woord: „Wann alle Kayser, König, Fürsten, „Bäpst, Cardinell auff ainen hauffen stunden, so soll und muss „die warheit bekandt sein zu der eer Gottes, das woll mir mein „Herr und Gott verleyhen." Verdient dergelijke taal niet genoemd te worden naast het geloofswoord van Luther te Worms?

Den volgenden dag, Donderdag 8 April, had Hofmann gelegenheid zich voor eene groote schare te verantwoorden. Van heinde en ver waren ontelbaren gekomen, om tegenwoordig te zijn bij de bespreking van een leerstuk, dat in die dagen voortdurend aanleiding gaf tot strijd en twist. Koning Frederik moge al omstreeks dien tijd in Flensburg zijn geweest en op verzoek van zijn zoon toestemming tot het twistgesprek hebben gegeven, persoonlijk was hij, die min of meer in de overtuiging van Hofmann deelde, niet tegenwoordig. [1]

---

[1] Alle schrijvers, die de lotgevallen van M. Hofmann verhalen, doen het voorkomen, als of Frederik I persoonlijk bij het twistgesprek is geweest. Wij meenen bewijzen voor het tegendeel te hebben. In zijn Dialogus spreekt Hofmann niet van den koning, alleen op het titelblad ontmoeten wij 's konings naam: „Dialogus und gründliche berichtung gehaltener Disputation im Land zu Holstein underm künig von Dennmarck." Deze woorden behelzen o. i. de mededeeling dat Holstein tot het rijk van den koning van Denemarken behoorde, misschien ook hetgeen Bugenhagen in de „Acta der disput. zu Flensburg" verhaalt, dat de koning het twistgesprek heeft uitgeschreven. Terwijl echter beiden verklaren, dat hertog Christiaan, tegenwoordig was, zwijgen zij van Frederiks tegenwoordigheid. Bugenhagen spreekt wel den hertog maar niet den koning aan, en bericht alleen van den hertog, dat hij bij het openingsgebed op de knieën gevallen is, ja in de Acta wordt zelfs uitdrukkelijk gezegd, dat hertog Christiaan aan den koning zou berichten, wat er verhandeld was. Ook in Osberchs bericht treedt alleen hertog Christiaan op den voorgrond. Is het daarenboven wel waarschijnlijk, dat Hofmann nog jaren lang groote

In zijne plaats woonde hertog Christiaan het twistgesprek bij. Het voorzitterschap was opgedragen aan Bugenhagen, die volgens zijne eigene verklaring door den hertog geroepen was niet zoozeer om zelf te disputeeren, als wel om het twistgesprek te leiden, de orde te handhaven en wellicht ook om te beslissen, aan welke der beide partijen de overwinning toekwam. Met hem waren uit Hamburg gekomen Stephanus Kempe, predikant aan de St. Katharinakerk aldaar, magister Theophilus, rector van de door Bugenhagen gestichte Johannisschool, en volgens Krohn ook Johannes Aepinus. Er bestaat o. a. eene beschrijving van dit twistgesprek door zekeren Osberch, een kapelaan, die uit Bremen was overgekomen. Maar anders behoorden de aanwezigen of tot de ridders of tot de predikanten uit Sleeswijk en Holstein. De vertegenwoordigers van adel en geestelijkheid waren in zoo grooten getale opgekomen, dat er geen plaats meer was voor de talrijke burgers, meest allen aanhangers van Hofmann. Vele belangstellenden moesten buiten de deur blijven staan, waar zij de beraadslagingen niet konden volgen. In de zaal moeten ongeveer 400 personen geweest zijn. Van de aanzienlijke leeken mengde zich Dr. Detlef Reventlow (volgens Hofmann „ein Medicus und Astronomist und Nigramanticus") en Johannes Rantzow, de maarschalk des konings in het gesprek; van de predikanten traden als sprekers op Hermanus Tast, predikant te Husum en Nicolaus Boye, uit Weslingbühren in Ditmarschen, die uit naam der overigen het woord voerden. Schuldorp en Weidensee[1] ontbraken niet.

---

vereering voor koning Frederik gekoesterd en hem zelfs zijne verklaring der Apoc. zou opgedragen hebben, indien deze vorst hem als ketter had veroordeeld?

[1] Schuldorp noemt Hofmann in zijn Dialogus, van Weidensee spreekt Mollerus II p. 964. Laatstgenoemde schijnt kort vòòr of onmiddellijk na het dispuut nog een overzicht van Hofmanns leer uitgegeven te hebben in

Op den bepaalden tijd 's morgens om acht uur begaf Hofmann zich alleen naar het klooster der Minderbroeders, het „graue closter", waar de strijd zou plaats hebben. Op het kerkhof hielden hertog Christiaan en Bugenhagen hem staande en vraagden hem, wie zijne medestrijders waren. Hij antwoordde, dat hij van medestrijders niets wist. Maar Bugenhagen liet hem nog niet los: hij wilde weten, hoe hij toch aan zulk eene afwijkende leer was gekomen. Hofmann hernam, indien men naar de waarheid wilde luisteren, zou men niet langer van afwijkende, kettersche leer spreken maar tot eendracht komen. Dit gesprek zou nog voortgezet zijn, zoo Bugenhagen niet door een voorbijganger werd aangesproken. Hofmann ging nu naar de vergaderzaal. Op verzoek van den hertog opende Bugenhagen de bijeenkomst met eene korte toespraak, waarin hij het doel van dit twistgesprek uiteenzette. Wanneer Hofmann scherp geluisterd heeft, moet hij uit die weinige woorden reeds hebben kunnen voorzien, welk lot hem wachtte, indien hij zijne stellingen niet herroepen wilde [1]. Vervolgens knielden allen neder en deed Bugenhagen het gebed; eerst daarna nam ieder de voor hem bestemde plaats in; zes secretarissen werden gekozen, die naar hun geweten al het gehoorde moesten opschrijven [2]. De strijders stonden tegenover elkander.

Brevis recensio actorum visitationum et reformationis ecclesiarum Cimbricarum, adjecto indice et examine doctrinarum Melchioris Hofmanns v. d. m. Kiliensis, jussu principis ab Eberh. Weidensee 1529. Haderslebiae conscripto.

[1] Bugenhagen zeide o. a. Wenn wir uns wolten recht erkennen, so hetten wir in diesen orthen wol einen greulichen irrthum oder sonst eine schwere Straff umb Gott verdienet, darumb das viel die liebe heilige Evangelien lestern, viel misbräuche sein etc.

[2] Hofmann klaagt er over, dat de zes secretarissen allen tot zijne tegenstanders behoorden: toch verschijnt hij in hunne mededeelingen geenszins in een ongunstig licht. Zij hebben het verhandelde niet met stenographische

Nu bleek het, dat Hofmann niet alleen stond, maar een drietal mannen zich aan zijne zijde voegden, die in meerdere of mindere mate dezelfde gevoelens verdedigden. Reeds noemde ik Johannes Campanus, die later een belangrijke rol te Soest heeft gespeeld [1]. De tweede was Jacob Hegge, ook Jacobus van Dantzig genoemd, de derde Johannes Barse. Zij werden achtereenvolgens ondervraagd. Hofmann was evenwel de hoofdpersoon, terwijl men zich met hem uren lang bezig hield, werd de zaak der overigen, die trouwens weinig nieuws tot hunne verdediging hadden aantevoeren, slechts kort behandeld.

De maarschalk des konings Johannes Rantzow begon met de vraag: Waarom Melchior gezegd had, dat alle predikanten in den lande valsche profeten waren? Waarom hij hen in zijne geschriften zelfs „Seelmörder“ und „Gottes eerdieb“ genoemd had? Door Hofmanns antwoord kwam men terstond op het eigenlijke onderwerp van den strijd. Hij beweerde hun die namen gegeven te hebben, omdat ze voorgaven Christus in een stuk brood te kunnen brengen en op die wijze Christus te kunnen geven, aan wien ze wilden. Zulke predikanten, zeide hij, schrijven aan hun ambt eene macht toe, die God alleen bezit. In Joh. VI heeft Christus gezegd, dat alleen de Vader het ware hemelsbrood kan geven. De Heer heeft ons het Sacrament nagelaten en eene belofte: beiden mag men niet met elkander verwarren, het zegel ontvangen we met den mond, de belofte met het hart.

---

nauwkeurigheid medegedeeld, maar slechts den hoofdinhoud van het gesprokene weergegeven. Het kan zijn, dat Bugenhagen, die later hunne notulen uitgaf, deze eenigszins veranderd en hier en daar iets weggelaten heeft, zoo vinden wij o. a. omtrent de tegenwoordigheid van Schuldorp en het door hem gesprokene niets in de „Acta der Disputation zu Flensburg.“

[1] Cornelius a. w. II p. 124.

Als verdediger der predikanten trad Hermanus Tast op met een zeer uitvoerig pleidooi. De predikanten, verklaarde hij, zouden gewillig den smaad gedragen hebben, door Hofmann op hen geworpen, indien de eer des Evangelies daardoor niet ware aangetast. Hij achtte het noodig zijne en hunne opvatting van het Avondmaal uiteen te zetten. Te onrechte had Hofmann zich, volgens hem op Joh. VI beroepen, want daar was sprake van een geestelijk eten en drinken. Sinds Adams val zijn de menschen aan de macht der zonde onderworpen. (Rom. VII) en des doods schuldig; uit dien toestand kunnen zij slechts verlost worden door Gods genade; het daartoe verordende middel is het geloof in Christus. — Jezus heeft zichzelven een brood genoemd en het geloof in Hem een eten en drinken; zoo heet ook in Joh. VI het geloof een geestelijk eten en drinken. Ook des Heeren woorden: Ik ben het brood des levens, wie tot mij komt zal niet meer hongeren en wie in mij gelooft zal niet meer dorsten," wijzen op dezelfde beteekenis van het eten van het brood des levens. Daarenboven heeft de Heiland door de teekenen des Avondmaals alle geloovigen in de gelegenheid gesteld, hem lichamelijk te eten en te drinken. Die teekenen zijn het werkelijk lichaam en het werkelijk bloed des Heeren. De menschen moeten gelooven, hetgeen de Heer gezegd en doen hetgeen hij geboden heeft, zij moeten zich houden aan de eenvoudige beteekenis zijner woorden. Hij heeft gezegd: „Dit is mijn lichaam", daarom moeten zij ook gelooven, dat het zijn lichaam is; Hij heeft geboden, zijn lichaam te eten en zijn bloed te drinken, daarom moeten zij hem ook gehoorzamen. Aan de vergadering liet Tast het over, te beoordeelen of menschen, die zulk een geloof beleden en zich aan de Schrift hielden, het verdiend hadden, door Hofmann zielemoordenaars, valsche profeten enz. genoemd te worden; hij was bereid, zijn geloof uit de Schrift te verdedigen, Hofmann moest

maar den naam van een der predikanten noemen, die zich beroemd had, CHRISTUS in een stuk brood te kunnen omtooveren [1].

Tegenover deze uiteenzetting betoogde HOFMANN, dat uit het woord: dit is mijn lichaam, nog volstrekt niet volgde, dat in het brood het natuurlijke lichaam van CHRISTUS „mit haut, flaisch und bain" te vinden was. Hij hield de teekenen des avondmaals voor zegelen, die God bij zijne belofte gegeven had. Zoo had de Heer steeds gehandeld: bij elke belofte had hij ter bezegeling een uiterlijk teeken verleend. Aan ADAM en EVA had God een belofte gegeven, maar tevens de kleederen van vellen; [2] aan NOACH behalve de belofte Gen. VIII, ook den regenboog; aan ABRAHAM de toezegging, dat in zijn zaad alle volken zouden gezegend worden en daarbij de besnijdenis; aan de Israelieten het heerlijk vooruitzicht van vrijheid en tevens het paaschlam. [3] Op dezelfde wijze had CHRISTUS het nieuwe Paaschmaal ingesteld en behalve de belofte een uitwendig teeken gegeven. De Heer noemde het brood zijn lichaam, en den wijn zijn bloed; beide teekenen zijn zinnebeel-

---

[1] Deze rede van TAST legt getuigenis af voor de groote verspreiding van HOFMANNS geschriften, hij spreekt van „seine bücher, die durch die Welt gefurt sind."

[2] Nit das die belzene rock das wort waren noch die zusage oder CHRISTUS, sonder ain figur des zukünftigen Christi, das mit Christo dem Herrn also im newen Testament alle auszerwölten sol beklaidet werden. Gal. III.

[3] In de Acta der disp. zu Flensburg beschuldigt BUGENHAGEN zijn tegenstander, dat hij deze vergelijkingen overgenomen heeft uit de „Propositiones" van MELANTHON, maar ze geheel verkeerd heeft gebruikt. Deze vergelijkingen zijn echter niet te vinden in de talrijke propositiones, die in het Corp. Reform. XII p. 390—703 uitgegeven zijn. 't Is waar MELANTHON heeft soms dergelijke gedachten uitgesproken cf. C. R. XII p. 501 (sacramentum est opus Dei additum promissioni, in qua Deus remissionem peccatorum et justificationem offert. Cum autem sit annexum promissioni ac velut pictura promissionis non valet nisi fide accipiatur promissio). Toch is BUGENHAGENS beschuldiging zeer ongeloofwaardig. Hoe zou de ongeletterde bontwerker kennis ver-

den van zijn lichaam en bloed. Wanneer Christus waarlijk in die teekenen gebracht kon worden, dan zou de Schrift op menige plaats liegen: Christus is te groot en te verheven, om in een monstrans te kunnen wonen.

Herman Tast vatte nu aldus den hoofdinhoud van Hofmanns woorden samen, dat de kracht niet in de uitwendige teekenen maar in de belofte des Heeren besloten lag, terwijl de teekenen alleen tot geloofsversterking dienden. Dit laatste bestreed hij geenszins, hij kon alleen de bewering van Hofmann niet toegeven, dat de teekenen niets anders dan brood en wijn waren: hij wilde zich aan de woorden des Heeren houden. Hofmann hernam, dat ook hij dit deed en juist daarom het brood figuurlijk het lichaam van Christus noemde: het brood des Avondmaals was voor hem de bezegeling der belofte, dat Christus voor hem in den dood was gegaan.

De verdere strijd liep voor het grootste gedeelte over de vraag of Hofmann het brood des Avondmaals voor gewoon onveranderlijk brood houdende, de woorden: „dit is mijn lichaam" in figuurlijken zin opvatte of niet. Stephanus Kempe en Nicolaus Boye mengden zich in den strijd en zochten hem te overtuigen, dat hij door het brood voor figuurlijk te houden, ook de woorden des Heeren in overdrachtelijken zin verklaarde.

---

kregen hebben van Melanthons in het Latijn verdedigde stellingen? De eerste Duitsche vertaling van sommige stellingen verscheen in 1538 onder den titel: Etliche Christliche, tröstliche Sprüche, durch Herren Dr. M. Luther und herrn Mag. P. Melanthon zu Wittenberg disputirt, durch Georgium Spalatinum verdeutschet 1538." Toch is Hofmann niet oorspronkelijk met zijn beroep op den regenboog, de besnijdenis enz.; waarschijnlijk heeft hij deze vergelijkingen ontleend aan: Hovet Artikelen des hylligen Sacramentes bloedes unde vleesches Jesu Christi durch meester Jurgen von Dare, predikante tho Embden up 48 Artikelen im Jaer 1525 gesteld." Medegedeeld door E. Meiners Oostvrieslands kerkelijke geschiedenissen 1739 I p. 114. Aportanus verdedigt in deze artikelen dezelfde zienswijze als Hofmann te Flensburg.

Hofmann ontkende dit ten sterkste, ofschoon hij uitdrukkelijk beweerde, dat men des Heeren woorden niet naar de letter mocht opvatten. Had niet Jezus Joh. XIX gezegd: Vrouw, zie uw zoon! zoon, zie uwe moeder!? en toch was Johannes niet de zoon van Maria. Had niet Maria (Luk. II) Jozef den vader van Jezus genoemd? Indien hij ook dat woord letterlijk opvatte, zou hij algemeen van ketterij beschuldigd worden.

Vooral het gezegde van Nicolaus Boye: „wanneer het brood figuurlijk is, dan zijn ook de woorden des Heeren figuurlijk," gaf aanleiding tot hevigen strijd. Deze eenvoudige waarheid scheen Hofmann niet te kunnen of niet te willen begrijpen, hij herhaalde slechts: ik heb niet gezegd, dat de woorden figuurlijk zijn. Telkens weêr deed Tast de vraag: Moeten wij de avondmaalswoorden in hunne eigenlijke beteekenis of overdrachtelijk opvatten? en telkens weêr begon Hofmann uiteen te zetten, dat Christus het Woord was en dat wij derhalve Christus met het hart, maar het brood met den mond ontvangen. Tast meende in deze betuiging de verzekering te hooren, dat hij de woorden des Heeren in een overdrachtelijke beteekenis aannam. Een gejuich ging door de zaal: de Lutherschen hielden zich reeds voor overwinnaars, daar zij hunnen tegenstander tot de belijdenis gebracht hadden, die hij tot dusver zoo angstig had vermeden. Nadrukkelijk herhaalde Hofmann zijn woord: Het brood is figuurlijk, maar het woord is geest en leven, en verzocht de secretarissen over te lezen hetgeen zij opgeschreven hadden, om te zien of hij zoo even gezegd had, dat ook Christus woorden figuurlijk waren. Aan dit verzoek werd voldaan en het bleek, dat Hofmann volstrekt niet met zijn vroegere beweringen in tegenspraak was gekomen.

De hertog oordeelde, dat men nu lang genoeg over deze vraag gestreden had en men haar maar moest laten rusten. Maar weldra was de strijd over dit punt opnieuw ontbrand. Ook Dr. Reventlow zocht Hofmann tot eene beslissing

te nopen, doch deze bleef beweren: het brood wordt met den mond gegeten, maar het Woord in het hart ontvangen. Het geduld van hertog Christiaan was nu ten einde, hij sloeg met de vuist op de tafel en riep: Melchior, zeg ons toch, moeten de woorden in hunne natuurlijke beteekenis blijven of niet? Maar nog gaf Hofmann geen beslissend antwoord, hij herinnerde aan het verhaal van Joh. XX, dat Jezus na zijne opstanding op de Apostelen geblazen en gezegd had: ontvangt den Heiligen Geest! terwijl hij die gave des geestes toch eerst op het Pinksterfeest had verleend. Gelijk dat blazen een teeken was, dat hij hun later den Heiligen Geest zou schenken, zoo was ook het brood des Avondmaals het teeken, dat de Heer zich zelven aan het kruis voor hen zou geven.

Tot vier maal toe dreunde de vuistslag van den hertog door de zaal en werd aan Hofmann de eisch gesteld eene duidelijke verklaring te geven van zijne opvatting van het woord: dit is mijn lichaam! Maar nu eens verlangde hij het bewijs uit de Schrift, dat het brood in het lichaam van Christus veranderd werd, dan weder sprak hij van de onmogelijkheid, dat ongeloovigen bij het Avondmaal Christus zouden ontvangen. Hij beriep zich zelfs op Luther, die ook geleerd had, dat Christus het Woord is, en men Hem alleen met het hart aannemen kon en zocht zijne tegenstanders in verwarring te brengen door de vraag, of Christus meer dan één lichaam had gehad, daar Hij immers aan de avondmaalstafel aanzat en het brood toch ook zijn lichaam was. Ten laatste liet hij zich een woord ontvallen, waarin Bugenhagen later een der gronden voor zijne veroordeeling vond; hij verklaarde namelijk, dat het zijn innige wensch was met de Lutheranen tot geheele overeenstemming te komen, anders „so wird es vil blutvergiessens kosten, wie es geret gekostet had“ en dat zou de schuld zijn der Luthersche predikanten. Eindelijk werden nog eens de woorden der instelling des Avondmaals voorgelezen en

zocht Hofmann aan te toonen, tot welke ongerijmdheden een letterlijke verklaring zou leiden, daar men dan gelooven moest, dat de Apostelen den Heer „mit haut, haar und bain“ hadden gegeten. Tast verklaarde tegenover deze bewering alleen, dat bij God alle dingen mogelijk waren en Hofmann geen recht had aan die woorden eene andere beteekenis te hechten.

De kanselier des konings verklaarde nu, dat men lang genoeg met elkaar gedisputeerd had;[1] hertog Christiaan zou aan den koning het gesprokene meedeelen en later den uitslag bekend maken. Vóór het sluiten der vergadering, gaf de voorzitter nog een overzicht van al de gronden, die Hofmann voor zijne overtuiging had aangevoerd en bestreed deze. Wij kunnen niet meer beoordeelen, of hij dit met nauwkeurigheid en onpartijdigheid gedaan heeft, want al bezitten wij eene redevoering door Bugenhagen gehouden op het dispuut te Flensburg, dit is eene breede uitwerking van het toen gesprokene. Hofmann schijnt hem echter niet rustig aan het woord gelaten te hebben, telkens viel hij hem in de rede, o. a. toen Bugenhagen op minachtenden toon over Carlstadts komst naar Holstein sprak, kon hij niet nalaten, zijn vriend te verdedigen en den spreker toe te voegen: Wanneer men iemand niet gunstig gezind is, dan zegt men niet veel goeds van hem. Van meer beteekenis zijn zijne tegenwerpingen bij gelegenheid, dat Bugenhagen zijne eigene opvatting van het Avondmaal uiteen zette. Daardoor dwong Hofmann zijn tegenstander toe te geven, dat

[1] Van sommige bijzonderheden door Hofmann in zijn Dialogus medegedeeld, kunnen wij het juiste tijdstip niet bepalen. Dit is o. a. het geval met zijn bericht: Marquard Scholdorff kam mit einem hauffen ketzer herfür. Da sprach der kürsner: Was haben wir mit den ketzern hie zu schaffen, wir disputiren hie nit von Ketzern, sondern von dem edlen Wort Gottes. Da ward demselben mit seinen ketzern geboten von Johan Rantzow zu schweigen.

muizen en ratten, die van het avondmaalsbrood gegeten hadden, toch Christus lichaam niet hadden verteerd en evenmin Heidenen en Turken door het eten van dat brood Christus ontvingen. Ook ontstond er strijd tusschen over het woord: „Al wat ten monde ingaat, dat verontreinigt den mensch niet." Zich beroepende op 1 Cor. XI: 29 vond Pomeranus het godslasterlijk dien tekst op het Avondmaal toepasselijk te maken, gelijk Hofmann deed. Daarna nam Johannes Rantzow weder het woord en vraagde al de aanwezigen, of zij verder nog iets tegen den „kürszner" hadden in te brengen. Allen zwegen. De hertog fluisterde eenige oogenblikken met Bugenhagen en Reventlow, en meende, dat men Hofmann nog over den doop moest ondervragen, want reeds liepen er geruchten, dat hij ook omtrent dat leerstuk niet rechtzinnig dacht. De hertog liet Hofmann bij zich komen en deed hem half luid de vraag: Melchior, hoe denkt gij over het geloofsartikel van den doop? Men zegt dat gij geleerd hebt, dat men ook zonder water kan doopen. Hofmann antwoordde, dat hij niets buitengewoons over den doop geleerd noch in zijne boeken daarover gesproken had, zoodat hij wegens zijne gevoelens aangaande den Doop dan ook niet aangeklaagd was. De hertog noemde hem nu de menschen tot wie en het huis waar hij over den Doop had gesproken. Dit ontkende Hofmann niet, maar die menschen hadden hem zeker verkeerd begrepen, want hoe zou hij zonder water kunnen doopen?

Vervolgens werden de drie andere bestrijders der Luthersche Avondmaalsleer ondervraagd. Ook bij hen was de opvatting van het woord: dit is mijn lichaam, het onderwerp van den strijd. Johannes Campanus verklaarde nadrukkelijk, dat hij volstrekt niet als aanhanger van Hofmann wenschte beoordeeld te worden,[1]

---

[1] Campanus zeide: Was Melchior geschrieben hat, geht mich nichts an, denn er hat on mein radt und mein zuthun geschrieben.

al verdedigde hij dezelfde zienswijze. Bij geen van drieën kwam men tot eenige overeenstemming, men liet hen vertrekken, spoedig zouden zij den uitslag van het dispuut vernemen.

Op den volgenden dag waren de hertog met zijne raadslieden en de Luthersche predikanten weder in het „graue closter" bijeen. [1] Het resultaat hunner beraadslagingen was, dat Hofmann en de drie andere ketters verbannen zouden worden, wanneer zij hunne ketterijen niet herriepen. Bugenhagen weet te verhalen, hoe sommigen met deze beslissing volstrekt niet tevreden waren, maar eene gestrengere bestraffing van Hofmann begeerden, daar hij immers zelf verklaard had, dat men hem met den dood mocht straffen, wanneer hij uit de Schrift van dwaling overtuigd werd. Daarenboven had hij zich naar hunne meening als een geestverwant van Thomas Müntzér doen kennen, toen hij verklaarde, dat er bloed zou stroomen, wanneer de predikanten anders leerden dan hij. Voor zulk een man was verbanning een veel te zachte straf. Uit den toon van Bugenhagens geschrift zou men vermoeden, dat hij het volkomen eens was met hen, die aldus over den leekeprediker oordeelden.

Hofmann moest voor den hertog nog eens de verklaring afleggen, of hij bij zijn gevoelen bleef, dat Christus niet werkelijk in het brood des Avondmaals was. Hij betuigde dat zijn geweten hem niet veroorloofde eene andere belijdenis af te leggen, daar de gansche heilige Schrift voor zijne opvatting pleitte. Hij zou de waarheid belijden, ook al waren 't enkel beulen, die om hem stonden. Nu werd hem zijn vonnis medegedeeld, hij mocht naar Kiel terugkeeren, daar twee nachten blijven, maar moest dan voor altijd het land verlaten. Zijne drie geestverwanten werden even als hij verbannen; Campanus mocht zelfs nog slechts één nacht in Holstein vertoeven.

---

[1] Dit verzekeren Hofmann in den Dialogus en Bugenhagen in de Acta. Osberch (Cornelius a. w. II p. 302) stelt deze tweede bijeenkomst op Zaterdagmiddag om drie uur.

Hoewel uit zijn ambt ontzet en met eene onzekere toekomst voor oogen, was Hofmann door dit vonnis volstrekt niet ontmoedigd. Christus had immers voorspeld, dat zijne dienaren vervolgd zouden worden. Hij verheugde zich meer over deze beproeving, dan dat hij haar betreurde. Vol heilige bezieling riep hij zijnen tegenstanders toe: Gode zij lof en prijs, Christus heeft gezegd, wanneer zij u in de eene stad niet willen dulden, vliedt dan naar eene andere; binnen kort zal de tijd komen, dat gij erkennen zult, dat ik u de waarheid gezegd heb.

Waarschijnlijk heeft hij Flensburg onmiddellijk verlaten, om naar Kiel terug te keeren, vrouw en kind te halen en alles voor zijn vertrek gereed te maken. Spoedig ondervond hij, dat hij niet langer door den koning beschermd werd. Nauwelijks hadden zijne tegenstanders in Kiel vernomen, dat hij op het twistgesprek veroordeeld was, of zij meenden straffeloos hem van zijne bezittingen te kunnen berooven. Zijn huis werd geplunderd; veel geld zal hij wel niet bezeten hebben, zijn voornaamste bezitting was zijne drukkerij, die hij zich had aangeschaft waarschijnlijk minder om zelf voordeel te hebben van zijne boeken, dan wel omdat het hem moeielijk viel, een uitgever en drukker te vinden voor zijne door Lutherschen en Roomschen verfoeide geschriften. Een groot aantal onverkochte exemplaren van zijne wérken werden toen vernield. Hij zelf schat de waarde van zijn verlies wel op duizend gulden, eene taxatie die zijdelings door Bugenhagen werd bevestigd. Te nauwernood redde hij zijn leven, zelfs op reis verkeerde hij nog in levensgevaar. „Aber", dus luiden zijn eigen woorden „Gott halff im, der im auffgeholfen „hat und erlöset aus den henden der mörder und tyrannen."

HOOFDSTUK III.

Melchior Hofmann, de vriend der Zwinglianen.

---

§ 1. Eerste verblijf in Oost-Friesland.

Onverwachts was aan Hofmanns werkzaamheid in Kiel een einde gekomen. Waar moest hij heen? Twee jaar lang had koning Frederik hem beschermd; maar nu was hem door Bugenhagens invloed het land ontzegd. Waar zou de macht van den Wittenbergschen predikant, evenmin als die van andere volgelingen van Luther, hem het prediken kunnen beletten? Waarschijnlijk heeft hij omtrent deze vraag geen beslissing genomen, vóórdat hij met een ander banneling daarover beraadslaagd had. Hij moet geweten hebben, waar Carlstadt zich bevond, die weinige dagen vroeger uit Holstein verdreven was. Ook deze kon niet weder naar Saksen terugkeeren, en zocht naar eene schuilplaats, waar Luthers invloed zijn leven niet kon verbitteren. Beiden kwamen tot het besluit, naar Emden te gaan. Carlstadt zal zeker op de hoogte zijn geweest

---

Bronnen: Een brief aan Butzer 9 Juni 1529 cf. Bijl. II. C. A. Cornelius Antheil Ostfrieslands an der Reformation 1854. T. D. Wiarda Ostfriesische Geschichte Bd. II 1792. E. Meiners Oostvriesche Kerkelijke Geschiedenissen I. 1738.

van den godsdienstigen toestand van Oost-Friesland. Op Hofmanns bekendheid met een der geschriften van Aportanus werd reeds vroeger gewezen. Hebben beiden desniettemin nog geweifeld, of zij wel over zee naar de onbekende kust zouden reizen, niet wetende hoe zij aldaar ontvangen zouden worden, dan heeft Johannes Campanus, die reeds vroeger door Nederland en Oost-Friesland had gezworven, hen gerust kunnen stellen.

Inderdaad om des geloofs wil verdrevenen konden naar geen veiliger haven koers nemen, dan naar Emden. Het land aan den Dollard, door de vrije Friezen bewoond, was sinds eeuwen een land der godsdienstvrijheid geweest, dat zelfs tegenover de machtigste Pausen zekere onafhankelijkheid had weten te bewaren. Daar waar geen enkele bisschop ooit een zetel had kunnen vestigen, had Luthers geloofsgetuigenis terstond weerklank gevonden. In 1522 had de vorst der Friezen, graaf Edzard I, betrekkingen met de Wittenbergsche Hervormers aangeknoopt [1], en reeds vroeger met belangstelling geluisterd naar de evangeliepredikiug van Georgius Aportanus, den leerling van de „broeders des gemeenen levens" te Zwolle. Ongehinderd mochten weldra een Herman Hendriks, Hendrik Brunius, Albertus Latomus, Johannes Oldenguil a Groninga, Johannes Stephani, Lubbertus Canzius, Johannes Sculto c. a. de Hervorming in Oost-Friesland uitbreiden.

Het kleine land had het merkwaardige schouwspel te zien gegeven, dat soms in dezelfde kerk nu eens de mis werd gevierd en dan weder het Evangelie naar de Schrift werd gepredikt [2], maar het werd dan ook bestuurd door een vorst, die werkelijk verdraagzaam was en met nauwgezette zorg de godsdienstvrijheid beschermde; niet alleen de Luthersche leeraars liet hij vrij-

---

[1] Luther aan Linck. 19 Dec. 1522. Frisia quoque petit ministros verbi. vgl. de Wette a. w. II p. 265.

[2] J. G. de Hoop Scheffer Geschiedenis der hervorming in Nederland. 1873 p. 245.

elijk prediken, maar hij beschermde tevens zijn Roomsche onderdanen voor de overdrijvingen van sommige ijveraars, terwijl hij ook Zwinglis volgelingen niet belette getuigenis af te leggen van hun geloof [1]. Verschillende omstandigheden werkten mede om laatstgenoemden spoedig den grootsten invloed op het volk te doen verkrijgen. Luthers vriend, Jacobus Praepositus, kon het tegenover hen slechts kort in Emden uithouden [2]. Voortreffelijke verdedigers daarentegen vond de Zwingliaansche opvatting des Avondmaals in Hinne Rode sinds 1526 predikant te Norden [3] en zijn ambtgenoot Hendrik Rese, den dichter van: „Eyn schoen Christelick Ledt van den hochwerdigen Nachtmal Christi Jezu," waarin hij zich aldus laat hooren:

Der glove is dat rechte ethen,
Sus mogen wy uns nicht vermethen,
Tho nutten lijflijker wijze
Sulck eyn heylzame spijze
De glove nimt Christum sulvest an
Unde allent dat he heft vor uns gedan,
Sijn vlesch unde bloth, sijn lijf unde sel
Ja in em Godt sulvest alhel. [4]

Ook Aportanus had reeds in 1526 in zijne „Hovet Artikelen des hylligen Sacramentes, bloedes und vleesches Jezu Christi" zich openlijk aan de zijde der Zwitsers geplaatst en verklaard: Brood en wijn zijn slechts de onbedriegelijke teekenen en zegels der heiligmaking. Het drinken van Christus bloed en het eten van zijn vleesch bestaat in het kennen en door het geloof van ganscher harte aannemen van Christus. Ja Aportanüs en Rese

---

[1] Ten volle verdient Edzard den lof hem onlangs gegeven door H. Dalton Johannes à Lasco. 1881 p. 202.

[2] H. Q. Jansen. Jacobus Praepositus. 1866 p. 126.

[3] Capito aan Zwingli 26 Sept. 1526. Rhodius uxorem duxit apud Frisios; veritas Eucharistiae passim nota est. Zwinglii Opera VII 543 (Edit. Schulen und Schultes.)

[4] C. A. Cornelius Antheil Ost-Frieslands p. 20.

lieten het niet bij woorden, zij richtten in hunne kerken groote tafels aan en vierden, te midden der gemeenteleden gezeten, het Avondmaal met gewoon brood, dat ze braken en uitdeelden.

Een dergelijke handeling was niet zonder tegenspraak gebleven. De weinige Luthersche predikanten in den lande vermochten niet veel. Met des te meer ijver hadden de Lutheranen in naburige landen vooral in Bremen de verdere uitbreiding van de leer der Sacramentisten in Oost-Friesland zoeken te beletten; gedurende Edzards leven evenwel te vergeefs. Stervend had de oude graaf in 1528 zijnen zoon Enno vermaand, om toch te blijven bij de leer, die door het geheele land werd beleden. Maar de jonge genotzuchtige vorst dacht meer aan jacht en ridderlijke oefeningen, dan aan het bestuur zijns lands. Hij zou alle godsdienstige vraagstukken hebben laten rusten en er zich niet om bekommerd hebben, of de Zwinglianen dan wel de Lutherschen in Oost-Friesland de macht in handen hadden, wanneer niet sommige naburige vorsten die hij moest ontzien hunnen invloed hadden doen gelden. [1] Op raad van een zijner edellieden, Ulrich von Dornum, nam bij nu zijne toevlucht tot het in die dagen zoo vaak beproefde middel, om door een openlijk twistgesprek een einde aan de verdeeldheid zijner onderdanen te maken. Even als hertog Christiaan van Holstein richtte ook hij zijn oog op Bugenhagen, om de Sacramentisten tot zwijgen te brengen. Weinige dagen eer Pomeranus van Hamburg naar Flensburg vertrok, had hij het verzoek van graaf Enno ontvangen. [2] Het duurde eenigen tijd voordat hij een beslissing nam. Ten laatste begaf hij zich op weg, maar halverwege keerde hij terug en in zijne plaats gingen twee predikanten uit Bremen Johannes Pelt en Johannes Tieman bijgenaamd Soetemelk,

---

[1]) Brief van graaf Enno II aan Filips van Hessen 25 Maart 1530 bij Cornelius a. w. 57.

[2]) Burckhardt Luthers Briefwechsel 1864 p. 159, Wiarda a. w. II p. 364.

om den strijd tegen de Sacramentisten te aanvaarden. Vóór hunne komst evenwel hadden onze beide ballingen uit Holstein er voet aan wal gezet en tal van vrienden gevonden. Terwijl over CARLSTADTS verblijf in Oost-Friesland de berichten uitvoerig zijn, zwijgen zij ongelukkig, op een enkele uitzondering na, geheel over HOFMANNS verblijf aldaar omstreeks Mei 1529 [1].

---

[1] De tegenstrijdige berichten omtrent HOFMANNS eerste verblijf in Oost-Friesland ontleenen hun oorsprong aan het geschrift van OBBE FILIPS: Bekentenisse etc. 1584. Over dit werkje meen ik een even ongunstig oordeel te moeten uitspreken als S. BLAUPOT TEN CATE, Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen, Overijssel en Oost-Friesland. 1842 I p. 248 en Dr. C. SEPP, Geschiedkundige Nasporingen I p. 141 —. In genoemd boekje lezen wij custos B. III: „Onder deesen is opgestaen MELCHIOR HOFMAN ende is wt Hooch-Duytslant tot Emden ghecomen te doopen in 't openbaer, beyde Borger ende Boer, Heer ende Knecht in die kercke tot Embden, omtrent 300 personen; ende sullicks liet de o u d e graeve al gheschieden, so langhe MELCHIOR daer was ende soo men seyde was de Graeve denselve gheloove toeghedaen —", m. a. w. vóór EDZARDS dood op 16 Febr. 1528 is M. HOFMANN reeds als wederdooper in Emden opgetreden: eene onwaarschijnlijkheid, die wij niet eens behoeven te weerleggen. Toch is door deze mededeeling menigeen op een dwaalspoor gebracht, o. a. verzekert de schrijver van „Greuwel der vornahmsten Hauptketzern, Leyden gedruckt durch HEINRICH VAN HAESTENS 1608, dat MELCHIOR HOFMANN in 1528 naar Emden is gekomen, terwijl FAUKELIUS wel uit dezelfde bron geput zal hebben, als hij in zijn: Babel d: i. verwerringhe der wederdooperen onder malcander — Middelburgh 1621 p. 9 zegt, dat MELCHIOR HOFMANN, „die als een NIMROD deze toren van Babel in Nederlandt eerst heeft begonnen te timmeren", in 1528 naar Emden is gekomen.

De meeste nieuwere geschiedschrijvers volgen het voorbeeld van KROHN, die het geschrift van O. FILIPS voor zeer geloofwaardig houdt, maar toch erkent, dat M. HOFMANN niet in 1528 in Emden kan gekomen zijn, maar vervolgens wat van den ouden graaf verhaald wordt op diens zoon ENNO overbrengt en in 1529 stelt. Op grond van HOFMANNS geschriften meenen wij alle beberichten, waarin van zijn optreden als Wederdooper in Oost-Friesland vóór Juni 1530 gesproken wordt, in twijfel te moeten trekken, niettegenstaande BLESDIJK (in zijn Historia vitae doctrinae ac rerum gestarum DAVIDIS

In Zürich wordt nog de kopie van een brief van 9 Juni 1529 bewaard, waarin een onbekende te Amsterdam aan Butzer mededeelt, dat Carlstadt en Hofmann te zamen in Oost-Friesland vertoefden en laatstgenoemde bezig was met behulp van Carlstadt eene beschrijving te boek te stellen van het twistgesprek te Flensburg. Is het derhalve van Carlstadt bekend, dat hij in de eerste dagen van Mei [1] in Oost-Friesland eene schuilplaats heeft gevonden en daarheen zelfs vrouw en kinderen ontbood, dan mogen wij wel onderstellen, dat ook Hofmann door Zwinglis volgelingen vriendelijk ontvangen is, daar zij in hem een geestverwant begroetten, die het slachtoffer van Luthersche drijvers geworden was.

Carlstadt vertoefde de eerste maanden van zijn verblijf in Oost-Friesland te Oldersum op het kasteel van den ridder Ulrich von Dornum. [2] Ook Hofmann was toen waarschijnlijk de gast van den Oost--Frieschen edelman, die van het begin der Hervorming in Luthers arbeid belang gesteld en veel beslister dan graaf Edzard daarvoor partij gekozen had, maar op wien thans de Zwingliaansch-gezinde predikanten grooten invloed bezaten, zoodat hij zich evenals Aportanus openlijk bij de door Luther gesmade Sacramentisten aangesloten had. In 1530 vinden wij hem zelfs in briefwisseling met de Straatsburgsche predikanten, aan wie hij de groeten aan Zwingli en Oecolampadius verzoekt. [3]

Geen wonder dat de beide om des geloofs wil verdreven

Georgii Haeresiarchae conscripta ab ipsius genero Nic. Blesdikio. Nunc primum prodit in lucem ex Musaeo Jacobi Revii. Daventriae 1642) verzekert: Anabaptistarum dogma anno 1529 Melchior Hofmannus primus spargere coepit in inferiore Germania.

[1] Luther aan Jonas 6 Mei 1529. Carolstadius in Frisia laetus et triumphans consedit. de Wette III 451.

[2] Jäger a. w. 501. Nog in Augustus 1529 was Carlstadt te Oldersum;

[3] Zwinglii Opera VIII 668.

Sacramentisten bij dezen ridder een vriendelijk onthaal vonden. Carlstadt kon nu onverhinderd de Luthersche avondmaalsleer bestrijden en ongetwijfeld is het overwegend Zwitsersch karakter, dat de Hervorming in Oost-Friesland later vertoonde, voor een deel aan de onvermoeide werkzaamheid van Carlstadt toeteschrijven. Ook Hofmann zal zeker als prediker zijn opgetreden, doch daar hij in de meeste opzichten hetzelfde verkondigde als de andere Oost-Friesche predikanten, heeft zijn kort verblijf te Oldersum geen grooten invloed geoefend. Toch meenen wij een enkel spoor zijner werkzaamheid te ontdekken in eenige uitdrukkingen in een brief van Enno II van Oost-Friesland aan den landgraaf Filips van Hessen van 26 Maart 1530.[1] Daarin verhaalt de graaf o. a. hoe sommigen gepredikt hadden, dat men zich niet mocht laten doopen vóór 1533, daar eerst in dat jaar de doop noodzakelijk zou wezen, en dat men den Heiligen Geest niet moest aanbidden, dewijl deze slechts een bode Gods was. Later zal het blijken, hoe een en ander ook door Hofmann werd geleerd.[2]

Wij weten niet, wat Hofmann bewogen heeft, weldra Oost-Friesland weder te verlaten en van zijn reisgenoot Carlstadt te scheiden. Zeker is de oorzaak niet geweest, dat zijn gastheer hem niet langer beschermen wilde. In vrede en vriendschap is hij van dezen weggegaan. Zou hij anders wel in het

---

[1] Medegedeeld door C. A. Cornelius. Antheil Ost-Frieslands an der Reformation. p. 57. Uit dezen brief des graven kunnen wij het onwederlegbaar bewijs leveren, dat Hofmann niet de eerste geweest is, die de beginselen der Wederdoopers naar Oost-Friesland bracht. Enno spreekt van onderdanen, die hunne kinderen tot in het vijfde jaar (dus sinds 1526) ongedoopt lieten.

[2] In 1533 verdedigde Hofmann de meening: Man soll zu dem Sohn und dem Heilgen Geist kein sonder gebet haben, allein den Vater anbeten. Acta Synodi 11 Juni 1533 medegedeeld door Rörich in Niedner's Zeitschrift für hist. Theol. 1860 p. 65.

volgende jaar aan zijn vriend te Oldersum een geschrift hebben opgedragen met de toewijding: Dem Edlen und Gestrengen Herren, Ulrichen von Dornheim, Essens, Widmund unnd Oldersum, Junckherr in Ost-Frieszlandt, wünschet Melchior Hofmann, und allen gleubigen, gnad und frid, von Gott, unsern himmlischen vatter, durch Christum Jesum unsern Heillandt, der uns geliebet hat und geweschen von den sunden mit seinem blut und hat uns zu künigen und Priestern gemacht, vor Gott und seinen vater, demselben zu preisz und reich von ewigkeit zu ewigkeit. Amen.

Uit den reeds genoemden brief blijkt het, dat hij 9 Juni nog in Oost-Friesland was; reeds drie weken later hooren wij, dat hij in Straatsburg is gekomen. Terwijl wij den bontwerker met vrouw en kind den Rijn laten opvaren, willen wij ons eenigszins verplaatsen op het tooneel, waar hij spoedig eene allerbelangrijkste rol zou spelen.

§ 2. Komst te Straatsburg en letterkundige werkzaamheid aldaar.

Straatsburg stond in 1529 in de voorste rij der vrije rijkssteden, die de Hervorming hadden aangenomen. Jaren lang was Matthias Zell, bemind bij het volk om zijne oprechte godsvrucht, milddadigheid en zachtmoedigheid, daar in evangelischen geest werkzaam geweest en had nooit verzwegen, dat hij Luthers boeken met instemming las, maar eerst in 1523, toen hij in Capito en Butzer gelijkgezinde ambtgenooten verkreeg, kwam er een keerpunt in het godsdienstig leven der stad. Wolfgang Capito, de invloedrijke kanselier en hofprediker van keurvorst Albrecht van Mainz, die plotseling zijn aanzienlijk ambt had neergelegd, behoorde bij zijne komst te Straatsburg nog niet tot de Hervormingsgezinden, maar het duurde niet lang of de geloofsgetuigenis van Zell had hem tot een ijverig medestrijder gemaakt. Wat Luther, dien Capito sinds lang persoonlijk kende, niet had vermocht, bracht de aantrekkelijke persoonlijkheid van „Meister Matthis" tot stand. Martinus Butzer had de keus reeds vroeger gedaan en kwam, uit zijn ambt als Luthersch predikant te Weissenburg verdreven, in Straatsburg een schuilplaats zoeken. Weder bewoog Zell den vluchteling daar voor de Hervorming te

---

Bronnen: C. A. Cornelius, Geschichte des Münsterschen Aufruhrs 1860. II. T. W. Roehrich, Geschichte der Reformation im Elsass und besonders in Straszburg 1832 I, II. T. W. Roehrich, Geschichte der Straszburgschen Wiedertäufer in den jahren 1527 bis 1543 in Niedners Zeitschrift fur historische Theologie 1860. A. Jung, zur Geschichte der Reformation Straszburg 1830. J. W. Baum, Capito und Butzer 1860. Bugenhagen, Acten der Disputation in Flensburg. 1529. Butzers brieven cf. Bijl. II. De geschriften van M. Hofmann van 1529 en 1530.

arbeiden, terwijl hij zelfs zijn eigen huis afstond, om er voorlezingen te houden. Toen nu eenige maanden later ook Kaspar Hedio, Capito's opvolger in Mainz, zich door zijn geweten gedrongen gevoelde den dienst van den grooten aflaathandelaar te verlaten en zich in Straatsburg vestigde, was aldaar eene Gideonsbende bijeen, die voor de uitbreiding des Evangelies alles wilde wagen.

Onder de predikanten vonden zij hoe langer hoe meer aanhangers. Zell bleef de man, dien het volk het liefst hoorde. Capito en Butzer misten de gave der uiterlijke welsprekendheid, al vergoedde de een op wetenschappelijk, de ander op dialektisch gebied, wat zij in populaire voordracht te kort kwamen. Langzaam maar zeker nam hun invloed toe. Daar zij met bedachtzaamheid te werk gingen, konden zij zich van de ondersteuning van den stedelijken raad verzekerd houden. Reeds op Kerstmis 1523 werd Luthers Bijbelvertaling bij de godsdienstoefening gebruikt, weinige maanden later de mis in het Duitsch gelezen, nog eenige maanden en ook de eeredienst meer in overeenstemming gebracht met de eischen des Evangelies. Lang streden zij te vergeefs voor de geheele afschaffing der mis: eindelijk 20 Febr. 1529 stond de raad hun verzoek toe en daarmede was het laatste bolwerk van Rome gevallen.

Algemeen bekend is de eigenaardige verhouding, waarin de Straatsburgsche predikanten tegenover Luther en Zwingli stonden. De staatkunde maakte voor Straatsburg aansluiting bij Zwitserland zeer wenschelijk; Butzer echter was even afkeerig van slaafsche onderwerping aan den een als aan den ander, hij achtte zich geroepen, als bemiddelaar tusschen beide Hervormers op te treden en eene verzoening tot stand te brengen. Eene groote, meer verdraagzame middelpartij beschouwde Butzer als haar hoofd, al is het niet te ontkennen, dat men eerder Zell of Capito dan juist Butzer een voorbeeld van waarachtige

verdraagzaamheid zou kunnen noemen. Butzers verzoeningsgezinde richting was juist in Straatsburg geheel op haar plaats. „Straatsburg," zegt de nauwkeurige beschrijver harer Hervormingsgeschiedenis;[1] „is sinds eeuwen het toevluchtsoord van „onschuldig vervolgden geweest, de stad heeft ten tijde der „Hervorming de vluchtelingen uit Oostenrijk, Beieren, Frankrijk, „Engeland en Italië gastvrij opgenomen en den zegen daarvan „genoten. Wie den eed van trouw wilde zweren, en naar de „wet leven wilde vond bescherming binnen de muren der stad." In het jaar 1530 waren er ongeveer 23,000 vreemdelingen, die niet alleen bescherming genoten, maar in wier behoeften ook door de armverzorgers voorzien werd. Zelfs zij die afwijkende godsdienstige overtuigingen koesterden werden met zachtmoedigheid behandeld. Toen de predikanten er later op aandrongen, scherper toe te zien op hen, die binnen de muren der stad een schuilplaats kwamen zoeken, weigerde de raad het openbaar verkeer in het geringst te belemmeren en het verkrijgen van het burgerrecht te bemoeilijken. De aloude vrijheid mocht naar hun oordeel niet worden prijsgegeven.

Sinds 1525 waren onder die vluchtelingen vele uit Zwitserland verdreven Wederdoopers. Zij versterkten in de stad het getal dergenen, die over de Straatsburgsche predikanten ontevreden waren, omdat deze geen strenge kerkelijke tucht hadden ingevoerd. Hun ideaal was de christelijke gemeente ten tijde der Apostelen. Een der eersten, die na de verwoesting der bloeiende gemeente van Waldshut naar Straatsburg vluchtte, was de bontwerker Jakob Grosz, die wel geen bepaalde gemeente van Wederdoopers stichtte, maar toch menigmaal als prediker voor zijne geestverwanten optrad. Een tijd lang kwamen in de woning van Jörg Ziegler, een „schneider aus der steinstrasse" vele ambachtslieden bijeen, schier uit elk gild, vreemdelingen

[1] Roehrich in Niedners Zeitschrift 1860 pag. 1.

zoowel als burgers; vooral het gild der bontwerkers was talrijk vertegenwoordigd. Ook meer aanzienlijke burgers achtten het niet beneden zich deze bijeenkomsten bij te wonen. Soms vergaderden zij in het huis van den wetenschappelijk ontwikkelden notaris Fridolin Meyer, die ook zelf wel het woord voerde; een tweede spreker was de geleerde Johannes Schwebel, Straatsburgs eerste evangelische onderwijzer; met hem kwam voorts de algemeen beminde aalmoezenier Lucas Hackfurt, die zijne aanzienlijke vrienden verliet om met ambachtslieden neer te zitten, wanneer deze de onschriftmatigheid van den kinderdoop bepleitten.[1]

In 1526 ontmoeten wij er den zachtmoedigen Michael Sattler, wiens zedelijke moed en reine levenswandel zelfs zijnen tegenstanders eerbied afdwong. Later bekleedde onder hen een voorname plaats Pilgram Marbeck, van wien Butzer, de hevige bestrijder der Wederdoopers, moest getuigen: Homo severus et prodigus sui.[2] In 't najaar van 1526 was ook de begaafde Hans Denck in Straatsburg, omtrent wien een ervaren schrijver van de geschiedenis der Wederdoopers zegt, dat hij een sieraad van elke partij zou geweest zijn.[3] Ofschoon nog jong had hij reeds door zijne geschriften een beroemden naam verworven en door zijne zelfstandige geleerde onderzoekingen en de diepte zijner godsdienstige overtuiging de opmerkzaamheid van vele tijdgenooten op zich gevestigd, terwijl hij door de innigheid zijner mystiek toegang gevonden had tot menig hart.[4] Even als Ludwig Hetzer werd hij vriendelijk door Capito ontvangen, die op vertrouwelijken voet met hem omging en hoe langer hoe meer ingenomenheid gevoelde met de vrienden van Denck en de door hen beleden geloofsovertuiging.

---

[1] Roehrich Geschichte der Reform. im Elsass I 336.

[2] Brief van Butzer aan A. Blaurer 11 Dec. 1531. Cornelius a. w. II 261.

[3] Cornelius a. w. II 42.

[4] L. Keller. Ein Apostel der Wiedertäufer 1882 p. 145—147.

Dit laatste niet minder dan de gestadige aanwas der Wederdoopers schijnt Butzer bewogen te hebben tot de uiterste pogingen, om den voor de Straatsburgsche kerk zoo gevaarlijken man te verwijderen. 22 Dec. 1526 kwam het tot een openbaar twistgesprek tusschen Butzer en Denck. Capito sprak geen enkel woord ter gunste van den vriend, wien hij vroeger zijne volle instemming betuigd had. Twee dagen later moest Denck de stad verlaten. Een half jaar later, 27 Juli 1527, vaardigde de overheid van Straatsburg een mandaat uit, waarbij aan elken burger streng verboden werd iemand in zijn huis op te nemen of te helpen, die tot de zoogenaamde Wederdoopers behoorde, want dat waren menschen, die onder den dekmantel van een vroom leven tegen de H. S. zondigden, de overheid voor onchristelijk hielden en niettegenstaande alle vermaningen bij hunne kettersche gevoelens bleven.[1]

Dit mandaat had ten gevolge dat enkele der meest bekende Doopers uit de stad verdreven werden. Nooit evenwel heeft men dit besluit met gestrengheid gehandhaafd. Vele verdrevenen gingen niet verder dan de naburige dorpen, waar zij hunne ook door de geloofsgenooten in de stad druk bezochte vergaderingen hielden. Vooral het bosch van Eckolsheim was menigmaal de plaats der samenkomst.

In stilte breidde zich de gemeente uit. Mogen al sommigen met onedele bedoelingen zich bij de Doopers hebben gevoegd, van de kern der gemeente is naar waarheid gezegd: de meerderheid der Doopers bestond uit rechtschapen lieden, wien het met hun geloof ernst was.[2] Nu en dan werden eenige leden der gemeente gevangen genomen, deze moesten zich voor de overheid verantwoorden, maar de straffen schijnen niet zwaar te zijn geweest. Oogluikend werd het toegestaan, dat talrijke vluchte-

---

[1] Dit mandaat wordt medegedeeld in Niedners Zeitschrift, 1860 p. 32.

[2] Niedners Zeitschrift, 1860 p. 3.

lingen uit Augsburg, waar in September 1527 de gemeente uiteen gedreven werd, zich binnen de stad kwamen vestigen.

Zeer eenvoudig was de inrichting hunner gemeente. De geestverwanten, die elkander kenden, kwamen samen in het huis van een hunner en traden binnen met de woorden: „God groete u, broeder of zuster, de vrede des Heeren zij met u!“ en gaven elkander den broederkus. De leeraar of een der broeders verklaarde daarop de Schrift en vermaande of bestrafte naar het noodig was. Dikwijls vierden zij het Avondmaal of, zoo als zij het noemden, braken zij het brood ter gedachtenis aan het sterven van den Heiland en tevens ter vernieuwing van hun verbond met God en ter versterking van den band der liefde. Gemeenschap van goederen heeft onder hen niet bestaan: met zelfverloochenende liefde zorgden zij echter voor de armere broeders en bezochten de kranken. Uitwendige herkenningsteekenen hadden zij niet, of het moest zijn, dat zij allen zeer eenvoudig gekleed gingen, dat zij protesteerden tegen de misbruiken der Straatsburgsche kerk, ofschoon zij niet openlijk tegen de predikanten opstonden, dat zij zich zooveel mogelijk onttrokken aan elke aanraking met de kinderen der wereld, dat zij uit de kerken, maar ook uit de wijnhuizen en de vergaderingen der gilden wegbleven.

Reeds in het voorjaar van 1528 klaagde Butzer over hen.[1] Nog meer grond voor die klachten ontstond er, toen in het najaar van datzelfde jaar twee meer hartstochtelijke drijvers in de stad kwamen: Jakor Kautz, een jong predikant uit Worms, die door Hetzer en Denck voor het Anabaptisme was gewonnen en Wilhelm Reublin, die reeds in Zurich een belangrijke rol had gespeeld. Beiden predikten openlijk op de straat en

---

[1] Butzer aan Farel 7 Maart 1528. Nostram Ecclesiam mire vastant Catabaptistae ... tantum id quaerunt ut Ecclesiam scindant et vastent. A. L. Herminjard. Correspondance des Reformateurs 1868 II p. 113.

lieten zich op minachtenden toon uit over de predikanten. De raad keurde het noodig hen gevangen te nemen. In de gevangenis schreven zij eene geloofsbelijdenis, waarin zij hunne opvatting van den Doop verdedigden en aantoonden, dat de Hervorming tot dusver nog onvoldoende was.[1] Weldra werden zij uit de stad gebannen, Reublin zelfs onder bedreiging van doodstraf, indien hij terugkeerde.

Een eigenaardig licht valt op de Wederdoopers door de verklaring van den eenigen Straatsburgschen predikant, die hen uit persoonlijken omgang kende: „Ik belijd openlijk dat bij de „meeste Wederdoopers godsvrucht en ijver zich openbaren. Welke „voordeelen kunnen zij verwachten van verbanning, martelingen „of vreeselijke terechtstellingen? Voor God belijd ik niet te „kunnen zeggen, of hunne verachting des levens uit zelfverblin„ding of uit goddelijke bezieling voortspruit. Niet met harts„tochtelijkheid en overspanning, maar met volle bewustzijn en „bewonderenswaardige kalmte gaan zij in den dood als belijders „van den Christus."[2]

Een der vreemdelingen, die in het laatst van Juni 1529 naar

---

[1] Wir wissen uss täglicher Erfahrung dasz Euer Gnaden Praedicanten den untüchtigen kunstlosen Zimmerleuten, so nur abzubrechen und nit uff zu bauen geschickt, zu vergleichen sind. Denn sie, wie kundlich, nun fünf oder sechs Jahr an der gemeind des Papstes sammt ihren „Pflicht-zeichen" (Sacramenten) als Tauff und Nachtmal abgebrochen haben und nit unbillig, aber bis uff diesen Tag noch kein gemein christlicher ordnung versammelt, viel weniger erbauet haben. Es sind auch Tauff und Nachtmal in gleicher Misbrauchung wie bij dem Papst. Ist deshalb kein wunder, da auch ihre Berufung nit von Gott himmlisch sondern von Menschen irdisch verargwohnet. cf. Jakob Kautz und Wilhelm Reublin. Anzeige ihres Glaubens. Niedners Zeitschrift f. hist. Theol. 1860. p. 46.

[2] W. Capito. An furore potius quam pietate perciti supplicia perferant Anabaptistae, quaeritur. Niedners Zeitschrift f. hist. Theol. 1860 p. 39.

Straatsburg kwam was Melchior Hofmann. Hij nam zijnen intrek bij Andreas Klaiber en diens vrouw Katharina Seid, waarschijnlijk menschen van denzelfden stand als hij. De vrouw werd in 1532 lid van de gemeente der Wederdoopers. Daarover ter verantwoording geroepen, wist zij zich uitnemend te verdedigen en betuigde dat haar voornaamste werk bestond in het bezoeken van kranken en het verleenen van hulp, waar zij maar kon.[1] Bij zulk een vrouw zal Hofmann zeer zeker een liefderijke verpleging hebben gevonden: zijn eigen vrouw schijnt er echter minder tevreden te zijn geweest en daarom weder spoedig de stad verlaten te hebben.

Waarschijnlijk op raad van Carlstadt, die hem zelfs een aanbevelingsbrief had medegegeven, zocht Hofmann al spoedig de Straatburgsche predikanten met name Butzer op. Hij verhaalde hem zijne lotgevallen, en Butzer vond het aangenaam nadere berichten aangaande de uitbreiding der Hervorming in Lijfland, Holstein en Oost-Friesland te vernemen. Weinige dagen later schreef hij een zeer opgeruimden brief aan Zwingli[2], waarin hij berichtte dat hij met een man had kennis gemaakt, die in Denemarken, Zweden en Lijfland Luthers „magica sententia" niet zonder vrucht bestreden had. „De koning van Denemarken, „zoo schreef hij, vele dienaren der kerk, vele aanzienlijken en bijna „het geheele mindere volk vereeren thans den Heiland aan de „rechterhand des Vaders. De zoon des konings met eenige ande-

---

[1] Vergichtbuch 23 Nov. 1534. Niedners Zeitsch. f. hist. Theol. 1860 pag. 80.

[2] In Butzers brief van 30 Juni 1529, waarin hij over Hofmann schrijft lezen we o. a. ook: In Frisia orientali, regione ampla, in qua plurimi fratres sunt, purissime Christum praedicantes, pridem impanatio explosa est. Scribit Carolstadius, utinam prudentia et lenitate christiana digna!" Hieruit blijkt o. i. dat Carlstadt in die dagen aan Butzer geschreven heeft. Uit het verband is op te maken, dat hij dezen brief aan Hofmann heeft medegegeven; vermoedelijk zal hij ook wel over den brenger van den brief het een en ander gezegd hebben.

„ren wederstond hem, riepen de hulp van Bugenhagen in en „verdreven dezen broeder uit het land, vooral omdat hij een „leek was. Toch zijn er aldaar nog velen, die de waarheid „kennen." Hadden de Lutherschen den bontwerker vervolgd, vooral ook omdat hij een leek was, de Straatsburgsche predikant liet dit punt thans rusten; in den medestander bij den Avondmaals-strijd zag hij voorloopig althans het onbevoegde preeken van den leek over het hoofd. Door Butzer werd Hofmann wellicht bekend met de andere predikanten en vooral met Capito en diens huisgenoot Caspar von Schwenckfeldt, wiens eigenaardige opvatting van de menschwording van Christus hij reeds na korten tijd begon te bestrijden.[1]

Er bestaat niet de minste grond voor de meening, dat Hofmann reeds toen in nadere betrekking is getreden tot de gemeente der Wederdoopers. Wel zal hij onderscheidene leden dier gemeente hebben leeren kennen, daar immers juist onder hen, die hetzelfde ambacht als hij hadden, talrijke Anabaptisten waren, maar tot in Juni 1530 vinden wij in zijne geschriften geene enkele bladzijde, waaruit blijken zou, dat hij tot de Wederdoopers was overgegaan. Trouwens Hofmann kon zich moeilijk voegen in eene gemeente-inrichting zooals hij die hier of daar aantrof of zich onderwerpen aan opzieners eener gemeente, die in sommige opzichten eene andere leer verkondigden dan hij.[2]

---

[1] Al zegt Bullinger in een brief aan Vadianus 3 Juni 1534: Hofmanni dogmata de carne Christi coelitus delata primus (C. Schwenkfeldt) invenit etsi jam dissimulat, wij hebben hier tegenover Hofmanns eigen getuigenis, dat hij reeds in 1529 Schwenkfeldts leer van de menschwording bestreden heeft. Vergichtb. 29 Mei 1533. Niedners Zeitsch. 1860 p. 70.

[2] Eenige jaren later beleed de Wederdooper Hans Frisch, dat zijne broederen zich in drie sekten verdeeld hadden, die of Jacob Kautz of Wilhelm Reublin of Melchior Hofmann volgden. Vergichtb. van 23 Nov. 1534. Niedners Zeitsch. p. 79. Gewoonlijk wordt dan ook in de Vergichtbücher onderscheid gemaakt tusschen Wederdoopers en Hofmannianen.

Een der eerste bezigheden van Hofmann was zeker het zoeken van een uitgever voor zijn reeds in Oost-Friesland vervaardigd geschrift over het twistgesprek te Flensburg. Hij vond dien in Balthasar Beck, boekdrukker „am Holzmarkt“ te Straatsburg, een man die, niettegenstaande hij herhaaldelijk door den Raad bestraft werd wegens het uitgeven van Hofmanns werken, hem getrouw is gebleven en voortdurend nieuwe boeken van den bontwerker het licht deed zien, al was het later ook zonder vermelding van zijn naam. Nog in 1533 ondersteunde en huisvestte hij Hofmanns vrienden.[1] Weldra verscheen bij hem: Dialogus und grüntliche berichtung gehaltener disputation im land zu Holstein underm künig von Denmarck vom hochwirdigen sacrament oder nachtmal des Herren. In gegenwertigkeit kü. ma. sun hertzog Kersten sampt kü. räten, vilen vom adel und grosser versamlung der priesterschaft. Jetzt kurtzlich geschehen den andern donderstag nach ostern im Jar Christi als man zalt 1529. Getruckt zu Straszburg am Holzmarckt durch Balthasar Beck.[2]

In dit boekje van 16 bladzijden 4° heeft Hofmann een zeer gelukkigen vorm gekozen voor een overzicht van het dispuut. Hij laat twee vrienden Apolitus en Erhart een gesprek houden over den „kürsner“ en de aanleiding tot zijne verdrijving uit

---

[1] Vergichtb. 18 Nov. 1533. Niedner's Zeitschrift p. 37.

[2] Uit de „Acta der Disputation zu Flensburg“ van Bugenhagen vernemen wij, dat weldra een herdruk van dit geschrift zonder naam van den uitgever waarschijnlijk te Augsburg het licht zag. Van dezen herdruk is een exemplaar op de Acad. biblioth. te Utrecht. Aan het exemplaar op de Doopsgez. biblioth. te Amsterdam ontbreekt de titel, zoodat het onzeker is, welke der beide uitgaven aldaar bewaard wordt. Van de oorspronkelijke uitgave verscheen een afdruk in G. D. Strobel, Beiträge zur Literatur besonders des 16ten Jahrhunderts 1787 II p. 499.

Holstein. De samenspraak is vloeiend en onderhoudend gesteld, hetgeen wellicht aan de hulp van Carlstadt is toe te schrijven. Hofmanns geschriften zijn anders nog al eens gerekt en eentonig, vol herhalingen en apokalyptische bespiegelingen, maar hier is van die gebreken geen spoor. Daarenboven heeft hij hier niet toegegeven aan de hebbelijkheid, die zijne andere boeken ontsiert en die door Menius[1] een kenmerk zijner geestverwanten genoemd wordt: hij doet hier geen moeite om bij elk woord talrijke schriftuurplaatsen te recht of te onrecht aan te halen.

Hij geeft geen geregeld verhaal van het beloop van het twistgesprek maar bepaalt zich tot de mededeeling van den hoofdinhoud van het verhandelde. Apolitus zegt uit Flensburg te komen en het dispuut aldaar van het begin tot het einde te hebben bijgewoond. Hij beweert vernomen te hebben, dat er reeds „manigfeltige red von wege solcher Disputation“ verspreid zijn en nu begint hij met eene korte levensbeschrijving van den „kürszner,“ die wij bij gedeelten reeds hebben medegedeeld; zijne mededeelingen omtrent Hofmanns leven tot op het dispuut zijn volgens hem uit diens geschriften en de berichten van geloofwaardige mannen geput. De afwijzing van Carlstadt schrijft hij toe aan vrees voor de redenaarstalenten van den vroegeren hoogleeraar. Van Bugenhagens komst te Flensburg

---

[1] Da ist inn der Schrifft kein wort ja kein buchstabe also klein, er mus inen herhalten, rock, mantel, taschen, und alles durchsuchen lassen und kurtz umb disen unbarmhertzigen Stranoten geben, was er bey sich selbst noch gehabt noch gedacht hat. Denn da sihestu, wie reich sie von solchem Schrifftraub sind, das sie es mit gantzen körben und secken ausschütten, und wil inen nur alleweg der rand an den blettern zu klein werden, da klecken sie wol zwentzig oder mer Capitel an den rand zu einem ding, das der poffel, so es liset oder höret schlecht meynet, der Heylige Geist stecke mit aller kunst in inen vnd ist doch, wenn mans eben besehen und der sachen nachsuchen sol, nichts anders denn viel geschreis und wenig wollen, denn es reimet sich die Schrifft mit irem geschwetz zusammen gleich wie eine faust auff ein auge.

zegt hij: der selbig ward von des kürszners widersachern empfangen als wer er Gott gewest und hielten sein wort auch meer und höher dan Gottes wort denn da galt nichts denn allain der Pomeranus und sein wort; wenn der haylig geist selbst dagewesen wer, er hett müssen entweichen."

Daarna wordt het gesprek op den avond van den 7den April met den hertog en wat men vóór de opening van het twistgesprek verhandelde kortelijk vermeld; vervolgens 't onderzoek van Rantzow en Tast naar Hofmanns beschuldigingen tegen de predikanten meegedeeld en de inhoud opgegeven van de redevoering van den predikant van Husum en hetgeen Hofmann daarop antwoordde. Nu en dan doet Erhart eene vraag, waardoor Apolitus gelegenheid vindt om nog duidelijker Hofmanns opvatting der avondmaalsleer uiteen te zetten en vooral met eenige uitvoerigheid te berichten, wat hij tegen Bugenhagens beweringen in het midden bracht; hij getuigt zelfs: „so ward dem Pomeran der Mund gestopfft." Ook bij den uitslag van het dispuut staat Apolitus stil, hij deelt de moedige geloofsbelijdenis van Hofmann na het vernemen van het vonnis mede, ja hij weet te verhalen, dat hertog Christiaan en de adel er zóó door getroffen waren, dat zij alle verantwoordelijkheid op Bugenhagen en diens geestverwanten schoven. „Also," zegt hij, „ist der Pomeranus und sein Hauffen der sache feind geweset oder parthey und auch der sache richter und urteyl-absprecher, haist das nit fein gehandeld und den kürszner überwinden?"

Erhart meent, dat steeds de valsche profeten tegenover de ware, de Farizeërs tegenover Christus, de Heidenen tegenover de Apostelen, de Paus tegenover de vrome predikers aldus hebben gehandeld, en derhalve de kürszner geen beter lot kon verwachten. Ten slotte deelt Apolitus nog eenige bijzonderheden mede omtrent de plundering van Hofmanns woning en het levensgevaar, waarin hij verkeerd heeft, en eindigt met het woord: Also hastu mein lieber Erhart auff das allerkürzest

den Hauptgrundt der sache gehört und denselben unchristlicken und unevangelischen handel. Der Herr wöll alle auserwölten hertzen freyen und bewaren vor aim solchen grewel und ergernis durch Jesum Christum unsern Hernn und Hayland. Amen.

Nauwelijks was dit geschrift in Wittenberg bekend geworden of Bugenhagen schreef er een boek van 200 bl. tegen, waaraan hij den titel gaf: Acta der Disputation zu Flensburg, die Sache des Höchwürdigen Sakraments betreffend, im 1529 jar des Donnerstags nach Quasimodo geniti geschehen. Wittenberg bei Joseph Kluck 1529.

Daarin beschuldigt hij Hofmann alleen om deze reden zooveel haast gemaakt te hebben met het uitgeven van zijn boekje, omdat hij, eer de echte Acta in het licht kwamen, de menschen op een dwaalspoor wilde brengen. Zijn de scheldwoorden des bontwerkers in zijn geschriften tegen Amsdorf geenszins te verdedigen, nog veel minder kunnen wij de taal, die Bugenhagen hier bezigt, goedkeuren. Het doet ons pijnlijk aan een wetenschappelijk ontwikkeld man, die er aanspraak op maakt de heiligste waarheden des Evangelies te verdedigen van zijnen tegenstander te hooren beweren: „Las die Sacramentsschender getrost liegen, es ist inen ein geringer zu liegen widder mich und andere leute, weil sie sich fürgenommen haben zu liegen mit offenbarer lere zur verfürung der leute," of hem op zoetsappigen toon tot zijne vijanden te hooren zeggen: „meine lieben sacramentsschender, hab ich euch mit solcher weise erzörnet, so vergibt es nur und schreibt keine bücher davon, die leute mochten anders meinen, es sey nicht war, wenn ihr von euch selbst schreibt, das ihr so viel leiden müsset und so seer geduldig seit." Behalve de uitdrukking „lieber sacramentsschender" heeft Bugenhagen nog een ruime keus van scheldnamen, wanneer hij zijnen tegenstander aanspreekt; nu eens noemt hij hem „Ehrlos" (in plaats van Ehrhart in den Dialogus) dan weer „Teufels gesellen" of „Lügenschreiber" of ook wel „Lügenesel," zijn boekje is een

„Lügen-dialogus," zijne verdediging van het Avondmaal niets dan „Bubereie."

Om Hofmanns Dialogus onschadelijk te maken deelt Bugenhagen het notariëel verslag van het in Flensburg gesprokene mede door de zes secretarissen onderteekend. Over het algemeen is dit echter volstrekt niet in tegenspraak met het door Hofmann verhaalde. Vervolgens publiceert hij zijne eigene redevoering op het dispuut, waarvan hij evenwel zelf getuigt, dat hij haar eenigszins uitgewerkt heeft. Daarna geeft hij een verhaal van hetgeen er na het dispuut heeft plaats gehad en eene wederlegging van verscheidene onwaarheden in den Dialogus. Het slot van het boekje handelt over twee onderwerpen, waarmede Hofmann niets te maken heeft: het behelst vooreerst een weerlegging van een preek over den Doop, die onder Bugenhagens naam was uitgekomen en vervolgens de herroeping van Jakobus Hegge, een der geestverwanten van Hofmann te Flensburg. In zijne bestrijding van Hofmanns geschrift zoekt de geleerde dr. Pommer soms bij zeer kinderachtige uitvluchten steun. Apolitus had beweerd, dat er wel 400 aan de zijde van Pommeranus stonden: leugen en laster, roept deze, zij hebben niet gestaan maar gezeten en gezwegen. Bij de vermelding van Hofmanns tegenstanders had Apolitus ook genoemd den naam van Dr. Reventlow: grove leugen, zegt Bugenhagen, hij heeft niet gedisputeerd, maar slechts enkele malen het een en ander geroepen. Op dergelijke wijze zoekt Bugenhagen de ongeloofwaardigheid van den Dialogus aan te toonen en tevens de verwijten af te wijzen, die tegen hem persoonlijk waren gedaan. Apolitus had gesproken over zijnen plechtigen intocht te Flensburg. Dit kan hij niet ontkennen, toch zoekt hij daaraan de beteekenis te ontnemen van een partij kiezen der stad voor de verdedigers der Luthersche Avondmaalsleer en zegt in een afzonderlijken wagen gereisd te hebben met gezanten uit Hamburg, aan wie een luisterrijke ontvangst bereid was. De verzekering dat Hofmann hem door zijne tegenwerpingen in verwarring

gebracht en tot het intrekken zijner woorden gedwongen had, noemt hij geheel onwaar, daar hij omtrent het Avondmaal niets gezegd had, wat niet reeds in zijne vroegere geschriften stond. De grootste leugen van den Dialogus moet echter de bewering zijn, dat de hertog hem voor Hofmanns veroordeeling verantwoordelijk heeft gesteld; hij beroept zich daarvoor op den hertog zelven, op den adel en op allen die tegenwoordig zijn geweest.

Hofmann is, voor zoover bekend is, niet opnieuw tegenover Bugenhagen in het strijdperk getreden, waarschijnlijk niet zoozeer omdat hij zich door deze Acta weerlegd achtte, dan wel omdat er geene aanleiding toe bestond. Met zijne vroegere gemeente te Kiel bleef hij de betrekking niet onderhouden en voor Straatsburg was het niet noodig, eene verdediging van zijne opvatting van het Avondmaal te geven. Butzer en zijne ambtgenooten evenzeer als de Wederdoopers en radicalen aldaar waren het in dit leerstuk met Hofmann eens. Ook dit geschrift van Bugenhagen zal er evenwel toe bijgedragen hebben, om Hofmanns afkeer van den „Lutterschen Hauffen" en zijne minachting voor geleerden nog te vergrooten.

Een tweede geschrift van Hofmann, dat waarschijnlijk in 1529 te Straatsburg het licht zag, heeft den titel: Der Leuchter des alten Testaments uszgelegt, welcher im heylge stund der hütten Mose, mit seinen siben lampen, blumen, knöpffen und köpffen, lichtschneutzen und Leschnepff. Und alles das sich reicht uff die siben Versamlung des neuwen Testaments. Melchior Hofmann. [1]

---

[1] cf. Bijlage VI. Het eenig overgebleven exemplaar van dit boekje is in bezit van den hoogleeraar Cunitz te Straatsburg, het bestaat uit 7 bladen 16^0. Plaats en tijd van uitgave wordt niet vermeld, maar wel eene afbeelding van den kandelaar gegeven. Wegens de groote overeenstemming met hetgeen uit de voorrede van zijn geschrift over Matth. I bekend is, en de daarin gegeven belofte om eene verklaring der „Hütte Mose" met de beelden des O. T. te schrijven, meen ik dit geschrift kort na het verschijnen van

Het boekje bestaat voornamelijk uit eene symbolische verklaring van Exodus 25: 31—40. Voor de oppervlakkigen beweert hij is de kandelaar slechts een gewoon gereedschap, maar hij bevat eene groote verborgenheid, en deze verborgenheid wenscht hij naar de genade hem door God verleend uitteleggen.

Gods geest heeft de verklaring van dezen kandelaar gegeven in Apoc. I, waar hij de zeven vergaderingen der zeven geestelijke volken des N. T. beteekent. De gansche „hutte Mose" is symbolisch, de voorhof beteekent den tijd des O. V. en der letter, het heilige den tijd des N. V., den tijd van den sabbat en de genade, het heilige der heiligen den hemel. Hebr. IX.

De kandelaar stond in het heilige en behoorde derhalve tot den tijd des N. V., die met Christus opstanding is begonnen, ook wel de zevende dag of de geestelijke sabbat genoemd. Elk woord van de beschrijving van den kandelaar heeft beteekenis voor den tijd des N. V. Uit zuiver goud moest hij vervaardigd worden, omdat het goud ook in het vuur niet verbrandt, zoo is ook de gemeente des N. V. onvergankelijk in het vuur der beproeving. Zuiver goud is het kostbaarste der metalen, zoo moet ook de gemeente zijn uitnemender dan geheel de wereld. De middelste schacht van den kandelaar beteekent het volk Israël, het voetstuk waarop zij rust is Christus, ook Israël heeft Christus

---

dat over Mathh. I te moeten stellen. Ook hier noemt hij zich, even als in andere geschriften uit dien tijd „ayn armer wurm". Toch heeft hij het niet in Kiel uitgegeven, want in dat geval zou hij zeker niet nagelaten hebben, om achter zijn naam zijn ambt aan te duiden van „Koninckklicker Majestat tho Dennemarken gesette Prediger". Dit boekje zal O. Filips wel bedoeld hebben waar hij schrijft: „oock heeft hij begonnen die Hutte Mooser wt te „leggen met alle beelden des O. Testaments." O. Filips Bekentenisse B. III. Nog in 1533 was M. H. voornemens, eene verklaring van de gansche „Hutte Mose" te geven. Vgl. zijne verklaring van den brief aan de Rom. bij Rom. III: 25, VI: 3, IX: 5, X: 15.

tot fundament. De schacht van den kandelaar heeft vier schaaltjes gelijk aan amandelnoten met knoopen en bloemen, waardoor gewezen wordt op de vier predikambten of de vier tijden, waarop Gods woord gepredikt wordt aan het Joodsche volk in den tijd des N. V.

Voor het eerst geschiedde dit op het Pinksterfeest, toen de Apostelen door den H. Geest bezield werden. Daarvan is de eerste knoop met zijne bloemen het zinnebeeld. Daarenboven heeft de schacht nog drie knoopen, ook elk der zes armen heeft drie knoopen; daarmede wordt gewezen op de drie andere tijdperken, waarin de waarheid gepredikt werd. Zinnebeelden hiervan vindt men ook in de drie feesten, die de Joden elken zomer moesten vieren, en in de drie verschijningen van Christus na zijne opstanding enz. Toen bij de Joden het werk der prediking verricht was, gingen de Apostelen ook tot de Heidenen; de Heidenen zijn toen ingeplant in den kandelaar. Zij vormen eigenlijk wel een groot geheel, maar zij worden toch naar de zes armen in zes deelen onderscheiden. Den Heidenen werd het eerst gepredikt ten tijde der Apostelen (de eerste knoop); voor de tweede maal ten tijde van Dr. Huss (de tweede knoop); voor de derde maal in de dagen waarin Hofmann schrijft (de derde knoop van ieder der zes armen).

Met de zeven lampen worden zeven apostolische leeraars bedoeld, die aan het hoofd der zeven gemeenten staan, aan deze leeraars heeft God het Woord toevertrouwd. De hoogepriester giet olie in de lampen, zoo giet Christus de hoogepriester des N. V. het goddelijk Woord in de apostolische vaten, hetgeen op het Pinksterfeest door den H. Geest is geschied. Het vuur, waarmede de lampen aangestoken worden, wijst op Gods geest, die het licht geeft aan de apostolische leeraars; de snuiters zijn de apostolische geesten, waarmede Christus het licht der leeraars beperkt, wanneer ze niet meer zuiver licht geven. Paulus b. v. is zulk een snuiter geweest, toen hij Petrus wegens

geveinsdheid bestrafte. De bluschvaten zijn die leeraars, door wie het licht des geestes uitgebluscht wordt (zulke leeraars zouden er weldra opstaan). Zelfs het bevel, dat al deze gereedschappen uit één talent gouds moesten vervaardigd worden, heeft een symbolische beteekenis: daardoor wordt aangetoond, dat alle gemeenten in Christus één moeten zijn, één geloof, één doop, één geest moeten bezitten, en door den band der broederlijke liefde verbonden moeten zijn. Mozes moest dien kandelaar maken naar het voorbeeld door hem op den berg gezien en de door hem vervaardigde kandelaar is weder een schaduwbeeld van hetgeen er door alle eeuwen heen met de Joden en Heidenen zou plaats hebben.

Op deze verklaring van de beteekenis van den kandelaar laat de schrijver nog eenige analogieën volgen: Vooreerst de uitlegging van Apoc. V: 6b: „een lam hebbende zeven hoornen en zeven oogen welke zijn de zeven geesten, die uitgezonden zijn in alle landen." Christus Jezus, zoo luidt de verklaring, is dat lam, dat de zonde der geheele wereld draagt, Hij is onze spijze geworden en Zijn bloed dient tot afwering van Gods toorn en den dood. Met de zeven hoornen worden de zeven vergaderingen bedoeld, elders aangeduid als de zeven armen van den kandelaar (Exodus XXV), de zeven vrouwen (Jes. IV), de zeven bergen (4 Esra II), de zeven steden en vergaderingen (Apoc. I), de zeven manden met brood (Matth. XV). De zeven oogen zijn de leeraars dier gemeenten, even als in Ex. XXV de zeven lampen, ze worden ook wel met dienstknechten Luk. XIV en met maagden Prov. IX vergeleken, hun beeld vinden we ook in de zeven geesten Zach. IV, de zeven sterren en zeven engelen Apoc. I, de zeven fakkels Apoc. IV, de zeven zuilen Prov. IX, de zeven dragers der manden Matth. XV, de zeven herders Micha V. De hoornen worden gedragen door het Lam, d. i. de gemeenten zijn gegrondvest op Christus, den eenigen rotsteen.

Een tweede analogie vindt de schrijver in 4 Esra II: 18 en 19:

„Voor u heb ik geheiligd en bereid twaalf boomen met verscheidene vruchten beladen, en even zoovele fonteinen en zeven groote bergen, die rozen en leliën hebben." De twaalf boomen zijn de twaalf Apostelen, die de Heer voor den berg Zion geheiligd, verkoren en afgezonderd heeft. Ook deze twaalf Apostelen zijn op onderscheidene wijze „abfigurirt" in het O. T. zooals in de twaalf aartsvaders, de twaalf vorsten der Israëliten, de twaalf verdeelers van het beloofde land, de twaalf fonteinen in Elim, de twaalf ossen onder de koperen zee, de twaalf leeuwen van Salomo's troon, de twaalf vorsten, die voor Salomo's spijze moesten zorgen. Niet alleen de Apostelen maar ook de apostolische leeraars worden vergeleken met boomen, wier bladeren des goddelijken woords in der eeuwigheid niet afvallen maar tot de gezondheid der Heidenen dienen. Christus zelf is de boom des levens, door wiens vrucht alle hongerige zielen gespijzigd zijn geworden en tot aan het einde der wereld gespijzigd zullen worden. De twaalf fonteinen zijn ook de twaalf Apostelen. In hen stroomt de onvervalschte melk der zaligmakende leer, die naar Petrus woord aan de onmondigen gegeven wordt, totdat zij opgegroeid zijn tot helden en strijders Gods. Nog dient die melk om allen te voeden tot ze kinderen Gods zijn geworden. De honig is de liefelijke kennis van Gods geest en wijsheid. Ps. 116. Dien honig moeten we zoeken Prov. XXIV geen parel is kostelijker dan deze schat. Zion is de hoofdberg die versierd is met den koning Christus Ps. II en met de twaalf Apostelen. Bij dien berg Zion zullen nog zeven andere groote bergen komen, zooals aangetoond is bij den kandelaar en het lam. In Joh. VI wijzen de twaalf manden met brood, die door de twaalf Apostelen werden verzameld, op de twaalf geslachten van Israël, die door Christus het brood des levens zullen vinden, terwijl de zeven manden met brood Mark. VIII op de zeven vergaderingen wijzen, die door Christus één worden. De leliën en rozen op de bergen beteekenen de leeraars der

zeven gemeenten, die den liefelijken smaak van Gods woord bezitten en een heerlijken geur van zich geven. — Met de bede: „God helpe ons door Christus Jezus, onzen Heiland, dat wij deel mogen hebben aan deze zeven gemeenten“ — wordt dit eigenaardige werkje besloten.

Dit geheele boekje pleit voor Hofmanns groote bijbelkennis, maar doet ons ook zien dat hij juist aan die woorden waarde hechtte, die ons slechts weinig belang inboezemen. Wegens dergelijke geschriften beweerde Luther, dat hij de hoofdzaak des christendoms niet predikte, maar ijdele droomerijen, zonder welke men toch zeer goed weten kon, wat een christen noodig had te weten.[1] We kunnen ons nauwelijks voorstellen, hoe dergelijke allegorieën met graagte gelezen werden en indruk maakten. De waarlijk christelijke gedachten, die hier worden uitgesproken blijven bijna onopgemerkt te midden van deze allegorische bespiegelingen. Wij zullen later nog herhaaldelijk aanleiding hebben, om over de wijze van schriftverklaring te spreken, die Hofmann ook hier weder in beoefening gebracht heeft.

De chiliastische verwachtingen van den schrijver komen in dit boekje wel hier en daar ter sprake, maar worden volstrekt niet nader omschreven. Van het begin van 1530 af verandert dit: van nu af wordt de hoofdinhoud zijner prediking in geschriften het wijzen op de wederkomst van Christus en het verklaren der teekenen, die 's Heeren komst aankondigden. Voor zoo ver het ons bekend is, zagen daarover drie kleine en een meer uitvoerig boek vóór Juni 1530 het licht.

De titel van het eerste luidt: Weissagung ausz Heiliger Gotlicher Geschrifft. Von den trübsalen diser letzten zeit. Von der schweren hand und straf Gottes über alles gotlosz wesen. Von der

[1] Brief van 28 Juli 1528 cf. Bijlage II.

zukunfft des türckischen thyrannen und seines gantzen anhangs. Wie er sein reisz thun und volbringen wirt uns zu einer straf und ruten. Wie er durch Gottes Gewalt sein niderlegung und straf entphahen wirt. Melchior Hofmann 1530.[1]

In de voorrede, waarmede hij dit boekje aan den Oost-Friesschen edelman Ulrich von Dornum opdraagt, wijst hij er op, hoe God in den laatsten tijd naar Zijne oneindige barmhartigheid het Evangelie weder bekend heeft doen worden, om de volken uit de duisternis tot Zijn wonderbaar licht te brengen. God doet niets, beweert hij, of Hij heeft het reeds vroeger door de Profeten „im geheimnus" doen kennen. De loop der wereldgeschiedenis tot den jongsten dag staat in het boek: „die heimliche Offenbarung Joannis". Daarom is het de plicht van den godvruchtigen dienaar van Christus, om niet te luisteren naar andere profetieën of naar „der natur- kunst aussprechung," maar alleen naar Gods woord en daartoe de h. Schrift ijverig te onderzoeken. Wanneer iemand God om wijsheid smeekt, Jak. I: 5 dan wordt hem de deur des goddelijken woords ontsloten door den sleutel Davids. Vele profetieën en uitspraken van astronomen zullen den menschen ten verderve zijn: daarom moet ieder den herderstaf van Christus grijpen Ps. XXIII. Hij heeft bij Ulrich von Dornum groote belangstelling in Gods woord bespeurd, daarom wil hij hem dit boekje opdragen en meedeelen, hetgeen de barmhartige God „seinem armen wurm" te kennen heeft gegeven. Wanneer God hem genade verleent, hoopt hij in een vervolg de teekenen te verklaren, die er plaats zullen hebben „von der zeit der trübsalen an bis auff den jüngsten tag."

[1] Een boekje van 30 pagina's 4^0 zonder vermelding van den naam van den drukker of de woonplaats van den uitgever. Een exemplaar van dit geschrift is te vinden op de Doopsgez. bibliotheek te Amsterdam, een tweede op de landsbibliotheek te Wolfenbüttel.

De eigenlijke „Weyssagung“ staat Apoc. XIV : 6 en 7. Naar de Luthersche vertaling deelt hij den tekst mede en laat dan eene uitlegging volgen, die naar onze opvatting van exegese niet de minste aanspraak op den naam van uitlegging heeft. Hij leest in genoemden tekst: „Ik zag een anderen engel, vliegende in het midden des hemels, en hij had het eeuwig Evangelie om te verkondigen dengenen, die op de aarde wonen en aan alle natie en geslacht en taal en volk.“ De engel, zoo verklaart hij deze woorden, een leeraar door God gezonden, nadert met groote snelheid van de plaats, waar God woont, om aan te kondigen, dat nu de tijd van het laatste predikambt en van het derde maanfeest daar is; het Evangelie zal over de geheele aarde gepredikt worden, maar dan zal ook het einde komen en met beelden aan Matth. XXIV en Daniël XII ontleend, beschrijft hij dan dien tijd van het geestelijke loofhuttenfeest. Vervolgens leest hij: De engel riep met groote stem: Vreest God en geeft Hem heerlijkheid! en vindt daarin aanleiding, om eene gemoedelijke vermaning tot oprechte godsvrucht te geven. Eene bladzijde, als die nu volgt, maakt ons den diepen indruk van Hofmanns mondelinge prediking verklaarbaar, want dezelfde man, die zoo even op profetischen toon door de schare slechts half begrepen de apokalyptische beelden verklaard heeft, weet thans zacht en teeder te vermanen en het allen aan het hart te leggen, dat God niets van hen eischt dan kinderlijke liefde en eerbied, dat de Heiland geleerd heeft, geen menschen te vreezen, maar te vertrouwen op God, zonder Wiens wil geen muschje ter aarde valt. Uit den schat zijner bijbelkennis herinnert hij hun de drie mannen in den vurigen oven, Daniël in den leeuwenkuil, Susanna, den schriftgeleerde Eleazar, de moeder met hare zeven zonen, Jozef tegenover Potifars vrouw. Is de H. Schrift, zoo vraagt hij, niet rijk aan voorbeelden van vromen, die godvruchtig hebben geleefd? Hoe veel duizenden zijn er thans die

meer de wereld dan God vreezen! Wie zijn kruis niet opneemt en het Christus nadraagt, is Zijns niet waardig. God wil menschen, die voor Hem leven en in Hem sterven. Velen houden zich voor uitnemende Christenen, zij bezitten groote kennis en krachtig geloof, zij meenen, dat hun niets ontbreekt en toch zijn ze arm en blind en naakt (Apoc. III : 17), omdat ze nog niet tot de ware nederigheid en zelfkennis zijn gekomen. Wanneer wij tot de armen van geest behooren, dan houden wij zelfs den duivel voor beter dan ons zelven, want deze heeft geen gebod gehad, maar wij hebben het wel gehad en het overtreden en derhalve ook zwaarder straf verdiend dan hij. Ieder moge zich zelven onderzoeken en zich afvragen, of hij het wel waard is, dat God zich over hem ontfermt, de waarachtig godvruchtige weet, dat hij zelfs geen dronk waters, geen bete broods verdiend heeft en geniet daarom die gaven met ootmoedige dank jegens God. Wanneer allen zoo godvruchtig waren, welk een liefde zou er dan op aarde heerschen! dan zou de een des anderen zwakheid dragen, dan zou niemand zijnen broeder veroordeelen of verachten of vervolgen of door leugen en bedrog op de vleeschbank brengen, zooals de Lutherschen het soms doen. God moge het hun vergeven, wanneer het bij hen zonde uit onwetendheid is.

Dit laatste woord schijnt persoonlijke herinneringen bij hem wakker geroepen te hebben en met allen ernst voegt hij nu den goddeloozen toe, dat God het onschuldig bloed niet ongewroken zal laten, dat een iegelijk met de maat, waarmeê hij meet, ook gemeten zal worden, dat hij, die door het zwaard gedood heeft, ook door het zwaard zal omkomen, dat hij, die anderen in de gevangenis geworpen heeft, ook zelf in de gevangenis zal komen, totdat hij zich verootmoedigd heeft.

Even onverwacht als de apokalyptische beschrijving plaats moest

maken voor de vermaning tot oprechte godsvrucht, even plotseling komt hij weder op zijn vroeger onderwerp terug, want het vervolg van des engels woord in vs. 7 luidt: „De ure zijns oordeels is gekomen". Uit 4 Esra en Ezechiël worden de plaatsen genoemd, waar dat oordeel voorspeld was, hetgeen God door de Turken zou volvoeren [1]. God straft vijanden door vijanden; wanneer zij hunne roeping volbracht hebben, zullen ook zij vernietigd worden. Daarna zal het groote Avondmaal worden gehouden. „Aanbidt Hem, die den hemel en de aarde en de zee en de fonteinen des waters gemaakt heeft", aldus besluit de engel zijne toespraak. In deze woorden vernoemt Hofmann de vermaning, om den Vader alleen te aanbidden en wel zooals Christus het geleerd heeft, in geest en in waarheid; maar dat kunnen alleen zij, voor wie Christus de weg, de waarheid en het leven is. Alleen zij, die op het altaar van Christus Gods reukwerk offeren, zijn Hem aangenaam, het werd reeds „abfiguriret" in het altaar van den Tabernakel en van Salomo's tempel; allen, die zonder Christus tot God zouden willen naderen, zijn Gode een gruwel; Christus is de eenige middelaar tusschen God en de menschen. Ook dit is symbolisch in het O. T. aangetoond en wel Exod. XX: 26 (Gij zult niet met trappen tot mijn altaar opklimmen). De wereld heeft een me-

---

1) In deze beschouwing stond Hofmann niet alleen. Menius de bestrijder der Wederdoopers verzekert: so meine ich jhe, das der Turck nach des propheten Daniëlis weissagung itzund so gewaltig hereinbricht, das sey auch ein zeichen, und ein solch zeychen, das in seiner deutung so weinig feylet, als der prophet gefeylet hat, da er davon weissagt und verkündiget, wie solch zeychen kommen solt. Denn es ist ein tekst und stehet beides bei einander von einem propheten zugleich auff einmal geweissaget, nemlich, das der Turcke die Christenheit so grausamlich verfolgen und plagen und der jüngste tag darnach bald kommen sol. Justus Menius, der Widderteuffer lere und geheimniss aus heiliger Schrifft widderlegt. Wittenberg 1534 B IIb.

nigte trappen om het altaar gebouwd, daardoor is het zóó hoog geworden, dat wij het niet meer bereiken kunnen, om er onze offers te brengen. Er zijn velen, zoo gaat hij voort, die God aanbidden in het brood of Sacrament van het altaar, geheel tegen het gebod van Joh. IV; wij moeten Hem in geest en waarheid aanbidden, maar niet in brood en wijn. Christus heeft zijne jongeren leeren bidden: „Onze Vader in den Hemel" en niet: „Onze Vader in het brood" of „in den wijn". Luthers aanhangers hebben groote schuld aan het afgodisch vereeren van het Sacrament, daar zij zeggen, Christus lichamelijk en werkelijk in het brood te kunnen brengen, zoo vaak zij willen, evenals de toovenaars den duivel in een glas. Weer volgt dezelfde bestrijding der Luthersche Avondmaalsleer, die wij reeds te Flensburg van hem gehoord hebben. Hij gebruikt echter nu een nieuwe vergelijking, die wij ook in zijne latere geschriften herhaaldelijk aantreffen. Christus, zegt hij, heeft bij de instelling des Avondmaals gehandeld, gelijk een bruidegom met zijne bruid, wanneer hij haar een ring of een sieraad geeft met het woord: daar hebt ge mij of mijn lichaam, de bruid weet wel, dat die ring niet de bruidegom zelf is, maar een uitwendig teeken van de belofte zijner trouw: toch mag de bruid, den ring vertoonende, zeggen: dat is mijn bruidegom! Zoo mogen ook wij van de teekenen des Avondmaals zeggen: dat is het lichaam en het bloed des Heeren, want die teekenen zijn de bezegeling zijner belofte. Hofmann besluit dit gedeelte van zijn geschrift met de klacht, dat hij om deze opvatting van het Avondmaal als ketter veroordeeld, vervolgd en verjaagd is, en sommigen er zelfs voor hebben moeten sterven. Hij heeft echter goeden moed: het deert hem niet door de wereld als ketter en verleider beschouwd te worden, wanneer God anders over hem oordeelt.

De verklaring van Apoc. XIV: 6 en 7 is ten einde, het tweede gedeelte der profetie begint, in veler oog zeker

het meest belangrijke. We kunnen ons voorstellen, dat menig kooper van deze „Weyssagung“ in Straatsburg en Oost-Friesland, voordat hij het boekje nog geregeld doorlas, met belangstelling opzocht, wat de profeet wel verkondigde aangaande „die zukunfft des Türckischen Thyrannen.“ Wie zou in die dagen te midden der vreeselijke geruchten van de verwoestingen door Solimans leger aangericht niet gaarne hebben willen weten „wie er sein reisz thun und volbringen wirt?“ Dergelijke koopers zullen bitter teleurgesteld zijn geworden. De veelbelovende titel van het boekje wordt thans nader omschreven met de woorden; Die Prophecey ausz dem propheten Ezechiël am XXXIX und XL capitel von Gog des Lands Magog mit allen seinem annhang dadurch grundtlichen verstanden wirdt der Turkcisch Thyrann mit aller seiner herrschaft und anhafftem kriegshort, der in kurtzen zeyten selber diser prophecey auslegung thun wirt mit offentlichen beweisz. Got erbarm sich unzer aller. Amen. Ziedaar de geheele profetie! Om den lezer zelven in staat te stellen over deze profetie te oordeelen liet Hofmann de beide hoofdstukken uit Ezechiël in eene kernachtige vloeiende vertaling afdrukken.[1] Maar voor 't overige voegde hij, die zooveel ter verklaring van Apoc. XIV 6 en 7 had geschreven, hier geen enkel woord aan toe.

---

[1] Het is mij niet gelukt, de vertaling op te sporen, die Hofmann hier en in het vervolg gebruikt. In enkele uitdrukkingen verschilt ze van de Luthersche vertaling. Luther zelf heeft ongeveer te zelfder tijd gedurende zijn verblijf op Koburg eveneens trachten aan te toonen, dat de profetie van Ezech. XXXVIII en XXXIX (Hofmann bedoelde dezelfde Hfst. al noemde hij ze XXXIX en XL) door de Turken stond vervuld te worden. Hofmann schijnt echter Luthers in Mei 1530 uitgegeven verklaring niet gekend te hebben, hij zou het wellicht minder vreemd gevonden hebben dan wij, dat Gog volgens Luther een dak beteekent, derhalve met Gog een „Dachman“ iemand die onder een dak woont bedoeld wordt, zooals de Turken en hunne vaderen de „Tattern“ (rothe Juden) die niet in huizen wonen maar in hutten, die van alle zijden open zijn. Ook de door Ezechiël ge-

Nog meer teleurstellingen wachten den nieuwsgierigen lezer, die hier de toekomst onthuld hoopt te vinden. Wel verklaart Hofmann, dat in Daniël XI, de grond van Gog medegedeeld wordt en in Apoc. XX de beschrijving te vinden is van de vervolgingen, die over het geestelijk Jeruzalem en den geestelijken berg Zion zullen komen, maar weer drukt hij alleen den tekst af van Dan. XI: 40—45 en Apoc. XX: 8^b—10. Niet meer vernemen wij van de profetie van Joël aangaande „die niderlegung der besten mannschaft und dem harten Gottes gericht auch vom lauff des götlichen Worts." Joël III: 14—19, wordt ons te lezen gegeven even als Apoc. XIX : 17 en 18, daaruit mogen wij zelven de verklaring der toekomst zoeken. Alleen omtrent Apoc. XVI: 17—21, waar de straffen Gods over de goddeloozen voorspeld zijn, acht hij het noodig, eenige toelichting te geven. Bij vs. 17 teekent hij aan, dat gelijk Christus Matth. XIII vier soorten van menschen onderscheidt, zoo ook de geest Gods de menschen hier in vier deelen splitst. Met de zee worden de rijken, met de aarde de goddeloozen, met de lucht de lichtzinnigen, met het vuur of den hemel de kinderen Gods bedoeld. In deze profetie vernemen wij derhalve Gods woord tot de lichtzinnigen en goddeloozen. Bij vs. 19 merkt hij op, dat de daargenoemde groote stad het rijk van den Paus is; dat rijk zal in drieën gedeeld worden, een gedeelte zal den Paus getrouw blijven, een tweede zal op een concilie wachten, het derde aan den Heer zich overgeven. Babylon is de Roomsche kerk, die haar verderf te gemoet ijlt, waarom dan ook in Apoc. XVIII de opwekking moet te vinden zijn, om

---

noemde volken weet Luther onder zijn tijdgenooten te vinden. Tubal zijn de Schotten, Mesech de Russen, Gomer en Togarma de Wenden „denn am türckischen hof redet man wendisch" Erlanger Ausg. v. Luther Werke Bd. 41 p. 220—231 Das 38 und 39 Capitel Hesechiels von Gog. Verdeutscht durch Mart. Luthér. MDXXX.

de Roomsche kerk te verlaten. — Ook deze verklaringen worden besloten met eenige stichtelijke vermaningen, dat men niet door den geest der wereld besmet wordt maar de liefde najaagt. Het zal voor de eerste lezers van dit geschrift moeilijk zijn geweest, zich een duidelijk beeld van de toekomst des Heeren voor den geest te roepen. Zij werden met vrees vervuld voor de dingen, die komen zouden, zij moesten de overtuiging verkrijgen, dat naar Hofmanns meening de wederkomst des Heeren nabij was, dat zij verplicht waren Christus aan te nemen en door Hem den Vader te zoeken, — maar wat er eigenlijk geschieden zou, bleef hun verborgen.

Wij kunnen niet beoordeelen of in de voortzetting van dit geschrift die toekomst door Hofmann nader onthuld werd. Hij noemde dit tweede werkje: Prophecey oder weyssagung usz warer heiliger götlicher Schrift. Von allen wundern und zeichen bisz zu der zukunft Christi Jesu unsers Heilands an dem jüngsten tag und der welt end. Diese prophecey wird sich anfahen am end der weissagung (kürtzlich von mir auszgangen in eim andern büchlin) von der schweren straf Gottes über alles gotlosz wesen durch den Turkischen Thyrannen, auch wie er regieren und ein end nemmen wirt. Melchior Hofmann anno 1530.

Hofmanns laatste biograaf[1] kent deze profetie en verklaart, dat ze weinig belangrijks bevat; Cornelius[2] deelt mede, dat ook dit boekje aan Ulrich von Dornum was opgedragen. Eeuwen lang heeft men op de Straatsburgsche bibliotheek een exemplaar dezer „prophecey oder weyssagung“ bewaard; de door Hofmann gevreesde „Türkische Thyrann“ heeft aan zijn

---

[1] Cunitz in Herzog R. E. 2e ed. VI: 215.

[2] Cornelius, Gesch. des Münstr. Aufruhrs II p. 223

geschrift geen kwaad berokkend, maar later is er eene verwoesting over Straatsburg gekomen, waarvan hij nooit had gedroomd: het Duitsche leger, dat in 1870 onder generaal von Werder de stad belegerde en de bibliotheek in vlammen deed opgaan, heeft ook het laatste exemplaar dezer „prophecey“ vernietigd.

Het derde geschrift van Hofmann uit die dagen draagt den titel: Prophetische gesicht und offenbarung der götlichen würkung zu diser letzten zeit, die vom XXIIII jar bisz in das XXX einer Gothes liebhaberin durch den heiligen geist geoffenbart seind, welcher hie in diesem büchlin LXXVII verzeichnet seint. Melchior Hofmann anno 1530.[1]

Al hebben wij hier geen werk van Hofmann voor ons, dit boekje is voor ons van groot belang, daar wij hieruit vernemen, dat hij reeds toen in aanraking is gekomen met het huisgezin in de „Leimengasse,“ dat later de kweekschool werd van profeten en profetessen, van wie het moeilijk is uit te maken, of zij krankzinnig zijn geweest al dan niet. Die „Gothes liebhaberin“, namelijk, wier 77 openbaringen medegedeeld worden, is Ursula de vrouw van Lienhard Jobst (Leonardus Jodoci) een daglooner uit Illkirch,[2] die later een der vurigste aanhangers

---

[1] Het eenig overgebleven exemplaar van dit boekje wordt op de Staatsbibliotheek te Munchen bewaard. De titel is nog rijker door symbolische figuren versierd dan vroeger zijne verklaring van Dan. XII. Christus als wereldrechter vinden wij op het bovenste gedeelte der bladzijde geteekend; rechts en links van den titel de beelden van Elia en Henoch; onderaan knielen een Paus en een Priester voor het apokalyptische Beest, waarop een gekroonde vrouw is gezeten. Daar hetzelfde vignet voor Hofmanns: Auslegung der heimlichen offenbarung Joannis gebruikt werd zal ook dit geschrift wel door Balthasar Beck te Straatsburg zijn gedrukt.

[2] Roehrich a. w. II p. 92. Welk beroep deze Leonard of Lienhardt (in de „Vergichtbücher“ ook wel Jobst Lienhardt uit Illkirch genoemd, Zeitschrift für hist. Theol. 1860 p. 102.) gehad heeft, is moeilijk te zeggen. De een houdt hem voor een daglooner, een tweede voor een slager, een

van Hofmann is geworden, en met zijne tweede vrouw Agnes en hare dochter Elisabeth in hem den van God gezonden Elia begroette. In 1532 gaf Hofmann Lienard Jobsts profetieën reeds voor de tweede maal uit,[1] en niettegenstaande de man in 1533 als een krankzinnige werd opgesloten, hield hij hem ook later nog voor een profeet.

Tot de uitgave van dit boekje is Hofmann overgegaan omdat, zooals hij in de voorrede verzekert, God die vroeger door de profeten en vooral door Christus Jezus had gesproken, in de laatste jaren zijnen raad bekend had gemaakt door een „Gottes Liebhaberin." Hij achtte zich verplicht haar „prophetisch gesicht" aan de geloovigen mee te deelen uff dz yr gemüt nit von Got abgefürt werde uff naturkünder, schwartz-künstner und sternseher, sunder allein uff yren Got und ewigen Vatter zusehen und uff yren Heiland. Binnen kort hoopte hij de uitlegging dezer gezichten te laten volgen.

De Gottes Liebhaberin zelve geeft ook een voorbericht, en zegt daarin, dat, nachdem als mein eëlicher hauswürt und gemahel ausz der bestrickung wider ledig gegeben und gelassen wardt, zij gebeden had dat God haar „seiner handgethat wunder"

---

derde voor een schoenmaker. Erbkam Gesch. der protest. Secten p. 567 vereenzelvigt hem zonder nader bewijs met den schoenmaker Lenard, die in 1547 na een lange gevangenschap een geloofsbelijdenis verspreid had, waarvan Caspar Schwenckfeldt getuigt: der Schuster Lenard hat ein Bekentnisz oder Schrift umherlaufen, welches euch auch soll zugeschikt sein. Ach, Herr Gott! es ist ein verworren, dunkel, elend Ding, welches ich dem guten gesellen nicht zum Nachtheil will geschrieben haben, sondern dasz mich sein erbarmt und dasz er soll so lange sein gefangen gelegen, nun auch andern will lehren und so weinig geistige Erkenntnisz noch soll haben. Der Herr Christus helfe ihn, das wünsch ich ihm. C. Schwenkfeldt. Epist. II tom. II p. 582. Nog minder recht heeft J. A. Stark, om hem een aanzienlijk burger uit Straatsburg te noemen Gesch. der Taufe und Taufgesinnten 216.

[1] Niedners Zeitschrift für hist. Theol. 1860 p. 61.

mocht laten aanschouwen. Daarna waren haar onderscheidene visioenen te beurt gevallen en „der schein des Herrn“ had haar de beteekenis van sommige doen kennen. De beschrijving van 58 visioenen uit de jaren 1524 en 1525 wordt ons te lezen gegeven; uit 1526 wordt geen enkel, uit 1527 slechts één, uit 1528 weder geen gezicht meegedeeld; eerst kort voor Kerstmis 1529 begon weer een reeks van 18 visioenen. In de eerstgenoemde jaren had de profetes soms drie of vier gezichten in één week, nu eens bij dag, dan tegen het schemeruur, vaak ook in den nacht, maar steeds naar hare meening zoo duidelijk dat zij niet twijfelen kon of God zich wel openbaarde. Onbegrijpelijk is het, hoe Hofmann in deze onsamenhangende gezichten werkelijk Godsspraak heeft kunnen vinden en het der moeite waard heeft geacht, de verwarde droombeelden dezer geëxalteerde vrouw te laten drukken. Tot op dien tijd had hij zich tegenover Luthers hechten aan portenta en monstra steeds beroepen op hetgeen de H. Schrift aangaande de toekomst voorspelde. Thans plaatste hij de visioenen van tijdgenooten op ééne lijn met de voorspellingen der H. Schrift. De gevolgtrekking lag voor de hand, dat dan ook sommige profeten zijner dagen dezelfde roeping hadden als de groote profeten des O. Verbonds, een gevolgtrekking waarvoor hij later niet terug deinsde.

Maar zelfs al had God werkelijk naar Hofmanns meening tot de profetes gesproken, wat hadden de geloovigen er aan, indien hun zonder nadere uitlegging werd medegedeeld, dat de Gottes Liebhaberin een helder oogverblindend licht gezien had, dat ten laatste in een stralenkrans was saamgevloeid? dat zij op Michaelis dat licht voor de tweede maal had waargenomen? dat zij een uitgestrekte groene heide had aanschouwd en in den volgenden nacht een dorre heide, door de zon verbrand, bezaaid met lijken en daarnaast twee steenen bakken met bloed en eene vrouw, die voortdurend het bloed der beide bakken vermengde of de lijken met dat bloed besprenkelde? Wat be-

beteekende het dat plotseling een schare zwarte mannen zich op de heide liet zien en een bende ruiters over die lijken heenreed? Welke geloofsversterking was er in gelegen, dat de Gottes Liebhaberin op Kerstmis 1524 God den Vader had aanschouwd met het kind Jezus op den schoot en den Heiligen Geest boven beiden zwevende? en later eens God met vurige pijlen op de aarde schietende? en een ander maal den Paus met een strik om den hals waarmede hij werd weggesleurd? dan weder eens een Jakobsladder?

Alleen de visioenen uit het jaar 1529 wijzen hier en daar op het naderend wereldgericht: nu eens hoorde zij het geklank eener bazuin, dan weder zag ze zon en maan verduisterd worden. Ja zelfs van sommige beelden werd haar thans uitlegging gegeven: de zwarte man, dien zij in de duisternis op de heide had zien staan en van wien zulk een helder licht uitstraalde, beteekende den beheerscher der Turken, het licht was de godskracht waarmede hij zou optreden. Schitterender dan al de voorafgaande is het laatste der 77 gezichten: Vurige kringen stonden aan den hemel, in kleuren gedeeld als regenbogen. Op de karmozijnen streep renden twee ruiters tegen elkander en streden totdat er bloed vloeide. Op de groene streep stond een man, die de strijders telkens tot nieuwe aanvallen prikkelde. De geest des Heeren had aan de profetes te kennen gegeven: wanneer de lichtkrans op het hoofd van een der strijders nederdaalde, dan moest een iegelijk zich voorbereiden, want de Heer zou dan komen met kracht. Aan dit visioen sloot zich onmiddellijk een tweede aan. Twee mannen versierd met groene kransen waren bezig een diepe gracht te graven naast een smal pad. Een jongeling wilde den smallen weg op, maar de beide mannen zochten hem dit te beletten. Zij worstelden met hem, om hem in de gracht te werpen, maar de jongeling overwon en betrad het smalle pad. De beide mannen zetten het uitdiepen der gracht weder voort,

maar hunne groene kransen waren als door vuur verschroeid.

Aan het eind van deze vreemdsoortige openbaringen acht Hofmann het nog eens noodig te waarschuwen voor „frevelem urteil", want hij voorziet reeds, dat velen, die de geesten niet konden onderscheiden, ook met dit boekje zouden spotten. Onder Gods zegen kon men er wijsheid uit putten en daarom moest ieder, die deze gezichten nog niet begreep, God bidden om meer licht.

Voor hem bestond er geen twijfel of hier was werkelijk Godsopenbaring, maar tevens moest hij verklaren: vor augen ist das diese liebhaberin eine hohe gab gotlichen geists hat und gesicht gotlicher offenbarung aber nit derselbigen Auslegung und Verstandt. Hij beloofde weldra ook de visioenen van den echtgenoot dezer vrouw uit te geven, want ook deze had een profetisch ambt. Al zouden ook diens profetieën miskend worden, Christus zou spoedig verschijnen en volbrengen hetgeen zijn profeten van hem getuigd hadden, slechts door Satans macht werd thans nog de uitlegging dier profetieën tegengehouden.

Intusschen was Hofmann sedert lang aan een grooter werk bezig. Reeds in 1526 had hij in zijne „Formaninge" aan zijne vrienden in Lijfland het voornemen te kennen gegeven, later eene verklaring van de Apokalypse uittegeven en bijna in elk geschrift komt hij op deze belofte terug. Mocht hij vroeger reeds enkele gedeelten uitgelegd hebben, omstreeks April 1530 zag het geheele boek het licht. Deze: Auszlegung der heimlichen offenbarung Joannis des heyligen Apostels und evangelisten Melchior Hofmann 1530 is het uitvoerigste en meest bekende zijner geschriften. [1]

[1] Op de laatste bladzijde vernemen we, dat Balthasar Beck am Holzmarckt zu Strassburg de drukker is. Van dit boekje van 368 bl. 16° zijn verschillende exemplaren bewaard gebleven o. a. op de bibliotheken te Utrecht, Hamburg en Munchen. De symbolische figuren van den titel in het „Prophetische gesicht einer Gottes Liebhaberin, vinden wij hier terug.

Niemand heeft in later eeuwen over Hofmann geschreven zonder van dit boek gewag te maken. Het spreekt van zelf, dat de oordeelvellingen zeer verschillen naar het standpunt der beoordeelaars,[1] maar toch zal ieder moeten erkennen, dat het een merkwaardig boek is, waardoor hij bij velen den naam van profeet moest verkrijgen, doch ook anderen hevig verbitteren. Ook hier geeft hij tal van bewijzen van volslagen onbekendheid met de eenvoudigste regels der hermeneutiek. Telkens stuiten wij op de allerzonderlingste beweringen, maar evenzeer op echt christelijke waarheden, al is de vorm soms vreemd. De schrijver zelf is met deze „Auslegung" nog volstrekt niet tevreden, ze is hem veel te kort; hij noemt haar „ein kurtzer durchgang in schneller eil," en wijst op allerlei „figuren," die behandeld hadden moeten worden, hetgeen hij hoopt te doen „da disz buch klarer getruckt würt." Bij het laatste hoofdstuk betuigt hij: „ik heb thans slechts eene korte uitlegging van dit bijbelboek in der haast gegeven en niet meer gedaan dan een schilder, die met houtskool de schets van een schilderstuk ontwerpt;

---

[1] Obbe Filips zegt er van: Hij heeft den gantzen Apocalipsen wtgelegt, in denwelc een yder wonder horen mach, wat seltsame ende wonderlicke dingen daarin gevonden worden a. w. p. B III: De schrijver van: Beginsel en Voortganck der geschillen, scheuringen en verdeeltheden onder degenen, die Doops-Gesinde genoemd worden in dese laatste eeuwen van honderd jaren herwaarts tot op den jare 1615. Getrouwelijk beschreven door J. H. V. P. N. ende nu door J. K. J. H. D. K. F. in 't licht gegeven 1658 (waarschijnlijk Karel van Gent) verzekert bl. 6: dat hij in de uitlegging der Apok. en Hofmanns andere geschriften: „veel hooghe saeken maer weynich stichtelyks ter godtsalicheydt daerinne gevonden heeft. Het oordeel van Meshovius luidt: Commentarios etiam in Apocalypsin edit, in quibus mira et inaudita somnia pandit, omnia ad spiritualitatem, ad visiones et errores, quos sibi revelatos gloriatur invertens. Hist. anabapt. 1617 p. 138. Gerdes oordeelt: Apocalypsin Joannis pro ingenio et concepta opinione audacter interpretabatur. Hist. reformat. 1749 II p. 86 Bock Historia antitrinitariorum 1784 II p. 292, neemt dit oordeel woordelijk over, maar spreekt van eene corrupta opinio.

wanneer hij werkelijk met schilderen begint, verdwijnen de houtskoolstrepen. Voor hen, die uit de bron putten, heb ik slechts een zeer eenvoudig woord gesproken, maar wanneer God mij genade en tijd verleent, hoop ik dit boek later uitvoeriger te verklaren en op nog wel honderd figuren of typen te wijzen."

Naar Hofmanns overtuiging had koning Frederik van Denemarken die hem twee jaren lang beschermd had, in de toekomst des Heeren eene grootsche roeping te vervullen. Hij zou een der beide christelijke koningen wezen, die volgens Apoc. XII het geestelijke Jeruzalem zouden beschermen. Om hem op zijne taak voor te bereiden droeg Hofmann hem dit geschrift op. In de voorrede wijst hij nu den vorst op de gewichtige dagen, die aangebroken zijn: de laatste verschijning der goddelijke heerlijkheid is aanstaande; de Heer zal zijne uitverkorenen vergaderen uit alle geslachten; even als ten tijde der Apostelen zullen ook nu de jongelingen gezichten zien en de ouden droomen droomen, daarom moet Gods wil duidelijk, en klaar gepredikt worden, opdat niemand in onwetendheid eene verontschuldiging hebbe. Die toekomst is vooral beschreven in de Apokalypse, deze moet derhalve goed verstaan worden. Eigenlijk acht hij zich zelven niet waardig om de geheimenissen Gods aan het licht te brengen, want alleen „reine gottesfesser und geister" kunnen zulke schatten dragen, en hij behoort tot de „unreine irdische krügen," maar toch Gods barmhartigheid heeft hem het een en ander doen kennen, zoodat hij „ein armer unwürdiger Ley und ellender wurm" eene korte verklaring van de Apok. heeft kunnen geven. De leeraars, die niet God maar eigen roem zoeken, mogen uit dit geschrift leeren, wat God van hen eischt, evenzeer als de overheid, over wie in cap. VI een gestrenge straf is uitgesproken, wanneer zij onschuldig bloed vergiet. Van koning Frederik schijnt hij zeker te weten, dat hij behoort tot de „getreuwe

„diener und gottesknecht, die da füren das ampt des weltli-„chen schwerts und die frummen treuwlich in beschutz nemen „und al iren handel richten uff Gottes preis." Hun bidt hij den zegen des Heeren toe.

Hoe nederig Hofmann in deze voorrede over zich zelven spreke hij twijfelt er niet aan, of zijne uitlegging wel juist is. Een enkel maal, zooals bij XI: 3 en 7 belijdt hij, dat hij geen verklaring weet en de tijd het wel zal leeren; maar anders deelt hij zonder eenigen schroom bij elk vers mede, hoe men naar Gods openbaring daarover heeft te oordeelen. Niet elke tekstverklaring echter acht hij onmiddellijk door God geopenbaard, soms erkent hij, „ik meen het niet anders te mogen verklaren dan op deze of gene wijs, ik kan het niet anders berekenen of dit of dat moet bedoeld zijn". Vooral waar het de chronologie der Apok. betreft, spreekt hij vreemdeling op het gebied der historie maar zelden op beslisten toon; zelfs laat hij wel eens de berekening aan anderen over zoo als II: 10. „Welche die historien wissen, mögen wol uszrechnen kunnen, was die zehen tag bedeuten in feiner rechnung."

Hij hield het voor zijne roeping de Schrift te verklaren, niet naar de letter maar naar den geest. Er zijn, zoo teekent hij bij XI: 1 aan, zeer verschillende ambten: al is men geen profeet of geen kunstenaar, die met goud en zilver werkt, maar een eenvoudig metselaar of houthakker of waterdrager aan het huis des Heeren, men moet toch evenzeer zijn krachten inspannen; wie zijn ambt niet getrouw vervult, is Christus dienaar niet. Naar het hoogere te streven, terwijl het mindere ons is opgelegd, is luisteren naar de ingeving des duivels. Maar wanneer de Heer den mensch roept, om een licht te zijn, dan moet hij ook schijnen als een licht op den kandelaar, dan moet hij zijn als de duif, die al wat ze vindt, aan hare jongen brengt; vindt ze iets beters, dan ze vroeger naar het nest gebracht heeft, dan laat ze het mindere liggen,

vindt ze haver, dan laat ze de garst liggen, vindt ze tarwe, dan bekommert zij zich niet meer om de haver, vindt ze „erbeiszen," dan is de tarwe haar te gering.

Die „erbeiszen", die kostelijker zijn dan garst en haver en tarwe, schijnt Hofmann gevonden te hebben in de typologische verklaringen der Schriftwoorden. Gelijk Noachs duif, die geene rust vindt voor het hol van haren voet, zoekt hij in elk woord naar schatten, en merkwaardig zijn de „figuren," die hij overal ontdekt. Ik kan niet nalaten enkele proeven zijner exegese mee te deelen, die den lezer een beeld mogen geven van zijne geheele „Auszlegung der heimlichen offenbarung."

In I: 7 is sprake van wolken. Dit zijn vooreerst de werkelijke wolken, maar dan ook de geestelijke wolken of Apostelen; op die geestelijke wolken zal Christus eens wederkomen en aan alle geslachten verschijnen. Op die geestelijke wolken wordt gewezen in Daniël VII en Matth. XXVI, waar gesproken wordt van de apostolische leeraars, predikers en herders; op hen doelt Jes. LXV: wolken, druipende van gerechtigheid, gelijk ook Judas de valsche Apostelen „wolken" en „water" noemt. Men moet de kunst verstaan, die hij bij I: 3 omschrijft als een „hören nicht mit leiblichen oren sunder mit den oren „des geists, lesen nicht der buchstaben sunder ein lesen das da „geschicht mit erkenntnisz und verstendnisz des geist und gewis-„sens," om met dergelijke verklaringen vrede te hebben.

Hst. VI: 12 lezen we: de maan werd als bloed. De maan, zoo exegetiseert Hofmann, is een wegwijzer in de duisternis, daarmede wordt bedoeld het geloof, door God aan zijne getuigen van het begin der wereld toegezegd. Op die maan, d. i. op dat geloof is de gemeente gegrondvest, daarom vermaant Judas: volhardt in het geloof. In het N. T. is het geloof gelijk aan het licht der zon, maar in het O. T. wordt gezegd: de maan of het geloof der uitverkorenen zal niet afnemen. Jes. XXX en XL. Van die maan heet het Ps.

LXXXIX: Gij zult u geloof bereiden in den hemel. 4 Esra VI meldt, dat de maan drie maal daags zal schijnen, daarom heeft men drie maanfeesten. Die maan is volgens den tekst als bloed geworden. Met bloed wordt bedoeld menschenleer en menschenwijsheid. Zoo zegt Christus Matth. XIV: vleesch en bloed hebben het u niet gezegd en Joh. III: die uit het bloed der menschelijke wijsheid geboren zijn, zullen het koninkrijk der hemelen niet ingaan, 1 Cor. XV; Gal. I „ik sprak niet uit vleesch en bloed." In Psalm XVI zegt David of liever Christus: ik wil de drankoffers dergenen, die uit het bloed zijn, niet offeren, noch hunnen naam in mijnen mond nemen. De maan werd als bloed — beteekent derhalve: het geloof is veranderd in menschelijke wijsheid.

Hoe te oordeelen over de verklaring van IX: 8? Op den tekst: „zij (d. i. de sprinkhanen) hadden haar als haar der vrouwen," volgt de uitlegging: Durch das haar werden verstanden alle priester und götzenpfaffen, die eitel weibische pfaffen sind gewest in der weiber art, geist und natur gesinnet." De sprinkhanen zelven had hij reeds bij vs. 3 gezegd beteekenen het rijk van de bisschoppen, den Paus en den Antichrist. Zoo verklaart hij vers na vers, bijna elk woord bevat eene „figur." Zoo hooren wij o. a. bij I: 10, dat de openbaring plaats had op het woeste eiland Patmos, midden in de zee gelegen: evenzoo zal het rijk van Christus midden in de zee en het rijk van den Satan liggen, gelijk de honig in den muil van den leeuw. Richt. XIV. Johannes hoorde een stem achter zich, daarmede wordt gewezen op de „hinderstelligkeit diser geheimnisz," die eerst later openbaar zou worden; zoo zag ook Abraham Gen. XXII den bok achter zich, die bok beteekent Christus, die eerst later zich openbaren zou. Soms werkt hij de beeldspraak nog verder uit, om er „figuren" in te vinden: in I: 14 b. v. is sprake van sneeuw. Sneeuw, zegt hij, smelt en maakt de aarde vochtig, zoo schenken ook de

leeraars vochtigheid aan dorstige zielen; hoe meer de zon der vervolging op de leeraars schijnt, des te meer smelten zij en geven zij vruchtbaarheid.

Hoe wonderlijk deze verklaringen mogen zijn, Hofmann blijft zichzelven gelijk; de beteekenis, eenmaal aan een schriftwoord toegekend, vindt hij er steeds in. In 1526 had hij in zijne „Formaninge“ eene verklaring gegeven van de vier dieren Apoc. IV: 6. Diezelfde verklaring vinden wij terug in 1528 in zijne inleiding op Matth. I en ook thans weer in 1530 worden op dezelfde wijze de vier winden en de vier paradijsstroomen ter verklaring van de vier dieren aangehaald, terwijl de nadere omschrijving van Formaninge A bijna woordelijk terugkeert.

Ook kan hij niet nalaten al de bitterheid zijner ziel tegenover Luther uit te storten, zijn tegenzin ja zijne minachting voor den Hervormer wordt steeds grooter. Bij zijne verklaring van VII: 8 noemt hij Luther eenen „traumprediger, der ein neu fastnachtspiel auf die bahn hat gebracht und ein neuer gott ist worden, der verdammen kann und selig machen.“ Wanneer hij Luthers droomen maar had aangenomen, meent hij dan zou hij zalig zijn verklaard; nu is hij een vervloekte ketter. Bij de behandeling van XIII: 10 herhaalt hij nog eens al de beschuldigingen tegen die „Sacraments zauberer und beschwörer,“ die hij in zijn boekje: „Weyssagung ausz heiliger götlicher geschrifft“ bij Apoc. XIV: 7 tegen Luther had ingebracht. De Hervormer is voor hem een man op wien het schriftwoord van toepassing is: „vele eersten zullen de laatsten zijn;“ het zal hem gaan als Saul en Judas Iskariot, want hij heeft met het geestelijk zwaard gedood, valsche leer verkondigd, den Christenen hunne vrijheid ontnomen, hen „verstrickt und verknüpfft in den satanischen stryck“ om te gelooven, dat Christus lichamelijk van den hemel komt en op bevel van Luther een stukje brood tot zijne woning neemt. Christus moet in zulk een huis „magenspeisz“ van geloovigen en ongeloovigen worden, ja

Hofmann meent zelfs, dat men naar 1 Joh. V: „für solche frevle, wissende schender des heiligen geists“ niet meer mag bidden, maar hen aan hun lot moet overlaten.

Doch genoeg over Hofmanns verklaringsmethode en zijn oordeel over Luther. Voor een onpartijdige waardeering van dit merkwaardig geschrift is het noodig, ook een blik te slaan op den commentaar in zijn geheel, want in de volgorde van dit boek zag hij eene openbaring Gods van de eerste tijden der Christelijke Kerk tot op de voleinding der wereld.

Over de tijden vóór de vestiging der Pauselijke macht weet hij al zeer weinig te zeggen. 't Is waar, in de zeven gemeenten van I: 4 ziet hij werkelijke gemeenten in Klein-Azië; daar hij deze echter tevens beschouwt als typen van de zeven geestelijke verzamelingen der geheele wereld, maakt hij de aan deze gemeenten gegeven vermaningen ook toepasselijk op de christelijke Kerk in zijne dagen.

Alleen de beide eerste zegels zien volgens hem op de prediking door Christus. De ruiter van het eerste zegel is Christus, die gezeten is op het witte paard, de onschuld. De ruiter van het tweede paard is de Antichrist; onder het roode paard zijn te verstaan de tirannen, die in den Apostolischen tijd de geloovigen hebben verdrukt. Reeds met het derde zegel verschijnt de Paus, wiens rijk begint met den tijd der martelaren. Het paard van het vierde zegel stelt den aanhang van den Paus voor; de Dood, die op het vale paard rijdt, is weder de Antichrist. Het vijfde zegel loopt parallel met het tweede. Het zesde ziet op den tijd van Dr. Huss, da das schwert des heyligen geistes 29 jar gangen ist uber des Bapsts reich und hernach das Concilium zu Costnitz, da dasz geschmeis zu samen versamlet war und han die Bisschoff die berg — Fürsten, Hertzogen, Grafen Bapst Keyser angeschryen, dasz dieselb schutz und schirm solten sein. De stilte in den hemel VIII 1. valt in den tijd tusschen het tweede en derde zegel, zoodat de zeven

bazuinen allen op Rome betrekking hebben. Bij de eerste bazuin verdort een derde gedeelte der boomen en al het gras d. i. de volken, opwassende in de kennis van Christus, zijn door den Paus in hunne ontwikkeling gestoord. De berg, die bij het klinken der tweede bazuin in zee geworpen wordt, waardoor een derde gedeelte der zee in bloed verandert, is weder Romes vorst, die de wijsheid des Evangelies tot menschelijke wijsheid maakt. In de derde en vierde bazuin is de ster Alsem een afvallig geworden leeraar; de verduisterde zon, maan en sterren zien op Gods woord, dat verloren ging. De vijfde bazuin toont weder een afgevallen leeraar, die den geest des Duivels ontsluit, waarna een heirleger van bisschoppen zich over de wereld verspreidt. Hun aanvoerder Appollyon is weder de Paus. De vijf maanden van IX 5 beteekenen zooveel jaren als de maanden dagen hebben: zij zijn begonnen ten tijde van Huss.

De zesde bazuin werd gehoord in Hofmanns dagen. Die sechste Posaun ist jetzt im schwanck. Jetzt ist die letzte stundt, der letzte tag des geists und Evangelions, der letzte Monat des geists und das letzt Monfest und die letzte erscheinung alles menlichs und das letzte jar des heils und der gnaden, in welchen tag der gnaden die falsche Engel und lerer, falsch Apostelen und Propheten des Bapsts mit irer falschen leer die dritt theil des volks würgen und tödten an der seelen. Voordat de zevende bazuin begint, meet Johannes met den rietstok d. i. met den staf des goddelijken woords, den tempel d. i. het uitverkoren volk Gods, XI: 1, — alleen den „inneren koor" moet hij niet meten [1] maar uit den tempel werpen, d. i. de Paus en zijn aanhang moet uit de gemeente

[1] De vertaling, die Hofmann voor zich had luidde: „den inneren koor des Tempels würff hinaus und misz in nicht" naar den variant τὴν αὐλὴν τὴν ἔσωθεν in plaats van τὴν αὐλὴν τὴν ἔξωθεν. Zijn verklaring is in overeenstemming daarmede: „der innere koor ist de Bapst und sein geschmierter hauffen", die in den tempel Gods zijn binnengedrongen, maar daaruit spoedig uitgeworpen zullen worden.

worden uitgeworpen; 42 maanden, d. i. zooals uit Daniël VII blijkt, 1176 jaren zal de Paus heerschen over Babel (Rome). Thans (derhalve in 't jaar 1530) is die tijd verloopen, weldra zullen de twee getuigen, de twee hoofdleeraars, optreden. Deze zullen echter eerst erkend worden, wanneer Satan hen gedood heeft. Het vuur dat uit hunnen mond uitgaat is Gods woord, dat de tegenstanders geestelijk zal dooden. Wanneer zij hunne getuigenis hebben afgelegd, begint de Paus door een concilie den strijd tegen hen; zij zullen dan gedood worden en hunne lijken op de straten van het geestelijk Jeruzalem d. w. z. Rome liggen blijven. Drie en een half jaar duurt de doodslaap der getuigen, dan zullen zij voor het aangezicht hunner vijanden Christus tegemoet worden gevoerd, er zal een oproer ontstaan, een zevenduizend tal menschen door den geest gedood worden en de groote oordeelsdag beginnen.

De zevende bazuin moest nog gehoord worden. De vrouw van XII: 1 is het nieuwe Jeruzalem, zij is bekleed met de zon d. i. Christus, en de maan d. i. het geloof; op haar hoofd is een kroon met twaalf sterren, d. i. de oudsten die om den troon staan. Het kind der vrouw is Gods woord Jezus, de draak is Satan; ook wordt „der Oberst des Römischen Reichs" d. i. de keizer een draak genoemd, eigenlijk is hij slechts een werktuig van den Satan, maar ook Judas, die een werktuig des Duivels was, wordt door Jezus een duivel genoemd. De zeven hoofden zijn koninkrijken, die het volk Gods hebben verdrukt; de tien hoornen zijn koningen van het Romeinsche rijk; de staart van den draak is de Paus. Satan wil het pasgeboren kind, het nieuwe Jeruzalem, verslinden, d. w. z. de keizer wil tegen de christelijke Kerk optrekken. Michael strijdt met den draak en overwint hem; een leeraar zal met den keizer strijden en hem uitwerpen. De keizer zal met al zijne „ampten und mandaten" uit het hart der geloovigen verwijderd worden, alleen over de ongeloovigen zal hij blijven heerschen. De draak vervolgt de vrouw, de keizer wetende dat zijne heerschappij

nog slechts kort zal duren, strijdt tegen het nieuwe Jeruzalem en vervolgt het bloedig.

Die vervolging zal een iegelijk weldra ondervinden. De vrouw ontvangt twee vleugelen XII 14: twee koninkrijken zullen het nieuwe Jeruzalem beschermen; de draak werpt water uit als een rivier XII 15: de keizer zal weder nieuwe mandaten tegen de geloovigen uitvaardigen; de aarde verzwelgt de rivier XII 16: de goddeloozen zullen aan de bevelen des keizers gehoorzaam zijn, de geloovigen niet. Het Beest XIII 1 is Rome of het pauselijk rijk. De draak, die aan het Beest macht heeft gegeven, is de keizer, die aan den Paus wereldlijke macht heeft verleend. De doodelijke wond XIII 3 is ten tijde van Huss aan de Pauselijke macht toegebracht,[1] maar die wond is nu weder genezen. Het andere Beest XIII 11 is de valsche profeet d. i. het geheele rijk der monniken, van het rijk van den Paus wel te onderscheiden. Gelijk er eene hemelsche drievuldigheid is, zoo is er ook eene helsche drievuldigheid: de draak is de vader, satan de zoon, het monnikenrijk of de valsche profeet is de geest. De twee hoornen zijn een helsche Mozes en een helsche Elia. Even als Christus een getal uitverkorenen heeft, zoo heeft ook de Antichrist een getal van oversten, hoofden en leden, over welke hij koning en heer is. Hun getal is 666.

Cap. XIV heeft weder betrekking op den Paus, wiens rijk zal worden afgesneden. Het bloed vs. 20 is menschenwijsheid als met stroomen tegen Gods woord opbruisende. Dat bloed vormt de eigenlijke roode zee, waardoor het geloof alleen ons veilig leiden kan.

Op de zeven wraakengelen van c. XV zal de dag van het jongste gericht volgen. De eerste engel stort over de menschen geeste-

---

[1] Ich meyn zu Costents hat der grundt sich wol erzeiget, da das Evangelion verdampt wiert, der zeug Gothes verbrandt und der Trach Sigismundus dem Pabst die füss küsset und in mit krafft und macht sterkte und befestiget.

lijke zweren uit, de tweede en derde veranderen de ware wijsheid in menschelijke wijsheid. De vierde is een thans levend leeraar, die het der helsche drievuldigheid zeer warm heeft gemaakt. De vijfde brengt duisternis over het rijk van den Paus. De zesde en zevende zullen de rampen voltooien, die over Rome zullen komen.

Bij de verklaring van c. XVII en XVIII geeft hij de beschrijving van het oordeel over de groote hoer. De lofliederen van c. XIX zullen weldra vernomen worden, want het rijk van Christus nadert, dan zal de Heer in zijne heerlijkheid en straffende gerechtigheid worden aanschouwd. XIX 19 wijst weder op een concilie, dat gehouden zal worden drie en een half jaar na den dood der getuigen: dan zal ten laatste ook het oordeel voltrokken worden over de helsche drievuldigheid.

De laatstgenoemde hoofdstukken schilderden een toekomst, die naar Hofmanns meening weldra werkelijkheid zou worden; bij de uitlegging van c. XX begint hij plotseling te spreken over gebeurtenissen, die voor vele eeuwen hebben plaats gehad, zonder dat hij eenige rekenschap geeft van dezen sprong achterwaarts. Hij volgt hier eenvoudig de traditioneele Roomsche opvatting, volgens welke Cap. XX betrekking heeft op de eerste tijden der Christelijke Kerk.

Zonder nader bewijs verzekert hij, dat de engel of leeraar XX: 1 de Apostel Paulus is geweest. Deze heeft Satan gebonden en daarmede is het duizendjarig rijk begonnen. Maar 1000 jaar later viel er een ster van den hemel d. i. toen kwam er een leeraar, die de bron des afgronds weder ontsloot. Daardoor werd de Duivel weder vrij, er kwam een menigte sprinkhanen, d. w. z. tallooze secten ontstonden, zoodat de zon Christus verduisterd werd. De troonen XX 4 zijn de zetels der twaalf Apostelen, die op het Pinksterfeest hebben aangevangen de twaalf stammen te verdeelen. Gedurende 1000 jaren heeft men toen het Beest niet aangebeden. De eerste opstanding

XX 5 is geestelijk geweest, een weder levend worden door Christus uit den dood der zonde. Drie tijdperken in de christelijke Kerk hebben zulk eene opstanding te aanschouwen gegeven, de eerste was ten tijde der Apostelen, de tweede ten tijde van Huss, de derde zou weldra aanvangen.

Toen Satan na 1000 jaar ontbonden was XX 7 zijn de gruwelen van Rome over geheel de aarde toegenomen. Bij XX 8 worden wij plotseling in den tegenwoordigen tijd verplaatst: Gog en Magog d. i. het Turksche leger zal Gods straf aan den Paus voltrekken. Ook het vervolg handelt over de naaste toekomst. De witte troon XX 11 is Christus, hij die op den troon zit, is God, door wiens geest hemel en aarde in het niet verzinken. Voor God staan alle dooden, die naar den geest van Mozes en de profeten geoordeeld worden. Het levensboek, dat geopend wordt is Christus, en de zee die hare dooden wedergeeft is het rijk der wereld. De tweede dood is het weder terugzinken in de oude zonde van hen, die eenmaal door Christus waren levend geworden.

Na dit strafgericht daalt het nieuwe Jeruzalem van den hemel en wordt het geluk der zaligen voltooid. De beschrijving van het nieuw Jeruzalem in c. XXI wordt geestelijk verklaard. De nieuwe hemel en de nieuwe aarde is het uitverkoren volk Gods, door Christus nieuw geworden, de muren der stad XXI 12 zijn de leeraars, de edelgesteenten XXI 19 de Apostelen. Toch bestond dat nieuwe Jeruzalem niet alleen in den geest, uitdrukkelijk verzekert hij: Zoo als dit alles geestelijk bedoeld is, zal het lichamelijk voleindigd worden, d. w. z. op deze aarde zou die Godsregeering een bepaalden vorm aannemen en wel in de naaste toekomst.

Moge deze commentaar op de Apokalypse voor ons slechts beteekenis hebben, omdat wij er Hofmanns eigenaardige denkbeelden door leeren kennen, in de Hervormingseeuw behoefde een dergelijk boek geen wetenschappelijke waarde te bezitten

om opgang te maken. In die dagen was het voldoende, dat het met den gloed eener krachtige geloofsovertuiging de naderende komst des Heeren aankondigde, om bij ontelbaren, vooral uit de lagere volksklassen, weerklank te vinden. Moesten de staatkundige gebeurtenissen allen, wier oogen gericht waren op de teekenen der tijden, niet met vrees vervullen? Had Hofmanns profetie dat het rijk van den Paus vernietigd zou worden, niet een hooge mate van waarschijnlijkheid, toen in de Meimaand van 1529 het leger van Karel V de hoofdstad der katholieke christenheid was binnengetrokken en haar had geplunderd? Was er een grootere vernedering van den Paus denkbaar, dan toen hij met levensgevaar de heilige stad moest ontvluchten, terwijl de zegevierende soldaten, in kardinaalskleederen gehuld, met een hunner als Paus uitgedoscht in het midden, door de straten van Rome trokken en niet eerder uit een gingen, dan nadat de aangekleede Paus aan zijne kardinalen den priesterlijken zegen had gegeven? Moest de angst niet toenemen, nadat de ongelukkige koning van Hongarije in de moerassen van Mohacs zijn leven had verloren en het gerucht van het naderen der Turken steeds verder doordrong? Algemeen zag men daarin de voorbode van nog vreeselijker gebeurtenissen [1].

Daarbij had men in 1529 in de Rijnstreken over misgewas te klagen, hongersnood en pestilentie waren het gevolg daarvan. De astrologen wezen op kometen en vreemde constellatiën, die zich aan den sterrenhemel vertoonden, zoo dat zelfs een Justus Menius in 1530 moest verklaren: Wir sehen und hören taglich, dasz die Zeit, darin der Welt ende kommen soll, nu freilich nicht lang mehr sein kan, sunder muss auffs aller nehest für der thür und gewiszlich alle augenblick zu gewarten sein. Dieweil wir

---

[1] Luther verklaarde in 1529: Gleich wohl ist der Turke Gottes Rute und ein Plage über die Sunde der Christen und Unchristen oder falsch Christen, Luthers Werke Erl. Ausg. XXXI 102.

sehen dasz alle die zeichen und fürlauff, so uns durch die heyliche propheten und apostelen, ja auch durch unsern grossen heylandt Jesum Christum selbst in der heylichen schrifft für so lange zeit verkündet sind und angezeiget, itzund auff einen hauffen so gewaltig herein brechen und sich gleich mit einander dringen als besorgeten sie sichs, die zeit möcht ihnen zu kurtz werden das eins nach dem andern nicht folgen und mit der zeit ergehen möchte [1].

Ja eenige jaren later werd zelfs in den dom te Straatsburg in tegenwoordigheid van den magistraat de prediking gehoord: So sollen auch die seltsamen zeychen, so zu dieser zeit als vorbotten der welt end und des jungsten gerichts eich dest geflissiger machen umb weisheit und erkennis zu bitten damit uns der tag des Herrn nit unbereyt erfunde. Wir haben Matth. XXVIII und Luce. XXII was fur zeychen der her Jesus meldet, deren beinah keiner sich nitt zu dissen seiten auch begibt. Es sind krieg und krieggeschrey, Pestilentz, Theure zeit, Erdbeben, an sun, mon, sternen und der gleichen gon auch vil zeychen und warnungen für. In zweyen jaren haben wir drey commeten gehabt welches in allen Chronicken freilich nit fast erhört worden ist, ausgenommen im jar 839, 840, 842 in Signo librae, Arietis, Aquarii under den kaysern Ludovico, Carolo, Lothario, da es seltsam zugangen. So werden zeychen von reissigen zeugen, von drey Monen und andern dergleichen gesehen. Heut so disz predig beschehen, Finsterniss der Sonne, innerthalb des jetzigen Monats Finsterniss des Mons. Und was sol ich vil sagen von den unruwgen Saturnischen, Melancolischen, Fantastischen menschen, die herumb schweiffen, und deren vil dise jar hieher gen Straszburg auch kommen, was sie jah darzu treibt und nach dem Spruch-

[1] J. Menius Der widderteuffer lere und geheimniss aus heiliger schrifft widderlegt. Volgens de voorrede geschreven 1530, uitgegeven te Wittenberg 1534 A VIII.

wort ausz Straszburg germ Africam, so vil an inen ist machen wolten alle tag etwas newes aber nichts denn arges geperen [1].

In dagen toen zich het gerucht verspreidde, dat de Antichrist in Babylon geboren, ja reeds volwassen was en als een God werd vereerd; toen anderen op Karel V hunne hoop stelden en verwachtten, dat hij Jeruzalem zou veroveren en daarna een bevel zou laten uitgaan, dat allen, die het kruis niet aanbaden, gedood moesten worden; [2] toen sommigen op boomen klommen om de komst des Heeren af te wachten en slechts door honger en dorst genoodzaakt konden worden naar hunne woningen terug te keeren; [3] was het toen zoo vreemd, dat Hofmanns: „Auslegung der heimlichen offenbarung Joannis" met graagte gelezen werd?

---

[1] C. Hedio Radts-predig wie die Oberheit fur sich selbs und die Unterthonen für die Oberheit in diesen geverlichen sorglichen zeit zu bitten habe 14 Jenner 1534. C. III.

[2] L. Ranke. a. w. III 413.

[3] H. Corrodi. Critische Geschichte des Chiliasmus. III 2 p. 213.

§ 3. Toenadering tot de Wederdoopers.

Al is het niet waarschijnlijk, dat Hofmann van Juni 1529 af voortdurend in Straatsburg is gebleven, toch kan hij zich moeilijk voor langen tijd van de stad verwijderd hebben, want al zijne geschriften uit die dagen zijn daar gedrukt en uitgegeven, zelfs de teekenaar der titelplaten was een ingezetene van Straatsburg[1]. Tot in het voorjaar van 1530 is hij niet in strijd gekomen met de Straatsburgsche overheid, ook dit pleit er voor, dat hij tot op dien tijd vaak in de naburige streken als prediker optrad.[2]

Aanvankelijk zocht hij steun bij Butzer en diens ambtgenooten en vond hij, gelijk wij zagen, eenige waardeering. Bij nadere

---

Bronnen: Cornelius a. w. II. Roehrich Zur Geschichte der Straszb. Wiedertäufer in Niedners Zeitschrift für hist. Theologie 1860. Hofmanns geschriften uit 1529 en 1530. Epistolae des edlen, von Gott hoch begnadeten theuren Manns Caspar von Schwenkfeldt von Oszing seliger gedächtnisz vom XXV jahr an bis das jahr LXI der minderen zahl 1570. O. Kadelbach Ausführliche Geschichte K. v. Schwenkfeldts und der Schwenkfelder. 1860.

[1] Strasburg. Rathsprotocol 1530. Cornelius a. w. II 276.

[2] Te onrechte meent Roehrich (in Niedners Zeitschrift 1860 p. 25) in zekeren Venturinus, die in Maart 1530 eene proclamatie tot het Straatsburgsche volk richtte, Melchior Hofmann te herkennen. Toon en stijl van dit stuk zijn geheel anders dan die van Hofmann. Deze moge groote waarde gehecht hebben aan de profetieën van anderen; nooit heeft hij zich zelven visioenen toegeschreven of op dergelijke wijze over Martinus (Luther) gesproken. Maar bovenal legt het gewicht in de schaal, dat hij in 1530 wel profeteerde, dat de beide getuigen binnen kort optreden zouden, maar door geen enkel woord toonde, zich zelven voor een dier beide getuigen te houden. In deze proclamatie daarentegen, zou hij zich naar Roehrichs onderstelling, genoemd hebben: „der Mensch der kommen wird."

kennismaking bleek het evenwel, dat men van beide zijden zich in elkander had vergist. De predikanten konden geen vrede hebben met den predikant-bontwerker, die op zoo eigenaardige wijze de Schrift verklaarde en hoe langer hoe meer de bestaande kerken, ook de Zwingliaansche bestreed. Butzer gaf hem daarom den raad het prediken te staken en zich uitsluitend bij zijn ambacht te bepalen [1]. Maar ook Hofmann leerde allengs beseffen, dat er toch een groot onderscheid bestond tusschen hem en de leeraars, die vroeger priesters in de Roomsche Kerk waren geweest. Mochten zij al met hem de Luthersche Avondmaalsleer bestrijden, in den grond der zaak begeerden zij even als Luther een Kerk, door den staat gesteund, waarin geen plaats was voor het optreden van leeken. Daarenboven waren zij hevig gekant tegen geestelijke uitlegging der H. Schrift; dit bewees, volgens Hofmann, dat zij slechts het ambt der letterlijke schriftverklaring hadden, terwijl hem het „ambt der klarheit" was toevertrouwd. Herhaaldelijk spreekt hij in zijne Auslegung der heimlichen offenbarung Joannis, over die beide ambten.

Er zijn thans, zoo lezen wij daar, honderdduizenden die den naam van Christus verkondigen en toch heeft Christus gezegd, dat niemand dien naam kent dan Hij alleen. Er bestaat tweeërlei weten, tweeërlei zien, tweeërlei hooren, tweeërlei gelooven: men gelooft óf naar de letter óf naar den geest in alle klaarheid. Den „Buchstabischen" ontbreekt de ware ijver en het innig gebed, de „gelassenheit" en de geestelijke armoede; zij hebben geen heilbegeerig verlangen naar de verschijning van

---

[1] In 1533 zegt Butzer (in zijne Handlung über das öffentliche Gesprech in Straszburg jüngst im synode gehalten gegen M. Hofmann Straszburg bei M. Apiarius 1533): Wollte Gott, er gebe der warheit raum und wartete seines kürsners-handwerkes dafür dasz er die gemeynde Gottes so schwerlich ergert, wie wir in hierzu vor v i e r jaren gas fleissig ermanet und uns gegen in mit lieben gutthaten also bewiesen haben, als wir das von ihm und jedem begeren.

Christus, zij zijn hoogmoedig en rijk en meenen, dat hun niets ontbreekt; zij houden de uitnoodiging ten Avondmaal reeds voor het Avondmaal zelf; zij zijn gelijk de wachters van Jeruzalem, die aan de bruid, in de stad naar haren bruidegom zoekende, ten antwoord geven, dat zij hem niet kennen en hem niet gezien hebben; zij houden het ambt der letter voor het hoogste en vervolgen hen, die Christus in waarheid zoeken. Nu echter is de tijd gekomen, dat Christus het uitverkoren volk vergadert uit alle geslachten en tongen. God helpe ons door Zijne barmhartigheid, dat wij uit het letterlijke tot het geestelijke, uit de schaduw dezer wereld tot de klaarheid mogen overgaan!

Daar nu de Straatsburgsche predikanten Hofmann telkens weder hunne meerderheid deden gevoelen, nam zijn afkeer van de geleerden en ontwikkelden met den dag toe. Hadden Butzer en zijne ambtgenooten hem vriendelijk blijven behandelen en hem het verkrijgen van grondige kennis gemakkelijk gemaakt, hij zou later geheel anders zijn opgetreden. Nu kwam hij er van zelf toe de vriendschap aan te nemen van hen, die naar zijne prediking luisterden en evenzeer met minachting jegens de predikanten bezield waren. Dit waren de aanhangers van onderscheidene sekten, die de meest uiteenloopende gevoelens verdedigden, maar toch allen dit ééne kenmerk gemeen hadden, dat zij den doop slechts toedienden aan hen, die op belijdenis van hun geloof tot de gemeente van Christus wilden toetreden. Hofmann heeft zich ook in het voorjaar van 1530 nog volstrekt niet bij hen aangesloten. Hij had eerst eenigen tijd noodig om hen te leeren kennen, en waarschijnlijk is Straatsburg de plaats waar hij voor het eerst met hen in aanraking kwam. In zijne „Auszlegung der heimlichen offenbarung Joannis," vinden wij nog geen enkel woord ter verdediging van hunne opvatting van den doop. Slechts eens spreekt hij ter loops over de doopbediening en verzekert bij de verklaring van II: 17 dat even als

een evangeliedienaar wel de teekenen des Avondmaals uitdeelt, maar brood en wijn eerst kracht verkrijgen door Christus, zoo ook een mensch wel den uitwendigen doop kan toedienen, maar het inwendige doopen door Christus geschiedt, en dat de doop waarde heeft niet om den dienaar of de woorden, die deze spreekt, maar alleen omdat Christus er een welbehagen in heeft, „denn Christus lasset im also kein zyl stecken, als etliche verblente geister leeren." Zou een verdediger van den kinderdoop dit woord niet hebben kunnen overnemen? Toch moest hij zich wel aangetrokken gevoelen tot hen, die bijna overal bloedig werden vervolgd en reeds op eene edele rij van martelaren konden wijzen; tot die armen naar de wereld, die bijna nergens eene schuilplaats vonden, waar zij God naar de inspraak van hun hart mochten dienen en die toch bereid waren, alles te derven om Christus wil. Keurde hij niet zelf alle vervolging van andersdenkenden gestreng af? Vermaande hij de zijnen niet: een iegelijk zie toe, dat hij niemand vervolge met woorden of daden, want velen zullen schuldig staan voor God wegens het onschuldig bloed, dat zij vergoten hebben.[1] Hij ontwaarde spoedig, dat juist de Wederdoopers zich het meest om het volk, om de groote schare van onwetenden bekommerden. Terwijl Butzer of Capito in de kerken meestal slechts voor een zeer klein aantal toehoorders predikten, was er in de huizen der broeders gewoonlijk geen plaats voor al de belangstellenden, die samenstroomden. Had de Raad het verzoek der predikanten toegestaan en hun eenige der Roomsche kerken in gebruik gegeven, het zou niet meer dan billijk wezen, wanneer de Wederdoopers ten minste ééne kerk hadden, waar zij konden vergaderen. Zelven daarom vragen durfden zij niet, want nog altijd waren de mandaten van kracht, volgens welke de Wederdoopers uit de

[1] Auszlegung der heimlichen Offenb. ad. XI: 19.

stad verbannen waren. Hofmann trad nu als hun verdediger op en richtte een verzoek aan den stedelijken Raad, om aan de Wederdoopers eene eigen kerk te geven.

Op 23 April 1530 kwam dit verzoek in behandeling. Groot zal de verbazing geweest zijn over de stoutmoedigheid, dat iemand een dergelijke ongerijmdheid durfde eischen. De Wederdoopers als geloovige christenen erkennen en hen in een eigen kerk laten prediken, dat was immers openlijk verzet tegen de christelijke Kerk aller eeuwen, waaraan ook Zwinglianen en Lutherschen zich nog verbonden rekenden; dat was niets minder dan zich afscheiden van alle andere evangelische steden en landen, niets minder dan vrijwillig het werk der laatste jaren vernietigen en de stad aan wanorde en verwoesting prijs geven! Geen enkel raadslid schijnt er eenig besef van gehad te hebben, dat de rechtvaardigheid eischte, ook met deze Wederdoopers de proef te nemen, gelijk men dat vroeger met de aanhangers van Zwingli en Luther had gedaan.

Wie was de man, die als verdediger der Wederdoopers optrad? Reeds vóór de vergadering had men daaromtrent inlichtingen ingewonnen, maar bevonden, dat er geen redenen waren, om hem als aanhanger van de sekte der Wederdoopers terstond gevangen te nemen. Het eenige dat tegen hem ingebracht kon worden was, dat hij zonder voorkennis van de stedelijke censuur-commissie eenige boeken het licht had doen zien; twee der laatst uitgekomene hadden de raadsleden als bewijzen van Hofmanns schuld vóór zich: de „Prophecey oder Weyssagung“ en de „Prophetisch gesicht von Ursula“ (de verklaring der Apokalypse was toen wellicht nog niet gedrukt). Vooral de inhoud van het eerstgenoemde geschrift gaf aanleiding den schrijver met gestrengheid te behandelen. Deze toch had bij de verklaring van Apoc. XII in den draak het beeld van den keizer gezien en waarschijnlijk met dezelfde minachting over den vorst gesproken, als hij dit in de Auslegung der heim-

lichen offenbarung gedaan heeft. Al zijn er verschillende feiten aan te wijzen, waardoor de vrije rijksstad Straatsburg haren geringen eerbied voor 's keizers bevelen toonde, hier waar het een man gold, die de stedelijke verordeningen overtreden had, maakte men van het voorwendsel van majesteitsschennis gebruik, om tegen den drukker en teekenaar van de titelplaat en den schrijver dezer boekjes een bevel tot inhechtenisneming uittevaardigen. De beide uitgevers werden gevangen genomen,[1] maar Hofmann wachtte niet totdat dit bevel ten uitvoer werd gebracht: onmiddellijk verliet hij de stad, om zijne roeping in het noorden te volbrengen. Dit plotseling vertrek wierp al zijne plannen in duigen, om weder nieuwe geschriften in het licht te zenden. Reeds had hij zijn voornemen te kennen gegeven, om een boekje over Numeri en een over den uittocht der Israëlieten uit Egypte te schrijven en voorts het gansche Evangelie van Mattheus uit te leggen, maar zijn leven nam nu weldra zulk eene wending, dat hij in den eersten tijd aan het uitgeven van breedvoerige geschriften niet denken kon.

Eer wij hem volgen naar zijne nieuwen werkkring, waar hij de geschiedenis der Wederdoopers eene geheel nieuwe periode deed intreden[2] door het stichten eener gemeente, verwant met die der Wederdoopers maar toch iets anders bedoe-

[1] De boekhandelaars Balthazar Beck en Christiaan Egenolph te Straatsburg moesten er met gevangenisstraf voor boeten, dat zij Hofmanns geschriften zonder toestemming van de overheid gedrukt hadden. Roehrich Reform. in Elsass II p. 90. Reeds op 1 Dec. 1523 had de Raad eene verordening uitgevaardigd, waarbij op alle scheldwoorden eene strenge straf bepaald werd. Röhrich a. w. p. 455. Deze wet schijnt echter zelden toegepast te zijn, daarom werd 12 Sept. 1524 besloten, dat alle boeken, eerst door de kanselarij goedgekeurd moesten worden. Tegelijk werd verboden: keine Schriften oder Gemälden zu schreiben, zu dichten, drucken, malen oder feil zu haben durch welche der gemene Christenmensch gegen seinen Nebenchristenmenschen zu Gespötte oder Aergernisz bewegt werden könne. A. Jung. Beiträge zur Geschichte der Reformation. 1830 I p. 77.

[2] G. Uhlhorn in Herzog R. E. 2e ed. I 364.

lende, willen wij eerst een onderzoek instellen naar de dogmatische denkbeelden, die hij toen koesterde, al kan er evenmin als in de eerste jaren van zijn optreden ook nu bij den ongeletterden leek sprake zijn van een stelselmatig geordende geloofsleer. Wij willen eerst op de leerstellingen wijzen, waarin hij met de Wederdoopers min of meer eenstemmig dacht, om vervolgens te spreken over de eigenaardige gevoelens, waardoor hij zich van anderen onderscheidde, maar die hij allengs tot de kenmerkende leerstukken zijner aanhangers wist te verheffen.

Omtrent den kinderdoop heeft hij zich tot in het jaar 1530 nooit in geschrifte uitgelaten. Wij zagen reeds, dat er in Holstein geruchten aangaande zijne kettersche denkbeelden omtrent den Doop verspreid waren, maar dat hij vermeed zich daarover nader uit te laten. In 1530 bleek het, dat hij in dit opzicht volstrekt niet verschilde van de meerderheid der Wederdoopers. De doop was voor hem het teeken des verbonds, waarmede de mensch trouw beloofde aan den Heer „van alle eighen wille, leve, lust en ghemoet gheheelijk ghedoodet, ghelaten ende afghestorven, voortaan alleen in den Gheest, ghemoet ende wille van de wysheyt Gods ende des eeuwighen woorts te leven[1]. Dit bondsteeken is alleen voor de „Ouden, mondigen en vernuftighen" ingesteld; in al de boeken des O. en N. V. is geen letter te vinden, waarmede de kinderdoop wordt bevolen; Christus zelf heeft evenmin als zijne Apostelen ooit kinderen gedoopt en zonde is het derhalve, den doop toe te dienen aan „onmondighe kinderkens, doode klocken, kerken, outaren ende derghelyke menigherley gruwelwerken meer[2]. Hetzelfde hadden reeds de eerste Wederdoopers te Zurich in 1524 beweerd.[3] Daar sommigen hunner zooals Reublin naar

---

[1] M. Hofmann Ordinantie p. 8.

[2] Ordinantie p. 17.

[3] E. Egli. Die Zuricher Wiedertaufe in der Reform. Zeit. 1878 p. 25.

Straatsburg gevlucht waren en Hofmann aldaar de verdediging van den doop als bondsteeken het eerst hoorde, heeft men in zoover recht, hem een leerling der Zwitsersche Doopers te noemen,[1] maar er bestaat niet de geringste grond voor de bewering, dat hij zelf ooit naar Zwitserland is gegaan en daar den doop heeft ontvangen[2]. Vreemd is het zeker, dat niettegenstaande Hofmanns talrijke geschriften ter verdediging van den doop der geloovigen, niettegenstaande zijne ijverige werkzaamheid, om dit bondsteeken algemeen te maken, niettegenstaande de vele verhooren, waarbij hij over deze zijne zienswijze ondervraagd werd, toch onmogelijk bepaald kan worden wanneer, waar en door wien hij den doop heeft ontvangen.

De doop moest toegediend worden aan alle geloovigen, maar konden dan allen geloovig worden? Eenige jaren vroeger zou hij deze vraag met een beslist: neen! beantwoord hebben. Bij zijne verklaring van Dan. XII sprak hij immers nog van menschen, die ter verdoemenis bestemd waren en toch God moesten liefhebben, en van andere uitverkorenen, die met stokken naar den hemel gedreven moesten worden. Al heeft hij uit die vroegere dagen nog het veelvuldig gebruik van het woord: „uitverkoren" bewaard, zonder eenige terughouding treedt hij sedert 1530 als bestrijder der bijzondere genade op. Nog altijd leert hij, dat de zondaar door niets en door niemand gereinigd en verzoend kan worden dan door het bloed „des onschuldigen lemlins Christi,"[3] maar met beslistheid doet hij uitkomen, dat Christus voor allen gestorven is, niemand uitgezonderd. „Alle menschen," zoo verklaart hij, „zijn gheroepen „en worden noch gheroepen, maar niemant wordt vercoren, „dan die doorghestreden zijn ende indien sy alle doorstreden

---

[1] S. Hoekstra. Beginselen en leer der oude Doopsgez. 1863 p. 16.

[2] A. Stark. a. w. p. 192.

[3] M. H. Offenbarung Joannis ad. I: 5.

„ende overwonnen, so souden sy ook alle van Godt vercoren „zijn, jae oock de gheheele werelt, want hij heeft immers voor „haer alle gheleden ende is voor haer ghestorven ende Godt „oock niet en wil, dat yemant verloren worde noch de ver- „doemenisse ontfanghe, maar syn wille is, dat zy alle tot boete „comen, de kennisse der waerheyt ontfanghen ende salich „worden. O hoe gaarne woude Godt alle mensche saligh hebben, „indien sy maar wouden. Ende het was onmoghelyck, dat hij „yemant verdoemen conde, die syne wille deden, die de mensche „immers wel doen conden. Naardien hem nyet opgeleydt en is, „dat hy niet wel doen can ende mach, soo wel als oock Adam, „ghelyck oock Mozes badt, dat hem Godt wt zyne boek solde „schrabben, indien Hy de kinderen Israels haere zonde niet ver- „gheven en woude. Maar de hoogprysselycke stemme der „hooghen Godtheyt sprak dat Hij die niet wt zyn boek en „schrabbe, die zyn wille deden." [1]

Eéne uitzondering bestaat er echter op die algemeene zaligheid: zij, die na eens verlicht te zijn geweest, wederom afdwalen zullen er geen deel aan hebben. Wie van Christus afvalt verdort en wordt als een dorre rank in het vuur geworpen, zijn naam wordt uitgewischt uit het boek des levens. „Van sulcke wetende sonden in den Hooghen Heylichen gheest Godts spreekt de Heer Christus Jesus, datse niet hier in deser tyt noch inde ander werelt eeuwiglyck verghevinghe vercryghen mogen." In het O. en N. T. wordt tegen zulke moedwillige zonden straf gedreigd, wij mogen zelfs niet voor zulke zondaars bidden, want „sy vercrychen gheen ghenade en barmhertigheid meer van Gode." [2] Het was eene eigenaardigheid van Hofmann, dat hij juist deze uitzondering zeer op den voorgrond stelde, maar hij was ook ten aanzien dezer leer in overeenstemming met andere

---

[1] M. H. Ordinantie p. 2, 16, 26.

[2] M. H. Ordonantie p. 24, 27.

Wederdoopers, onder wie er zelfs waren, wier geloof aan de toekomstige zaligheid van allen zoo ver ging, dat zij leerden, dat ten laatste ook de duivelen zalig zouden worden [1].

Geloofden de verdedigers van de gemeente zonder vlek en rimpel, dat zij na hunne toetreding tot Christus gemeente niet meer zondigden, evenmin als de Apostelen, nadat zij op het Pinksterfeest de gave des h. Geestes ontvangen hadden, zoodat deze zelfs de bede van het onze Vader: „Vergeef ons onze schulden" na het Pinksterfeest niet meer behoefden te bidden, [2] Hofmann stond dit gevoelen zoo zeer voor, dat hij eene poging ondernam om door eene spitsvondige redeneering den Apostel Petrus vrij te pleiten van de zonde, waarover Paulus hem in Antiochië berispte [3].

Hofmann had vroeger als leerling van Luther in krachtige bewoordingen de vrijheid van den menschelijken wil bestreden, allengs kwam hij daaromtrent tot andere gedachten en verkondigde denkbeelden, die wij ook hier en daar bij Wederdoopers aantreffen. Wij hebben geene bewijzen uit zijne geschriften, dat hij reeds in 1530 als verdediger van den vrijen wil is opgetreden, later echter (waarschijnlijk in 1532) gaf hij eene uitvoerige uiteenzetting van zijn overtuiging, dat God aan den mensch de keus laat en niemand tegen zijnen wil tot zaligheid dwingt. In 1533 beweerde hij: „Eer die mensch verlicht wort, is hi „nit vry, mer in des Sathans ende Pharaonis strick ende ghe„wout. Maer wanneer God door Zijn woort Jesum Christum vrij„maect, verlicht ende trect, so heeft men dan vryheyt den „lichte natevolgen." Gedachtig aan de 600,000 Israeliten, die wel op Gods bevel maar toch vrijwillig Egypte verlieten, verzekert hij: „die de stemme Gods niet wilden gehoorsaem zyn, „die werden met gewelt nit gedwongen, mer haer volcht dat

---

[1] Roehrich a. w. I p. 330, 333.

[2] Roehrich a. w. I p. 335.

[3] M. H. Verkl. v. d. brief a. d. Rom. ad. VI: 6.

„si dan wt haren eygendom dat oordeel ontfangen.“ Van hen geldt: „Si wouden niet doe si souden, daerom si ooc niet meer „en mochten, doe si wouden. Indien si nu geen vryheyt hadden „gehad goet te doen ende na Gods wil te leven, so waer Gods „oordeel hier onbehoorlic, indien hi deghenen strafte, dye niet „hadden gemocht noch geconnen, wat dede Godt dan anders, „dan dat hi sine eygen wille verdoemen moste, mer dat is valsch, „want God barnt niet in der helle, mer alleen die bose eygen- „wil der menschen. Het ware ymmers een onbequaem heer, „die yemant dwingt te stelen of te moorden en dede hem dan „noch om sulcke gedwongen saeke rechten, wurgen of verdoemen. „Dat wil Got niet in ewigheit, dat hem een sodanige ongerech- „ticheit zoude toegeschreven of upgeleyt worden.“ [1]

Omtrent sommige andere leerstukken heerschte onder de Wederdoopers niet de minste eenstemmigheid. De radicalen onder hen ontkenden het recht der overheid om over hen te heerschen, anderen beweerden alleen, dat het voor de geloovigen ongeoorloofd was, het zwaard der overheid te dragen. Hofmann neigde meer tot het laatste gevoelen. In zijne inleiding op de verklaring der Apok. roemde hij Frederik van Denemarken als een uitmuntend vorst, die het wereldlijk zwaard naar Gods wil voerde en de vromen beschermde. Levenslang heeft hij met waardeering over de overheid van Straatsburg gesproken en zich aan hare bevelen onderworpen; alleen wanneer zij ten opzichte van de prediking van Gods woord iets eischte, dat hij meende niet te mogen vervullen, verzette hij zich daartegen met woord en daad. Nadrukkelijk betuigde hij dat de Staat niet de geringste macht had over de Kerk of zooals hij het uitdrukte: de overheid is van God ingesteld, maar hare macht strekt zich alleen uit over de wereld, niet over den berg Zion, want Zion staat onder de heerschappij van Christus.

[1] M. H. a. d. Rom. II: 5.

„In de Corpus Jesu Christi, oordeelde hy, gheheelic niet en behoort „dat officie des sweerts." Maar wat het maatschappelijk leven betrof, „Of God al syn volck onder den Sathanas verordineerde, „sullen si Hem gehoorsaem zyn in alles, dat niet tegen God is, „ja tyrannen, die God geeft, effen so wel als die goeden, mer in „sulcke sake tot God opsien, sine hant ende ghenade wachten. „Dat sommigen nu niet willen die overheit over Christenen in „haerder rechten ordeninge ontfangen, is sulcs een blintheit „dat si den onderscheit niet hebben in den ampten: daerom „haer blintheit een tyt lange met recht te dragen is totdat het „rechte licht opgaet." [1]

Tegen het dragen van wapenen en den eed van trouw aan de overheid, waaromtrent vele Wederdoopers bezwaar hadden, heeft Hofmann nooit zijne stem verheven, ja volgens verschillende geloofwaardige getuigen heeft hij zelf een plechtigen eed afgelegd bij zijne laatste gevangenneming te Straatsburg. Waren er voorts Wederdoopers, die de veelwijverij en de gemeenschap van vrouwen verdedigden, met geen enkel woord heeft hij dit bepleit. Integendeel hij spreekt met verontwaardiging over die zonde, waar hij bij de verklaring van Apoc. II: 6 over de werken der Nicolaïten handelt. [2]

Bekend is het, dat er onder de Wederdoopers vele Antitrinitarii gevonden werden en het leerstuk der drieëenheid juist in Straatsburg hevig bestreden werd door Ludwig Haetzer en Martin Kellner [3]. Te onreehte wordt door sommigen ook Melchior Hofmann onder de Antitrinitarii gerang-

---

[1] M. H. De brief a. d. Rom. ad. XII: 7 XIII: 1, 2, 4.

[2] Naar de gewone verklaring van middeleeuwsche exegeten ziet hij in de Nicolaïten de volgelingen van den diaken Nicolaus, wier zonde daarin bestond, dat zij de vrouwen gemeen hadden.

[3] Roehrich a. w. I. p. 344. F. Trechsel Protestantische Antitrinitarier vor F. Socinus 1839 I p. 13. Dat Roehrich geen recht heeft ook Hans Denck tot de antitrinitarii te rekenen werd aangetoond door L. Keller Ein Apostel der Wiedertäufer 1882 p. 41.

schikt.[1] 't Is waar, dat hij over de godheid van Christus eigenaardige denkbeelden koesterde en een enkele maal verzekerde, dat alleen den Vader aanbidding toekomt,[2] maar daar tegenover staat dat wij in zijne geschriften telkens de uitdrukking „heyliche drievoudicheit" vinden en er volgens hem eene „helsche drie-„voudicheit" tegenover de hemelsche bestond. Hij leerde dat de geloovige zich met den doop overgaf aan de „heyliche drievoudicheit;" en zeide zelfs: alleen wie in een „ware allmechtige gottheit in dreyfaltiger eynigkeit" gelooft kan de Schrift goed verstaan. Was hij derhalve geen antitrinitarius, toch is het wel te verklaren, waarom sommige vereerders der drieëenheid hem niet als hun geestverwant hebben willen beschouwen: hij kon niet nalaten, ook voor dit leerstuk „figuren" in O. en N. T. te zoeken en hield niet alleen de drie engelen, die tot Abraham kwamen, maar ook de drie aartsvaders zelven voor een „figur der dreyfaltigen einigen Gottheit.[3]

Hofmanns denkbeelden over het avondmaal leerden wij reeds kennen. Al waren er ook onder de Wederdoopers, die veel

---

[1] F. S. Bock. Historia Antitrinitariorum II p. 296 geeft van hem als Antitrinitarius eene korte levensbeschrijving en verklaart: in hoc (Auslegung der heiml. Offenbarung) haud obscura reperiuntur testimonia, quod auctor summo jure inter Anabaptistas Antitrinitarios huius aetatis sit collocandus: quamvis non satis determinate et distincte pro more sectae mentem homo simplex et rudis explicet. — In navolging van Bock noemt ook Trechsel a w. I p. 34 hem onder de Antitrinitarii; hij weet echter niet veel meer van hem dan dat „doketische und pelagianische Elemente, beschränkter Rationalismus und ebenso beschränkter Supranaturalismus mit Schwärmerei verbunden sich bei ihm auf merkwürdige Weise gekreutzt zu haben scheinen. „Schwenckfeldt daarentegen verzekerde, dat Hofmann juist door zijne eigenaardige opvatting der menschwording van Christus de godheid des Heilands nog meer zocht te vereeren cf. Bijl. II. Brief aan Leo Judae 1533.

[2] M. H. Brief aan de Rom 1: 8.

[3] M. H. Auslegung der heiml. Offenb. I: 4. 8. XI: 16 Rom. VI: 3 Rom. VIII: 1. Bij de verkl. van Rom. IX: 5 noemt hij Christus den waarachtigen God.

minder waarde aan deze plechtigheid hechtten, over het algemeen vond zijne zienswijze ingang.

De grootste verspreiding van al hetgeen Hofmann leerde heeft zeker zijne eigenaardige opvatting van de menschwording van Christus gevonden. Tientallen jaren later, toen zijne andere woorden en geschriften bijna vergeten waren, werd deze leer op denzelfden grond en met dezelfde bewijzen verdedigd, ook door mannen, die met verontwaardiging de beschuldiging zouden afgewezen hebben, dat zij dit denkbeeld van Hofmann hadden overgenomen. Dit leerstuk, waarin hij het fundament des geloofs en der zaligheid gelegen achtte, kan ongeveer aldus omschreven worden: Christus Jezus „het pure ende eeuwige woord Gods" heeft bij zijne menschwording niet van Maria een menschelijk lichaam aangenomen, maar is uit zich zelven vleesch geworden, opdat hij de zonde der wereld met zijn onschuldig bloed betalen en de menschen zou kunnen verlossen. Indien Christus zijn vleesch aan Maria ontleend had, zou hij niet voor de menschen hebben kunnen lijden, want dan zou het vleesch d. w. z. het zondige sterfelijke vleesch voor ons geleden hebben. Hij, het uitvloeisel uit den Vader, is in de maagd Maria ontvangen van den h. Geest. In geen enkele plaats der Schrift staat: Het woord nam vleesch aan, integendeel, de engel zeide tot Maria, dat het heilige, hetwelk uit haar geboren zou worden, Gods zoon zou wezen, omdat de kracht des Allerhoogsten haar overschaduwd had. Maken sommigen de tegenwerping, dat zij niet begrijpen kunnen hoe Gods onzienlijk Woord een tastbaar lichaam geworden is, dan wijst Hofmann op de parel, waarmede Christus het koninkrijk der Hemelen vergeleken heeft. Zulk een „fijn perlin" is niets anders dan hemeldauw, die naar Plinius beschrijving in een schelp gevallen en daar tot een harden steen geworden is, zonder iets van de natuur der schelp aantenemen. „Also is effen een „beeld gestelt op dat eeuwige Woort, welck een warachtig

„hemelsdou was, wt Godes mond, onsienlic ende ooc onbe-
„gripelic, mer door den heyligen geest in die wilde mosschel
„der joncfrouw Maria viel en in haer een gripelic, sichtelic,
„vleeschelic woort ende geestelic perlin wert sonder alle aan-
„nemen, gelijk dan in de paarle is afgebeeld."

Een ander beeld vindt hij in het „manna," dat ook oorspronkelijk hemeldauw was, vóór zonsopgang op de aarde viel en onder het nederdalen tot harde korrels werd. Zoodra de zon op dit manna scheen, smolt het en werd weder hemeldauw. Een derde beeld van het eeuwige woord is het kristal. „Ghelyc nu dyeselfde haer selven baert, van water door den colden noorden wint, Eccl. XLIV, alsoo is ook dit eenige woort Godes een gripelic water geworden door den wint gotliches gheestes, een gheesteliche cristalle, vloeyent van den troon ende stoel Godes allen cranken dorstighen sielen tot een ghenadendrank des eewighen levens. Apoc. XXII. Jezus zelf heeft betuigd Joh. VI dat zijn lichaam uit den hemel en niet van de aarde was, en ook Paulus noemt Hem 1 Cor. XV den tweeden Adam uit den hemel. De zoon des menschen zal heengaan naar de plaats, waar hij te voren was dat is volgens Joh. 1 bij God. Christus is niet, zooals dwaalleeraars verkondigen, half aardsch half hemelsch „mer met vleesch, been ende bloet die waerachtige „God ende dat eeuwige leven aller menschen." [1]

Hofmann beseft, dat deze leer een steen des aanstoots voor zijne tijdgenooten zou wezen, hij laat zich daarom de tegenwerping maken: „Ey daer heeft niemant van der Apostelen tyt af also ghescreven." „Lieve," is zijn antwoord, [2] „daer leyt niet aen, want God ghetuycht door sinen propheet, dat na den doot syns soons 99 jaer die waerheit toegedect si gheworden,

---

[1] Deze uitspraken zijn te vinden in M. H. Ordinantie p. 26 en Brief aan de Rom. I: 3.

[2] M. H. Brief aan de Romeinen IX 33.

so ghetuyght ooc de heylige Johannes, dat sine eyghen jungeren al sulcke Antichristische leeringhe tot sinen tyt uitvoerden. Daerom gheltet niet op personen te zien, mer alleen op Gods woort. So salt ooc seker zyn, dat alle apostolische sentboden ghenen anderen fundamentsteen brengen sullen dan den fundamentsteen in al sulcke bekennisse. Ende also die sulcker getuychenissen niet geloven werden, die mogen niet litmaten Christi syn ooc niet saligh noch gerecht noch kinder Gods, ofsi al een engelsch leven leydden, mer de toorn Gods ende die onghenade sal over haer bliven. Joh. V. III.

Hoe kwam Hofmann aan deze leer, die de menschen moesten aannemen om zalig te kunnen worden? In Lijfland, Zweden en Holstein heeft hij haar nog niet gepredikt, het eerst is hij daarmede in Straatsburg opgetreden en wel in 1530, toen hij aan het einde zijner „Auslegung der heimlichen Offenbarung" bij de verklaring van XXII: 16 „Ik ben de wortel uit het geslacht Davids" zijne denkbeelden over de menschwording van Christus nader omschreef. In Straatsburg moet hij derhalve, òf zelfstandig tot deze overtuiging gekomen zijn, òf haar van den een of ander hebben overgenomen. Sinds drie eeuwen neemt men aan, dat hij tot deze eigenaardige opvatting is gekomen door misverstand van hetgeen Caspar von Schwenckfeldt aangaande het vergoddelijkte vleesch van Christus leerde,[1] waarschijnlijk vooral omdat Schwenckfeldt zelf beweerde, dat hij zijne dwalingen aan hem had ontleend.[2] Hofmann evenwel ontkent dit ten sterkste en beweert reeds sinds 1529 de leer van dezen Silesischen

---

[1] Reeds Bullinger schreef 3 Jan. 1534 aan Vadianus: Hofmanni dogmata de carne Christi coelitus delata primus (Schwenckfeldt) invenit. Zoo oordeelde ook L. Ranke, Deutsche Gesch. in Zeitalter der Reform. III p. 400. Cornelius a. w. II p. 94. Cunitz Herzog R. E. 2d. VI p. 214.

[2] Schwenckfeldt schrijft: sie (S. Frank en M. Hofmann) haben beide ire irrung aus unserer Wahrheit wie die Spinne das Gifft aus einer edlen blume gesogen Ep. I p. 292.

edelman bestreden te hebben.[1] Er bestaat dan ook werkelijk groot onderscheid tusschen hetgeen beide mannen leerden. Op grond van persoonlijke ervaring van Christus nabijheid aanschouwde de tot mystiek geneigde Schwenckfeldt Christus in den glans zijner heerlijkheid. Oorspronkelijk, zoolang Jezus op aarde leefde, had hij twee verschillende naturen gehad, hoewel deze reeds toen tot een persoonlijke eenheid waren verbonden; maar na zijne verhooging en verheerlijking was zijn vleesch vergoddelijkt. Christus is voor hem de boven alle perken der eindigheid verhevene menschenzoon, maar ook de machtige hemelkoning, die van den troon zijner heerlijkheid zijn rijk beheerscht. Alle genadewerkingen in de harten der geloovigen, bekeering, wedergeboorte, heiligmaking komen van Hem, die tot zijne heerlijkheid is ingegaan. Christus is het, die in den mensch de zekerheid van schuldvergeving werkt en zijnen geest uitgiet in de geloovigen. Bij voorkeur noemt hij Hem den regeerenden genadekoning.[2]

Ook hij sprak van het goddelijk vleesch van Christus maar toch in geheel anderen zin dan Hofmann. Bij hem was alleen sprake van Christus na zijne verhooging, bij Hofmann daarentegen van Christus, toen Hij nog op aarde leefde. Hofmanns leer werd dan ook hevig bestreden door Schwenckfeldt, die met Ambrosius geloofde, dat het vleesch van Christus een nieuw vleesch was, uit een reine uitverkoren maagd op een nieuwe vreemde wijze ontvangen en geboren en uit hare substantie genomen,[3] en aan Hofmann verweet, eerst geleerd te hebben, dat

---

[1] Vergicht-Memorial 29 Mei 1533 Niedners Zeitsch. 1860 p. 71.

[2] Schwenckfeldt Epist I p. 580. H. W. Erbkam a. w. p. 444 cf. Schwenckfeldts werkje: Dasz wir darmit nicht Hofmännisch sein ob wir gleich das Fleisch Christi ein götlich ursprung geben.

[3] Schwenckfeldt Ep I: 593. Uitdrukkelijk zegt hij aldaar: Christus hat ein newe heylige menschliche Natur nicht vom himmel herab sondern aus Maria der Junckfrowen.

Christus zijn lichaam uit den hemel medegebracht had en later, dat Christus uit zich zelven, zonder iets van Maria aantenemen, vleesch was geworden. Daarbij verdedigde hij echter Hofmann tegen de beschuldiging, dat hij de ketterijen der Valentianen, Marcioniten of Manicheeërs zou hebben herhaald; deze hadden wel iets dergelijks maar toch iets anders dan Hofmann geleerd. [1] Tegenover Hofmanns gedurig beroep op Joh. I: 14 schreef hij: Ik belijd ook te gelooven, dat het Woord vleesch is geworden, maar ik verklaar dit naar de uitlegging van Paulus Gal. IV, waar hij Christus noemt „geworden uit eene vrouw" en in deze opvatting word ik versterkt door Phil. II: 6, waar Paulus zegt, dat Christus, die in de gestaltenis Gods was, de gestaltenis eens dienstknechts heeft aangenomen, natuurlijk door zijne geboorte uit eene vrouw: Hij is het sinds eeuwen beloofde vrouwenzaad. [2]

Door de voortdurende bestrijding van elkanders meeningen werd gelukkig de wederkeerige waardeering niet buitengesloten [3]. Toch acht ik het niet waarschijnlijk, dat de zienswijze van den een slechts op misverstand van den ander berusten zou, te minder daar er in die dagen in Straatsburg een man leefde, die reeds in 1525 denkbeelden omtrent de menschwording van Christus verkondigd had, die groote overeenkomst hebben met hetgeen Hofmann predikte.

Deze man is Clemens Ziegler, van wien Capito de gunstige getuigenis aflegt: Dat hij een man uit het volk, die voor een gering dagloon bij de boeren (die Gärtner) werkte, groote gaven

---

[1] Schwenckfeldt Ep. I: 606, 607.

[2] Schwenckfeldt Ep. I: 608.

[3] Schwenckfeldt sprak later met welwillend medelijden van den „armen gesellen, der niemant hat, der ihn schütze", brief aan Leo Judae 1533. Bijl. II. Hofmann oordeelde in dienzelfden tijd: Schwenckfeldt sei sonst ein frommer und ehrbarer Mann, aber in diesem Stück irr er sehr. Vergicht-Memorial 29 Mei 1533. (Niedners Zeitschrift 1860 p. 71).

bezat, en vooral de kunst verstond, om zonder voorbereiding over het evangelie te improviseeren [1]. Hij heeft door zijne mondelinge prediking en zijne geschriften grooten invloed geoefend op de Straatsburgsche burgerij, en behoorde tot de ontevredenen, voor wie het werk der Hervorming te langzaam ging. Toen in 1524 in den Elzas oproer ontstond, begaf hij zich tot de oproerige boeren te Rosheim en bracht hen door zijne prediking over het woord: „alle plant, die mijn Hemelsche Vader niet geplant heeft, moet uitgeroeid worden, „tot dweepachtige woede tegen priesters en monniken. [2] Later werd hij predikant bij het gild der warmoezeniers te Straatsburg en wist hunne liefde spoedig te winnen. Een sprekend bewijs van zijne christelijke gezindheid gaf hij in 1531 bij het woeden der pest in het naburig Ruprechtsau: de Straatsburgsche predikanten bleven in de stad, maar hij ging er heen, om de armen en kranken te vertroosten en op het verzoenend lijden van Christus te wijzen, die voor allen gestorven was. [3] Krachtig ijverde hij tegen het leerstuk der verkiezing; niet alleen schreef hij later een boekje: „von der seligkeit aller Menschenseelen“ maar predikte waar hij kon, dat allen tot zaligheid waren bestemd; de blijde boodschap, die ons door Christus gebracht is, geloofde hij, kan niemand ten verderve zijn. [4] De geheele omkeer in Hofmanns beschouwing van verkiezing en algemeene zaligheid sinds zijne komst te Straatsburg meen ik vooral aan zijnen omgang met Clemens Ziegler te moeten toeschrijven. Hij is, naar het mij voorkomt, ook de man geweest, die door zijne opvatting van de menschwording van Christus Hofmann aanleiding gegeven heeft om over deze

---

[1] Capito aan Blaurer 17 Dec. 1524 Baum, Capito und Butzer 1860 p. 281.

[2] Roehrich a. w. I p. 284.

[3] Vergichtbuch 1532 in Niedner's Zeitschrift 1860 p. 58.

[4] Acta Synodi 11 Juni 1533 in Niedner's Zeitschrift 1860 p. 65.

leer verder natedenken. Ik heb tot mijn spijt het geschrift niet machtig kunnen worden, dat waarschijnlijk het meeste licht zal verspreiden over Zieglers opvatting van Christus vleesch. Uiterst moeilijk te verkrijgen zijn de exemplaren van het boekje: Von der vermehelung Marie und Joseph's, darzu von der unverruckten Juncfrawschafft Marie vor, in und nach der Geburt. Schrifftlich angezeygt durch Clemens Ziegler, gartner zu Strassburg 1524. [1]

Maar ook uit een ander geschrift van hem kan ik mijne bewering staven: „Ain fast schön büchlin, in welchem jederman findet ein heller und clarer verstandt von dem leib und blut Christi, in welchem verstandt ein yeder gesettiget wirt und einer ruwigen conscientz bewart mit gottlicher Schrifft durch Clemens Ziegler, gartner zu Strassburg 1525;" luidt de titel van het boekje, waarin wij lezen: „Wan die clarheit des ersten leibs nit wer gewesen in dem anderen leib Christi, welchen er hat angenommen in dem leib der juncfrawen Marie, so wer der fleischlich leib Christi tödtlich gewesen und wer nitt aufferstanden, aber der erst leib mitt seiner clarheit, der ist die gemeinschaft des fleischlichen leibes gewesen, denn der erst leib is das ewig wort . . . ." Eenige bladzijden later laat hij Christus zeggen: „Alle wunder, die ich thue, die werden nur auszerhalben angesehen, aber der innerlich leib in meinem fleischlichen leib wirt nitt erkant, aber, wieweil mein leib nach der menschheid nun sol und wirt sitzen zu der rechten meines himmlischen Vatters, so nempt in hyn das ist mein leib, den ich nit an mich genommen hab, sunder ich hab in gehabt von ewigkeit zu ewigkeit." [2] De nadere ontwikkeling der hier bedoelde leer zal wel het eigen werk van Hofmann zijn geweest.

[1] Volgens Weller, Deutsche Literatur im ersten Viertel des 16ten Jahrh. Nördlingen 1864 moet het boekje in Dresden en München te vinden zijn.

[2] D. II en D. III b.

HOOFDSTUK IV.

Melchior Hofmann, de getuige van den jongsten dag en de gemeente der Bondgenooten.

---

§ 1 Onder de Bondgenooten in Oost-Friesland.

Na het raadsbesluit van 23 April 1530 besloot Hofmann weder naar Oost-Friesland te gaan, waarschijnlijk wel op raad van Carlstadt, die omstreeks Maart [1] van daar naar Straatsburg gekomen, en door de predikanten, vooral door Capito

---

Bronnen: De bronnen van III §. 1 en voorts D. Gerdes Historia reformat. III. 1749. J. A. Starck Geschichte der Taufe und Taufgesinnten 1789. J. Hast Geschichte der Wiedertäufer 1836. — Gründlicker warhafftiger Bericht van der Euangelischen Reformation der christlichen kercken tho Embden und in Ost-Frieszlandt durch de samptliche Dener Christi und ordentlichen prediger des Hilligen Euangelions darsülvest. Bremen 1594. J. F. Bertram Ost-Friesische Reformation und Kirchen gesch. 1738. A. Meshovius Historiae anabaptisticae lib. VII 1617. J. H. Ottii Annales anabaptistici 1672. Obbe Filipsz Bekentenisse enz. 1584. S. Blaupot ten Cate Gesch. der Doopsgez. in Gron. Overijss. en Oost-Fr. 1842.

[1] Zwingli aan Oecolampadius 12 Maart 1530: Mihi magis videtur ut (Carolstadius) Argentorati maneat. Zwingli Op. VIII: 413.

vriendelijk was ontvangen, maar na eenige maanden de stad weder moest verlaten. [1]

In Oost-Friesland was intusschen de stand der godsdienstige partijen geheel veranderd sedert Hofmann in 1529 het land verliet. Was men toen nog in afwachting van de komst der predikanten uit Bremen, eenige maanden later [2] werden Pelt en Tieman door de Lutherschen met blijdschap begroet. Tieman had te Emden aanvankelijk vele toehoorders. Bij de drie eerste predikbeurten bleef alles rustig, maar toen hij in zijn vierde preek zonder omwegen de Luthersche Avondmaalsleer verdedigde, ontstond er een oorverdoovend rumoer in de kerk; van alle zijden hoorde men den kreet: „slaat den vleescheter dood!“ De prediker werd van den kansel gesleurd en had het alleen aan de tusschenkomst van het grafelijk dienstpersoneel te danken, dat hij niet mishandeld werd. [3]

In andere steden hadden wel niet zulke ergerlijke tooneelen plaats, maar de prediking der Lutherschen vond er toch evenmin goedkeuring. Pelt en Tieman werden alleen door den vorst en eenige weinige predikanten gesteund. Daar het dispuut, waarvoor zij gekomen waren, niet gehouden werd, keerden zij tegen het einde des jaars weder naar Bremen terug, evenwel niet zonder aan den graaf eene kerkorde voor Oost-Friesland

---

[1] Strassburger Rathsprotokolle Mont. post Jubilate 1530. Cornelius a. w. II 276, 20 Mei was Carlstadt reeds bij Oecolampadius te Bazel gekomen met aanbevelingsbrieven van Butzer en Capito Zwingli Op. VIII 451.

[2] C. A. Cornelius Antheil Ost-Frieslands p. 26, toont aan, dat hunne komst waarschijnlijk tusschen einde Juni en einde September is te stellen.

[3] Volgens Hamelmann Opera Genealog-Hist. pag. 827 moet M. Rinck bij deze gebeurtenis eene belangrijke rol gespeeld hebben. Daar hij echter de eenige is, die dit verhaalt, en zijne voorstelling van dit tijdvak vol anachronismen en onjuistheden is (gelijk b. v. blijkt uit zijne mededeelingen omtrent Carlstadt, die door de brieven van Zwingli en Oecolampadius gelogenstraft worden) komt mij dit bericht zeer verdacht voor cf. Bijl. I.

overhandigd te hebben, die geheel op Luthersche leest geschoeid alleen de avondmaalskwestie onbeslist had gelaten, zooals dit op het twistgesprek te Marburg bepaald was. Graaf Enno onderteekende 12 Dec. 1529 een edict, waarbij deze kerkorde werd ingevoerd, maar vooralsnog bleef de toestand geheel dezelfde. Luther en Bugenhagen lieten vervolgens den graaf evenmin met rust als de beide predikanten uit Bremen; onophoudelijk werd hij aangespoord, om tegen de Sacramentisten op te treden. Eindelijk gaf hij daaraan gehoor en riep alle predikanten van Oost-Friesland tegen 15 Jan. 1530 naar Emden. Daar werd de nieuwe kerkorde aan allen opgedrongen; op de tegenwerpingen der predikanten werd geen acht geslagen, wie zich niet onderwierp werd zooals Johannes Oldenguil in de gevangenis geworpen of zooals een vijftal anderen, uit het land verbannen.[1] Tevens werd aan Carlstadt het verder verblijf in Oost-Friesland ontzegd.

Een tijd lang voerden de Luthersche predikanten heerschappij over de Oost-Friesche kerk, maar weldra verkregen Aportanus en Ulrich von Dornum, de vereerders van Zwingli, weder invloed op den wispelturigen vorst. Op verzoek van Zwingli[2] schreef de landgraaf van Hessen een brief aan Enno en de predikanten van Straatsburg deden hetzelfde. Door een en ander werd Enno tot andere gedachten gebracht, zoodat reeds op 23 Mei 1530 Ulrich von Dornum naar Straatsburg kon berichten, dat de graaf Zwingli's volgelingen weder genegen was.[3] De nog onlangs vervolgde Sacramentisten kwamen spoedig weder in Oost-Friesland tot macht en zij behielden haar jaren lang. In Ulrich von Dornum hadden zij een moedigen pleitbezorger, in wien ook de graaf vertrouwen stelde, zoodat hij aan hem de leiding van alle kerkelijke aangele-

[1] Graaf Enno aan den landgraaf Filips van Hessen. 25 Maart 1530 bij Cornelius Antheil Ostfr. p. 59.

[2] Zwingli Opera VIII p. 669.

[3] Zwingli Op. VIII 668 aanteekening.

genheden overliet, toen hij door wisselende oorlogskansen geheel in beslag werd genomen. Met weemoed klaagde Luther: „In „Friesland heerscht open en vrij de trouweloosheid der Sacra„mentisten. De graaf, die tot nu toe moedig tegenstand gebo„den heeft, laat thans ieder prediken, wat hij wil." [1]

Juist een dergelijke toestand was voor Melchior Hofmann zeer gewenscht. Wanneer het nu maar bekend was, wanneer hij te Emden gekomen en hoe hij daar ontvangen is, maar de geschiedschrijvers dier dagen zwijgen daarover. Trouwens zij hebben, bij het te boek stellen van de lotgevallen der Wederdoopers, doorgaans niet met nauwgezetten ernst onderzocht, wat er werkelijk gebeurd was noch ook die gebeurtenissen in chronologische volgorde medegedeeld. Bovendien is het ontstaan der Hervorming in Oost-Friesland een twistappel geworden voor de Luthersche en de Gereformeerde schrijvers. Van beide zijden wordt met hartstochtelijkheid de stelling verdedigd, dat het land oorspronkelijk hunne belijdenis had aangenomen. Naarmate nu deze schrijvers ingenomen zijn òf met de Luthersche òf met de Zwingliaansche predikanten, kennen zij een grootere of geringere uitbreiding aan de prediking van Hofmann toe. Wij zullen pogen uit de berichten, die ons het meest geloofwaardig voorkomen Hofmanns levensgeschiedenis te vervolgen. [2]

---

[1] Luther aan Linck 15 Jan. 1531. de Wette L. B. IV: 212.

[2] De Luthersche geschiedschrijvers schilderen een somber tafereel van den godsdienstigen toestand van Oost-Friesland na het vertrek van Tieman en Pelt. Naar hunne voorstelling verkregen toen de ketters heerschappij over de kerk en had Hofmann een machtigen invloed te Emden. Volgens het: Gegenbericht der rechtgläubigen predikanten 1593, H. Hamelmann Historia recens nati in Westphalia Evangelii, J. F. Bertram Summarische Erzählung der ostfriesischen Reformationsgeschichte 1730, en diens „Ostfriesische Reformations- und Kirchen-geschichte, heeft Hofmann niet alleen het volk, maar ook een groot gedeelte der predikanten aan zijne zijde gebracht en openlijk in de kerk te Emden gepredikt. Deze berichten worden grootendeels tegengesproken door Gereformeerde geschiedschrijvers. In „Gründtlicker und

Hofmann moet uit Straatsburg rechtstreeks naar Oost-Friesland zijn gegaan; op 1 Juni 1530 althans weet Luther reeds een en ander omtrent de „fanaticas speculationes“ van den vroegeren Lijflandschen profeet in Oost-Friesland en acht het daarom noodig, de predikanten van Bremen, die nog in voortdurende betrekking met graaf Enno stonden, voor den bontwerker te waarschuwen. Zij moesten niet met hem omgaan (vitate eum) want door zijne dweepzucht werd het rijk van Christus niet uitgebreid. Had Luther vermoed, dat Hofmann zich bij de Wederdoopers had aangesloten, zeker zou hij een sterkere uitdrukking gekozen hebben dan: „non laudo eum Melchiorem cum sua figura.“ [1]

Bij zijne komst in Oost-Friesland zal Hofmann waarschijnlijk eerst zijne vroegere vrienden opgezocht hebben, en wel 't eerst Ulrich von Dornum, aan wien hij nog onlangs twee

---

warhaftiger Bericht der Euangelischen predikanten tho Embden,“ de geschiedkundige werken van Beninga, Ubbo Emmius, Harkenroth en Meiners wordt aan Hofmanns werkzaamheid vrij wat beperkter invloed toegekend. M. i. verdienen de berichten van laatstgenoemden verre de voorkeur boven die der Lutherschen. De hoop, dat eens uit de Oost-Friesche archieven een meer geloofwaardig verhaal der gebeurtenissen in 1530—1533 samengesteld zal kunnen worden, mag wel zeer gering genoemd worden, daar mij door Dr. J. P. Müller te Emden medegedeeld werd, dat in het stedelijk archief te Emden evenmin als in het provinciaal archief te Aurich eenig document aanwezig is, waarin de naam van Melchior Hofmann genoemd wordt. Ook het archief der Gereformeerde gemeente te Emden bevat niets over hem. De Doopsgezinde gemeente aldaar bezit niet eens een archief.

[1] Luther aan Zelst 1 Juni 1530. cf. Bijl II. Luther zegt in dien brief wel niet uitdrukkelijk, dat hij weet, dat Melchior in Oost-Friesland is, maar waarom zou hij anders onmiddellijk na het vermelden van graaf Enno over den bontwerker spreken? Ware Hoffmann in Bremen geweest, Luther zou daarover wel aan Jacobus Praepositus geschreven hebben. de Wette L. B. IV p. 28. Toch had Hofmann in later jaren ook in Bremen volgelingen cf. Butzer. Quid de baptismate infantium sit sentiendum 1533.

zijner geschriften had opgedragen. Daarna ging hij naar Emden. Mocht zijne prediking van de wederkomst des Heeren bij dezen of genen tegenspraak vinden, niemand hield hem toen nog voor een Wederdooper [1]. Een geopend oor vond hij ook hier niet bij de aanzienlijken, maar even als in Straatsburg bij eenvoudige ernstige gemoederen, die zich van de predikanten hadden afgekeerd, omdat deze den kansel menigmaal misbruikten, om er den strijd over godgeleerde twistpunten ter sprake te brengen. Deze stillen in den lande hadden in hunne afzondering slechts de H. Schrift tot leermeesteres; zonder predikant of plaats van bijeenkomst zochten zij in eenvoudigheid God te dienen en in kinderlijke vroomheid het Verbond des Heeren te onderhouden. Zij waren overtuigd naar den wil des Heeren te handelen, wanneer zij elke aanraking met de ongeloovige wereld vermeden en onder elkander liefde betoonden. Aan de ijdelheden der aarde hing hun hart niet meer, sommigen legden zelfs alle sieraden af, zoodat graaf Enno met het oog op hen het bevel uitvaardigde: „Wij willen, dat alle onze onderdanen eer kinder na der olden freschen wyze mit kledinge und zulver siere." [2] Voordurend groeide hun getal aan, vooral door vluchtelingen uit Noord-Nederland, waar telkens de plakkaten vernieuwd werden tegen hen, die het sacrament des altaars verachtten, Maria niet vereerden, of met het vergif der Wederdoopers besmet waren. Hadden sommigen in Oost-Friesland reeds lang gemoedsbezwaren tegen den kinderdoop gehad, eerst in 1528 werd hun aantal zoo groot, dat de naam Wederdoopers in gebruik kwam en een Friesch geschiedschrijver verklaren kon: daer heft sich

---

[1] In „Gründtlicker warhafftiger Bericht 1594 p. 92" berichten de Emdensche predikanten: „Denn de olden so noch im levende und der dingen wetenschop hebben, betugen dat he sick am anfange nicht alse een wedderdöper gestellet."

[2] Edict van 12 Dec. 1529 Meiners a. w. I p. 590.

de secte der Wederdoopers eerstmael in het jar 1528 getoget und vorgedaen.“ [1]

De vervolgden, die na velerlei omzwervingen eindelijk in Oost-Friesland eene veilige schuilplaats hadden gevonden, waren steeds in vreeze ook van daar te worden verdreven. In de dagen toch, toen de graaf onder Luthers invloed stond, had hij tegen hen een plakkaat uitgevaardigd; bij verordening van 19 Jan. 1530 was hun bekend gemaakt, dat ze van al het hunne zouden worden beroofd, ja dat zelfs hun leven bedreigd werd, wanneer ze niet vóór de Vasten het land hadden verlaten. Gelukkig voor hen, dat de overheid dit edict niet met gestrengheid handhaafde. Al was er wellicht onder de vijf mannen, die in Jan. 1530 verbannen werden, ook een enkele Wederdooper, de meesten bleven ongemoeid in het land, uitziende naar eene betere toekomst.

Voor hen werd Hofmann een zoon der vertroosting. Welk heerlijk licht begon in hunne duisternis te verrijzen, toen hij verkondigde, dat zij leefden in de laatste dagen, en de wederherstelling aller dingen nabij was; dat reeds de tijd van het laatste predikambt was begonnen; dat eerst nog de toorn des Heeren geopenbaard moest worden over de aarde, en dan de Heer der heerlijkheid zou komen op de wolken des hemels, gelijk Hij het door zijne profeten had voorspeld. Een nieuwe wereld werd hun ontsloten door dien vreemdeling, die in hun eigen taal met heilige bezieling predikte,

---

[1] E. Beninga Hist. van Oost-Friesland in Matthaei Analecta V p. 629. J. G. de Hoop Scheffer a. w. p. 617. heeft reeds gewezen op de getuigenis van Schotanus (Gesch. van Frieslandt p. 638) dat in 1529 de Wederdopersche secte in Oost-Friesland begon in te kruypen. cf. pag. 642: de sware vervolginghen in Nederlandt deden de Gereformeerde nae Oost-Frieslant vluchten, 't welck nu al eenige jaren geduyrt hadde. Onder de vluchtige waren oock Doopsgesinde, die haer schurftheijt andere lichsinnige menschen aanwreven.

en wiens geheele persoonlijkheid getuigde, dat hij een heilige roeping meende te vervullen. Hofmann predikte met de hartstochtelijkheid van een profeet, die juist om zijne profetieën bespotting en vervolging had moeten dulden. Was het vreemd, dat zij werden medegesleept door zijne vurige welsprekendheid? Hofmann wees hen telkens op de beide getuigen, die de wereld zouden voorbereiden op Christus komst: Niemand, zoo leerde hij, kan het ware predikambt met een oprecht hart bekleeden, dan die door het bloed van Christus vrijgekocht, door God is getrokken, geleid en gezonden.[1] Was het vreemd, dat zij hem weldra hielden voor een dier beide getuigen, voor den Elia der wederkomst? dat ze zich geloovig bij hem aansloten en de eerste gemeente vormden van hen, die de komst des Heeren verbeidden?[2]

Hofmann schijnt zich hiertegen niet te hebben verzet. Tot nu toe had hij de komst der twee getuigen alleen aangekondigd, zonder zich zelven voor een der beiden te houden. Eerst nu anderen hem als Elia vereerden, begon hij het ook te gelooven. In zijne vroegere geschriften had hij zich een „getuige des Allerhoogsten," genoemd, dien titel bleef hij zich toekennen, maar zijne overtuiging werd steeds grooter, dat hij Elia was, totdat hij ten laatste eischte, dat vriend en vijand hem daarvoor houden zouden.[3]

---

[1] M. H. Auslegung der heiml. Offenb. ad XIV: 3.

[2] Ad hos igitur Melch. Hofmannus veniens et vocationem divinam ac vim impulsumque spiritus mirifice jactans velut apostolus aliquis cupide exceptus est," — verhaalt Ubbo Emmius, die voor 't overige niet recht op de hoogte is van het leven van Hofmann en b. v. niets weet van zijn vroeger leven en hem naar Oost-Friesland laat gaan op het gerucht, dat ook daar het licht der Hervorming verrezen was. Emmius, Rerum Frisicarum Historia pag. 860.

[3] Vergichtbuch 9 Sept. 1534. Man soll wissen, dasz man den propheten Heliam, der vor den jüngsten tag hergehen soll an ihm hab. Gott hat ihn geschickt. Er sei der letzt. Gott werd keinen mehr schicken. Niedners Zeitschrift für hist. Theol. 1860 p. 77.

't Kan zijn dat tot deze gemeente sommigen zijn toegetreden, die in andere landen den tweeden doop hadden ontvangen: in Oost-Friesland zelf was de doop nog niet aan bejaarden toegediend. Dit werd anders in 1530 gedurende Hofmanns prediking in Emden. Door hem werd de doop der volwassenen als kenmerk der geloovigen ingevoerd.[1] Toch mogen wij niet toegeven aan de dwaling, dat deze gemeente in Emden eene gemeente van Wederdoopers geweest is, zooals deze in Zwitserland in menigte werden gevonden. Levenslang heeft Hofmann tegen dien naam van Wederdooper geprotesteerd, niet op grond dat ze eigenlijk geen Wederdoopers waren, daar de kinderdoop door hen niet als Doop werd erkend, maar juist omdat hij die zoogenaamde Wederdoopers niet voor zijne geestverwanten hield.[2] De Zwitsersche Wederdoopers, die in Straatsburg Reublin en Kautz, later Marbeck tot leeraars hadden, hebben Hofmann steeds bestreden.[3]

Neen, de gemeente in Emden was eene gemeente van „waarachtige discipelen des ewigen woord Gods," die met elkander de wederkomst des Heeren verwachtten en daarom toetraden tot het heilige verbond, dat de Kerk zou vervangen en de verwezenlijking van het Godsrijk op aarde ten doel had. Het bondsteeken, waardoor zij in die gemeenschap werden opgenomen, was de Doop. Bondgenooten was daarom de naam, waarmede

---

[1] Omstreeks 10 Dec. 1530 werd o. a. Sicke Frericx, die later in Leeuwarden den marteldood onderging, te Emden gedoopt. de Hoop Scheffer a. w. p. 621.

[2] In het vervolg gebruiken wij daarom steeds den naam „Wederdoopers" voor de Zwitsersche doopers, en dien van Bondgenooten voor Hofmanns volgelingen.

[3] Ik heb geen bewijzen kunnen vinden voor de bewering, dat de Straatsburgsche of Zwitsersche Wederdoopers Hofmann te Emden wegens zijne chiliastische profetieën hebben uitgebannen, trouwens dit kon ook niet, omdat hij voor zijne komst in Emden geen Wederdooper was. Onverklaarbaar is het mij, waarop de Doopsgez. leeraar P. Beets te Almeloo zich zou hebben kunnen beroepen, toen hij 29 Jan. 1765 aan zijn ambtgenoot H.

zij zich zelven het liefst noemden, al bleven hunne vijanden voortgaan, hun den naam van Wederdoopers of Anabaptisten [1] en later van Melchiorieten [2] te geven.

De H. Schrift was het fundament waarop deze gemeente was gebouwd. Van diepen eerbied voor die Schrift getuigt Hofmanns woord: „Daeromme vermaen ik alle liefhebbers der Waerheyt, „dat sy haer niet in hooghe Argumenten begheven, die haer „te swaer syn, maer haer allen houden aen den slechten woorde „Gods in alder eenvuldicheyt ende niet vele over woorden „twisten ende strijden uyt Gods woord yewers een stuck „smeethen, datselve met onverstant staende houden ende „alle andere woorden die daer teghens zijn lighenstraffen „ende voer Dwalinghe ende Loghen schelden ende also de „Apostelen ende Propheten mitsgaders den Heyligen Geest Gods

---

van Gelder te Ouddorp schreef: „Ik heb aan Krohn beloofd, hem te bewijzen, dat Hofmann, toen hij tot dweperij verviel, door leeraars der Doopsgezinden uit Duitschland, die om hem optezoeken naar Nederland (Emden misschien) gezonden werden, in den ban is gedaan, 't geen Krohn betuigde dat hem zeer aangenaam zou zijn, zoo ik zulks met goede bewijzen kon staven." Met S. Blaupot ten Cate (Gesch. der Doopsgez. in Gron. Overijssel en O.-Friesland I p. 41) betreur ik het, dat Beets dit bewijs niet heeft geleverd. Hij zal het toch wel niet hebben willen vinden in de dubbelzinnige uitdrukking van Karel van Gent, die, na de herroeping van Denck te hebben verhaald, aldus voortgaat: „Voorts soo is oock onder dezen volcke in Hoogh Duytschland gewest Melcher Hofman alsmede geleert ende welbespraect. Deze verliet insgelycks de broederschap aldaar in Duytschland." Beginsel en Voortgang p. 6.

[1] De Hoop Scheffer a. w. p. 592, 613. De archieven leeren ons, dat alle Wederdoopers, die na 1530 in de Nederlanden gevangen genomen en gevonnisd werden, aanhangers van Melchior Hofmann waren. Cornelius a. w. II: 218. Terecht heeft L. Keller (in Westdeutsche Zeitschrift f. Gesch. u. Kunst I IV 430) op de verwarring gewezen, die men bevordert, door Hofmanns volgelingen eenvoudig Wederdoopers te noemen.

[2] De naam Melchiorieten komt het eerst voor in de Instructie van het Hof van Holland aan Koningin Maria van 17 Febr. 1534 medegedeeld door Cornelius a. w. II p. 385.

„tot loghenaren maeken." Tegelijk echter predikte hij dat, „de Schrift niet allemans dink en is, datter gewonden snoeren ende toomen in waren" en alleen zij die den „Slotel Davids" hadden ontvangen, alleen „de waerachtighe apostolische Heroulden, die gecloofde clauwen ende hoornen draeghen, sulke knoopen ontdoen konden" [1] m. a. w. alléén de geestelijke uitlegging der Schrift mocht in de gemeente gehoord worden.

Door deze geestelijke uitlegging der Schrift evenzeer als door zijne bezielende prediking en krachtig aandringen op bekeering der harten bracht hij de gemeente der Bondgenooten tot snellen bloei. Van alle zijden stroomden heilbegeerigen toe, die den doop wenschten te ontvangen. Al zal het bericht van den renegaat der Bondgenooten wel overdreven wezen: „Hij begon „te doopen int openbaer beyde Borger ende Boer, Heer ende „Knecht in die Kercke tot Embden omtrent 300 personen" [2] toch wordt het ook door Beninga [3] en andere schrijvers verzekerd, dat hij in de geerkamer der kerk [4] den doop aan velen heeft toegediend.

---

[1] Melchior Hofmann, Ordinantie p. 34. De redevoering door Meshovius a. w. p. 132 medegedeeld, moge in Hofmanns geest wezen, in dien vorm heeft hij haar zeker niet uitgesproken.

[2] O. Filips Bekentenisse B. III. Niet alleen omdat hij er op laat volgen, dat de „oude Grave" het toeliet, ja zelfs in Hofmanns zienswijze deelde, houden wij dit bericht voor onbetrouwbaar, maar de Emdensche predikanten (Gründtlicker warhafftiger Bericht 1594 p. 42) spreken het nadrukkelijk tegen. Indien werkelijk Hofmann en de zijnen de kerken van Emden in bezit hadden genomen en daar een beeldenstorm hadden aangericht, zooals Hamelmann meedeelt, zouden zij dan de Roomsche heiligenbeelden gespaard hebben, die Johannes a Lasco in 1543 slechts met moeite daaruit kon verwijderen? Dalton Johannes a Lasco p. 252. Ook het door Krohn a. w. 226 medegedeelde verhaal van een burger, die op de openbare straat gedoopt werd, wordt door de Emdensche predikanten eene fabel genoemd p. 93.

[3] Beninga a. w. 630.

[4] Meiners a. w. I p. 40 teekent bij Geerkamer aan: „Bij verkorting van gerijfkamer, als zijnde tot gerijf en dienst der paapsche geestelijken." Deze moet gestaan hebben op het groote kerkhof naast het tegenwoordige doodgra-

Dat de gemeente der Bondgenooten niet terstond bij haar ontstaan door de overheid onderdrukt en de verordening van 19 Jan. 1530 niet onmiddellijk op hare leden werd toegepast, is alleen te verklaren uit de omstandigheid, dat graaf Enno, zoo hij al te Emden was, zich weinig om den toestand der kerk bekommerde. Hij had reeds last genoeg gehad van zijne bemoeiingen met de predikanten uit Bremen en was gewoon geraakt aan ongeregeldheden in de kerken bij den strijd der Zwinglianen en Lutherschen [1]. Wellicht hield hij deze gebeurtenissen voor eene herhaling van de tooneelen die in Januari hadden plaats gehad. Daarenboven de invloedrijkste der Oost-Friesche predikanten Georgius Aportanus was in het najaar van 1530 krank en stierf weldra [2]. De andere predikanten kenden wellicht Hofmann als den vriend van Carlstadt en den beschermeling van Ulrich van Dornum, en lieten hem daarom voor de schare prediken, wanneer deze naar hem luisteren wilde. Door de doopbediening in de geerkamer werden de predikanten uit hunne onverschilligheid wakker geschud en voor allen trad Johannes Oldenguil [3] tegen hem op.

---

vershuis. Meiners oordeelt zeer ongunstig over: het bitter en voddig geschrift der Lutersche rechtgeloovige predikanten van 1593. II p. 304.

[1] Luthers brief van 1 Juni 1530 cf. Bijl. II spreekt ook van: seditiosi qui in templa irruunt et blasphemant.

[2] In het „Gegenbericht der rechtgläubigen (Luthersche) predikanten van Oost-Friesland 1593 A 5“ wordt gezegd: dat M Hofmann overhandt nahme mit seinen consorten na Aportani doode.“ Te onrechte wordt dit in het geschrift der Emdensche predikanten van 1594 tegengesproken met een beroep op Bullingers bericht, dat M. Hofmann in Straatsburg een dispunt met Butzer had, vervolgens gevangen gehouden werd en in de gevangenis stierf. Al ware dit bericht juist, dan zou M. H. nog zeer goed na Sept. 1530 in Emden hebben kunnen prediken; het is echter bekend dat het bedoelde twistgesprek eerst in 1533 plaats had en H. gevangenschap eerst in dat jaar een aanvang nam.

[3] De Emdensche predikanten verhalen pag. 92: so balde man erfahren,

Het volk voor Hofmann te waarschuwen kon al even weinig baten als een poging, om hem tot andere gedachten te brengen; hij hield de predikanten immers slechts voor letterknechten, die den werkelijken zin der H. Schrift niet verstonden. De predikanten drongen daarom bij de overheid op zijne verwijdering aan en beweerden, dat door hem niet alleen de Kerk maar geheel de Staat te gronde gericht werd [1]. Ten laatste gaf graaf Enno toe. Over Hofmann werd als Wederdooper het vonnis der verbanning uitgesproken. Zoo weinig was echter de vorst tot vervolgen geneigd, dat hij de gemeente der Bondgenooten binnen Emdens muren liet blijven. Hofmann maakte van deze gunstige gezindheid gebruik en verzekerde het voortbestaan zijner gemeente door een zijner aanhangers tot opvolger aantestellen. Zijne keus viel op Jan Volkerts, naar zijn beroep door de Oostfriesche schrijvers gewoonlijk Jan Trijpmaker genoemd.

De gemeente der Bondgenooten bleef na Hofmanns vertrek nog eenigen tijd bestaan. Maar was het den predikanten gelukt, den stichter der gemeente te verdrijven, weldra verjaagden zij ook zijnen opvolger, en verstrooiden de herderlooze kudde [2].

---

dat he met den vergifft (der Wederdoopers) behafftet, is ihn van den predigern unde mit Nahmen van Johannes a Groninga und der ovricheyt solch ein wedderstandt gedohn, dat hi nicht langer in Ostvrieszland hefft bleven können. Beninga a. w. 630: So balde de Overicheit vernam, dat Melchior begunde tho dopen, wurt he, mit deen secten anhangich und sich andermael dopen hadden laten, uth Ostfreeslant vorbannet. Het vervolg van Beninga's bericht „und alle de der Secten weren, musten ruymen" kan eerst later hebben plaats gehad, toen ook Jan Volkerts verdreven werd.

[1] U. Emmius a. w. VI: 177. Ecclesiastae Magistratum quoque exsuscitare, obtestari, obvirgare, periculum non Ecclesiae solum sed etiam Reipublicae ex nascente illo incendio ponere ob oculos, suam innocentiam, fidem, diligentiam testari in omnes casus, ipsum etiam Comitem monere et quaerelis incessere.

[2] Dit bericht steunt wel is waar hoofdzakelijk op de beweering van Obbe Filips Bekentenisse B III (ook Beninga verhaalt dat de secten verdreven

Trijpmaker trok met een deel der gemeente naar Amsterdam, waar hij geestverwanten vond en eene nieuwe gemeente stichtte. Maar waarheen begaf zich Melchior Hofmann?[1] We moeten hierop het antwoord schuldig blijven, gelijk op zoo menige vraag naar Hofmanns leven in de volgende jaren. Slechts enkele steden zijn bekend, waar hij eenigen tijd heeft vertoefd. Hoogst waarschijnlijk heeft hij na zijne verbanning uit Oost-Friesland bij den een of anderen vriend een toevluchtsoord gevonden en daar het geschrift opgesteld, dat weldra als een soort proclamatie door geheel Nederland werd verspreid, om de geloovigen op zijne komst voor te bereiden en op de teekenen der tijden opmerkzaam te maken. Nog in 1530 zag dit boekje het licht, geschreven in de taal, die in Oost-Friesland en langs de kusten der Oostzee gesproken werd, bij de bewoners der Nederlandsche provinciën bekend als het „Oostersch". Oorspronkelijke exemplaren van dit manifest zijn niet bewaard gebleven. Wij kennen het alleen uit eene latere Nederlandsche vertaling onder den titel: Die Ordonnantie Godts, dewelke hij door synen soone Christum Jesum inghestelt ende bevesticht heeft op die waarachtighe discipelen deseeuwigen woort Godes. Door Melchior Hofmann. Ten eerste gedruckt Anno 1530. Ende nu door een liefhebber der gerechtigheyt wt het Oostersche in het Nederduytsche ghetrouwelyck overgeset. Eccles. VI. De wysheit is bitter den ongheschickten

---

werden) maar uit Amsterdamsche archieven blijkt, dat Trijpmaker die 5 Dec. 1531 gedood werd, ongeveer een jaar in Amsterdam geweest is, hij moet derhalve tegen Kerstmis 1530 uit Emden verdreven zijn.

[1] Meshovius a. w. 133 verhaalt: per Frisiam divagans liberius in Lutheranos et Sacramentarios intonat et ut erat homo vehemens et populari facundia celebris non voce solum sed et scriptis rem agit. Het moge waarschijnlijk wezen, dat hij ook elders in Oost-Friesland gepredikt heeft, bewijzen daarvoor bezitten wij niet.

Menschen ende een roekeloos Mensche en blijft niet bij haer. Tot Amsterdam, by Claes Gerretsz Boeckvercooper in het Medicijn-Boeck opt Water bij den Koren-marckt oft op die nieuwe Brugghe in die Kas 1611 [1].

De eigenlijke „Ordonnantie Godts" is Jezus woord: „Mij is „gegeven alle macht in hemel en op aarde. Gaat dan henen, „onderwijst al de volken, dezelve doopende in den naam des „Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes, leerende hen „onderhouden alles, wat Ik u geboden heb. En ziet Ik ben met „ulieden al de dagen tot de voleinding der wereld. Amen."

Deze Ordonnantie zoekt Hofmann nader te verklaren en op zijne dagen toepasselijk te maken. Christus, de koning in den hemel en op aarde, aldus begint hij, zond Zijne dienaren, om zijne bruid uit de banden der duisternis en des duivels in het rijk van God te brengen. Niemand sloot hij uit. Hij gaf last alle volken te leeren, want voor allen heeft Hij zich overgegeven. En daar nu thans de verkondiging van Gods woord tot alle volkeren moet komen, is het de taak van den waren Apostel, dat hij uitga voor den Heer, om allen den vreugdevollen kus van den mond des bruidegoms te brengen; het Evangelie van den gekruisigde, die alle misdaden heeft betaald; de vriendelijke boodschap, dat allen, die Hem als hunnen Heer willen

---

[1] In de voorrede van dit werkje van 40 bladzijden 16° (in het bezit van de biblioth. der Doopsgez. gemeente te Amsterdam) zegt de vertaler, dat hem dit boekje in handen is gekomen „in den eersten opganck deser laetste verlichtinghe ende genadige verschyninge des Heeren Jésu des ghesalfden" door Hofmann geschreven en uitgegeven. Daar de schrijver „slecht ende eenvoudich bij de Schriftueren ghebleven is" en in des vertalers tijd zoo velen, die ten opzichte van den bejaarden doop met dezen auteur eenstemmig denken, verdeeld zijn en nog voortgaan zich te verdeelen, heeft hij de vertaling ondernomen. Hij hoopt, dat men door het lezen van het boekje er toe gebracht mocht worden naar den ouden eenvoudigen weg te vragen.

eeren, vrij en veilig tot Hem kunnen komen; Hij zal ze eeuwig bij zich in het rijk van God bewaren.

Voorts luidt het bevel des Heeren: Nadat zij het volk geleid hebben door het Woord Gods, moeten zij hen, die zich aan den Heer hebben overgegeven, uit het rijk des Satans uitleiden en openlijk aan Christus wijden door den doop, opdat zij, hun eigen wil afgestorven, voortaan als eene bruid den beminden bruidegom in alles gehoorzaam zijn. Een zinnebeeld van dezen Doop is de Roode Zee, waardoor de kinderen Israels gedoopt werden en verbonden met den Heer, die in Zijne heerlijkheid hen voorging in eene wolkkolom. Wie nu in den doop door het geloof Christus heeft aangedaan, zoodat hij in Christus en Christus in hem is, die heeft niets verdoemelijks meer. De Wet voert over hem niet langer heerschappij, want hij leeft der gerechtigheid. Daarom kan de Wet hem niet meer beschuldigen noch op gebreken en vlekken wijzen, want hij is rein en leeft naar den geest. Christus liet zich door Joannes in den Jordaan doopen, Hij verbond zich daar geheel met den Vader, Hij deed van Zijn eigen wil afstand, om geheel voor God te leven. Toen opende de Vader Zijnen hemel en zond den eenvoudigen duivengeest, schonk Hem Zijne macht en genade en noemde Hem Zijnen lieven Zoon. Daarna werd de Zaligmaker door den geest Gods in de woestijn gevoerd, om er veertig dagen te vasten en met Satan te strijden, maar Hij bleef standvastig en overwon in den strijd. Toen werd Hij de uitverkoren bode van Zijnen hemelschen Vader. [1] Zoo moeten alle kinderen Gods zich door den doop met Christus verbinden en door des Heeren dienaren zich laten leiden naar de geestelijke woestijn om stand-

[1] Uit de door K. W. Bouterweck Zur Literatur und Gesch. der Wiedertaufe 1864 p. 4 medegedeelde citaten uit H. van Tongerens (Slachtscaef.) Trostbrief und christliche vermanung an die christliche gemeinde zu Süstern 1533, blijkt, dat hij dit gedeelte van Hofmanns Ordonnantie gekend heeft. Ook Slachtscaef spreekt van de overgave van Christus in de macht Satans,

vastig in den wil van Christus te blijven en den kamp te bestaan tot den einde toe. Hun zal de kroon des levens verleend worden, en zij zullen den tweeden dood niet zien. Alle menschen zijn daartoe geroepen: het bondsteeken is echter alleen voor de mondigen ingesteld en niet één woord des O. en N. T. wijst op de kinderen. Alle volken moeten wel gedoopt worden, maar alleen dan wanneer zij Christus aannemen. Een zware straf zal er komen over de blinde leidslieden, die de zielen vermoorden en leugen stellen boven waarheid. De kinderdoop is niet uit God, maar een werk van den Antichrist en den aanhang des Satans, naar eigen goedvinden bedacht tegen Gods wil. Vreeselijk zal het wezen te vallen in de hand des levenden Gods, Hij zal met eeuwige blindheid straffen, want Hij is een vijand van alle leugen.

Als de bruid zich in den doop aan haren bruidegom heeft overgegeven, neemt de bruidegom een brood en geeft zich zelven met het brood aan de bruid, zooals de aardsche bruidegom zich aan zijne bruid met den ring geeft. Desgelijks met den kelk. Wanneer eene aardsche bruid aan hare vriendinnen haren trouwring laat zien, dan mag ze zeggen: ziet, daar heb ik mijnen bruidegom! Hare vriendinnen begrijpen haar dan wel en zullen niet meenen, dat die ring werkelijk haar bruidegom is of dat haar bruidegom in dien ring woont, maar door dien ring heeft zij voor haar hart den bruidegom bij zich. Zoo hebben Jezus discipelen dit woord verstaan; zij begrepen wel, dat het brood niet de persoonlijke Christus was, die bij hen aanzat, maar dat zij door dit brood in het geloof aan Zijn woord Hem ontvangen zouden. De eenvoudige vischers begrepen dit woord, maar vele wijze schriftgeleerden

---

en den doop van Johannes, opdat Hij ons leeren zoude, dat ons leven niets is dan een voortdurend strijden en afsterven des vleesches, hetgeen in den doop afgebeeld wordt.

zijn er later door tot dwazen geworden en konden de woorden niet verstaan, die Christus eenvoudig naar der menschen wijze gesproken heeft. Zij hebben er dikke boeken over geschreven, maar begrijpen het toch niet. De woorden Gods door Christus geopenbaard zijn alleen verstaanbaar voor hen, die de ware kennis bezitten en God vreezen; binnen kort zal de dwaasheid dier schriftgeleerden openbaar worden, binnen kort zullen ze Hem zien, in wien ze gestoken hebben, en dan zullen alle blinde geesten veroordeeld worden.

Indien de bruid den bruidegom niet getrouw blijft en ook na ernstige vermaningen zich niet verbetert, laat hij haar door zijne dienstknechten uit de gemeente verwijderen en ontneemt haar het brood en den wijn, evenals de aardsche bruidegom haar den ring ontneemt en haar verstoot. Zoo had men ook ten tijde der Apostelen bij de gemeente den ban; wie na driemaal herhaalde vermaning zich niet bekeerde, werd uitgestooten en aan den Duivel overgegeven, maar wie zich bekeerde van zijn slechten wandel, werd door de dienaars des Heeren weder in de gemeente opgenomen. Bij waarachtig getrouwen wil de Heer naar zijne belofte tot aan het einde der wereld blijven, zij zijn een tempel en eene waarachtige stad van de heerlijkheid Gods. Tot deze gemeenschap worden alle volken geroepen, hun naam zal niet worden uitgedaan uit het boek des levens, als zij Christus getrouw blijven. Wanneer de geheele wereld getrouw bleef, zou ook de geheele wereld uitverkoren zijn. God zou gaarne willen, dat allen zalig werden, Hij zou niemand willen verdoemen. Allen kunnen naar Zijnen wil leven, aan niemand wordt iets opgelegd, dat hij niet in staat is te volbrengen. Het is godslastering te zeggen, dat God de zonde in den mensch werkt. God is het hoogste goed, Hij kan niet anders dan het goede scheppen. Evenmin als er uit de zon duisternis komt, evenmin kan ook uit God iets anders komen, dan Hij is: het eeuwig goede. Wie God tot den bewerker der zonde

maakt, wie beweert dat God 's menschen verdoemenis wenscht, maakt God tot een duivel. Een kind Gods zal zulks nooit beweren, maar alleen een kind des Satans, liegende van God omdat hij zelf uit den leugen is.

Slechts tegen beter weten in kan men God tot de oorzaak der zonde maken, voor die zonde tegen den H. Geest bestaat geene vergiffenis. Moedwillige zondaars moeten zonder barmhartigheid uit de gemeente gebannen worden, voor hen mag men zelfs niet bidden. Saul en Ezau hebben zulke moedwillige zonden bedreven, zij zochten genade maar vonden haar niet. Op eene andere zonde, die geene vergeving zal vinden, wordt Hebr. VI: 4—6 gewezen: de zonde dergenen, die eenmaal verlicht zijn geweest en daarna weder afvallig werden. Bij zulke menschen zal het einde erger zijn dan het begin, zij zijn naar Petrus woord gelijk aan de honden en varkens (2 Petri II: 22). Het ware beter, indien zij de waarheid niet gekend hadden. Dergelijke afval is voorspeld in Apoc. XXI: een tijd waarin groote dwalingen heerschen, en valsche Apostelen, leeraars en predikanten, indien het mogelijk ware, zelfs de uitverkorenen zouden verleiden. Maar wie eenmaal overwonnen hebben, zijn van God verkoren, dat zij nooit van Christus scheiden, niemand zal hen uit Zijne hand rukken, zij mogen en kunnen niet meer zondigen. Een iegelijk moet toezien wat en hoe hij gelooft, opdat hij zich zelven niet bedriege en anderen verleide. Velen roepen: Geloof, geloof! genade, genade! maar dit zal hun niet baten; dit roepen is ijdel, zulk geloof kan zich niet voor God rechtvaardigen, Jakobus heeft te recht gezegd: „een geloof zonder werken is dood." Waar geen kracht en geene werken der gerechtigheid zijn, daar is ook geene rechtvaardiging. Het geloof rechtvaardigt niet, als het geen vruchten voortbrengt. Ernstig worden daarom ook nu weder allen vermaand, niet naar te hooge dingen te streven maar zich te houden aan het eenvoudige Woord Gods, niet uit de Schrift wapenen te sme-

den uit enkele woorden en alle andere voor onwaar te houden. De Schrift is wel eenvoudig en waarachtig, maar toch is niet iedereen bevoegd haar te verklaren, dat mag alleen hij, die de ware Godskennis en den sleutel Davids bezit. Alleen zij die de gekloofde klauwen en de hoornen dragen, kunnen den figuurlijken zin der Schrift ontsluiten.[1] Al is de Schrift op zich zelve goed, velen zal ze tot venijn worden, velen zullen willen leeren en de Schrift verklaren, tewijl zij zelven nog niet tot de kennis der waarheid gekomen zijn.

Laat ons God dan ijverig bidden, opdat wij door Christus bewaard worden, niet verder te denken dan des Heeren wil en bevel, opdat wij niet met den zuurdeesem der Farizeërs besmet worden, maar dien ontvluchten als den eeuwigen dood; opdat wij tot de waarachtige kennis van Christus mogen komen en door God zelven geleerd mogen worden. Daartoe helpe ons God, de genadige, barmhartige Vader door Christus Jezus onzen Heiland en eeuwigen Verlosser. Amen.

Op dit stichtelijk slot laat hij nog eenige uitnemend gekozen teksten volgen en wel Joh. XIV: 15—18, 21—23, XVI: 2b, 3, Titus I: 16. Matth. V: 14—20, 44—48, VI: 13—21, en 1 Joh. III: 1—6, 10. Is het niet te begrijpen, dat eene dergelijke geloofsgetuigenis ingang vond in duizenden harten?

---

[1] Ook deze beschouwing van Hofmann heeft bij velen ingang gevonden. Nog in 1535 bekende o. a. de gevangen genomen leeraar der bondgenooten te Amsterdam, Jacob van Kampen, dat hij met Obbe van Leeuwarden kwestie „van der scriftuer" gehad had „Hij (Jacob van Kampen) sustineerende, dat de scriftuer stunde op twe klaeuwen te weten dat al tgunt gebuert was int O. T. als beeldinge respondeerende op't nyeuwe, zoude int nyeuwe Testament nog volbracht werden ofte geestelick oft letterlick ende de voorz. Vriese sustineerende, dat de scriftuer stondt op een klaeuwe te weten, dat de scriftuer eenvoudich was cf. Confessieboek 17 Mei tot 10 Juli in de archiven van het prov. gerechtshof van Noord-Holl. medegedeeld door C. A. Cornelius Die Niederl. Wiedertäufer in 1534 en 1535. Abhandlungen der III Cl. der königl. baiersch. Akademie der Wissensch. XI 2, p. 97 1869.

§ 2. De Elia van het wereldgericht in onderscheidene landen.

Door de Bondgenooten in Oost-Friesland erkend als de getuige des Heeren, die de naderende wederkomst van Christus moest aankondigen, beschouwde Hofmann het voortaan als zijn levenstaak, alom bekeering te prediken en hen, die reikhalzend uitzagen naar het rijk van Christus, door den doop onder de Bondgenooten optenemen. Naar zijne eigene getuigenis voor den Raad te Straatsburg[1] heeft hij tusschen 1530 en 1533 die roeping vervuld „in Friesland en in het doortrekken door Nederland." Ware het hem in Nederland gelukt, door zijn persoonlijk optreden zulk een grooten aanhang te winnen als in Oost-Frieslands hoofdstad, had hij in de eene of andere stad openlijk kunnen doopen gelijk te Emden, we zouden zeker meer en volledige mededeelingen omtrent zijne reizen bezitten, dan de enkele berichten die ons nu ten dienste staan. Eerst nadat hij de Nederlandsche gewesten voor goed had verlaten, heeft de overheid de beteekenis zijner prediking leeren kennen: zelfs in 1531 toen negen zijner aanhangers gevangen genomen en ter dood gebracht werden, schijnt men naar hem niet te hebben gevraagd. Nemen we daarbij in aanmerking, dat hij in kringen verkeerde,

---

Bronnen: J. G. de Hoop Scheffer Gesch. der Kerkhervorming in de Nederlanden van haar ontstaan tot in 1532. 1873. J. Reitsma Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming en der Hervormde kerk in Friesland 1876. S. Blaupot ten Cate Gesch. der Doopsgez. in Friesland 1839. Schwartzenberg Groot Placaat en Charterboek van Vriesland II 1773. C. A. Cornelius Gesch. des Münstr. Aufruhrs II 1860. T. W. Roehrich Zur Gesch. der Strassb. Wiedertäufer in Niedner's Zeitschrift 1860.

[1] Melchior Hofmanns brief aan den Raad te Straatsburg 29 Dec. 1537. Niedner's Zeitschrift für hist. Theol. 1860 p. 104.

waarin men niet zooals onder de geleerde sacramentisten boeken schreef of schriftelijke aanteekening hield van hetgeen er in die dagen geschiedde, dan is het licht te verklaren, dat wij slechts zeer weinig omtrent zijne zwerftochten weten. Het is zelfs niet mogelijk nategaan, of zijne „Ordonnantie" reeds vóór zijne komst in Nederland verspreid was en gelezen werd, al moge dit waarschijnlijk wezen bij het druk verkeer tusschen Nederland en Oost-Friesland. Op de vraag, of reeds vóór de verschijning van Hofmanns geschrift dergelijke denkbeelden in deze gewesten verkondigd zijn geworden, valt het moeilijk, een beslist antwoord te geven. Vóór het jaar 1530 maakte de overheid geen onderscheid tusschen de „Lutcrianen" en de Wederdoopers. Verschillende omstandigheden mogen er voor pleiten, dat reeds vroeger door den invloed van Antwerpen, Keulen en andere naburige steden hier en daar aan de rechtmatigheid van den kinderdoop werd getwijfeld; sommigen mogen al met chiliastische verwachtingen vervuld zijn geweest, zekerheid omtrent eene prediking in Hofmanns geest, bezitten we eerst sedert de vestiging van Jan Volkerts Trijpmaker te Amsterdam [1].

Met eene verwijzing naar het uitnemende werk van den hoogleeraar de Hoop Scheffer mogen wij ons ontslagen rekenen van de taak, om eene uitvoerige schets te geven van de godsdienstige gesteldheid van Hollands rijke koopstad in 1530. Waarschijnlijk heeft Hofmann door dezen of genen zijner vrienden vernomen, dat Jan Volkerts na zijne verdrijving uit Emden in Amsterdam eenen vruchtbaren akker voor zijne werkzaamheid had gevonden: dat sommigen reeds eenige jaren te voren zich van de conventikelen der Sacramentisten hadden afgescheiden, om met elkander de wederverschijning van den Heer te verbeiden en er derhalve van den aanvang af enkelen waren, zooals Cornelis Benningx, Pieter Colijn, Allard Andries Boelens,

[1] de Hoop Scheffer a. w. 615.

die elke vervolging wegens afwijking van de leer der Roomsche kerk zochten tegen te gaan; dat de schout Jan Hubrechts, waar hij kon, de nieuwe beweging steunde; dat de minachting der Roomsche Kerk algemeen was en de Bondgenooten van de tegenwerking der Sacramentistische leeraars slechts weinig te vreezen hadden, daar de voornaamsten hunner gevlucht waren. Genoeg, 't zij na gunstige berichten ontvangen te hebben 't zij op goed geluk, kwam Hofmann in 1531 op zijnen zwerftocht door Nederland ook te Amsterdam.

Jan Volkerts schijnt tot dus ver wel gepredikt en eene schare van belangstellenden tot zich getrokken te hebben, maar nog niemand had hij door den doop in de gemeente der Bondgenooten ingelijfd. Hofmann was de eerste, die het bondsteeken toediende. In eene oude Memorie wordt dan ook Hofmann als de oprichter van de secte der Herdoopers genoemd. Het getal doopelingen wordt aldaar op ongeveer vijftig geschat, ofschoon te onrechte ook de naam van Jan Volkerts onder de toen gedoopten voorkomt [1].

Van geen enkele der door Hofmann gedoopten is ons de naam bekend geworden. De mannen, die later onder de Bondgenooten op den voorgrond traden en als predikers en doopers nieuwe leden zochten te winnen, zooals Jan Joosten van Goedereede, Gerrit Boekbinder, Pieter Houtzager en vele anderen waren doopelingen van Jan Volkerts of diens opvolger Jacob van Kampen. Reeds hierdoor wordt het waarschijnlijk, dat Hofmann slechts korten tijd in de Amstelstad vertoefd heeft. Hij heeft er in het openbaar „geconverseerd," waarbij wij zeker niet te denken hebben aan een optreden in een der kerken of kapellen, want

---

[1] Anno XXXI es t'Amsterdam bij eenen genoempt Melchior Pelcher, die int openbaer aldair converseerde, upgerecht die secte van de herdoopers, die tenzelven tyde herdoopt hadde Jan Volkerts met noch wel vyftich personen. cf. Memorie medegedeeld door Cornelius a. w. II 404.

hoe zachtmoedig de Amsterdamsche overheid de ketters ook behandelde, de prediking van een leek zou ze nooit hebben gedoogd, ook al waren er geene plakkaten geweest, waarbij het aan vreemdelingen ten strengste verboden was in de bijkerken te prediken [1].

Neen, die woorden kunnen alleen beteekenen, dat hij door de overheid niet bemoeilijkt werd, wanneer hij optrad in de geheime vergaderingen der Bondgenooten, die gewoonlijk buiten de „Jan Rodenpoort" gehouden werden. Even als Jan Volkerts gedaan had, [2] zal ook hij in deze conventikelen zijne broeders versterkt hebben in het geloof door het voorlezen uit de Schrift en het verklaren van het gelezene, terwijl men naar het schijnt aan het einde van elke bijeenkomst het Avondmaal vierde.

De meeste leden van de gemeente der Bondgenooten heeft Hofmann zeker geworven uit de gelederen der Sacramentisten. Reeds de kenner der Anabaptistische beweging in Nederland heeft er op gewezen, hoe juist zij, die vroeger als Evanlischen of Sacramentisten bekend stonden, zooals Aagtje Cornelisd., de vrouw van Gerrit Listinck, Adriaan de Huikmaker, Brecht, huisvrouw van Barend de Guldenbergh, van nu aan tot de Bondgenooten behoorden, terwijl er onder de gevangene Anabaptisten in Amsterdam, die in Febr. 1535 verhoord werden, sommigen gevonden werden, die in tien jaren „niet te biechte noch tsa-

---

[1] de Hoop Scheffer a. w. 600.

[2] Dat sy soeckende trycke Goids in haer vergaderinge plagen te lesen en te disputeren van den evangelie, twelck gedaen zynde een van henluyden brack een broot, daer af hy eenen yegelycken distribueerde, weetende nochtans, dat dat geen Sacrament en was maar alleenlyck in de commemoratie van de passie ons Heeren. Instructie voer meester Abel van Coulster, rait ordinar in den hove van Hollant en meester Pieter van Sinte Pieters, secretaris ordinar in den selven hove aen die coninginne Maria, 17 Febr. 1534 afgedrukt bij Cornelius a. w. II pag. 386.

craments geweest waren“ [1]. Bijna uitsluitend waren het menschen uit denzelfden stand als M. Hofmann. De meer aanzienlijken waren nog huiverig om zich bij de nieuwe gemeente aante-sluiten. Onder de eerste Bondgenooten vinden we slechts een enkelen gewezen priester Jan Joosten van Goedereede, van wien we nog niet eens zeggen kunnen, of hij tot Hofmann in per-soonlijke betrekking is getreden. Maar waren het niet vele wijzen, niet vele machtigen, niet vele edelen, het waren mannen en vrouwen van oprechte godsvrucht, die den moed hunner over-tuiging bezaten. Wie heeft geen eerbied voor een man als Jan Houtstapelaar, die niet alleen in de kerk openlijk belijden durfde, dat God een spijs voor de zielen was en derhalve niet in de hostie tegenwoordig kon zijn, maar er ook voor zorgde, dat eene vrouw uit Monnikendam, die zonder de genademiddelen der Kerk was gestorven en daarom niet in gewijde aarde begraven mocht worden „met Luthersche zangen“ ter aarde werd besteld? [2] Een eigenaardig licht valt op deze gemeente, als wij uit de verschillende verhooren opmerken, dat vooral velen, die nau-welijks den volwassen leeftijd bereikt hadden, tot de Bondge-nooten behoorden. De bedachtzaamheid van den ouderdom had bij hen nog geen twijfel gewekt, of het rijk, dat Hofmann hun afschilderde, op de aarde wel bestaan kon; zij geloofden en gaven zich zonder wereldsche berekeningen over aan hunnen leidsman en waren bereid zelfs hun leven te wagen, om de komst van dat rijk van Christus te bevorderen. Maar juist hun jeugdige leeftijd maakt het ook verklaarbaar, dat ze later tot de grootste buitensporigheden vervielen.

Bijna een jaar was Jan Volkerts in Amsterdam geweest, toen de gemeente haar eerste vuurproef moest ondergaan. Wij

---

[1] de Hoop Scheffer a. w. 622.

[2] Memorie vant ghunt dat vuyt diversche informatien tot Amsterdam be-vonden wert gebeurt te zyn. Cornelius a. w. II 405.

geven het woord aan den reeds meer genoemden schrijver, die op aanschouwelijke wijze de eerste vervolging van Hofmanns gemeente beschrijft:

Hoe gaarne de schout Jan Hubrechts de gemeente der Bondgenooten ongemoeid wilde laten, hij moest wel, zoodra er last van hooger hand kwam, overgaan tot de vervolging. Hij deed het echter zoo verschoonend mogelijk en liet ondershands door zijn dienstmaagd de beschuldigden waarschuwen, opdat zij, eer hij de gerechtsdienaars uitzond, zich met de vlucht zouden redden. Hij nam dan ook geen verdere maatregelen tegen Jan Volkerts, toen eene eerste poging om hem gevangen te nemen mislukte, daar hij juist van huis was. Ja, kort daarna toen Trijpmaker uit eigen beweging zich bij hem aangaf, liet hij hem vrij met de aanmaning, om dan zelf maar naar den kerker te gaan, zeker hopende, dat hij vooraf nog wel tot bezinning zou komen en op die wijze gewaarschuwd zich op de vlucht zou begeven. Maar Jan Volkerts wilde 't niet. De schout was wel genoodzaakt hem op te zenden naar den Haag en met hem acht anderen, die even als hij zich in handen van 't gerecht stelden. De overigen liet hij ongemoeid, — zelfs zekeren Jan Arends, die toch zoo weinig zich schuil hield, dat de handlangers van den procureur-generaal hem onmiddellijk konden gevangen nemen.

Te 's Gravenhage vonden de ongelukkigen noch die toegeeflijkheid, noch dat medelijden. Zij mochten al „by inductie van geestelicke persoonen gereduceert worden van heure quade opiniën," — een bekeering trouwens, waarvan de oprechtheid voor 't minst genomen zeer twijfelachtig is, — ze werden reeds na een gevangenis van veertien dagen onthoofd den 5den Dec. 1531. De rompen begroef men te 's Gravenhage, men kuipte de hoofden in een harington, gaf ze den substituut mede naar Amsterdam en deed ze door hem brengen aan de Volewijk, „daar die scepen van Oesten ende elders tot Amsterdam comende verby moeten varen, up staeken in

een ronde cirkel ende die predickaer oft principaelste van hemluyden int middel hooch verheven boven dandere, ten exempele ende terreur van anderen menschen." Jan Hubrechts, hoewel bij aanschrijving van 't Hof gelast daarbij zijn hulp te verleenen, weigerde en kwam niet; de raadsheeren daarentegen vonden het „een groot exempel, daer Godt off moet gelovet wesen!" Hoe de aanzienlijksten onder de burgerij b. v. de burgemeesters Ruysch Jan Beths en Heyman Jacobs van Ouderamstel er over dachten, hoe zij gruwden van die terechtstelling blijkt uit hun gezegde: „wy sullen se nyet meer upte vleysbanck leveren," terwijl eerstgenoemde bovendien nog op het plein voor het raadhuis een afgezant van het Haagsche gerechtshof moet hebben toegevoegd: „waeromme brenget gy hier de hoofden, gij hadt ze wel moegen thuys houden, gelyc gy die lyfen doet," ja zelfs na de bewering: „dat sy alle heur dwalingen afgegaen ende als christenmenschen gestorven waren," nog moet gevraagd hebben: zyn zy dan God afgegaen? [1]

Toen de Bondgenooten in Nederland vervolgd werden, was Hofmann weder vertrokken. Zijn grootsche roeping als Elia gedoogde niet, dat hij lang aan eene plaats vertoefde. Bijna alle schrijvers verzekeren, dat hij in 1531 in Oost-Friesland is geweest. Zouden wij daaruit mogen afleiden, dat hij uit Amsterdam weder naar Emden is teruggekeerd, om zijn eerste gemeente te bezoeken? In elk geval vóór zijn vertrek naar Duitschland schijnt hij gelegenheid gevonden te hebben, zijne denkbeelden omtrent den vrijen wil des menschen door een boekje te verspreiden. De taal, waarin het geschreven is, pleit er ten minste voor, dat het voor Nederlandsche lezers bestemd was. Hij noemde dit werkje: Verclaring van den gevangenen en vriën wil des menschen, wat ooc die waerachtige gehoorsaemheydt des gheloofs

[1] de Hoop Scheffer a. w. 623, 598. Cornelius a. w. II 404.

ende waerachtighen eeuwighen Euangelions sy. — Die ooren heeft te hooren, die hoore MATTH. XI, XIII MARK. IV, VII LUK. VIII, XIIII Apoc. II, III, XIII.[1] Reeds de titel van dit boekje doet ons zien, dat er bij HOFMANN eene verandering heeft plaats gehad. Hij heeft hier een devies[2] gekozen in overeenstemming met zijne roeping als getuige des Heeren, wiens woorden gehoord moesten worden. Voortaan geeft hij al zijn geschriften uit met de spreuk: „Wie ooren heeft te hooren, die hoore," en laat daarop de bovengenoemde reeks van schriftplaatsen volgen, later nog met bijvoeging van Ez. III.

HOFMANN begint dit boekje met te zeggen, dat er in den laatsten tijd zooveel over den vrijen wil des menschen geleerd is, dat velen er door in verwarring zijn gebracht, zoodat eene duidelijke verklaring van dit twistpunt allernoodzakelijkst is. Vooral moet men volgens hem acht geven, op de beelden, waarin de H. Schrift de verhouding van den menschelijken wil tegenover God te aanschouwen geeft.

Toen FARAO de Israelieten onderdrukte, kon niemand hen verlossen, maar God verloste hen en deze bevrijding kwam niet voort uit Israels begeeren, loopen en willen, maar alleen

---

[1] Van dit boekje (20 bladzijden 16°) wordt een exemplaar zonder titel of jaartal op de Utrechtsche bibliotheek bewaard. Boven de eerste bladzijden staat bovengenoemd opschrift. In zijn latere geschriften: „Das freudenriche zeucknus 1532" en zijne verklaring van den brief aan de Romeinen 1533 noemt hij dit geschrift: het boekje van den gevangen en vrijen wil. Het moet derhalve vóór eerstgenoemd geschrift van 1532 geschreven zijn en wel naar ik meen in Oost-Friesland of Nederland. De inhoud maakt het waarschijnlijk, dat OBBE FILIPS dit boekje in 't oog gehad heeft, bij zijne bewering dat HOFMANN geschreven had: „van die wtganck der kinderen Israëls wt Egypten „tot in dat beloofde lant." Bekentenisse B III. Er bestaat m. i. geen grond voor de onderstelling van CORNELIUS a. w. II 226 dat er nog een ander „Boeck des uthganges" van zijn hand verloren zou zijn gegaan.

[2] Op gelijke wijze had HAETZER het devies: O God, verlos de gevangenen! cf. KEIM in Herzog R. E. 2d ed. V p. 528.

uit Gods ontferming. Israels verlossing uit Egypte is een schaduwbeeld van Gods ontferming in Christus. Door Adam is het menschengeslacht in de macht van den geestelijken Farao, den Satan, gekomen; ook aan deze overheersching kan niemand zich door eigen kracht ontrukken. Door ons begeeren, loopen en willen komt de verlossing niet, zij komt alleen door God. Onmogelijk is het uit vrije keus naar Gods wil te leven, zoo lang de mensch door den Satan in de blindheid van Egypte gevangen gehouden wordt. Wij kunnen God eerst dienen, wanneer wij door God zijn onttrokken aan de Egyptische duisternis. Jezus heeft immers gezegd: Niemand kan tot Mij komen, tenzij de Vader hem trekke. Alle menschen zonder uitzondering worden door God geroepen en getrokken, een iegelijk ter zijner tijd, de een vroeg, de ander laat. Het doopbevel luidt daarom ook: „Gaat heen in de geheele wereld en predikt het Evangelie aan „alle creaturen." Indien sommigen door Gods Woord niet werden levend gemaakt, zoo zouden zij ook niet door God beschuldigd worden, want waar Hij niet gegeven heeft, daar zal Hij ook niet eischen.

Tegenover dit laatste heeft men gewezen op Jezus woord Luk. XII: „de dienstknecht, die den wil des Heeren niet heeft „geweten en niet heeft gedaan, zal met weinige slagen geslagen „worden en geene verontschuldiging hebben in zijne onwetend„heid." Sommigen vinden daarin eene onrechtvaardigheid van God, te onrechte, want de Heer spreekt hier niet van blinden, die de waarachtige verlichting nog niet ontvangen hebben, maar van zijne dienaars, die op Zijnen weg geen acht gaven. Zulke dienaars zijn er helaas maar al te velen. Het zou wel behoorlijk wezen, dat ieder eerst scholier ware eer hij meester werd „dat ooc een ieghelic syn bootschap wel van den Heer „ontfinghe eer dan hi se wt ghinc vercondighen, want ik weet „zeer wel dat nu so menich duysent leeraers in de straffen geval„len zyn, welke God in zyn oordeel zeer wel belonen wert,

„nadien een ieghelic gewrocht heeft." De meeste leeraars denken er niet genoeg aan, dat ook van ieder onnut woord eens rekenschap moet afgelegd worden.

Eene andere tegenwerping is ontleend aan Matth. XXV en Luk. XIX, waar de ontrouwe dienstknecht zegt: „Heer ik weet, „dat gij een hard man zijt en oogst waar gij niet gezaaid hebt." Ook dat woord is niet toepasselijk op de onverlichten maar op degenen, die den sleutel der kennis ontvangen hebben en dezen niet gebruiken. Tal van schriftwoorden verzekeren het, dat Christus niet in de wereld gekomen is, om te verdoemen maar om allen zalig te maken.

Ook Paulus zegt wel Rom. IX, dat het niet ligt aan iemands loopen, willen en begeeren maar alleen aan Gods ontferming, toch verklaart dezelfde Apostel Rom. XI, dat God zich over allen ontfermt. Bij zulke woorden moeten allen goed toezien, „dat si die ghespouden claeuwe draghe om te onderscheyden allen teghenloop, want alle woorden Gods tweevout zyn." Velen dwalen omdat zij bij een stuk der Schrift hardnekkig blijven en de „teghenclaeuwe" voorbijzien, 't is hun eigen schuld, wanneer zij zich dan stooten aan den steen des aanstoots.

Vrijheid heeft de mensch uit zich zelven volstrekt niet: eerst door de verlossing door Christus Jezus wordt de vrijheid verkregen. Christus maakt het oog ziende en het oor hoorende door Zijn heilig Woord, het waarachtige licht aller menschen. Buiten deze verlossing bestaat er geene andere. Gelijk de Israelieten in Egypte door Mozes en Aäron werden opgewekt om het paaschlam te eten en zich te versterken voor de pelgrimsreis en zij door het bloed des Lams bewaard bleven voor den engel des verderfs — zoo geschiedt het ook in het geestelijke. Door Christus en zijne dienaars werd het volk in het geestelijk Egypte vermaand, om het geestelijk Paaschlam te eten. Dit Paaschlam is de Zoon Gods, die voor de zonden der wereld gekruisigd is. Alle hongerende zielen

worden door dat Lam verzadigd en versterkt, maar niemand mag tot dat Paaschlam toetreden, dan die besneden is d. i. die een nieuw leven beginnen en van de zonde afstand wil doen. Wie niet in de gerechtigheid wandelen, hebben geen deel aan het bloed van Christus maar eten zich een oordeel.

Gelijk allen in Adam sterven en geheel buiten hunne schuld ten eeuwigen dood geboren zijn, zoo worden allen in Christus levend gemaakt en buiten alle verdiensten ten eeuwigen leven geboren. Die tot Christus komen zullen hun leven behouden, maar die dit niet willen, ontvangen den tweeden dood niet uit God maar uit zichzelven. Zij, die de duisternis meer liefhebben dan het licht, kunnen altijd wel een verontschuldiging zoeken, maar Gods straf zal rechtvaardig over hen komen. Daarentegen zullen zij, die hongeren en dorsten naar gerechtigheid, er met alle naarstigheid naar streven om den troost des Evangelies te verkrijgen, en kracht en sterkte naar den geest ontvangen. Zoodra de hongerende ziel den kus des bruidegoms ontvangt, is zij bereid naar Gods wil te wandelen en dit geheel vrijwillig. Van geen enkelen Israëliet wordt verhaald, dat hij gezegd heeft, niet te kunnen reizen naar het beloofde land. Allen hadden kracht daartoe, niet uit zich zelven maar uit God. Niemand verloochende de gave, die hij ontvangen had, maar ieder deed er mede, wat hij kon en begaf zich op weg met Gods troostrijke belofte. Onder de kinderen des Nieuwen Verbonds zijn er daarentegen, die lasteren durven, dat zij de macht niet hebben, om naar Gods wil te handelen, of ook dat zij Gods genade niet ontvangen hebben. Zoodra men hen tot bekeering vermaant, begint terstond hun tegenspraak. Zulke menschen kennen het hongeren en dorsten naar gerechtigheid niet, maar zouden gaarne willen schitteren op den weg der gerechtigheid en hunne vleeschelijke lusten er bij behouden. Hunne verdoemenis zal rechtvaardig zijn. De Israelieten zeiden tot Mozes: „al hetgeen God tot u zeggen zal,

„dat willen wij hooren en doen," het kwam niet bij hen op om aan hunne krachten te twijfelen.

Toen er profeten tot Israel werden gezonden, om het volk tot een beter leven te vermanen, toen Johannes de Dooper kwam om bekeering te prediken en de onbekeerlijken met straf te bedreigen, en evenzeer toen Christus Jezus en Zijne apostelen op bekeering aandrongen, is er geen enkele geweest die beweerde dat God dingen eischte, die zij niet volbrengen konden. „Ick geloove gheheelic, dat van aenbegin der wereld alsulcke grouwelicke blinde leyders noyt geweest zyn als nu tot dezen tyd voortcomen."

Alle kinderen des N. V. worden geroepen, om uit Egypte te trekken, maar zij moeten nu ook in de kracht des geestes wandelen en Gode vrijwillige offers brengen. God wil geen afgeperste gave. Dwaalleeraars maken de tegenwerping: daar staat toch geschreven: Dwingt ze om in te gaan Luc. XIV. Met dit dwingen wordt echter geen geweld bedoeld, maar een dwingen, zooals een vriend den anderen dwingt om met hem te gaan eten, waarbij de ander nogtans alle vrijheid behoudt om het te doen of te laten. Zoo hebben eens de twee Emmausgangers Jezus gedwongen om met hen in huis te gaan Luk. XXIV; zoo heeft Jacob zijnen broeder Ezau Gen. XXXIII en Naäman de Syrier den profeet Eliza gedwongen, om geschenken aan te nemen; zoo dwongen ook de Apostelen de volken, om tot het avondmaal te komen. God brengt iederen mensch tot waarachtige verlichting, en van dien tijd af heeft de mensch een eigen keus of hij het goede wil of het kwade, het leven of den dood; wat hij nu verkiest, dat wordt hem ook gegeven. God zal niemand tegen zijnen wil zalig maken, maar wel hem telkens liefelijk lokken Apoc. III: „Zie, ik sta „voor de deur en klop, en zoo iemand mijne stem hooren zal „en de deur opent, tot dien zal ik ingaan."

God begeert niets anders van den mensch, dan dat hij zich

zelven verlieze of verzake, opdat God tot hem komen kan, getuige Zijn Woord: „geef mij, mijn zoon, uw hart en laat uwe oogen mijne wegen bewaren." Prov. XXIII. God heeft grooter begeerte om ons hart te ontvangen, dan wij om het te geven. Zonder besnijdenis, zonder persoonlijke overgave aan God, zonder bekeering kan de mensch niet aangenomen worden. Deze bekeering is de allereerste trap of graad, waartoe de mensch komen moet, zoodra hij uit het rijk des Satans uitgeleid is. Wanneer de mensch het Evangelie des vredes heeft aangenomen, heeft hij daarom het Rijk Gods nog niet verkregen, het is hem slechts in belofte toegezegd, hij heeft er slechts eene voorsmaak van, Hebr. VI; met volharding moet hij blijven strijden om van de eerste „letterssche" geboorte tot de tweede geestelijke geboorte te komen. Velen koesteren de dwaling, dat zij onmiddellijk na het aannemen van Gods woord kinderen Gods zijn, in alle dingen vrij en niet meer in staat te zondigen; sommigen beweren zelfs dat alle zonden en verkeerdheden hun ten beste dienen moeten. Op hen is het woord toepasselijk Apoc. III: „Gij zegt ik ben rijk en verrijkt „geworden, en heb geens dings gebrek, en gij weet niet, dat gij „zijt ellendig en jammerlijk en arm en blind en naakt." Het grootste gedeelte der Christenen is thans zoo zeer verblind, dat zij meenen het rijk Gods te bezitten, terwijl zij den eersten graad nog niet eens hebben bereikt en nog op hunne eerste dagreize zijn. De eerste dagreize naar het beloofde land strekt zich uit tot over de Roode Zee, daarna zijn er nog veertig dagreizen, graden, trappen of klaarheden tot aan het land der belofte en dan nog eene dagreize uit de woestijn in het heilge land, te zamen 42 dagreizen. Eerst na die 42 dagen wordt de waarachtige sabbat gevierd en niet meer gezondigd, omdat alles overwonnen is en niets hun meer schaden kan. Die overwinnaars zijn de waarachtig rechtvaardigen, voor wie geen wet meer bestaat, omdat zij niet meer zondigen kunnen. Aan velen die hopen door deze poort te mogen ingaan, zal de toegang

geweigerd worden, omdat zij den strijd niet volstreden hebben; terwijl hun tijd en gelegenheid tot bekeering gegeven is, verachten zij de genade; eens zullen ze roepen en dan zal er geen helper zijn. Alle liefhebbers der waarheid en gerechtigheid mogen met kracht gewapend worden, om zich uit het rijk des Satans te begeven naar het rijk Gods, daartoe helpe God ons allen door Christus Jezus, onzen en aller wereld gezondmaker. Amen.

Dit werkje leert ons, dat Hofmann zich zelven gelijk is gebleven, waar hij aan den mensch, die nog in Satans macht is, den vrijen wil ten goede en het vermogen om zich zelven te verlossen, ontzegt, en nog van ganscher harte zijne instemming betuigt met Paulus woord: „zoo is het dan niet „desgenen die wil, noch desgenen, die loopt, maar des ont„fermenden Gods," maar tevens dat zijne overtuiging een groote wijziging had ondergaan sinds het jaar 1526, toen hij bij de verklaring van Dan. XII ditzelfde onderwerp besprak. Toen had hij met Luther den vrijen wil eene dwaasheid geacht maar ook geheel in diens geest beweerd, dat alleen de uitverkorenen door God werden verlicht, al ware het ook dat zij met stokken tot de zaligheid gedreven moesten wordeu. Hier daarentegen treedt hij onophoudelijk zoo beslist mogelijk als bestrijder van het particularisme op en schroomt niet juist het tegenovergestelde van vroeger te beweren: God begeert wel, dat allen behouden worden, maar Hij zal niemand tegen zijnen eigen wil zalig maken.

In het begin van December, wellicht reeds vroeger, was Hofmann weder in Straatsburg. Zijn eerste werk was het evangelie van de spoedig aanstaande wederherstelling aller dingen ook daar te prediken. Onderscheiden Wederdoopers, bij wie zijne profetieën weerklank vonden, sloten zich bij hem aan. Ook

uit Straatsburg kennen wij echter geen namen van aanhangers aan wie hij den doop heeft toegediend, zelfs kunnen wij niet bewijzen, dat de mannen en vrouwen die hem in Mei 1533 als den Elia vereerden, reeds in dezen tijd tot de Bondgenooten zijn toegetreden. Slechts korten tijd had hij vrijheid, om zijne denkbeelden nader uiteentezetten. Het duurde niet lang of de Raad, die toen nog geen onderscheid maakte tusschen de gewone Wederdoopers en de chiliastische Bondgenooten en hem voor een Wederdooper hield,[1] nam het besluit, om hem gevangen te nemen en „im turm zu legen," een straf, die hij naar de Straatsburgsche verordeningen én als Wederdooper én als schrijver van boeken, die niet goed gekeurd waren, verdiend had. Ditmaal gelukte het hem niet, zich aan die straf te onttrekken, eenige dagen vóór Kerstmis was hij reeds in den kerker te Straatsburg[2].

De naaste aanleiding tot deze gevangenneming was, dat er weder een nieuw geschrift van hem het licht had gezien. Hij behandelt daarin den oorsprong der zonde, een leerstuk, dat oppervlakkig beschouwd volstrekt niet in eenige betrekking tot de gemeente der Bondgenooten of de verwachtingen aangaande de toekomst staat. De reden, waarom hij juist toen dit boekje uitgaf, kan geweest zijn, dat sommigen, die hij bestraft had, zich verontschuldigd hadden met de bewering, dat niet zij maar God de oorzaak hunner zonde was. Van dergelijke verontschuldigingen spreekt hij althans in het zoo even genoemde boekje van den gevangenen en vrijen wil. Zonder schuldbesef, acht hij het niet mogelijk met een volkomen hart zich aan

---

[1] Hr. ammeister zeigt an. dasz Melch. Hofmann, kürschner, so wiedertauffer ist, wieder hie umb sei und büchlin und anders trucken lass." Straatsburgsche Rathsprotokollen 9 Dec. 1531. Afgedrukt bij Cornelius a. w. II p. 276.

[2] Nicolaus Thomae aan Pulbarba 23 Dec. 1531 cf. Bijl. II.

God over te geven en tot de gemeente der Bondgenooten toe te treden. Daarom weerlegt hij deze dwaling in: Warhaftige erklerung aus heiliger biblischer schrifft, das der Satan, tot, helle, sünd und die ewige verdamnus im ursprung nit ausz Got, sunder allein ausz eigenem wil erwachsen, sei — M. H. Osee XIII. O Israel du hast dich selbsz verderbt und umbgebracht. — Wer oren hat zu hören, der höre. Matth. XI, XIII Mark. IV, VII Luk. VIII XIV Apoc. II, III, XIII. Ez. III 1531[1].

Zijne „warhaftige erklerung" bevat het volgend betoog:

Alle dienstknechten des Heeren betuigen steeds, dat God een licht en gansch geene duisternis in Hem is, en dat allen, die uit Hem zijn geboren, ook lichten zijn. Niets kan aan Hem den oorsprong ontleenen, hetgeen niet te voren in Hem was; Hij kan zich niet in duisternis veranderen. In den beginne sprak God: „Daar zij licht en er was licht;" God scheidde het licht van de duisternis, maar God schiep de duisternis niet. Dit is „ein figürlicher handel göttlicher fürsichtigkeit." Ook de engelen heeft God geschapen, opdat zij lichten, geesten, boden Gods zouden wezen. Zij moesten in God blijven, uit Wien ze waren. Toen echter een der engelen Gods wil prijs gaf en zijnen eigen wil volgde, werd uit den engel des Lichts de engel der Duisternis. Toen maakte God scheiding tusschen de engelen: er ontstond een rijk der duisternis, niet omdat God het zoo begeerd had, maar alleen naar den eigen wil des gevallen engels; in het eene regeert God, in het andere de vorst der duisternis. De engel der duisternis was goed door God geschapen en had goed kunnen blijven, zoo hij slechts gewild had; alleen uit en door zich zelven kwam hij tot zonde.

---

[1] Het eenig overgebleven exemplaar van dit geschrift van 14 bladzijden 16^0 wordt bewaard op de Akad. bibliotheek te Utrecht.

Ook Adam is door God goed geschapen; God gaf hem een gebod, dat niet moeilijk was, hij had het zeer goed kunnen vervullen, want er was ooft genoeg in den hof, door honger werd hij niet gedreven, om van de verboden vrucht te eten, maar door moedwil en verachting van Gods gebod; hij luisterde niet naar Gods stem, maar naar de stem van Satan; hij keerde zich van God af, om Satan te volgen, van die ure af werd ook de mensch duisternis. Aan de menschen werden daarna twee zonen gegeven; God was met hen en openbaarde hun Zijnen wil. Toen Kain vertoornd was op zijnen broeder, waarschuwde God hem terstond, maar Kain luisterde niet naar die waarschuwing en doodde zijnen broeder; tegen Gods wil volbracht hij die daad, van een goed was hij een slecht mensch geworden en dit niet door Gods wil, maar door zijn eigen wil. Zoo is de zonde ontstaan bij alle menschen, van Adams tijd tot in de dagen van Noach, Abraham, Mozes, ja tot in dezen tijd.

Is de zonde op deze wijze ontstaan, dan is God evenmin de oorzaak van dood en verdoemenis. Naar Gods raad zou er geen verdoemenis of hel op aarde wezen. God heeft den mensch als een onvergankelijk wezen geschapen, maar door de zonde werkte hij zelf zijn verderf; de dood komt niet uit of van God maar uit nijd en afgunst van den duivel. Sap. XVI. De mensch doodt door zijne eigen ongehoorzaamheid zijne ziel d. i. door zijne ongehoorzaamheid wordt hij geoordeeld.

De smarten hebben de menschen zich zelven te wijten. Alleen het anders willen dan God wil, is zonde; wanneer allen hetzelfde wilden als God, dan zou er geen Satan, geen hel, geen dood, geen smarten, geen verdoemenis wezen. Terecht hebben dan ook vele vromen erkend, dat niets anders in de hellepijn doet branden dan de eigen wil en het anders willen dan God. De profeten verzekeren, dat God den dood des zondaars niet wil, maar dat hij zich bekeere en leve. God getuigt 4 Esra VIII, dat de mensch zijn eigen oordeel

gewerkt heeft, terwijl Paulus er op wijst 1 Tim. II dat God begeert, dat alle menschen zalig worden en tot kennis der waarheid komen.

Ware het, zoo als de valsche apostelen leeren, dat God sommigen ter verdoemenis geschapen heeft en wil dat sommigen verloren gaan, dan zou daaruit ontegenzeggelijk volgen, dat God de oorzaak is van het lijden in de hel. De zoo even aangehaalde schriftwoorden bewijzen echter het tegendeel. Wel wist God reeds voordat de menschen geschapen waren, dat zij niet volharden zouden, maar daaruit volgt volstrekt niet, dat God omdat hij dit wist, het ook zou willen. Tusschen het willen en het toelaten bestaat groot onderscheid. Velen begrijpen dit niet en ergeren zich daaraan. Het is waar, God is alwetend, Hij doorziet alles, wat menschen ooit gedaan hebben of nog doen, maar zulk eene voorwetenschap Gods dwingt niemand tot zondigen en het werken zijner eigen verdoemenis. Gods wil en begeerte is naar het goede; al kent en verdraagt Hij ook de zonde, nooit geeft hij eenig mensch macht of oorzaak om te zondigen, neen! hij haat de zonde en heeft lust in gerechtigheid.

Geen duivel is zoo leugenachtig en verdorven, dat hij zeggen zou, dat God zijn val gewild had. Ook Adam heeft dat niet beweerd, maar aan zijne vrouw de schuld gegeven, en de vrouw aan de slang. Zware straf wacht de godslasteraars die beweren, dat God hen tot zonde brengt. Heeft Christus niet gezegd, dat de zonde uit den Satan is? leert Paulus niet Eph. II, dat de Satan in de kinderen des ongeloofs zijn werk volbrengt? Hebben wij niet de getuigenis (4 Esra III): De eerste Adam heeft een boos hart gehad en overtreden en allen die van hem geboren zijn? Klaagt daarom niet de profeet 4 Esra VII: Adam, wat hebt gij gedaan, dat gij gezondigd hebt, en niet alleen gij, maar ook allen die van u geboren zijn? Wordt niet in Gen. I alle schuld aan den mensch toegeschreven?

Getuigt niet de geest hetzelfde in Ecel. V: Van de vrouw heeft de zonde een aanvang genomen en daarom zijn allen aan den dood onderworpen?

Duidelijk is ook de getuigenis der Schrift, dat de dood zijn oorsprong niet uit God heeft, maar uit de ongehoorzaamheid van Adam en zijn zaad. Rom. V, 1 Cor. XV, 2 Cor. V. Door de zonde zijn allen onder den toorn Gods en een eigendom des Satans, uit wiens macht zij slechts door een hemelschen geest verlost kunnen worden. Ook aan Satan kan God geen onrecht doen, want God is een rechtvaardig God, rechtvaardig jegens goeden en boozen. 3 Esra IV. Zou de macht des doods verbroken worden, dan moest God door zijn Woord mensch worden en de wereld met zich zelven verzoenen. Dit is geschied in Christus Jezus. Met het oog op zulke getuigenissen is het een gruwel, aan God de zonde toe te schrijven, want van het begin der wereld heeft Hij steeds de zonde bestraft. Binnen korten tijd zal een vreeselijke wraak des Heeren komen en dan zal men kunnen zien in hoe ver God de zonde liefheeft. Een iegelijk luistere derhalve naar de ernstige waarschuwing, om van alle zonde afstand te doen en zich te reinigen, want God zal een iegelijk loon naar werken geven.

Een zegenbede besluit dit geschrift.

Men moge van meening zijn, dat Hofmann eenigzins breedsprakig is in dit betoog — ik zal het niet tegenspreken, maar ook niet vergeten, dat hij, de man uit het volk, die tot onontwikkelden sprak, zich voegen moest naar den kring, waarin zijne geschriften gelezen werden. Eene eigenaardigheid van dit boekje valt bijzonder in het oog, (want daardoor onderscheidt het zich van vele geschriften der Wederdoopers zooals van Muntzer, Rinck [1]

---

[1] Melchior Rinck moet o. a. in Emden den kreet hebben aangeheven: Bibel, Bubel, Babel, Geist, Geist, Geist! bringstu dar nichts, du holst dar nichts, es hilft nichts wenn jemand auch 100,000 Bibeln gefressen hätte,

en anderen), dat namelijk dit betoog geheel gegrond is op uitspraken der H. Schrift; alleen omdat iets in den Bijbel staat, houdt hij het voor waar; met geen enkel woord stelt hij eigen openbaring tegenover de openbaring der Schrift, terwijl de meeste Wederdoopers Gods Woord in hun eigen hart verhieven ten koste van het geschreven Woord. Wie stemt niet toe, dat ook dit geschrift, in zulk een bezadigden toon geschreven, getuigenis aflegt van den ernst van Hofmanns streven, om bekeering te prediken en aan te dringen op reinheid des harten, voordat het oordeel Gods zou komen?

Het zou kunnen bevreemden, dat juist dit boekje de aanleiding tot Hofmanns gevangenneming geweest is. Tot verklaring hiervan behoeven wij niet te wijzen op de mogelijkheid, dat hij in die dagen nog andere geschriften van meer gevaarlijke strekking heeft uitgegeven, neen! het uitgeven van elk geschrift, ook al was het geheel onschadelijk, maakte hem, zoo als reeds gezegd is, te Straatsburg strafbaar, wanneer hij niet daartoe verlof had gevraagd. Vooral tegen het einde van 1531 zagen Jacobus Bedrotus en Christiaan Herlin, aan wie de censuur over de boeken was toevertrouwd, scherp toe op alles wat er gedrukt werd, want in den zomer van dat jaar hadden zij de onaangename ervaring moeten opdoen, dat het, niettegenstaande hunne waakzaamheid en de waarschuwing van Oecolampadius, aan Michael Servetus gelukt was zijn boekje tegen de drieëenheid te Hagenau door Setzer te laten drukken en in Straatsburg te verkoopen. Verschillende verboden boeken van Marbeck, Bünderlin en anderen hadden zij in de

---

die Bibel ist ein zweischneidig schwert zum würgen, nicht zum lebendig machen". Krohn a. w. 217 doet het voorkomen alsof Hofmann het daarmede eens was. Al wisten we niets anders van hem, dan dat hij de auteur der „warhaftige erklerung" was, dan zouden we reeds grond hebben, om Krohns bericht te wantrouwen.

boekwinkels uitgestald gevonden. Ook zwierf in December een vreemdeling door de stad, die zich voor een hofprediker van den koning van Denemarken uitgaf en een boek bij zich had, waarin hij zich de hevigste uitvallen tegen de Luthersche en Zwingliaansche predikanten en de overheid veroorloofde; toen het hem in Straatsburg niet gelukte, eenen uitgever te vinden, ging hij naar Hagenau, waar hij hoopte zijn doel beter te bereiken. Maar Butzer berichtte aan den stadhouder van Hagenau, graaf Georg Schenk von Erbach, zijne komst en verijdelde aldus zijne plannen. [1]

Kort na de „Wahrhaftige Erklerung" verscheen een ander boekje van hem onder den titel: Das freudenriche zeucknus vam worren friderichen ewigen evangelion, Apoc. XIV, welchs da ist ein kraft Gottes, die da sallig macht alle die daran glauben Rom. I welchem worren und ewigen Evangelion itzt zu disser letzten zeit so vil dausent sathanischer geister mit falscher ketzrischer irriger lugenhafter zeucknus gegenstant. Nim war die postbotten seind draussen und schreien und die fritbotten winen bitterlich. Esaie XXXIII. Wer oren hat zu heeren, die hoere. Matth. XI, XIII Mark. IV, VII Luk. VIII, XIV, Apoc. II, III XIII Ez. III 1532 [2].

---

[1] Roehrich a. w. II p. 83 cf. bijl. II. Wanneer wij niet de bewijzen hadden, dat Hofmann in die dagen in de gevangenis vertoefde, zouden wij bij dien Deenschen hofprediker licht aan hem kunnen denken, ofschoon het dan toch onverklaarbaar zou wezen, dat Butzer dien hofprediker niet ontmaskerde als Wederdooper en bontwerker.

[2] Onze overtuiging, dat dit boekje in eene der eerste maanden van 1532 is uitgegeven, berust op de onderstelling, dat Hofmann in den loop van dat jaar verder niet in Straatsburg is geweest, getuige zijne bekentenis op 20 Mei 1533, dat hij alleen „vor etlichen jaren alhie" geweest was. Vergicht in Niedners Zeitsch. 1860 p. 67. Toch zou het kunnen zijn, dat hij tusschen deze eerste gevangenschap te Straatsburg en het uitgeven van dit

Ook bij de bespreking van dit boekje hebben wij weder de verwoestingen van den Fransch-Duitschen oòrlog te betreuren. Het eenig exemplaar, dat het lot der vernietiging ontgaan was, is in 1870 op de Straatsburgsche bibliotheek een prooi der vlammen geworden. De nauwgezette beschrijver van het ontstaan der Hervorming in Straatsburg heeft dit boekje in handen gehad juist drie eeuwen, nadat het in het licht was gegeven en toen op den titel de aanteekening van een ouden kroniekschrijver gelezen „durch Melchior Hofman, dem Synodo überantwortet." [1] Butzer, Hofmanns tegenstander op het twistgesprek in 1533 heeft ons uit dit boekje het een en ander meegedeeld, [2] maar vooral het uitnemende reeds herhaaldelijk genoemde werk van den hoogleeraar Cornelius[3] stelt ons in staat, althans den hoofdinhoud te kunnen beoordeelen van een boekje, dat voor de Duitsche Bondgenooten moest wezen, wat de Ordonnantie voor de Neder-

---

boekje weer in Oost-Friesland is geweest, want tot de meening, dat Straatsburg het nieuwe Jeruzalem zou wezen, was hij niet door eene zelfontvangen openbaring gekomen cf. zijne verklaring: „Alle propheceiungen, so er bis her gered hab, die hab er usz dem fremden propheceien gethan." Vergichtbuch 23 Nov. 1534. Niedners Zeitschrift 1860 p. 78. Verschillende schrijvers berichten dan ook, dat een profeet in Oost-Friesland hem Straatsburg heeft aangeduid als het nieuwe Zion. De later mee te deelen profetie, dat hij een half jaar te Straatsburg gevangen zou gehouden worden en dan het rijk van Christus een aanvang zou nemen, kan hij echter nu nog niet vernomen hebben. Zijn geheele optreden in Mei 1533 maakt het waarschijnlijk, dat hij eerst kort te voren gehoord had, welke groote beteekenis zijne gevangenneming zou hebben.

[1] Roehrich a. w. II p. 90.

[2] Butzer in de inleiding van: Handlung inn dem öffentlichen gesprech zu Strassburg, jüngst inn Synodo gehalten gegen Melchior Hofmann durch die prediger daselbst von vier fürnemen stücken christlicher lere und haltung sampt getrewen dargeben auch der grunden, darauf Hofmann seine irtumben setzet Strassburg 1533". Ook in Wencker Argent. Hist. Eccles. I fol. 293 vinden wij enkele mededeelingen uit dit boekje. Niedners Zeitschrift 1860 p. 50.

[3] Cornelius a w. II p. 224.

landsche was. Het „frideriche evangelion," dat Hofmann als een knecht des Allerhoogsten en een getuige van Christus Jezus verkondigt, is de blijde boodschap, dat God geen enkelen zondaar verdoemen zal. Daarenboven schijnt hij in dit boekje zijne chiliastische verwachtingen nader omschreven te hebben, ongeveer in denzelfden geest als in het volgend jaar bij zijne verklaring van den brief aan de Romeinen. Thans verkondigde hij: allen die tot nu toe in Duitschland den doop aan volwassenen hebben toegediend, hebben een onvolkomen werk verricht, even als de Apostelen vóórdat ze op het Pinksterfeest de gave des Geestes hadden ontvangen. Hun werk zal slechts korten tijd bestaan, ja het zal even als de tempel van Zerubbabel een tijd lang tegengewerkt en verhinderd worden [1]. Nieuwe apostolische mannen zullen dan den pinkstergeest ontvangen, het nieuwe Jeruzalem bouwen en den weg bereiden voor de bruiloft des Lams. God heeft Straatsburg verkoren, om het nieuw Jeruzalem en de moeder der nieuwe leeraars te worden; maar eerst moet het groote concilie gehouden worden; eerst moet de verwoesting van Babylon voleindigd en het pausdom vernietigd zijn. Ook moeten de zeven engelen des toorns hun werk volbracht hebben;

---

[1] Te onrechte beweert O. Filips, dat Hofmann eerst uit zijne gevangenis het bevel gaf „dat men den Doope twe jaren soude rusten laeten, „alleene leeren ende vermanen in stilheydt nae den Tempel Zorobabel, Esder „ende Haggei, die in den aenvanghe haerer bouwinghe twe jaeren ghelettet „worden door haere vianden, dat sy in twe jaeren niet timmeren en conden, „tot der tydt toe, dat Godt haer een stercker hulpe door den cooninck Dari„um dede." Bekentenisse B III. Hofmann verwachtte de wederkomst des Heeren tegen het einde van 1533 en zal derhalve in den zomer van 1533 niet meer van „twee jaren" gesproken hebben. Trouwens het is niet eens duidelijk in welk jaar Obbe die gevangenschap van Hofmann stelt. We hebben daarenboven geen enkel bewijs, dat na Januari 1532 onder de Bondgenooten de doop is toegediend voordat Jan Matthijs optrad. Ook Butzer vergist zich, als hij aan Joh. van Wijck schrijft: adulterum baptisma suspendit ad triennium. Brief van Dec. 1533. Bijl. II.

vijf van deze engelen zijn er reeds geweest, de beide laatsten zullen in den zomer van 1533 komen; dan zal Straatsburg belegerd worden, maar door de hulp van twee christelijke koningen de overwinning behalen; dan zal ook de overheid der stad de banier der gerechtigheid, d. i. der volkomen waarheid, omhoog houden, en de 144,000 door den pinkstergeest bezielden zullen macht verkrijgen en van Straatsburg uit het waarachtig Evangelie en den waarachtigen doop over den aardbodem uitbreiden. Niemand zal tegenstand kunnen bieden aan hunne teekenen en wonderen; ook zullen met hen zijn Elia en Henoch, de twee getuigen des Heeren, zij zullen zijn als twee fakkels, machtig om de aarde te verderven en door het vuur, dat uit hunnen mond uitstroomt, hunne vijanden te verteren.

Van geheel anderen aard is een geschrift, dat ongeveer in denzelfden tijd het licht moet hebben gezien, namelijk het boekje: Von der waren hochprächtlichen einigen majestat Gottes und von der warhaftigen menschwerdung des ewigen worts und sons des Allerhöchsten, ein kurzes zeugnisz. Al noemt hij zijnen naam niet op den titel, het bekende devies en de gewone reeks van teksten zouden reeds op hem als auteur heenwijzen: trouwens wij behoeven het voorbericht slechts op te slaan om zijn naam te vinden. Ook dit geschrift is verloren gegaan. Daar ik echter in staat ben, een fragment in de bijlagen mede-tedeelen,[1] behoef ik hier ter plaatse slechts kort over dit

[1] Het in bijlage VII medegedeelde fragment is ontleend aan een manuscript in de Hamburgsche bibliotheek. Het behoort tot eene collectie Mss., afkomstig uit de bibliotheek van den bekenden pastor G. F. Götze te Hamburg, en is samengevoegd met „der berühmten fräulein Rosamunde Julia von Asseburg vermeinte Offenbarung." De Latijnsche aanteekingen zijn waarschijnlijk van Götze. Bij de bepaling van den tijd, waarin dit geschrift uitgegeven is, komt in aanmerking J. H. Ottii Annales Anabapt. ad annum 1532 § 1. Is (M. Hofmann) in libro hoc anno impresso primus videtur in medium produxisse dogma ana-

boekje te spreken. Wegens de blindheid der geleerden, die anderen tot blindheid brengen, aldus verzekert Hofmann, is hij genoodzaakt de hongerenden en dorstenden te onderwijzen uit den schat van Gods woord. Met al de volgelingen van Luther en Zwingli zou hij alleen dan vrede hebben kunnen houden, wanneer hij hen had willen prijzen; aan het hof des konings (Frederik van Denemarken?) zou hij een aanzienlijke plaats hebben kunnen bekleeden, wanneer hij dubbelhartig had willen zijn, maar hij wilde liever om 's Heeren wil gesmaad worden, ja met de profeten en profetessen een dweper en droomer heeten, dan zijne beginselen verloochenen. Armoede noch levensgevaar zou hem van Gods weg afbrengen; sinds lang was hij bereid zijn leven te geven, indien God het eischte. Niet voor de ongeloovigen, alleen voor de armen en nederigen wilde hij schrijven.

Ter inleiding geeft hij een visioen, door Ursula de vrouw

---

baptisticum de incarnatione Christi, quod deinceps assumpsere 1534 Monasterienses et etiam paullatim Menno. M. Butzer heeft dit geschrift weerlegd in zijne „Handlung in dem öffentlichen gesprech zu Strassburg etc. 1533." Hij beweert, dat Hofmann in zijn boekje juist honderd getuigenissen voor Christus godheid verzameld heeft „damit ihm ander zahl nichts abgingen hat er die Zeugnusse des Vatters bei dem Jordan: du bist mein geliebter sun, wie sie von jedem der dreien evangelisten Mattheo, Marco und Luca gemeldet ist, für drey zeugnusse anzogen. Also auch, das der Vatter mit gleichen worten auff dem berg vom Herrn zeuget hat" Butzer weerlegt vooral Hofmanns betoog ontleend aan Hebr. VII: 1—3 (Melchizedek een symbool van Christus) en aan Matth. XXII: 42—45 (Jezus meer dan Davids zoon). Uit Butzers woorden mogen wij afleiden, dat Hofmann de menschwording van Christus in Maria, zonder dat hij van haar vleesch aannam, vergeleken heeft met het deeg, dat in den oven door het vuur brood wordt en met een standbeeld, dat in de werkplaats van den beeldhouwer vervaardigd wordt. Ook Obbe Filips heeft dit geschrift gekend, getuige zijn woord: Hofmann heeft geschreven: „mede een boeck van die Mensch-„werdinghe, hoe dat woordt is vleys gheworden ende heeft onder ons ghe-„woont" Bekentenisse B III.

van Linhard Jobst op Vrijdag 23 Febr. 1525 aanschouwd [1]. Toen het begon te schemeren, zag zij een schitterend licht, dat zich in drie stralen verdeelde; door den middelsten straal werd een pasgeboren kind helder verlicht; dan sloten zich de stralen weder; een breede gloed bescheen haar een tijdlang en verdween daarna. Dit visioen is voor Hofmann het beeld der Drieëenheid. Er bestaat maar één God gelijk er oorspronkelijk maar één licht was; het licht verdeelt zich in drie stralen, zoo openbaart God zich als Vader, Zoon en Heilige Geest.

Vervolgens moet Hofmann aangetoond hebben, dat Jezus zijn lichaam niet van Maria had aangenomen. Van dit betoog wordt ons echter in het bewaard gebleven fragment alleen de hoofdinhoud medegedeeld. We vernemen daar, dat in Lukas I: 35 onderscheid wordt gemaakt tusschen „het heilige dat in u" en „het heilige dat uit u" geboren zal worden, tusschen „van Maria vleesch zijn" en „door Maria vleesch worden." Het zaad van Adam is der zonde onderworpen, ware de Verlosser uit het zaad van Adam, Abraham en David, dan zou de zonde den zondaar verlost hebben, dan zou de dood ons het leven, de verdoemenis ons de genade hebben verworven, dan zou ook een ander mensch, b. v. Melchizedek of Aäron ons hebben kunnen verlossen. Neen, voor de verlossing der menschen was het noodig, dat God zijn rein en onbevlekt Woord op aarde zond en een lichamelijk, zichtbaar en tastbaar mensch liet worden.

Ziedaar, hetgeen we nog weten van dit geschrift. Hoe vreemd zijn leer van Christus menschwording was, — ten opzichte van de leer der Drieëenheid stond hij op denzelfden grondslag als de Luthersche en Zwingliaansche predikanten; zijn geheel betoog steunt immers op deze leer. Slechts onbekendheid

[1] Dit visioen had hij in 1530 reeds wereldkundig gemaakt in zijne: Prophetische gesicht und offenbarung der götlichen wirkung zu dieser letzten zeit etc.

met dit geschrift verontschuldigt het, dat men in later tijd hem een plaats heeft gegeven in de rij der Antitrinitarii:[1]

Deelde Hofmann in dit geschrift een visioen mede van de profetes Ursula, waarschijnlijk zal hij in dezen tijd ook de profetieën van haren man Lienhard Jobst hebben uitgegeven. Waaraan toch zouden wij bij de beschuldiging dat hij „büchlin und anderes" drukken liet,[2] eerder denken, dan aan deze profetieën, die vóór 16 Oct. 1532 reeds voor de tweede maal waren uitgegeven[3]?

Na het einde zijner gevangenschap — en we mogen wel aannemen, dat deze niet lang heeft geduurd, daar hij er later in zijne geschriften nooit op doelt en hij in Mei 1533 door de overheid geenszins als een oude bekende behandeld werd — zal het verblijf te Straatsburg hem wel zijn ontzegd. Weder begaf hij zich naar het Noorden, waar zijne prediking aanvankelijk zooveel weerklank had gevonden. Wij hebben niet het geringste bewijs voor de onlangs verdedigde onderstelling[4], dat hij in Munster zou geweest zijn, maar wel grond voor de meening, dat hij in 1532 door Friesland heeft gezworven.

De Friesche magistraat kende het onderscheid tusschen Sacramentisten en Bondgenooten niet tot in 1532, toen het bestaan dezer

---

[1] Rock a. w. p. 295 Trechsel a. w. I p. 34.

[2] Raths-protokol 9 Dec. 1531 Cornelius a. w. II 276.

[3] Niedner Zeitschrift für hist. Theol. 1860 p. 61.

[4] Keller. Gesch. der Wiedertäufer und ihres Reichs zu Münster 1880 p. 130 beroept zich, om die waarschijnlijkheid te bepleiten, op een brief van B. Rothmann van 16 Sept. 1532. Daar lezen we echter niets anders dan dit: Jam enim cum Anabaptistis mihi negotium fuit, qui jam nos ad tempus reliquerunt. Sed profecti redituros se majore vi comminati sunt. Porro, si Deus pro nobis, quis contra nos? (Uit Kerssenbroick Hist. Anab. furoris p. 171 ons medegedeeld in Cornelius „Antheil Ostfrieslands" p. 52) Deze betuiging van Rothmann is zoo algemeen, dat wij daaruit volstrekt geen gevolgtrekkingen kunnen maken ten opzichte van M. H., die later stellig ontkend heeft, met de Munsterschen in eenige betrekking gestaan te hebben.

laatsten openbaar werd bij de gevangenneming van Sicke Frericx, die op 20 Maart 1531 als Wederdooper onthoofd werd. Bekend is het, welken indruk deze terechtstelling op Menno Simons heeft gemaakt, maar ook anderen bracht het bloed van dezen eersten martelaar der Bondgenooten tot nadenken; velen beleden dezelfde beginselen; hier en daar o. a. te Leeuwarden ontstonden gemeenten van Bondgenooten.[1] Hoogst waarschijnlijk heeft Hofmann persoonlijk aan de uitbreiding dezer gemeente medegewerkt, toen hij omstreeks 1532 in Friesland was, zij het ook slechts op eene doorreis. Het kan zijn, dat het edict van 28 Februari 1533,[2] waarin geijverd werd tegen de Lutheranen, landloopers en bedelaars met het oog op hem werd uitgevaardigd. In het edict van 1534 wordt hij met name genoemd.[3] Dit plakkaat is gericht tegen de: „Verleyders ofte Bedriegers, die in den lande omgaen, die de Luyden wederdopen ende quade geinficeerde dwalingen ende secten leren, by namen Melchior Pelser, alias Hooftman, Jacob van Kampen, Jacob Tyetye, Peter Symonsz, Obbe Scherrier oft Barbier (Obbe Filips) ende Peter Hondtslager (Houtzager)." Op verbeurte van lijf en goed werd verboden aan zulke menschen te eten of te drinken te geven, hen te huisvesten of voort te helpen. Op het grijpen en overleveren van elken leeraar werd een prijs gesteld van 25 carolusguldens alsmede vergoeding van onkosten.

Ten bewijze dat met dien Melchior Pelser alias Hooftman niemand anders bedoeld is dan Hofmann, kunnen we wijzen op het plakkaat, dat eenige weken later den 31 Maart werd uitgevaardigd en waarin gelast werd, acht te geven op: „eenige Ketters en gereprobeerde Aucteurs, hen noemende Melchioriten,

---

[1] J. Reitsma a. w. p. 41.

[2] Schwartzenberg Groot Plakaat en Charterboek II p. 626.

[3] Schwartzenberg a. w. II 640.

die hen vervordert hebben, ende noch dagelycks vervorderen, de arme simpele Luyden, onse Ondersaeten van Vrieslant, te herdopen.“ [1] Al blijkt uit het edict van 23 Febr. 1534, dat de stadhouder van Friesland niet op de hoogte van Hofmanns lotgevallen was (toen het plakkaat werd uitgevaardigd, was Hofmann reeds negen maanden in de Straatsburgsche gevangenis) toch zou zeker geen bevel tot inhechtenisneming van Hofmann gegeven zijn, wanneer hij volstrekt niet in Friesland ware geweest [2].

Kunnen we niet met zekerheid zeggen, hoe Hofmann in Friesland en op zijne verdere reizen door Nederland is opgetreden, het ligt voor de hand, dat hij ook nu zijner roeping getrouw, de geloovigen zal voorbereid hebben op de verschijning van Christus en hen op Straatsburg zal gewezen hebben als het nieuwe Jeruzalem. Daarenboven predikte hij zijne opvatting van de menschwording van Christus, die nog vele jaren daarna door ontelbaren in Nederland werd beleden. Naast de mondelinge prediking trad ook nu weder de schriftelijke en wel door een boekje, dat hij met het oog op zijne vrienden in Nederland in de Nederduitsche taal heeft geschreven. Wij bedoelen, zijne verklaring van den brief aan de Romeinen: Die eedele hoghe ende troostlicke sendebrief, den die heilige apostel Paulus to den Romern gescreven heeft, verclaert ende gans vlitich mit ernste van woort to woorde wtgelecht. Tot eener costelicker nuttigheit ende troost allen gotsvruchtigen liefhebbers der eeuwighen onentliken waerheit. — Siet, hy

---

[1] Schwartzenberg a. w. II p. 652. Schotanus, Gesch. van Friesland p. 664 spreekt van de „Hofmannischen in 1534 in Leeuwarden wonende ende weynig in getal wezende.“

[2] Te onrechte leidt S. Blaupot ten Cate uit bovengenoemd plakkaat af, dat M. H. tegen 't einde 1533 of in het begin van 1534 in Friesland geweest moet zijn. Gesch der Doopsgez. in Friesland p. 31.

comt mit den wolcken, ende alle oogen sullen hem sien, ende die hem ghesteken hebben, ende alle geslechte der aerden sullen sick bescreien, Ja amen. Apoc. I. Joan. XIX Zacha. XII. Wie ooren heeft te hooren, die hoore. Matth. XI, XIII Marc. IV, VII Luc. VIII, XIV Apoc. II, III, XIII Ezechielis III 1533[1].

Wie Hofmanns godsdienstige overtuigingen wil leeren kennen, vindt in dit boekje eene rijke bron, want in zijne tekstverklaringen lascht hij telkens uitvoerige beschouwingen in over verschillende leerstukken. Zijne exegetische methode is dezelfde, die wij reeds bij zijne verklaring der Apokalypse ontmoet hebben. Van elk woord vermeldt hij naast de natuurlijke beteekenis ook den figuurlijken zin. Hij verklaart des Apostels schrijven met het praktische doel, om zijne lezers te onderwijzen en in hun geloof te versterken; vandaar dan ook telkens de uitroep: „och, hoe wel zou het ons wezen, indien wij daarnaar leefden!“ Hoewel hij wist, dat zijn woord bij velen tegenspraak zou vinden, hij meende niet te mogen zwijgen, hij moest getuigen „opdat ic ooc niet in myn opgeleyden dienste tot een schelm Gods verworpen worde“ (ad XIV: 26). Hij was zich bewust, de waarheid en niets dan de waarheid te spreken. „Ja, ic spreke,“ zoo belijdt hij, „ooc „in der waerheit alsulcx, dat, waert sake, dat ic wiste, dat ic „selve van mynen tyt aen oyt eenigh woort wetende of alwillens „met verkeertheit onder de voeten getreden hadde of moetwilligh „gedodet of verdruct hadde, dat ic mi in eeuwicheit ghenen „troost der salicheyt meer en wiste noch verhoopte, want sulcke „moorders ende wetende crucers Jesu Christi effen in eenen „graet staen ende gerekend werden datse geen voorbidding in

[1] Een exemplaar van dit boekje in 16° van 356 bladzijden is te vinden op de bibl. der Doopsgez. gemeente te Amsterdam. Op den titel noemt hij evenmin naam of woonplaats van den drukker als zijn eigen naam, maar weder vinden wij hier het bekende devies en de tekstenreeks.

„eeuwicheyt verkreygen mogen mer de ewige wrake ende ver-
„hardinghe." (ad I 22.)

In de voorrede wijst Hofmann op de hooge waarde van den brief aan de Romeinen, en noemt dezen brief een kostelijken schat, met al 't goud der wereld niet te betalen. Voor vleesch en bloed is de inhoud niet altijd verstaanbaar; voor honderdduizenden is Paulus woord tot een valstrik geweest; zelfs de grootste geleerden zijn er aan te schande geworden. Zoolang deze brief „vercnopet, besloten ende niet opgedaen is", heeft niemand er iets aan, daarom is het naar zijne meening noodig, dat iemand, aan wien God door Christus Jezus zijne genade geschonken heeft, den brief van het begin tot het einde woord voor woord verklaart, „alle cnoopen, screncken ende stricken" openende. Met een gebed om Gods hulp begeeft hij zich aan den arbeid.

Terstond bij Rom. I: 3 vindt hij aanleiding voor eene uitvoerige verdediging van zijne opvatting van Christus menschwording. Daar wij op deze woorden reeds vroeger (blz. 205) hebben gewezen, behoeven wij thans hierbij niet verder stil te staan. Bij de uitlegging van I: 5, waar Paulus spreekt over zijne roeping tot het apostelambt, kan Hofmann het niet nalaten zijn afkeer uit te spreken van de leer der uitverkiezing.

Hij kan thans in de H. Schrift geene andere verkiezing vinden dan die tot een bepaald ambt. „Velen" zegt hij „in desen
„gront haer nu verstricken ende verderven, welcke den on-
„derschey der amten niet kennen noch weten, mer wat op
„die apostelen ende herders gesproken is, trecken si op den
„gantzen hoop ende alle schapen, ende ooc niet anders in sulce
„saken spelen, dan als die apen doen, manneke na manekę
„malen." Zijne eigenlijke bestrijding van de leer der verkiezing begint eerst waar hij teksten verklaart als Rom. VII: 28—30 en IX: 10—13. Ook daar wordt volgens hem slechts de verkiezing tot een bepaald ambt geleerd. God heeft, aldus

omschrijft hij den eersten tekst, van het begin der wereld af bepaald, wie Hij tot Apostelen, profeten of bedienaars van andere ambten hebben wil; zonder hun wil uit louter genade zijn zij daartoe geroepen; allen die nu aldus verordineerd en door God geroepen zijn, zondert Hij af; zij worden verlicht en gerechtvaardigd. Ieder mensch is tot eenig ambt geroepen en ook de groote schare is niet verworpen. Rebekka en hare zonen in IX: 10 zijn „figuren" van de roeping tot eene bepaalde bediening. In de woestijn heeft God uit louter genade en zonder verdienste van 's menschen zijde, Aäron en zijne nakomelingen tot het priesterschap verkoren, later werd de geheele stam Levi verkoren tot helpers bij den priesterlijken dienst: zoo was het ook met Ezau en Jakob. Omdat Levi uitverkoren was, was het verdere huis van Israel nog geenszins verworpen; eerst toen de kinderen Korachs meer wilden, dan waartoe zij door God verkoren waren, werden zij met vuur verteerd.

Zelfs XI: 13 brengt den bestrijder der verkiezing niet in verlegenheid. Met het woord, dat God Ezau gehaat heeft, kan niet diens eeuwige verwerping bedoeld zijn: God heeft immers alle schepselen lief. Neen Ezau is een „figur" van de Apostelen, vóórdat zij op het Pinksterfeest de gave des Geestes ontvingen. Toen zondigden zij nog vaak, toen moesten zij nog menigmaal door Jezus bestraft worden, zulke zondaars kan God niet liefhebben. Tegenover Ezau is God als een vader die twee zonen heeft. Van den een weet hij, dat hij verkeerde neigingen heeft en daarom stelt hij hem onder zijnen broeder. Die vader heeft ook den eersten zeer lief, al is het op een andere wijze dan den tweeden. De verklaring van Gods haat tegen Ezau ligt in Jes. XLVIII. God wist van Ezaus geboorte af wat hij worden zou, evenzeer wist God dat omtrent Jakob. Juist daarom stelde hij den een boven den ander. Zoo heeft God ook Paulus van zijne geboorte af geroepen, omdat Hij wist, wat hij worden zou. Een aardsche vorst handelt op gelijke wijze, hij stelt dienaars aan naar hunne

bekwaamheid; degenen die hij tot lage diensten roept, verwerpt hij daarom geenszins. Zij, die meenen, dat Ezau verworpen is, mogen er aan denken, dat Jakob wel den eigenlijken zegen ontvangen heeft, maar Ezau toch ook een nazegen: de erfenis der woestijn.

Zeer vernuftig weet Hofmann voorts in het beeld van den pottebakker en het leem eene verdediging van de verkiezing tot ambten te vinden. Hij beweert namelijk, dat dit voorbeeld van denzelfden aard is als dat van Ezau en Jakob, die uit éénen bloede waren, en van de priesters en Levieten, die tot éénen stam behoorden. De vaten der eere en de vaten der oneere zijn beide vaten in het huis Gods, de eerste in het heiligdom, de andere in den voorhof of in de keuken, maar beide zijn even noodzakelijk, de vaten der tweede soort zijn in den voorhof of in de keuken geheel op hun plaats. Indien men voor zijne gasten een roestigen ketel op tafel bracht, zou men zich over zulk een gereedschap schamen, maar in de keuken schaamt men zich daarover niet. Zoo is het ook met de vaten der oneere, die door God met een ander doel geformeerd, maar geenszins verworpen zijn; ook zij zijn vaten in het huis Gods.

Met zijne bestrijding van de leer der verkiezing staat zijn geloof aan de algemeene zaligheid in nauw verband. Bij het woord „bij God is geene aanneming des persoons“ (II: 11) teekent hij dan ook aan: „indien God sommigen tot verdoemenis geschapen had en sommigen tot zaligheid, zooals de dwaalleeraars zeggen, dan ware God een „wtnemer van personen“ en ware ook des Apostels getuigenis valsch.“ Indien de geheele wereld Paulus woord (in III: 22) wilde aannemen en gelooven, dat Gods rechtvaardigheid zich over allen uitstrekt, dan zouden ook allen zalig worden. Ja bij het gezegde „al den zade“ (in IV: 16) roept hij uit: hier is het waarachtig Evangelie verkondigd, dat de beloofde genade Gods voor allen zou wezen, dat er geen enkel

mensch zou uitgezonderd worden van het begin der wereld aan. Bij de verklaring van V: 18 herhaalt hij dat woord nog eens.

Ook nu schroomt hij niet, stellingen, vroeger door hem verdedigd, als onwaarachtig te brandmerken. Mogen sommigen al zeggen, zoo lezen we bij IX: 3 „indien God de menschen verdoemen wil, dan moeten ze gaarne verdoemd willen worden [1] dit meenen ze in werkelijkheid niet, want ook des zondaars hart begeert weder terug te keeren tot God. Voor zulk eene dwaasheid leerde Jezus ook niet bidden, maar integendeel hij leerde: „Uw rijk kome, vergeef ons onze schuld!" Wanneer men daartegen inbrengt: Mozes en Paulus hebben het toch anders geleerd, dan antwoordt Hofmann: „Lieve, so werdet ghi te voren een Paulus ende een Moses ende doet dan ooc also .... het is niet Gods nature ende aert, dat hi ooc van aenbegin der werelt tot op den joncsten dach eenen mensche verdoemen soude, ja ooc niet eene eenige heeft hi daer toe gescepen."

Allen zijn geroepen tot zaligheid; toch erkent Hofmann, dat er tweeerlei kinderen Gods bestaan (VIII: 14); daarom zijn er ook tweeerlei „drivingen des heyligen geestes." De eerste kinderen Gods zijn zij die in Christus Jezus gelooven en Hem in gehoorzaamheid aannemen; zij worden uit des Satans rijk wedergeboren tot natuurlijke menschen. Deze kinderen Gods, de eerstgeborenen worden door Gods Geest gedreven en geleid in de „hooghe leerschool Gods." Dit drijven geschiedt alleen ten goede, maar een mensch kan er weerstand aan bieden, zoodat hij den Geest Gods bedroeft. Voorts bestaan er nog ware kinderen Gods, zooals de Apostelen des Heeren na het pinksterfeest geweest zijn; zulke kinderen Gods worden de volmaakt rechtvaardigen genoemd: zij kunnen niet meer zondigen.

Spreekt hij van de verlossing van allen, ook aangaande zich zelven mag hij met dankbaarheid getuigen (bij XI: 3): Ik ben

---

[1] Zie zijne beweringen bij de verklaring van Dan. XII op bl. 79.

ook een, over wien zich de Heer uit louter genade ontfermd heeft „puerlijken om niet", terwijl ik geen goed deed, maar vol afgoderij en gruwelen was. Maar nu Hij zich mijner ontfermd heeft, is het ook billijk, dat ik aan zijn goedheid gehoorzaam ben en tot aan het einde doorstrijd, standvastig blijvende in Gods wil. Dan zal ik leven, de zaligheid en alle beloften Gods beërven, maar is het, dat ik afwijk, dan is de schuld aan mij zelven te wijten en niet aan God of aan de zondigheid van Adam. Na de eerste heerlijke ontferming heeft God mij door Zijnen verbondseed wederom in Christus ingelijfd, zoodat ik onder de wet des geestes sta. O eeuwige God, mocht ik van U zulke genade verwerven, dat ik vrijwillig mij aan U mocht overgeven, zoodat ik niet meer mijzelven maar U toebehoor."

Reeds uit een der zoo even aangehaalde gezegden blijkt de meening van Hofmann, dat sommigen in staat waren een heilig vlekkeloos leven te leiden. Deze denkbeelden ontvouwt hij nog nader bij de verklaring van VI: 6 en VII: 15. Aldaar lezen we: Indien de oude mensch waarlijk met Christus gedood en gekruisigd is, dan komt het sterfelijk lichaam tot zijnen sabbat, waarop het rust van zijne werken; dan wordt men een „zonnekind" en heeft zijn vleesch gekruisigd met zijne lusten en begeerten. Dat zijn dan degenen, die niet meer zondigen en die de helsche slang niet meer kan aantasten; zij zijn geesten der volkomen rechtvaardigen. Wie zondigt, is nog niet tot den hoogsten graad gekomen, want wie zondigt, heeft God nog niet gezien of gekend (1 Joh. III). Men heeft deze getuigenissen willen ontzenuwen door te wijzen op Petrus, die immers ook „de pinksterdachsche wedergeboorte" bezat en toch zondigde, zoodat Paulus hem bestraffen moest. Hofmann meent echter te moeten en te kunnen bewijzen, dat Petrus niet heeft gezondigd. Indien toch de Apostel gezondigd had, dan zou niet hij, maar God gezondigd hebben, want de „pinksterdachsche" Apostelen be-

hooren na hunne wedergeboorte niet meer aan zich zelven, maar aan God en 't is God, die hen leidt en drijft en voert, waarheen Hij wil, niet waarheen zij willen. Hij, die eens door Petrus Ananias en Saffira doodde, Hij was het ook, die de Heidenen door Petrus ergerde, omdat Hij wilde laten uitkomen, hoe getrouw de Apostel Paulus zijnen God diende. Paulus toch zag niet den persoon aan, maar trad vrijmoedig Petrus onder de oogen, omdat hij niet wilde, dat de Heidenen om der Joden wil zouden geërgerd worden.

Dezelfde gedachten ontwikkelt hij nog eens bij VII: 15, waar hij eene zeer eigenaardige opvatting van de werkzaamheid van den Apostel Paulus ten beste geeft. De heidenapostel stond volgens hem geenszins even hoog als de andere Apostelen, want hij had niet op het Pinksterfeest de gave des H. Geestes ontvangen. Hij was nog in den voorhof, hij had nog niet denzelfden graad bereikt als de „pinksterdachsche" Apostelen, daarom moest hij tot drie malen toe den Heer bidden, om van de „quade toeneychlicheit" verlost te worden; hij klaagde nog over honger en dorst naar gerechtigheid, de andere Apostelen waren daarvan reeds verzadigd, want zij hadden de volmaaktheid reeds bereikt. Desniettegenstaande schijnt Hofmann geenszins minder waarde gehecht te hebben aan Paulus woorden dan aan die van de andere Apostelen.

Het spreekt wel van zelf, dat de Elia der wederkomst ook in dit boekje niet zwijgen kon over den jongsten dag. Toch spreekt hij daarover minder dan wij vermoed zouden hebben. 't Is waar, herhaaldelijk zegt hij, dat de Heer „in korten tyd sine strenge wrake ende toorn" zal openbaren, dat de tijd gekomen is, waarin Elia zijn „officie" beginnen moet, omdat het openbaar is, dat alle menschen zoo zeer van Gods weg vervreemd zijn als nooit vroeger, toch brengt hij eerst op eene der laatste bladzijden van dit boek eenigszins uitvoerig de groote gebeurtenis ter sprake.

Er zijn, zoo luidt zijne getuigenis bij XVI: 25, sommigen van dit overspelige geslacht, die ook nu nog op andere boden Gods tot het doen van teekenen in staat willen wachten, maar ik zeg u, het verrichten van teekenen behoort niet bij het ambt. Mogen zij al klagen over de „slupers ende hoekpredikers" en begeeren, dat deze openlijk prediken, zij doen dit slechts, om die predikers op de vleeschbank te brengen en hun bloed te vergieten. In de laatste zeven jaar is veel onschuldig bloed vergoten, maar binnen korten tijd zullen de 144,000 dienstknechten des Heeren opstaan, die het waarachtige apostelambt bekleeden. Kunnen wij thans naar Gods wil nog geen plaats verkrijgen, waar wij in het openbaar prediken, weldra zal er een Concilie gehouden worden; dan zal „wat ick myn God int hoekscken gediend hebbe met leeren ende scriven" ook in het openbaar door mij betuigd worden.

De laatste woorden laten het in 't onzekere, of hij deze vervolgingen aan de Roomschen dan wel aan de Protestanten wijt, merkwaardig echter is het, dat hij in dit geheele geschrift nooit de Roomsche kerkleer bestrijdt, over Maria- noch heiligenvereering spreekt, noch ook tegen de zonde der geestelijken te velde trekt. Ik vermoed daarom, dat hij deze verklaring schreef voor lezers, die met de Roomsche kerk niets meer uitstaande hadden. Deze onderstelling vindt naar het mij voorkomt steun in zijne telkens herhaalde waarschuwing tegen de leeraars, die het Evangelie niet kunnen prediken, daar God het hun niet heeft geopenbaard. Van hen getuigt hij zelfs (XVI: 25): „over „welcke verleyders ick nu int vierde jaer seer naerstelick met „suchten geroepen hebbe of si doch opmaken wilden ende die „scaepkens weder terecht komen laten, mer theeft alseer weinigh „geholpen. Daerom ick ooc niet zal ophouden te vermanen, „straffen, leeren, scriven, schelden ende van openbaringe aller „wrake, so lange totdat den Alrehoogsten zijn eer ende prijs „weder gegeven werd ende die scaepkens Jesu van der blinden

„leyders gewout ende hant wederom op den rechten wech vry „gemaect ende gebracht werden."

Voorts worden ook telkens de geleerden aangevallen. De geleerden en rijken, meent hij, zijn verhard geworden, zooals ten tijde der Apostelen de Joodsche priesters. (I: 22) „Als dan tot „deser tyt ooc seer gruwelic aen den aller geleertste bevonden „wort, welcke dan ooc om haren hogen moet ende verkeerde „stouticheit dat dwase loon ontfangen hebben, ja duysternis over „alle duysternis, dat ooc van aenbegin der werlt sulcke duysternis „niet gheweest is." Ja hij vergat zich zoo ver, dat hij den ganschen geleerden stand „een opgeblasen hoop" noemde (II 10). Zou echter in de ervaringen, die hij bij Tegetmeier, Luther, Bugenhagen, Butzer en and. had opgedaan, niet wel eenige verklaring te vinden zijn voor de hardvochtigheid van den man, die door de meer beschaafden genoodzaakt was, slechts met de lagere volksklassen om te gaan?

Al staat in dit boekje geen enkele naam van een van Hofmanns tijdgenooten, geen enkele toespeling op deze of gene streek, ik acht het evenwel wegens het ontbreken van alle polemiek tegen Rome waarschijnlijk, dat deze verklaring van Paulus brief niet in Nederland, maar in Oostfriesland het licht heeft gezien. Trouwens allen, die over Hofmann geschreven hebben, berichten eenstemmig, dat hij in Emden moet geweest zijn, kort vóór zijne laatste reis naar Straatsburg. Tegen het einde van zijn verblijf in Oostfriesland zou ik eene gebeurtenis willen stellen, die een diepen indruk op hem heeft gemaakt. Een grijsaard moet hem aangekondigd hebben, dat hij zich thans naar Straatsburg moest begeven: daar zou hij weldra gevangen genomen worden, maar deze gevangenschap zou slechts een half jaar duren; daarna zou het rijk van Christus een aanvang nemen; uit Straatsburg zouden dan de 144.000 getuigen des Heeren uitgaan, die onder zijne leiding over de geheele aarde het Evangelie der waarheid zouden prediken.[1] De omstandigheden,

[1] O. Filips Bekentenisse B. III U. Emmius a. w. VI 178. A. Bzovius

waaronder deze voorspelling plaats had, worden verschillend medegedeeld. Hofmann heeft in geschrifte nooit over deze profetie gesproken, maar toen hij werkelijk weldra gevangen genomen werd, toonde hij duidelijk, dat hij daarin de vervulling eener profetie zag. Terwijl nu Hofmann omstreeks Maart 1533 zich op reis begaf naar de stad, die hem als het Nieuwe Jeruzalem was aangewezen, verlieten ook velen zijner aanhangers Emden, om heinde en ver deze heugelijke profetie bekend te maken. Ver buiten de grenzen in Oost-Friesland predikten zij, in de Groninger Ommelanden en aan den IJsel, in West-Friesland, Holland, Utrecht en Zeeland vonden zij belangstellende hoorders. En toen nu Hofmann werkelijk gevangen genomen werd, waren ontelbaren bereid den eigen haard te verlaten en hun Elia naar Straatsburg te volgen.

---

verhaalt in zijn vervolg op de Annales van Baronius XIX p. 480 deze gebeurtenis eenigszins anders, zeggende dat Hofmann: „deceptus demone in specie Eliae apparentis“ naar Straatsburg vertrok. Meshovius a. w. p. 133 doet het voorkomen, alsof hij de eigen woorden des profeten weergeeft, hij deelt echter niet mede, uit welke bron hem die profetie is bekend geworden. Zonder eenigen grond beweert Ottius a. w. p. 53, dat Jan Trijpmaker deze profetie heeft uitgesproken. Deze stierf immers reeds in December 1531.

HOOFDSTUK V.

Melchior Hofmann in het Nieuwe Jeruzalem.

---

§ 1. Onder zijne chiliastische vrienden.

Geheel vervuld met de gedachte, dat nu weldra de groote dag zou aanbreken, dien hij reeds vóór zeven jaar voorspeld had, kwam Hofmann naar Straatsburg en nam daar bij Valentin Dufft, gewoonlijk naar zijn beroep Velten Goldsmidt genoemd, zijn intrek. Het huis van dezen goudsmid „am Schneidergraben" schijnt bij de Wederdoopers en Bondgenooten, die van buiten 's lands kwamen, goed bekend geweest te zijn; onder anderen had er in October 1532 een andere bontwerker huisvesting verkregen, Claus Frey, die wel niet tot de Wederdoopers behoorde, maar toch hunne vergaderingen vaak bezocht. In dien man ontmoeten wij een voorlooper van de Mormonen of heiligen der laatste dagen, daar hij de stelling verdedigde, dat ieder, ook al was hij reeds gehuwd, nog een geestelijk huwelijk met eene of meer andere vrouwen mocht sluiten. Hij bracht zijne leer in beoefening

---

Bronnen: Strassburgische Vergichtbücher, meegedeeld door T. W. Roehrich in Niedners Zeitschrift 1860. Strassburgische Rathsprotokollen bij Cornelius a. w. II 276. Brieven van Butzer en zijne vrienden Bijl. II. T. W. Roehrich. Geschichte der Reformation im Elsass und besonders in Strassburg II. 1832.

en was naar Straatsburg gekomen met zekere Elisabeth Pherdsfelderin „zijne echtelijke zuster," terwijl hij vrouw en kinderen te Windsheim had achtergelatan. Het pleit voor den zedelijken ernst der Straatsburgsche Wederdoopers en Bondgenooten, dat zij dezen man niet in hunne gemeente wilden opnemen. Vooral Vêlten Goldschmidt en Melchior Hofmann bestreden hem hevig en zochten hem te dwingen, zijn zondig leven te veranderen. Laatstgenoemde had zelfs een half jaar geleden reeds een waarschuwend schrijven aan Frey gericht [1], maar dit had niet gebaat. Frey bleef bij zijne overtuiging, en is dan ook in 1534 de eenige ketter geweest, die door de Straatsburgsche overheid ter dood werd gebracht, evenwel niet om zijn kettersche denkbeelden, maar wegens echtbreuk.

Nauwelijks was het onder de Bondgenooten bekend geworden, dat Hofmann weder in de stad was, of van alle zijden kwamen de broeders en zusters hunnen leermeester opzoeken. Het jaar, dat niet alleen hij maar ook anderen als het jaar van Christus wederkomst hadden aangewezen, was reeds begonnen. Wat zou de naaste toekomst brengen? Welke veranderingen zouden er in Straatsburg plaats hebben? Op die vragen kon Hofmann hun geen volledіger antwoord geven, dan hetgeen hij reeds vroeger in zijne geschriften had verkondigd. Hij meende zijne vrienden er op te moeten wijzen, dat hij geen profeet was, maar alleen een getuige des Heeren; God, die aan anderen de gave der profetie had verleend, had hem het ambt van Elia toevertrouwd. Wat andere door God begenadigde profeten en profetessen vooral Lienhard Jobst en zijne vrouw Ursula voorspelden, nam hij

[1] Deze waarschuwingen van Hofmann schijnen Claus Frey zeer verbitterd te hebben; hij moet zelfs beweerd hebbən, dat H. van den duivel bezeten was en oproer predikte cf. W. Capito. Ein wunderbar geschicht und ernstlich warnung Gottes, so sich an eim Wiedertäuffer genant Claus Frey zutragen, Stressburg 1534. Afgedrukt in Niedners Zeitschrift für hist. Theol. 1860 p. 87.

geloovig aan en 't was op grond hunner profetieën, dat hij sprak van de groote vervolging der Bondgenooten en de belegering van Straatsburg, die in den zomer zouden plaats hebben. Nadrukkelijk waarschuwde hij daarbij, niet eigenmachtig de verschijning des Heeren te willen verhaasten en zich tegen de overheid te verzetten. God zou groote dingen onder hen volbrengen, maar aan Hem moesten zij het ook overlaten; ongehoorzaamheid tegen de over hen gestelde machten, zoo als de overheid van Straatsburg, was zonde.

Om persoonlijk niet tegen dezen stelregel te handelen, vermeed Hofmann openlijk in vergaderingen optetreden. Wanneer enkelen tot hem kwamen, stond hij hen te woord. Werd echter op feestdagen hun aantal grooter, dan verliet hij de stad, om buiten de poort, waar de Wederdoopers in hunne „Waldkirche" gewoon waren te vergaderen, tot zijne vrienden het woord te voeren. In zijne gesprekken bepaalde hij er zich niet toe zijne eigen opvatting van verschillende leerstukken bloot te leggen, maar bestreed ook de prediking der Straatsburgsche predikanten. Zij kenden het waarachtig Evangelie niet; zij predikten niet voor allen; zij wilden niet gelooven, dat God alle menschen tot zaligheid geroepen had; zij namen bezoldiging en trachtten naar aardsche schatten; een dienaar des Heeren moest om Christus wil alles opofferen,.

Waarschijnlijk heeft Hofmann in dezen tijd zijne denkbeelden omtrent het vleesch van Christus nog eens in een boekje uitgesproken. Uit het jaar 1533 is althans het werkje: Wahrhaftige zeucknus gegen die Nachtwechter und Sternen, das der dot Mensch Jhesus Cristus am Kreutz und im Grab nit ein angnomen Fleisch und Blut aus Maria sey, sunder allein das pure und ewige Wortt und der Unendliche Son des Allerhöchsten. Beweissung das der gantz sam Adams verflucht war, des duffels und Satans eygen und des

ewigen dotts, das auch durch Adams Fleisch, blut und Sam, ewiglich keyn erlossung, heiligung, versonung, rechtfertigung, benedeiung und lebendigmachung mocht eyn gefurt oder auffgericht werden ewiglich. — Gal. V. Ein klein wenig saurdeig verseurt den gantzen teig. Wer oren hat zu hören, der höre. Matth. XI, XIII. Marc. IV, VII. Luce VIII XIV Apoc. II III XIII Ez. III 1533[1].

Nieuwe denkbeelden ontwikkelt hij in dit boekje niet, maar het reeds dikwerf gepredikte vat hij nog eens te zamen. Eerst wijst hij op een dertigtal woorden der Schrift, waarin de oorsprong, de algemeene verspreiding, de macht en de treurige gevolgen der zonde in een helder licht zijn geplaatst. Daaruit trekt hij de gevolgtrekking, dat Christus, indien hij zijn vleesch van den zondigen Adam had ontvangen, de menschen niet zou hebben kunnen verlossen, en derhalve de verlossing nog niet geschied zou zijn. Zijn betoog is hetzelfde als in „Ein kurzes Zeugnisz von der waren hochprächtlichen einigen majestat Gothes und von der warhaftigen menschwerdung des ewigen Worts und Sons des Allerhöchsten.“ Ja hij zegt zelfs met geheel dezelfde woorden: De dood kan niet het leven geven noch de vloek den zegen. Wie kan door een onreine gereinigd worden of de waarheid verkrijgen door een leugenaar? Allen die hunne hoop op Adamvleesch bouwen kunnen door zulk een geloof de zaligheid niet beërven: integendeel, Gods toorn blijft op hen, omdat zij het ware fundament, Gods eeuwig Woord, verwerpen. 't Heil komt alleen van Hem, dien Maria door den h. Geest ontving, het eeuwig Woord Gods en den Zoon des Allerhoogsten. Hij was niet van deze wereld en kwam niet uit de wereld,

---

[1] Exemplaren van dit boekje zijn niet bewaard gebleven. Naar een handschrift, berustende op de sted. Biblioth. te Hamburg, wordt in Bijl. VIII de tekst medegedeeld.

maar door Hem zijn hemel en aarde geschapen. Ware Christus het zaad van den eersten Adam geweest, dan had hij om zijn eigen zonden moeten sterven, even als alle andere menschen. Weder blijkt Hofmanns eerbied voor de Schrift, als hij ten slotte vermaant, niet op menschenwoord te vertrouwen, maar alleen op Gods Woord. Alle vleesch is als gras, maar Gods woord blijft in der eeuwigheid en Gods Woord leert, dat de zaligheid afhankelijk is van het geloof in Christus. Een iegelijk zie derhalve toe, dat hij den eeuwigen dood niet sterve, maar tot de kennis der waarheid kome.

Ongeveer zes weken vertoefde Hofmann heimelijk in de stad; het getal zijner volgelingen nam dagelijks toe; steeds meer werden zijne getuigenissen aangaande de toekomst van Straatsburg bekend, maar ook steeds vaster werd het geloof der zijnen, dat hij een der beide getuigen was. Toch was deze toestand van betrekkelijke rust onverdragelijk voor den man, die slechts dacht aan de dingen, die komen zouden. Aan Straatsburgs belegering moest nog het groote concilie voorafgaan en nergens zag hij aanstalten daartoe. Hij achtte daarom den tijd gekomen, om zelf handelend optetreden.

Hij schreef een boekje: „von dem Schwert“ d. w. z. over de macht der overheid en zond dit in de eerste week van Mei aan den stedelijken Raad en voegde daarbij een schrijven, waarvan wij den inhoud wel niet kennen maar toch kunnen gissen.[1] Hij moet daarin hebben medegedeeld, wat zijne roeping was bij de gewichtige veranderingen, die in Straatsburg aanstaande waren, maar ook zijn verzoek hebben toegelicht, om tot een openlijk verhoor te worden toegelaten.

Gedurende veertien dagen bleef zijn brief zonder antwoord. Den

---

[1] Butzer schrijft 8 Sept. 1533 cf. Bijl. II: tandem in eum furorem venit, ut offerret sese magistratui, testatus se hic acturum sive libere sive in vinculis.

19den Mei was hij nog altijd ten huize van Velten Goldschmidt, weinige dagen later werd hij plotseling gevangen genomen en ter verantwoording geroepen. Deze gevangenneming was voor Hofmann geen teleurstelling, veel meer een reden tot uitgelaten blijdschap, want nu mocht hij hopen, dat ook de andere voorspelling van den Oost-Frieschen profeet vervuld zou worden. Openlijk dankte hij God, dat eindelijk het uur zijner vernedering was gekomen, waarop de dag zijner verheerlijking zou volgen. Hij wierp hoed en schoenen van zich, sneed zijne kousen tot aan de voeten af, hief zijn hand ten hemel en zwoer bij den levenden God, dat hij van nu af geen ander voedsel dan water en brood tot zich zou nemen, totdat hij met dezelfde opgeheven hand Hem zou aanwijzen, die hem gezonden had. Daarna ging hij welgemoed in den kerker [1].

Bij zijn eerste verhoor bekende hij een zwervend leven geleid en sinds tien jaar gepredikt te hebben, en naar Straatsburg gekomen te zijn om der Waarheid getuigenis te geven, maar

---

[1] In overeenstemming met den reeds genoemden brief van Butzer 8 Sept. 1533 is het verhaal van Obbe Filips Bekentenisse B IIII. Alsoo is Melchior door beweginghe deser prophecien nae Straesburch ghetoogen ende daer aengevangen te predicken ende te leeren onder die Borgers hier ende daer in de huysen. So ist die overicheyt aengegeven, die hebben (met den kortsten) haer Dienaers gesonden, om hem te vangen. Doen nu Melchior sach, dat hy in die ghevanghenisse soude gaen, so heeft hy Godt ghedankt, dat die stonde ghecomen was, ende heeft zynen hoet van zyn hooft geworpen ende een mes genomen ende zyn hoosen-voetelingen bij de enclau afgesneden ende zyne schoenen wtgeworpen ende zyn vingeren met der handt tot den Hemel opgesteeken ende gheswooren by den leevendighen Godt, die daer leeft van eeuwicheyt tot ewicheyt, dat hy geen ander spyse noch drank genieten soude dan water ende broot tot der tydt toe dat hy met der handt ende wtgestreckten vingeren wese dengeenen die hem gesonden had ende daermede is hy in de ghevankenis goetwillich vrolick ende welgetroostet gegaen.

niet tot de Wederdoopers te behooren; want onder hen waren vele „schelmen."

Hij betuigde zijne bereidwilligheid om zich aan de Straatsburgsche wetten te onderwerpen. Omtrent de predikanten oordeelde hij, dat zij de waarheid nog niet kenden en het Woord Gods niet zuiver verkondigden. Gaarne, zoo verzekerde hij, zou hij dit oordeel openlijk bewijzen en zich voor hen verantwoorden, want voor de waarheid zou hij zijn leven willen geven. De raad besloot zijn boekje en zijn brief aan de predikanten en opzieners der kerspelen[1] ter lezing te zenden en hem gevangen te houden, totdat hij zich op de een of andere Synode verantwoord zou hebben.

Den 29sten Mei werd Hofmann weder voor den Raad geroepen. Ook nu herhaalde hij zijn vroeger geüite beschuldigingen tegen de predikanten. Hij beweerde zelfs, dat het beter geweest zou zijn, indien de overheid de stad bij haren Roomschen godsdienst had gelaten, dan dat zij verbetering beloofde, die niet kwam. „De predikanten," zeide hij, „mochten zich niet voor apos-„tolische leeraars uitgeven, een herder der kudde mocht „eenig eigendom bezitten, waarmee hij anderen ondersteunen „kon, maar een apostel moest al het zijne om Christus wil „opofferen en steeds reisvaardig zijn om te gaan, waarheen de „Heer hem zenden zou." Tegen den inhoud hunner prediking had hij evenzeer bezwaren: alleen het geloof aan Christus Jezus, den waarachtigen Zoon van God, kan zalig maken, dit beleed hij met de predikanten, maar zij verkondigden volgens hem

[1] Op 30 Oct. 1531 had de Raad van Straatsburg een soort van kerkelijk gerechtshof, den zoogenaamden „Conventus" ingesteld, waarin de predikanten der zeven kerken en 21 opzieners der kerspelen zitting hadden. Uit ieder kerspel werd een raadslid, een gemeentelid en een schepen tot opziener gekozen; zij moesten voor de belangen der Straatsburgsche kerk zorg dragen; bij gewichtige aangelegenheden was echter de beslissing aan den Raad gebleven. T. W. Roehrich a. w. II 30.

niet den waren Christus, daar zij leerden, dat Christus Zijn vleesch van Maria had ontvangen, en derhalve het vleesch van Maria voor de zonden der menschen gestorven was. Bovendien had naar zijne overtuiging nog nooit een Luthersch of Zwingliaansch prediker het waarachtig evangelie verkondigd, dat God alle menschen tot zaligheid, niemand tot verdoemenis heeft geschapen. Luther was „in den Teuffel verstockt" en had zich zelven door zijne avondmaalsleer tot een afgod gemaakt.

Een der raadsleden kon niet nalaten te vragen, of er dan aan de Straatsburgsche predikanten niets goeds was? waarop Hofmann terstond het antwoord gereed had: Wanneer ik u een beker Malvezijer wijn aanbied, maar er een weinig vergif in doe, is dat niet hetzelfde alsof ik u louter vergif aanbood? Wat baat het of de predikanten eens een enkel maal iets goeds prediken, als zij voor 't overige een verderfelijk evangelie verkondigen? Een ander raadslid kwam nog eens terug op Hofmanns gezegde bij zijn vroeger verhoor, dat er „schelmen" onder de Wederdoopers waren. Hij wilde weten, wie daarmede bedoeld werden, of zulke gevaarlijke menschen ook binnen de stad vertoefden en wellicht een oproer zouden veroorzaken? Hofmann stelde den vrager gerust. Met het woord „schelmen" had hij willen wijzen op allerlei avonturiers, die zich bij de Wederdoopers gevoegd hadden, maar eigenlijk de omverwerping van al het bestaande bedoelden; omtrent dergelijke Wederdoopers gingen er vreemde geruchten, de een zou zijn broeder onthoofd [1], de ander zijn vrouw gedood hebben; maar in Straatsburg behoefde men niet bezorgd te zijn, want God had een welbehagen in de stad, en ook hij Gods dienaar, had de stad lief; hij zou zijn leven willen geven om Straatsburg

[1] Hier moet Hofmann gedoeld hebben op Thomas Schugger, die 7 Febr. 1526, naar hij voorgaf op Gods bevel, zijnen broeder onthoofdde.

voor onheil te bewaren, en wanneer hem iets verkeerds ter oore kwam, zou hij terstond waarschuwen.

Daarenboven gaf Hofmann uitvoerig rekenschap van zijn geloof aangaande onvergeeflijke zonden en de menschwording van Christus. Over dit laatste geloofspunt wenschte hij een openlijk twistgesprek te mogen houden met Caspar von Schwenckfeldt, dien hij wel voor een vroom man hield, maar reeds sinds vier jaren om zijn dwaling aangaande Christus vleesch bestreden had. Ook met de Straatsburgsche predikanten en enkele Wederdoopers, die in sommige opzichten van hem in meening verschilden, wilde hij gaarne disputeeren. Hij noemde zelfs hunne namen, opdat de Raad hen tot een twistgesprek zou kunnen noodigen.

De Raad nam echter nog niet terstond eene beslissing. Eerst op 9 Juni werd besloten Hofmanns bekentenis en de door hem genoemde namen mee te deelen aan de vier presidenten van predikanten, raadsleden, schepenen en gemeenteleden, die in den Conventus zitting hadden. Hun werd vrijheid gegeven de genoemde mannen te ondervragen.

Terwijl Hofmann gevangen gehouden werd, breidde zich zijne gemeente voortdurend uit. De wijze waarop hun voorganger in de gevangenis was gegaan, had hen versterkt in het geloof, dat na een half jaar de dag des Heeren zou aanbreken. Aandachtig luisterden zij naar ieder, die beweerde, iets naders aangaande die toekomst te weten. Twijfel aan de betrouwbaarheid van dergelijke profeticën schijnt bij de Bondgenooten niet opgekomen te zijn. Zij leefden in zulk een overspannen gemoedsstemming, dat niets hun onmogelijk scheen. De woorden, waarmede Obbe Filips zijne eigen ervaring heeft uitgedrukt, zullen wel op hen allen toepasselijk zijn geweest. „Wij waren alle onversocht, eenvoudich, onnoosel, sonder alle ercheyt ofte archlisticheyt, ende wisten van gheen valsche ghesichten, prophetyen ende openbaringhen te segghen.“ De dagen schenen gekomen

waarvan Joël had geprofeteerd: zij hadden de wonderlijkste droomen en zagen de vreemdste gezichten en alles brachten zij met den jongsten dag in verband. Lienhard Jobst gedroeg zich zóó uitgelaten, dat de Raad het noodig keurde, hem in een krankzinnigengesticht op te sluiten en aldaar aan ketenen te leggen. Nevens hem traden onderscheiden andere profeten en profetessen op; meer dan 18 werden in verhoor genomen. Eene der voornaamsten was o. a. eene vrouw, die wij slechts kennen onder den naam „des Krophhansen Frau in der Kalbsgasse." Ook de man, bij wien Hofmann een tijdlang huisvesting had gevonden, Velten Goldschmidt, schijnt tot de profeten behoord te hebben. De profetieën, waarvan Obbe Filips verschillende aan de vergetelheid heeft ontrukt,[1] vergunnen ons een blik in een toestand, die aan krankzinnigheid grensde. Droomen, waarin menschen gezien werden, die slechts èèn been hadden, of melaatsch waren, of wonderlijk gekleed gingen, zouden op zich zelven niets beteekend hebben, maar de profetessen wisten daaruit allerlei wijsheid te putten. Vooral hield men zich bezig met de vraag, wie de twee getuigen Henoch en Elia zouden zijn. Algemeen gold Hofmann voor Elia. Toen derhalve eene der profetessen een witten zwaan op een breeden stroom zag naderen en een liefelijken zwanenzang hoorde, lag voor haar de uitlegging voor de hand: de witte zwaan is M. Hofmann, de Elia, die komen zal. Een andere droom was iets duidelijker: op de muren van Straatsburg zag zij eene menigte doodshoofden, ze zocht naar het hoofd van Hofmann, ze vond het en zie! het glimlachte; kort daarna werden alle andere hoofden levend en lachten haar even vriendelijk toe. In een derden droom zag zij vele broeders en zusters, die in eene groote zaal in een kring waren gezeten;

---

[1] Obbe Filips Bekentenisse B. V en VI.

een jongeling in wit gewaad stond in hun midden met een gouden beker waarin een sterk gekruide drank was; dien beker bood hij elk der aanwezigen aan, maar niemand kon dien ledigen, de drank was te sterk; toen hij echter tot CORNELIS POLDERMAN, een vriend en leerling van HOFMANN, was gekomen, nam deze den beker en ledigde dien voor aller oogen. De verklaring hiervan was, dat deze POLDERMAN HENOCH, de tweede getuige was [1].

Deden dergelijke profetieën de rondte door de gemeente der Bondgenooten, HOFMANNS woorden werden niet vergeten en zijne geschriften ijverig gelezen. Al wat hij omtrent de wederkomst des Heeren had geprofeteerd, was hun bekend; nauw-

---

[1] Uit OBBE FILIPS Bekentenisse l. c. blijkt niet of deze profetie reeds in die dagen werd uitgesproken. In October 1533 kwam C. POLDERMAN, een Wederdooper uit Middelburg voor de tweede maal naar Straatsburg, om HOFMANN optezoeken. Vergicht van 22 Nov. 1533 NIEDNER'S Zeitschrift 1860 p. 73. Onzeker is het, wanneer hij er voor het eerst geweest is, maar 't komt mij waarschijnlijk voor, dat dit ten tijde van HOFMANNS gevangenneming geweest is. Gedurende dat eerste verblijf moet hij de vergaderingen der Bondgenooten bezocht hebben. HOFMANN zelf heeft nooit geweten, wien hij voor HENOCH moest houden. Velen in Straatsburg dachten aan SCHWENCKFELDT, in Nederland kende men later aan JAN MATTHYS deze waardigheid toe. Zeer ongunstig oordeelde HOFMANN later over de valsche profetieën aangaande ELIA en HENOCH, getuige zijn woord: Es hat der Teufel sich weidlich geübet, den Weg der beiden Zeugen zu verderben; denn der MÜNTZER sammt dem PFEIFFER die in dem Aufruhr in Sachsen uff Pfähl gesteckt sind, haben sich für die zwei zeugen ausschreien lassen. Des gleichen einer zu Antwerp, LEYENDECKER genant, hat sich für ELIAS uszgeben. Auch der BÜNDERLIN oder HANS VISCHERLIN und der HANS WOLF sich für die zwei ausgeben, die doch viel fleischlichen verstand vorbrachten. Auch lauft daher CLAUS KÜRSZNER mit seinem Weib, die sich auch für die zwei Zeugen ausgeben. Auch HEINRICH SCHUHMACHER hab sich HENOCH genannt. So hab MELANTHON aus dem LUTHER den ELIAS gemacht und LUTHER aus PHILIPPO den HENOCH oder JOHANNES. Argent. hist. eccl. I fol. 300, in NIEDNER'S Zeitschrift 1860 p. 104.

keurige tijdsbepalingen had hij nooit gegeven; alleen dit wisten zij: tegen den winter zou de Heer verschijnen, want in Mei was zijn getuige gevangen genomen. Maar eerst moest nog een Concilie gehouden worden, waarop Elia zich tegenover zijne vijanden verantwoorden zou en ziet, daar verspreidde zich plotseling het gerucht, dat op de algemeene Synode, die in Juni gehouden werd, ook Hofmann zijne overtuiging mocht verdedigen. Geen twijfel of dit was het verwachte Concilie.

§ 2. Tegenover de Straatsburgsche Predikanten.

Sinds jaren hadden de predikanten te Straatsburg op 't houden van een openlijk twistgesprek met de hoofden der verschillende sekten herhaaldelijk aangedrongen. Zij beweerden den machtigen invloed der ketters alleen dan te kunnen vernietigen, wanneer zij de voornaamsten bij zulk een gelegenheid hadden overwonnen. Dikwijls was het geschied, dat zij meenden dezen of genen Wederdooper van dwaling overtuigd te hebben, en dat toch daarna de ketter, die zeer goed wist, dat geen getuigen het tegendeel konden bewijzen, tegenover zijne geestverwanten zichzelven de overwinning toeschreef. Vroeger had de Raad steeds geweigerd aan het verzoek der predikanten te voldoen. In het begin van 1533 werd echter de macht der Wederdoopers en Bondgenooten zóó groot, dat ook de Raad geen ander middel dan dit zag, om de Zwingliaansche kerk voor ondergang

---

Bronnen: De in § 1 genoemde werken en voorts Baum, Capito und Butzer 1860. Joh. Kessler's Sabbata Chronick der Jahre 1523—1539 herausgegeben durch E. Goetzinger in Mittheilungen zur vaterländischen Geschichte VII—X. p. 370 vlg. St. Gallen 1868. Butzer Handlung in dem offentlichen gesprech zu Strassburg jüngst imm Synodo gehalten gegen Melchior Hofmann durch die Prediger daselbst von vier fürnemen stücken christlicher leere und haltung sampt getrewen dargeben auch der gründen, darauff Hofmann seine irrthumben setset. 1533 Melchior Hofmann. Ein rechte warhaftige hohe und götliche grundliche underrichtung von der reinen forcht Gottes. 1533. Ein sendbrief an alle gotsförchtigen liebhaber der ewigen warheit, in welchem angezeiget seind die artickel des Melchior Hofmanns, derhalben ihn die lerer zu Strassburg als ein ketzer verdampt und in gefencknüsz mit trübsal, spot und schand gekrönet haben. 1533.

te bewaren. Er werd besloten Caspar von Schwenckfeldt, Clemens Ziegler en Martin Stör, die zelven om eene openbare bespreking hunner gevoelens hadden gevraagd tot een dispuut uit te noodigen. Toen nu Hofmann eveneens dit verzoek deed, werd het omstreeks 10 Juni waarschijnlijk op advies van den Conventus toegestaan.

Om verschillende redenen, die ik thans niet nader behoef aan te wijzen, werd in Juni 1533 de eerste provinciale Synode gehouden, waarop de Straatsburgsche kerk, die zich nu geheel aan de boeien der Roomsche hiërarchie ontworsteld had, een zelfstandig bestaan zou verkrijgen. Eene geloofsbelijdenis zou worden vastgesteld in den geest der Confessie van de naburige steden; maatregelen zouden worden genomen omtrent kerktucht, waardoor dwaalleeraars uit de Kerk geweerd konden worden; liturgische bepalingen zouden worden gemaakt, om de eenheid te bevorderen. Op deze Synode nu zou aan de ketters gelegenheid gegeven worden zich te verdedigen. Butzer en de andere predikanten hoopten vooral langs den weg der overreding vele dwalenden weder in den schoot der Kerk terugtevoeren. Daarom werd deze vergadering dan ook officiëel bekend gemaakt met de uitnoodiging: dat ieder, die iets tegen de leer of de thans vast te stellen kerkorde had in te brengen, ter Synode zou komen en zijne bezwaren kenbaar maken.

In de groote zaal van het klooster St. Magdalena had op 3 Juni, onder voorzitterschap van den beroemden Jacob Sturm, de plechtige opening der Synode plaats. Eerst werd beraadslaagd over de geloofsbelijdenis, bekend onder den naam van Confessio tetrapolitana, die met geringe wijzigingen, werd aangenomen, al hadden sommige predikanten, o. a. Bernhard Wakker, Wolfgang Sculteti en Antonius Eugentinus zich aanvankelijk hevig daartegen verzet. Omtrent de regeling der kerkelijke tucht kon men evenwel niet eenstemmig worden; tien dagen lang

kwam men bijeen en ten slotte was men nog tot geen beslissing gekomen. Van tijd tot tijd werden bij deze discussiën de ketters toegelaten. Even als de verschillende predikanten mochten ook zij in het midden brengen, wat naar hunne meening aan de belijdenis en de tucht der Straatsburgsche kerk nog ontbrak. Zoo uitte o. a. op 12 Juni Schwenckfeld zijne bezwaren tegen den kinderdoop als den eenig geoorloofden doop: hij wilde den kinderdoop niet afschaffen, maar toch slechts als ceremonie behouden. Op 11 Juni [1] schijnt Hofmann voor het eerst in de gelegenheid gesteld te zijn, zijne gevoelens te verdedigen; waarschijnlijk werd hij echter niet op deze vergadering alleen maar ook op volgende dagen af en toe verhoord.

De Acta dezer Synode bestaan niet meer in hun geheel; het gedeelte echter, dat op Hofmann betrekking heeft, is bewaard gebleven, daar Butzer het heeft laten drukken, om Hofmanns dwalingen vooral voor de Nederlandsche Christenen te weerleggen. Daarenboven heeft Hofmann zelf het een en ander over deze Synode geschreven. Toch is het onmogelijk den geregelden gang van dit twistgesprek te volgen, want Butzer heeft alleen medegedeeld, op welke gronden zijn tegenstander verschillende leerstukken verdedigd heeft en wat hij daartegen heeft aangevoerd. Daar het ons hier alleen om Hofmann te doen is, wijs ik niet uitvoerig op Butzers tegenspraak, al heeft deze soms met groote gevatheid Hofmanns beweringen weerlegd. Toen Hofmann op de Synode verscheen, begon hij met de plechtige verklaring, dat hij een dienstknecht des Allerhoogsten was, door Christus geroepen, om als zijn getuige op te treden en het

[1] Groote verwarring in de chronologie van Hofmanns leven heeft H. Bullinger veroorzaakt, door in zijn werk: Der Widdertäuffer Ursprung, Fürgang, Secten etc. 1560 p. 64 te beweren, dat dit twistgesprek op 11 Juni 1532 plaats had, eene dwaling, die door vele schrijvers is overgenomen, maar thans wel niet meer weerlegd behoefd te worden. cf. Krohn a. w. 287.

waarachtig evangelie ook te Straatsburg te verkondigen. Tot dit waarachtig evangelie behoorden: zijne zienswijze aangaande de menschwording van Christus, de verkiezing, de verzoening, den vrijen wil des menschen, den kinderdoop en de vergeving van zonden voor de bekeerden. Hofmann beloofde de genoemde leerstukken uitsluitend uit de H. Schrift te bewijzen en te verdedigen tegenover de predikanten, in wier naam Butzer het woord zou voeren.

Het eerst kwam ter sprake Hofmanns bewering, dat Christus niet de menschelijke natuur van de maagd Maria had aangenomen, maar uit zichzelven vleesch was geworden, en derhalve niet twee, maar slechts èène natuur had. Hiervoor had Hofmann voornamelijk drie gronden.

Vooreerst beriep hij zich op Joh. I: 14, waar niet geschreven stond: Het woord heeft vleesch aangenomen, maar het woord is vleesch geworden [1]. Christus had slechts èène natuur met hemelsch vleesch. Wel wordt Maria zijne moeder genoemd, maar er staat immers geschreven, dat allen zijne broeders, zusters, ja zijne moeder kunnen worden, wanneer zij den wil des Vaders vervullen.

Een tweede bewijs lag voor hem in het betoog, dat hij eenige

---

[1] In zijne weerlegging van Hofmanns bewering zocht Butzer o. a. wapenen te ontleenen aan Hebr. II: 9—18. In vers 16 „Hij neemt de engelen niet aan maar Hij neemt het zaad Abrahams aan" zag Butzer het bewijs, dat Christus de natuur van Abraham had aangenomen (en derhalve ook later de natuur van Maria). Hofmann bestreed deze tekstverklaring ten sterkste en meende dat in dien tekst alleen gesproken werd van het „in genade aannemen." Butzer verdedigde de exegese, die ook door Chrysostomus, Luther, Erasmus, Calvijn, Beza en vele anderen voor de eenig goede gehouden werd. Hofmann stond in die dagen met zijne opvatting alleen, op geleerden kon hij zich niet beroepen, toch gaf juist hij de meest natuurlijke verklaring. Een bekend exegeet onzer dagen noemt Butzers uitlegging „mit recht längst verschollen." G. Lünemann Krit. exeg. Handbuch ü. d. Hebräerbrief p. 114 (Meyers Kommentar).

weken vroeger in zijn boekje over het vleesch van Christus had gegeven: Indien Christus Zijn vleesch van Maria had ontvangen, dan zou Hij Adams zondig vleesch hebben aangenomen en ons niet hebben kunnen verlossen. Hij schijnt deze stelling zóó te hebben verdedigd, dat Butzer ten laatste toegaf, dat de uitdrukking „Adams vleesch" aanleiding tot misverstand kon geven en aan een zondig mensch kon doen denken, en men derhalve liever naar het spraakgebruik der Schrift de uitdrukking, „Abrahams zaad" moest bezigen. Zelfs in het „ontvangen van den H. Geest" uit het „symbolum apostolicum" meende Hofmann zijne opvatting uitgedrukt te zien, dat Christus „das pure unvermischte wort" was. Zijne vijanden beweren, dat Hofmann zelfs openlijk uitgeroepen heeft: „Vervloekt zij het vleesch van Maria!"

In de derde plaats wees hij op 1 Cor. XV: 27. „De eerste „mensch is uit de aarde aardsch, de tweede mensch is de „Heer uit den hemel," en op Jezus woord: „niemand vaart „op ten hemel, dan die nedergedaald is van den hemel, name„lijk de Zoon des Menschen, die in den hemel is." Christus zegt zelf, zoo betoogde hij, dat hij vroeger in den hemel is geweest; hij moet derhalve uit geest vleesch zijn geworden „aus ungreyfflichkeyt und unsichtlichkeyt ein greyfflich und sichtlich und leiblich gestalt," juist daarom heeft Christus gewezen op de heerlijkheid, die Hij vroeger bezeten had [1].

---

[1] Te onrechte voert Krohn a. w. 291—293 nog onderscheidene andere bewijzen aan, die Hofmann voor zijne leer van Christus menschwording op de Synode in het midden zou hebben gebracht. Deze bewijzen heeft hij niet op de Synode aangevoerd, maar reeds een jaar vroeger uiteengezet in zijn boekje: „von der wahren hochprächtlichen ewigen majestat Gottes und von der warhaftigen menschwerdung des ewigen Worts und Sons des Allerhöchsten" (Bijl. VIII.) Daar Butzer de bestrijding van dit geschrift in zijne „handlung im offentlichen gesprech zu Strassburg etc." heeft ingelascht, is Krohn op een dwaalspoor gebracht. Hij had zijne dwaling moeten merken

Hofmanns geloof werd niet aan het wankelen gebracht, toen Butzer hem zocht te overtuigen, dat hij schuldig stond aan „fallacia aequivocationis“ daar hij het woord „worden“ anders verklaarde dan Johannes het bedoeld had; aan „fallacia accidentis“ daar hij aan een ding iets toeschreef, wat aan een ander ding toekwam (het geboren worden uit Maria was een eigenschap der menschelijke en niet der goddelijke natuur); en ten slotte aan „fallacia ab eo, quod secundum quid est, ad id, quod simpliciter est,“ daar hij aan iets dat eene eigenschap slechts ten deele bezat, die eigenschap in al hare volheid toeschreef.

De tweede waarheid door Hofmann verdedigd was destelling, dat nooit eenig mensch door God ter verdoemenis geschapen was en ook de Zoon Gods voor allen had geleden. Allen, zoo beweerde hij, zijn door God uitverkoren tot het eeuwige leven; allen zijn bestemd Gods kinderen te worden. Hij beriep zich hiervoor op onderscheidene woorden der Schrift, waar eene algemeene verzoening geleerd wordt, zooals Gen. XXII: 18 1 Cor. XV: 22 Joh. I: 9 1 Tim. II: 4 1 Joh. II: 2 en a. pl. Ook langs verstandelijken weg kon de mensch volgens hem tot deze overtuiging komen en dat zocht hij aan te toonen door het betoog, dat hij reeds in zijne: „Verclaring van den gevangenen en vrien wil“ had aangevoerd: God zou daar niets eischen, waar Hij niets gegeven had; wanneer Hij niet aan allen den aanleg ten goede had geschonken, zou Hij ook niet aan allen zijnegeboden geven. Ook thans wilde hij in alle teksten, die gewoonlijk als bewijsplaatsen voor de leer der uitverkiezing aangehaald worden, slechts een verkiezing zien tot ambten, de een was tot Apostel, een ander tot profeet, een derde tot herder der gemeente bestemd 1 Cor. XII: 4 Eph. IV: 11. De vaten des toorns en

---

daar Butzer in zijn „Summari der Irrthumbe Melchior Hofmanns, welcher stund auf dreien alifantzen“ wel van de drie bovengenoemde bewijzen spreekt, maar het verdere met stilzwijgen voorbijgaat.

der barmhartigheid in Rom. IX en de vaten ter eere en ter oneere in 2 Tim. II, in verband met de verschillende leden aan het ééne lichaam in 1 Cor. XII gaven hem weder dezelfde verdedigingswapenen in handen, die wij in zijn commentaar op den bf. aan de Romeinen hebben leeren kennen. 't Is te begrijpen, dat bij de bespreking van de leer der uitverkiezing, de hartstochten opgewekt werden. Butzer verhaalt althans: „Noch dringet Hofmann hierauff gantz hefftig und schreyet, Gottes wille sey schlecht, das yedermann geholffen, meniglich selig, niemandt verdammet werde."

In de derde plaats beweerde Hofmann,[1] dat de mensch na de verlichting door Gods Geest eenen vrijen wil had, om het goede of het kwade te verkiezen. Hij beriep zich daarbij op het woord: Indien dan de Zoon u zal vrijgemaakt hebben, zoo zult gij waarlijk vrij zijn. Joh. VIII. Aan den wedergeboren mensch wordt de keus gelaten tusschen leven en dood; tot hem wordt gezegd: „wilt gij ten leven ingaan, zoo houd de geboden!" Wie na de eerste genade ontvangen te hebben, volhardt tot den einde toe, die alleen zal zalig worden. Te onrechte schijnt Butzer gemeend te hebben, dat Hofmann in het algemeen een vrijen wil des menschen leerde, neen, deze legde ook op de Synode de nadrukkelijke verklaring af, dat hij niet over de vrijheid van den natuurlijken, maar alleen van den wedergeboren mensch sprak. Eens, zoo beweerde hij in overeenstemming met hetgeen hij in zijn boekje: „Van den gevangenen en vreien wil" had betoogd, eens heeft de mensch kunnen kiezen, maar hij heeft de ongerechtigheid gekozen en daardoor is hij onder Satans heerschappij gekomen. Zoo lang de mensch nog in Satans macht is, heeft hij geen vrijen wil ten goede, maar

---

[1] Dit derde leerstuk wordt door Butzer in zijne „handlung" tegelijk met het tweede behandeld. Hofmann zelf onderscheidt echter in zijn „sendbrief" vijf geloofsartikelen, die hij verdedigd heeft.

wanneer hij door het licht van Gods woord van die macht bevrijd is, dan is hij gered van den eersten dood en kan alleen verloren gaan, wanneer hij vrijwillig den tweeden dood verkiest.

Ten vierde zocht Hofmann te bewijzen, dat de kinderdoop niet door God, maar door den duivel en den Antichrist tegen Gods wil was ingesteld. Het werk des duivels bleek zijns inziens reeds uit het feit, dat zulke kinderdoopers hunne broederen, die zich ten tweeden male hadden laten doopen, wreedaardig ter dood hadden gebracht. Butzer had natuurlijk tegen deze bewering groote bezwaren, maar zeer gevat deed Hofmann hem de vraag: Wie heeft dan den kinderdoop ingesteld? en toen Butzer daarop geen rechtstreeksch antwoord geven wilde, herhaalde hij deze vraag tot driemaal toe. In plaats van te antwoorden weidde Butzer breedvoerig uit over de beteekenis der Sacramenten als zinnelijke teekenen, die bij de belofte des Heeren gegeven waren. Hij bezigde daarbij beelden en uitdrukkingen, die Hofmann slechts met instemming kan aangehoord hebben, daar hij vroeger tegenover Bugenhagen ten opzichte van het Avondmaal geheel in denzelfden geest had gesproken. Door zulke algemeene beschouwingen over de Sacramenten werd Hofmann echter geenszins tot den kinderdoop bekeerd: hij bleef dien bestrijden, en wel volgens Butzer vooral op vijf gronden. Hoogst waarschijnlijk heeft hij zijne bezwaren tegen den kinderdoop niet in de systematische volgorde uitgesproken, zoo als Butzer ze meedeelt, maar zijne bewijsgronden komen toch hoofdzakelijk hierop neder: dat er in de Schrift geen enkele plaats te vinden was met een uitdrukkelijk gebod, om de kinderen te doopen; dat het voorbeeld van de besnijdenis en de handoplegging niet mocht aangevoerd worden ter verdediging van den kinderdoop, omdat beide plechtigheden „figuren“ waren voor de geestelijke, niet voor de lichamelijke kinderen van Abraham; dat Christus bevolen

had hen te doopen, die geloofden en hun geloof hadden beleden; dat de doop een bad der wedergeboorte en des h. Geestes was, en derhalve niemand zonder deze vernieuwing gedoopt mocht worden en ten laatste, dat door den doop een verbond met God gesloten werd, waartoe kinderen niet in staat waren.

Het vijfde geloofsartikel,[1] dat Hofmann verdedigde, betrof de zonden, die niet vergeven kunnen worden. Wanneer de mensch eenmaal Christus heeft leeren kennen, zoo beweerde hij, en dan toch tegen zijn geweten en de getuigenis des geestes moedwillig zondigt, dan kunnen er voor hem geen offers meer gebracht worden, dan kan hij geen vergeving meer vinden. Aan het kruis heeft Christus slechts gebeden voor zonden in onwetendheid bedreven, maar niet voor zulke zonden. Zij zijn onvergefelijk, ook volgens Hebr. X: 25—31. De Heer zelf heeft geboden de zondaren, die met voorbedachten rade zondigen, uit te roeien Num. XV; ook Israëls hoogepriesters mochten alleen voor de in onwetendheid dwalenden offers brengen Lev. IV. Daarenboven wordt Hebr. VI: 1—6 aangetoond, dat het onmogelijk is, dat zij, die afwijken na verlicht te zijn geweest, ooit weer in genade worden aangenomen; voor zulke menschen mag men zelfs naar 1 Joh. V niet bidden. Gelijk Ezau toen hij zijn eerstgeboorterecht verkocht had, geen genade kon vinden ofschoon hij haar met tranen heeft gezocht, zoo zal het ook gaan met hen, die weder zijn afgedwaald. Niemand zal zalig worden, dan die tot den einde volhardt.

Ziedaar in hoofdzaak de denkbeelden, die Hofmann tegen-

---

[1] Butzer noemt dit punt in zijne „handlung“ als de derde dwaling en voegt er uitdrukkelijk bij „die hij te voren in Nederland en waar men verder naar hem luisterde, heeft verbreid.“ Dat Hofmann aan dit leerstuk bijzondere waarde hechtte, blijkt ook hieruit, dat hij kort na dit twistgesprek twee geschriften uitgaf „de gründliche underrichtung von der reinen forcht Gottes“ en zijn „sendbrieff an alle gott esforchtigen liebhaber“ en in beide juist zijne denkbeelden over de onvergefelijke zonden nader toelichtte.

over Butzer en zijne ambtgenooten uit de Schrift trachtte te bewijzen. De bestrijding zijner meeningen verschilde wel zeer van de minachtende wijze, waarop Bugenhagen hem op het twistgesprek te Flensburg behandeld had, maar toch ook Butzer kon niet nalaten bij de beschrijving van de gevoerde beraadslagingen uit te roepen; dat Hofmann nooit zoo zou hebben kunnen spreken „wo in nit leyder der geist haeresios das ist „der geistlichen meuterey und aufrur besessen hette, derselbige „wolte in christlicher lere zwitracht und spaltung einfüren, da „hat er wol etwas suchen müssen." Schwenckfeldt heeft daarentegen eenigszins voor Hofmann partij gekozen en er Butzer op gewezen, dat de geleerden elkander gewoonlijk de hand boven het hoofd hielden en nu daarentegen zulk een arm man, die niemand te zijner verdediging had, het moest ontgelden.

Al zocht men Hofmann te overtuigen, dat hij schuldig stond aan de ketterijen van Valentinus, Ptolemeus Secundus, Marcion, Cerdo, Pelagius, Novatianus en vele anderen — hij trok geen enkele stelling in, en liet zich in geen enkel opzicht tot andere gedachten brengen, want hij meende niet zijne eigene gedachten, maar de onwedersprekelijke leer der Schrift verkondigd te hebben. Toch zou men aan het einde van dit twistgesprek wel geen zwaarder straf over hem hebben uitgesproken dan het vonnis der verbanning, wanneer hij niet nadrukkelijk verklaard had, in elk geval in de stad te zullen blijven, daar in Straatsburg weldra het rijk des Heeren zou worden gesticht en hij zich niet van daar verwijderen mocht, eer alles geschied was. Hij werd daarom als een dweper, wiens prediking voor de rust der stad gevaarlijk kon worden, weder naar de gevangenis teruggeleid.

§ 3. De getuige des Heeren in gevangenschap.

Het vergaderen der Synode, waarop de verschillende ketterijen openlijk uitgesproken en weerlegd werden, heeft er veel toe bijgedragen, dat de rust in de stad geen verdere stoornis ondervond en sommigen, die vroeger met de ketters ingenomen waren, zooals Capito en anderen, zich meer bij Butzer aansloten. Toch dwaalde laatstgenoemde, wanneer hij dacht, dat nu de macht der Wederdoopers en Bondgenooten gebroken was. Later bleek het maar al te duidelijk, dat men te veel waarde gehecht had aan Butzers welsprekende bestrijding der dwalingen, waardoor zelfs Roomschen tot inkeer gebracht zouden zijn [1]. In 't volgend jaar moesten de predikanten zelven erkennen, dat de dwalingen hunner tegenstanders juist door de bestrijding nog meer algemeen bekend waren geworden [2].

Bronnen: Dezelfde als in § 1 en 2 en voorts L. Keller Gesch. der Wiedertäufer und ihres Reichs zu Münster 1880. Brief van Cornelis Polderman aan den Raad te Straatsburg 26 Nov. 1533 bij Cornelius a. w. II. 373. Brieven van den landgraaf van Hessen aan den bisschop van Munster 1535 cf. Bijl. IV. Extract Bericht van Bernhard Wurmser was er zu Bibergeil in Westphalen mit Johann von Lijden dem Wiedertäuferischen vermeinten künig für sprach gehalten Melchior Hofmann halber anno 1535. cf. Bijl. V.

[1] Theod. Schwartz verhaalt in een brief aan Wolfgang Musculus 3 Juli 1533, dat Butzer zoo gesproken had, ita ut multi, qui numquam prius nomen Buceri audire potuerunt, hominem incipiant ex animo colere. Item Papistae nonnulli hactenus de evangelio pessime sentientes dicunt sibi satisfactum et incipiunt sua derelinquere.

[2] Wolfgang Capito schreef einde 1534 aan Martinus Lucanius (Johannes Calvinus): Jam sectis omnia prestrepunt et Germani magna calamitate religionis experti sunt errores oppugnando fieri illustriores. A. L. Herminjard Correspondence des Reformateurs 1870 III p. 243.

Hofmann was door de tegenspraak, die hij had moeten aanhooren, geenszins ontmoedigd. Hij had immers reeds lang geweten, dat hij bij de wereld geen geloof zou vinden, en daarenboven niet de predikanten, maar hij had zich telkens op de Schrift kunnen beroepen, niet zij, maar hij had derhalve de overwinning behaald. Hij bleef aan zijne gelofte getrouw, om slechts droog brood te eten en water te drinken, totdat hij over weinige maanden zijnen Zender zou kunnen aanwijzen.

Ook de gemeente der Bondgenooten was door de gebeurtenissen der laatste dagen zoo mogelijk nog versterkt in haar geloof. Hofmanns gevangenschap was immers reeds voor maanden voorspeld; het groote Concilie was nu gehouden en juist in die dagen verscheen een schitterende komeet, die door de bijgeloovige menigte als een voorbode van gewichtige openbaringen werd beschouwd. Wat zou er nu gebeuren? Wat moesten zij nu verder doen? Dat zou alleen de getuige des Heeren kunnen zeggen. Maar tot hem werd niemand toegelaten. Weldra echter hadden de belangstellenden een uitweg gevonden. Dagelijks begaven zich velen naar den stadswal, (daarop toch zagen de vensters der gevangenis uit), en daar konden zij hunnen leermeester door de vensteropening zien, ja vaak zelfs met hem spreken. De toeloop werd zoo groot, dat de Raad in de week na het twistgesprek (op 18 Juni) het besluit nam, Hofmann naar eene andere gevangenis te laten overbrengen. Te eerder ging men hiertoe over, daar er geruchten liepen, dat sommigen zijner aanhangers in het bosch bij Benfeld een bijeenkomst gehad en het plan gevormd hadden, om met geweld de komst van het Messiasrijk te bespoedigen. Hofmann werd nu vervoerd naar „Cron-Jacobsturm." Dit baatte echter al zeer weinig. Vijf dagen later moest de Raad vernemen, dat hij uit zijne nieuwe gevangenis weder tot meer dan veertig personen het woord had gevoerd. Nu werden strengere maatregelen genomen. Hij bleef niet langer in het „gemach" van den toren, maar in den „keffig" waar-

schijnlijk een cel, afgezonderd van de buitenwereld, opgesloten. De Raad besloot hiertoe niet alleen omdat het getal der Bondgenooten gestadig toenam, en zelfs uit Nederland velen, die van zijne gevangenneming gehoord hadden, naar Straatsburg togen, maar ook omdat de stad overstroomd werd door vreemdelingen, die er de jaarlijksche mis kwamen bijwonen. Deze vreemdelingen mochten niet den indruk ontvangen, dat in Straatsburg alle ketterijen geduld werden, en de Wederdoopers er ongestraft hunne vergaderingen hielden. Door thans gestreng te wezen, hoopte de Raad een heilzamen schrik te brengen onder de ketters. Plotseling werden daarom ook alle Wederdoopers, die openlijk als leeraars optraden of bijeenkomsten in hunne woningen toelieten, gevangen genomen.

Toen Hofmann nu niet langer tot zijne aanhangers spreken kon, bleef hij toch in betrekking tot hen, door dagelijks brieven te schrijven, die onder de Bondgenooten van hand tot hand gingen. Deze brieven uit de gevangenis dienden niet alleen tot krachtige geloofsversterking der broeders, maar zij waren het ook, die het gerucht zijner schitterende overwinning heinde en ver verspreidden. Na een paar weken had hij geen schrijftuig meer. Dringend verzocht hij den Raad om een boek papier, inkt en pennen. Men vond het echter beter, dit verzoek te weigeren. Kon Hofmann niet meer schrijven, zoo oordeelde men, dan zou hij voorloopig de stad ook niet in onrust brengen. Later na afloop van de jaarmarkt, wanneer de kalmte teruggekeerd was, zouden de predikanten hem kunnen opzoeken en zoo mogelijk tot andere gedachten brengen.

Intusschen had de voornaamste der Straatsburgsche predikanten, Butzer, een verslag opgesteld van hetgeen op de Synode met Hofmann was besproken. In het begin van Juli gaf hij het uit onder den titel: „Handlung inn dem öffentlichen gesprech zu Straszburg jüngst imm Synodo gehalten gegen Melchior Hofmann durch die Predi-

diger daselbst von vier fürnemen Stücken Christlicher leere und haltung sampt getrewen dargeben auch der gründen, darauff Hofmann seine irrthumben setset. — Diser Melchior Hofmann wirt von seinen jungern für den grossen Propheten und Apostel auszgeschruwen, der sich vor dem grossen Tag des Herrn habe inn Niderlanden erheben sollen unnd das recht Evangelion erst inn alle welt auszbringen. Straszburg 1533."

Butzers bedoeling met dit geschrift blijkt duidelijk uit de voorrede aan de Christenen in Nederland. Daarin roemt hij het goede gerucht, dat vroeger van hen uitging, en waarschuwt hen, dat zij niet zouden luisteren naar de valsche leeraars, die onder hen waren opgestaan. Hij hoopt wel, dat de berichten overdreven zullen zijn, maar men had hem toch verhaald, dat de sekte der Wederdoopers eene groote uitbreiding bij hen verkregen had, ja Melchior Hofmann had op de Synode openlijk verklaard, dat zijne leer bij velen in Nederland ingang had gevonden. Uit belangstelling in het heil hunner zielen wil hij hun nu meedeelen, hoe Hofmanns dwalingen te Straatsburg zijn weerlegd.

Op deze voorrede laat Butzer nog eene inleiding volgen, waarin hij over Hofmanns optreden te Straatsburg en zijne chiliastische verwachtingen spreekt, en o. a. meedeelt, dat hij de dwaze droomen van den krankzinnigen Lienhard Jobst en diens vrouw had uitgegeven, omdat hij hunne profetieën even hoog stelde als die van Jesaia en Jeremia. Daarna doet hij duidelijk uitkomen, wat de vier groote dwalingen van Hofmann waren. Met groote onpartijdigheid noemt hij de gronden, waarop zijn tegenstander zich beroepen heeft, en zoekt diens bewijzen te ontzenuwen. Maar hoe nauwgezet hij Hofmanns denkbeelden ook weergeeft, het meeste licht valt toch op zijn eigen tegenbewijzen. Zijn breedsprakig betoog zoekt elke tegenwerping, die maar mogelijk was, te voorkomen. Toch is het zeer goed te

begrijpen dat zijne weerlegging voor de Nederlandsche Melchiorieten geene overtuigende kracht heeft bezeten. De eenvoudigen in den lande, die door de bezielende taal van Hofmann getroffen en voor de gemeente der Bondgenooten gewonnen waren, konden door de kalme, verstandelijke redeneering van iemand, die van een geheel andere schriftbeschouwing uitging, niet overtuigd worden.

Dit geschrift, zonder voorkennis van den Raad van Straatsburg in het licht gegeven, werd door Butzer aan zijne vrienden o. a. aan Ambrosius Blaurer te Constanz, Vadianus in St. Gallen, Bullinger, Pellicanus en Leo Judae te Zurich, Joh. Bader te Landau, ja ook aan den landgraaf Filips van Hessen, toegezonden [1]. Van dit boekje, met het oog op de Nederlandsche Christenen geschreven, schijnt tegelijk met het oorspronkelijke eene Hollandsche vertaling uitgekomen te zijn [2]. Deze had echter in Nederland een geheel andere uitwerking, dan de schrijver verwacht had. In Münster [3] was, even als bij de Bondgenooten in

---

[1] Uit Butzers brief aan den landgraaf (Bijl. II) blijkt, dat deze persoonlijk met Hofmann bekend was, ja hem had hooren prediken. Er is echter geen tijdstip aan te wijzen, waarop die kennismaking heeft plaats gehad. Hofmann noemt in zijne geschriften nooit den naam van Filips van Hessen.

[2] Bij deze vertaling (162 bl. 16°) wordt evenmin de naam van den vertaler genoemd als de plaats waar het uitgegeven is. Waarschijnlijk zal wel een Hollandsch vriend van Butzer de overzetting vervaardigd hebben. Gewoonlijk geeft de vertaler vrij goed de strekking van het oorspronkelijke weer, maar toch blijft hij niet geheel vrij van fouten, o. a. wordt: „ihr sandig (op zand gebouwd) gebew“ vertaald door „haar sondigh gebouw.“ Bij de verklaring van Hebr. II: 16 had Butzer gezegd: „Jeder mag sehen, dasz dies ansich nemen gar nit ist, allein zu gnaden annemen.“ De vertaler laat hem het tegenovergestelde beweren: „een ychelyck mag claerlyck merken dat dit aennemen deser plaetsen geheellyck niet is dan alleen dat aannemen totten genade.“ In de voorrede heeft de vertaler nog eene beschrijving der Wederdoopers ingelascht, die in het oorspronkelijke niet voorkomt.

[3] Dr. van Wijck in Munster schreef in Nov. 1533 aan den Raad te Straats-

Nederland, de overtuiging gevestigd dat Hofmann op het twistgesprek eene besliste zegepraal had behaald, en daarom bleef ieder vasthouden aan zijne verwachtingen. Een storm van verontwaardiging stak op, nu Butzers boekje hen wilde doen gelooven, dat Hofmann volkomen weerlegd was. Hoe durfde Butzer nog wel in naam der stad Straatsburg verklaren, dat Lienhard Jobst, wiens profetieën in Nederland overal geloof vonden, krankzinnig was en een „Narrenbuch" geschreven had? Hoe durfde hij beweren, dat Christus zijn vleesch van Maria had ontvangen? Was Butzer aan Hofmann het bewijs niet schuldig gebleven, dat het niet in de Schrift stond, dat er geen offers noch voorbeden meer bestonden voor hen, die na eens verlicht geweest te zijn, wederom zondigden? Zij, die onmiddellijk berichten uit Straatsburg hadden ontvangen, wisten bovendien te verhalen van Hofmanns vraag: Waar heeft Christus bevolen: doopt de kinderen? en deze voor Butzer zoo lastige vraag stond niet zoo in het boekje als zij gedaan was. De woordspeling kwam in zwang, dat Butzer zijn naam niet te onrechte droeg, daar hij te Straatsburg het licht „usgebutzt" had door zijne leer der beperkte zaligheid.

In Straatsburg kwam Cornelis Polderman openlijk op tegen het leugenachtig geschrijf van Butzer en verzekerde in een

---

burg „dasz zu Munster geschollen Melch. Hofmann hab gesiegt und die gantze stat halt sein opinion." Rathsprotokolle 11 Nov. 1533 bij Cornelius a. w. II: 278. Op verzoek van den Raad logenstraften de predikanten dit gerucht en zonden Butzers „handlung" naar Münster, waar dit boekje door den predikant Brixius thom Noirde in het platduitsch vertaald werd. Cornelius a. w. II 357 heeft de voorrede dezer vertaling afgedrukt. Een maand later richtte Butzer een uitvoerig Latijnsch schrijven aan Joh. van Wyck, hetgeen gedrukt werd onder den titel: Quid de baptismate infantium juxta scripturas Dei sentiendum excussis quaecumque vel pro hac observatione vel contra eam adferri solent. In dit geschrift bericht hij het een en ander omtrent Hofmanns dwalingen cf. Bijl. II.

schrijven aan den Raad, dat hij wel 100 brieven uit Nederland had kunnen meebrengen ten bewijze, dat Butzer dwaalde, maar dat men in de Nederlanden zeer goed waarheid en leugen onderscheiden kon, daar er ook een ander verslag van het twistgesprek door het land verspreid was.

Met de laatste woorden doelde Polderman op twee in de gevangenis geschreven boekjes van Hofmann, die hij voor zijn vriend had uitgegeven, en waarschijnlijk ook naar Nederland had gebracht [1]. Het schrijven dezer beide boeken is voor den gevangene, wien geen papier toegestaan werd, alleen mogelijk geweest door de hulp van „Margreetlin," de dienstmaagd van Cron-Jacobs vrouw, ook wel genoemd, „des Mütterleins Magd." Deze bracht dagelijks in een doek het brood in zijne cel. Somtijds was een of ander boek daarbij gevoegd. De binnenzijde van den omslag dier boeken beschreef Hofmann en dan zorgde Margreetlin er voor, dat deze boeken aan Polderman in handen kwamen. De titel van het eerste geschrift, dat op deze wijze vóór Oct. 1533 geschreven moet zijn, luidt: Ein rechte warhaftige hohe und götliche gruntliche underrichtung von der reiner forcht Gottes an alle liebhaber der ewiger mentlicher warheit, ausz götlicher Schrift augezeigt zum preisz Gottes und heil seines volcks in ewigkeit. Melchior Hofmann — Die

---

[1] In zijn verhoor op 3 Dec. 1533 antwoordde Polderman op de vraag, waarom hij niet in Nederland gebleven was, met de wedervraag, of men niet wist, dat ook Christus zijne Apostelen had uitgezonden? Wanneer wij dit in verband brengen met zijne bekentenis op 22 Nov. 1533, dat hij vroeger in Straatsburg was geweest, en met zijne uitgaaf van het boekje „von der reiner forcht Gottes," dat in October reeds door geheel Nederland verspreid was, dan mogen we onderstellen, dat hij als apostel van Hofmann naar Nederland is gegaan. In het volgende jaar deed hij eveneens dienst als bode van Hofmann naar diens familiebetrekkingen in Heilbronn en Hall.

Got forchtend, die werden seinem wort weder ungläubig noch widerspennig sein. Eccl. II. Wer oren hat zu hören, der höre. Matth. XI, XIII. Marc. IV, VII. Luc. VIII, XIV. Apoc. II, III XIII. Ez. III. Im jar unsers Heren 1533[1].

Op de laatste bladzijde deelt Cornelis Polderman mede, dat hij de uitgever is van dit betoog, door Hofmann omtrent de zonde tegen den H. Geest op de Synode van 12 Juni, verdedigd. Op Hofmanns vraag, om twee plaatsen uit de Schrift te noemen, waar geleerd werd, dat moedwillige zonden, door een mensch na zijne verlichting bedreven, door offers of gebeden verzoend konden worden, was Butzer het antwoord schuldig gebleven en had geen enkelen tekst kunnen noemen, ofschoon Capito, Hedio en Math. Zell hem ter zijde stonden. Op zijn verzoek had de gevangene daarom in een brief zijne geloofsgetuigenis aangaande dit leerstuk nader omschreven. Hij moest Hofmanns brief aan zijne broederen ter lezing zenden en meende dit niet beter te kunnen doen, dan door dien te laten drukken. Weldra hoopt Poldermann ook de andere artikelen van het twistgesprek in het licht te kunnen zenden, opdat geheel Duitschland mocht weten, dat Hofmann niet door bewijzen uit de Schrift van dwaling overtuigd was.

Echt apostolisch luidt de aanhef van dit boekje: Melchior Hofmann, een knecht des Allerhoogsten, een getuige van Christus Jezus, wenscht aan alle geloovige liefhebbers der waarheid en goddelijke gerechtigheid genade en vrede en de eeuwige zaligheid van God onzen hemelschen Vader door Christus Jezus onzen Heiland en eeuwigen Verlosser, die ons heeft lief gehad en gewasschen van onze zonden door Zijn bloed en ons gemaakt

---

[1] Dit kleine boekje van 15 blz. 16° gedrukt bij Valentin Kobian in Hagenau is te vinden op de Akademische bibliotheek te Utrecht.

heeft tot koningen en priesters: Hem zij prijs van eeuwigheid tot eeuwigheid.

Met nieuwen moed vervulde hij de Bondgenooten, terwijl hij uit den kerker hun toeriep: Geliefden in God en leden van Christus gemeente! Het oog omhoog, het hart naar boven, want uwe verlossing staat voor de deur; God zal de zijnen verblijden; alle beproevingen zijn voorbij tot op den zevenden engel der wrake; wanneer deze zijn ambt volbracht heeft, dan zijn de plagen van Egypte ten einde en is de weg bereid voor het Avondmaal des Lams. Wanneer de eerstgeboorte van Egypte uitgeroeid, wanneer het rijk van Babylon en Sodom vernietigd is, dan zal het blijde Halleluja gezongen worden, dan zal de geestelijke Simson en Jona weder opstaan en de geestelijke Jozef en Salomo heerschappij voeren over het geheele aardrijk, dan zal het noodig wezen, dat gij uwe lampen gevuld houdt, want te middernacht zal de Bruidegom komen en de zijnen binnenleiden. Daarom ziet toe geliefden! ziet toe, dat de ware vreeze des Heeren bij u gevonden wordt.

Dergelijke taal moest wel dieper indruk maken dan Butzers dor betoog. Voornamelijk met bijbelteksten bewijst hij vervolgens, dat zonden, die men willens en wetens bedreven heeft, nadat men verlicht is geworden, niet meer vergeven kunnen worden. Het zijn dezelfde bewijzen, die wij reeds leerden kennen bij de behandeling van dit leerstuk op de Synode. Bij geen van Hofmanns geschriften valt het zoozeer in het oog, dat hij bij 't spreken over hetzelfde onderwerp vaak dezelfde woorden gebruikt. Waar hij b. v. in dit boekje spreekt over waarachtige godsvrucht, kiest hij dezelfde woorden en teksten, ja zelfs dezelfde voorbeelden als in: „Weissagung aus heiliger göttlicher Geschrifft" (1530); bijna in dezelfde volgorde worden hier Daniël, de drie mannen in den vurigen oven, Suzanna, Jozef, Eliezar, en de moeder met hare zeven zonen genoemd. Eenige bladzijden later handelt hij over menschen, die moedwillig gezondigd hebben en

even als in zijne „Ordonnantie“ p. 28 worden we gewezen op Ezau, Saul, en de 600,000 Israeliten in de woestijn.

Waarschijnlijk niet lang daarna zag het tweede door Polderman beloofde boekje, het licht: Ein sendbrief an alle gotsförchtigen liebhaber der ewigen warheit, in welchem angezeiget seind die artickel des Melchior Hofmanns, derhalben ihn die lerer zu Straszburg als ein ketzer verdampt und in gefencknusz mit trübsal, spot und schand gekrönet haben. Darumb sprach die weisheit Gottes, Ich wil propheten und aposteln zu in senden, und der selbigen werden sie etliche tödten und verfolgen, auf das gefordert werd von disem geschlecht aller propheten blut das vergossen ist, Luce XI — 1533 [1].

Op den titel ontbreekt niet alleen Hofmanns devies met de reeks teksten maar ook zijn eigen naam, terwijl het voorbericht onderteekend is door Caspar Becker. Later heeft Hofmann beweerd, dat dit een nieuwe naam was, die hem toekwam. Christus had immers ook aan Zijne Apostelen nieuwe namen gegeven. Waarschijnlijk heeft hij, die in het volgend jaar nog een tweede boekje onder den naam van Caspar Becker en een ander onder den naam van Michael Wachter uitgaf, deze pseudonymen gebezigd, opdat de Straatsburgsche overheid niet terstond zou merken, dat hij in de gevangenis nog steeds boeken schreef, en hem dat zou beletten.

In het voorbericht beroept Caspar Becker zich op Matth. VII: 16—18 „Aan hunne vruchten zult gij hen kennen.“ De vruchten van het werk der Straatsburgsche predikanten zijn slecht, zij

[1] Ook dit boekje (28 blz. 16°) is op de akad. bibliotheek te Utrecht. De naam van den drukker wordt niet genoemd. Door onderzoekingen van den Straatsburgschen Raad is aan het licht gekomen, dat Valentin Kobian te Hagenau de drukker was cf. Vergicht 9 Sept. 1534 Niedners Z 1860 77.

hebben Melchior Hofmann „mit gewalt und böser Tyrannei“ behandeld; daarom zal de boom ook wel slecht wezen en moeten zij wolven en valsche Farizeeërs zijn. De ware kinderen van Abraham gelooven als Hofmann, maar de kinderen Satans doen des Satans werk en vermoorden de onschuldigen. God moge de zijnen voor zulke gruwelen bewaren!

Het boekje zelf begint zonder eenige aanduiding, dat er een twistgesprek in Straatsburg gehouden is, met de woorden: „der erst artikel Melchior Hofmanns.“ Te vergeefs zoeken wij een aaneengeschakeld betoog, dat zijn geloof op waarheid berust. Neen, de schrijver deelt alleen de woorden der Schrift mede, die de verschillende leerstukken toelichten. Zeer eigenaardig begint hij daarom elk der vijf artikelen met de woorden: zum ersten, zum zweiten, zum dritten .... ist sein zeugnus gewesen, ausz heyliger schrifft beweisung, das etc.... In dit korte boekje beroept hij zich dan ook op niet minder dan 136 bewijsplaatsen uit de Schrift. Uit al deze getuigenissen leidt hij de gevolgtrekking af, dat wie hem bestrijdt, God en Christus met alle profeten en apostelen tot leugenaars maakt. Ieder, zegt hij, kan uit deze getuigenissen zien, wat eeuwige waarheid is, Gods woord toch blijft in eeuwigheid, ook wanneer hemel en aarde vergaan. Onvergefelijk is daarom de schuld der leeraars, die deze waarheid met voeten hebben getreden en het eeuwige Woord andermaal hebben gekruisigd; vreeselijk zal God hen straffen, de smarten der hel zullen hun deel zijn; met de maat, waarmede zij gemeten hebben, zullen ook zij gemeten worden.

Maar hoe ging het intusschen den getuige des Heeren die dergelijke geschriften liet verspreiden? Nog altijd was hij op Cron-Jakobsturm van zijne broederen gescheiden; nog altijd leefde hij naar zijne gelofte alleen bij water en brood; [4] nog

[1] Butzer verzekert o. a. in een brief aan Bullinger (22 Aug. 1533) dat Hofmann nog altijd bleef bij zijne „incredibilis abstinentia.“

altijd hield hij zich overtuigd, dat tegen den winter zijne verwachtingen vervuld zouden worden. Maar de sobere levenswijs en de bedompte lucht van den kerker ondermijnden allengs zijn gestel. Zijn lichaam was niet bestand tegen de voortdurende overprikkeling zijner zenuwen. Had hij nog, zoo als vroeger, van stad tot stad kunnen reizen en de frissche lucht kunnen inademen, wellicht zou zijne gezondheid minder geleden hebben. Nu werd hij van dag tot dag zwakker. In October kregen zelfs de Straatsburgsche raadsleden medelijden met hem en gaven bevel, dat zijne cel overdag verwarmd en hem „Kappen und Schuh“ gegeven moesten worden. Men wilde hem ook beter voedsel verstrekken, maar dit wees hij stellig af. Vier weken later, toen Mathias Zell en de andere predikanten hem kwamen opzoeken, verkeerde hij nog altijd in levensgevaar.

Met angstige bezorgdheid werden de berichten zijner krankheid door de Bondgenooten vernomen. Groot werd hunne verbittering, toen hun ook in die dagen niet vergund werd, hunnen Elia te zien en te troosten [1]. De reeds vaak genoemde Cornelis Polderman, die te Landau het bericht van de krankheid zijns vriends vernam, had den moed, een verzoekschrift bij den Raad in te dienen, om bij Hofmann toegelaten te worden.

Hij beweerde onderscheidene dingen met hem te moeten bespreken; hij wilde o. a. vragen, waar Hofmanns vrouw en kind moesten blijven; welke beschikkingen hij wenschte te nemen omtrent de rekening en verantwoording van den drukker, die 1300 testamenten voor hem had gedrukt; of hij het boekje getiteld: „Hermas,“ dat aan een godvruchtig man in Nederland toebehoorde, ook wilde teruggeven. Polderman werd ten gevolge van dit verzoekschrift, waarin hij niet had nagelaten, aan de over-

[1] Und ist ein gemein geschrei in der stat, wie der man kranck sei und dasz man im niemant zulosz von sein günnern, da den man mocht trost und hülf werden. Brief van C. Polderman aan den Raad te Straatsburg Nov. 1533. Cornelius a. w. II 374.

heid van Straatsburg hare schuld tegenover Hofmann voor te houden, gevangen genomen en den 22sten Nov. verhoord. Veertien dagen bleef hij van zijn vrijheid beroofd. Toen hij echter voor Butzer en Capito rekenschap afgelegd had van de beschuldigingen, die hij tegen hen bij den Raad had ingebracht, werd hij op 6 December weder op vrije voeten gesteld onder voorwaarde, dat hij nooit in de stad zou terugkeeren.

Tegen het einde van November of — indien men van het twistgesprek moet beginnen te rekenen, — tegen het midden van December zou Hofmann een half jaar gevangen zijn geweest. Dan zou hij derhalve op schitterende wijze uit zijne gevangenschap verlost worden. Heilbegeerig verwachtten zijne aanhangers dat tijdstip; dagelijks vermeerderde hun getal binnen Straatsburg; ook uit Nederland kwamen groote scharen van ambachtslieden, verlangend uitziende naar de heerlijkheid, die in Straatsburg een aanvang zou nemen. Op nieuw moest de overheid strengere maatregelen tegen de vreemdelingen nemen [1].

Maar de laatste dagen van November gingen voorbij en nog werd Straatsburg niet belegerd. De eene dag van December verstreek na den andere, en nog bleef alles gelijk het geweest was. Januari 1534 brak aan en nog toefde de Heer te komen. Het zou niet onnatuurlijk geweest zijn, indien Hofmann, hierdoor bitter teleurgesteld, aan zijn profetisch ambt was begonnen te twijfelen. Maar dit deed hij volstrekt niet. Was de Heer in 1533 niet gekomen, dan zou hij zeker in 1534 zijn rijk oprichten. De Elia van 's Heeren wederkomst heeft nimmer uren gekend, zooals de profeet van dien naam ze doorleefde onder den jeneverboom in de woestijn. Hofmann bleef hopen en was meer dan ooit verzekerd, dat het wereldgericht spoedig aanstaande was. Bleef zijn geloofsmoed onverzwakt, zijn lichaam bezweek bijna onder deze spanning.

[1] Brief van Butzer aan Blaurer 16 Dec. 1533 cf. Bijl. II.

In de eerste dagen van Januari 1534 vonden de Straatsburgsche predikanten hem zoo verzwakt, dat zij bij den Raad het verzoek indienden, om hem in het hospitaal op te nemen, daar misschien een liefderijke verpleging iets kon bijdragen tot zijne bekeering. Hoogst waarschijnlijk heeft de Raad dit verzoek ingewilligd [1].

Op 3 Maart 1534 werden eindelijk de besluiten der Synode van Juni 1533 bekend gemaakt en verordende de Raad, dat voortaan geen leer, die met de Augsburgsche confessie in strijd was, in de stad zou worden geduld; dat vreemdelingen, die Hofmannianen of Wederdoopers waren, uit de stad verbannen zouden worden onder bedreiging van doodstraf, indien ze ooit terugkeerden; dat burgers, die tot de genoemde sekten behoorden, gewaarschuwd zouden worden en wanneer zij zich weder bij de Kerk aansloten, in de stad mochten blijven, maar anders binnen veertien dagen Straatsburg moesten verlaten. Deze verordeningen, zoo streng tegen alle van elders gekomen Bondgenooten werden tegenover de burgers aanvankelijk met groote zachtzinnigheid toegepast. Toen echter in April klachten werden ingediend tegen velen, die openlijk verklaard hadden, dat weldra een groote omkeering in de stad zou plaats hebben, werd ook den ketterschen burgers aangezegd, dat zij binnen acht dagen buiten de grenzen moesten wezen.

Men schijnt bij deze gelegenheid ook Hofmann, die nu weder hersteld was, uit de stad te hebben willen verbannen. Deze weigerde evenwel stellig te vertrekken. Hij begeerde als een gunst uit het hospitaal weder naar de gevangenis, waar hij zon noch maan kon zien, te worden overgebracht. Daar wilde hij blijven totdat God zich over hem ontfermde en Zijn raad voleindigde [2]. Toch hadden zijn langdurige gevangenschap, zijn krankheid

---

[1] Niedners Zeitschrift für hist. Theol. 1860 p. 24.

[2] Vergichtbuch 4 Mei 1534. Melchior Hofmann begehrt ins loch, da er

en zijne gesprekken met de predikanten reeds eenigen invloed op hem geoefend. Hij was kalmer geworden, en had ingezien, dat hij de vervulling zijner verwachtingen zeer zeker niet beleven zou, wanneer hij zijne tot nu toe gevolgde levenswijze voortzette en zich alleen met brood en water voedde: hij wees derhalve niet langer de andere spijzen af, die men hem voorzette [1]. Daarentegen bleef hij bij zijne chiliastische verwachtingen en vermaande niet alleen de overheid, toch indachtig te zijn, dat nu het laatste jaar was aangebroken, maar ging zelfs voort met in het geheim boekjes te schrijven tot geloofsversterking zijner aanhangers.

Hofmann had zich zonder morren onderworpen aan den wil des Heeren, dat in 1533 nog niet het nieuwe Jeruzalem zou komen. Steeds had hij het afgekeurd, wanneer sommige geestverwanten door geweld de komst van Christus rijk wilden bespoedigen; steeds was hij onderdanig geweest aan de machten, die over hem gesteld waren, en bij dat gevoelen bleef hij ook nu. Anders dachten de meesten zijner aanhangers in Nederland daarover [2].

In het begin van November, kort voordat het halve jaar van Hofmanns gevangenschap en de twee jaren, waarin de doop niet mocht worden toegediend, verstreken waren, trad onder de Nederlandsche Bondgenooten Jan Matthijsz op en beweerde Henoch, de tweede getuige des Heeren te zijn, aan wien de last was gegeven, weer met doopen voort te gaan, daar het einde der beproe-

---

weder Sonn noch Mond sehe, bis Gott sich über ihn erbarme und die sach uff ein End nah. Darum soll man aus Jahr daruff sehen, denn dis seg das Jahr, davon er lang geschrieben hab. Niedners Zeitschrift 1860 p. 76.

[1] Brief van Bedrotus aan Myconius 9 Maart 1534 Bijl. II.

[2] 't Is niet meer na te gaan of de Hofmannianen, die tegen het einde van 1533 te Esslingen aan de Neckar optraden, ook oproerige denkbeelden verkondigd hebben. Otiierus spreekt alleen van „novae haereses" cf. Brief van 1 Jan. 1534 Bijl. II.

vingen gekomen was. Aanvankelijk vond hij geen geloof. Hofmanns vrienden hielden zich aan de Straatsburgsche profetie, dat Cornelis Polderman de Henoch was. Maar Jan Matthijsz sprak met zoo veel verzekerdheid, hij beriep zich op zulke heerlijke openbaringen, dat ten laatste de tegenspraak verstomde. Na in Amsterdam als Henoch erkend te zijn, zond hij apostelen uit, die twee aan twee in de voornaamste steden prediken moesten, dat de dagen, waarnaar zij zoo lang hadden uitgezien, gekomen waren en God nu weldra alle goddeloozen van de aarde verdelgen zou. Zijne boden volbrachten hun taak met den grootsten ijver en voerden in de gemeenten der Melchiorieten den doop der bekeerden weder in. Jacob van Kampen en Pieter Houtzager hebben o. a. in het begin van Febr. 1534 op één dag meer dan 100 menschen in Amsterdam gedoopt. De meeste gemeenten der Bondgenooten volgden den raad van Jan Matthijsz. Leiden, Delft, den Haag, Schiedam, Rotterdam en Dordrecht waren vol van zijn aanhangers, Haarlem en Alkmaar herbergden er velen, in Monnikendam en Waterland moeten twee derden der inwoners zijne prediking hebben aangenomen. In Utrecht werden de gemeente van Benskoop en IJselstein, in Overijsel die van Deventer, Zwolle en Kampen, in Friesland die van Sneek, Bolsward, Leeuwarden en Dokkum genoemd als gunstig voor Matthijsz. gestemd. Het geheel der Bondgenooten in de stad Groningen wordt op elf honderd geschat. [1])

---

[1] De ongelooflijk snelle verspreiding, die de leer van Jan Matthijsz. vond, is alleen te verklaren uit het feit, dat alom in den lande ontelbare Melchiorieten waren. Deze Bondgenooten reisden, 't zij uit vrees voor vervolging 't zij om hun beginsel te prediken, voortdurend van de eene stad naar de andere, zoodat zij elkander vaak niet eens bij name kenden. Men staat verbaasd over het groote aantal en de onbestemde aanwijzingen van hen die, door sommige gevangen genomen Bondgenooten gedoopt waren. Jan Paeuw 29 Dec. 1534 — 1 Jan. 1535 „geëxamineert ter bancken met en sonder torture" noemt een groot aantal mannen en vrouwen uit den ambachtsstand;

Nergens had de prediking van de apostelen des Haarlemschen bakkers meer uitwerking dan in Munster. Slechts twee dagen (van 5 tot 7 Januari 1534) vertoefden Bartholomeus Boekbinder en Willem de Cuyper aldaar en acht dagen later waren er reeds 1400 gedoopten. Deze allen hielden zich nog voor aanhangers van Melchior Hofmann, dien zij als den Elia vreesden. [1].

Toch werd Jan Matthijsz door een anderen geest bezield dan Hofmann, zonder wiens voorkennis hij den doop weder had ingevoerd. Terwijl de Elia in Straatsburg zich op de Schrift en profetieën van anderen beriep, ontleende de Henoch in Nederland zijn gezag aan openbaringen en visioenen hem persoonlijk door God gezonden; terwijl Hofmann wilde

---

in de verschillende straten en stegen van Amsterdam woonachtig, maar sommigen weet hij niet anders aan te duiden dan b. v.: „een meyt, genant Lubbrich in de S. Jacobsstraet“ of „eene vrouw uit Steenwijk.“ Het hoofd der Amsterdamsche Bondgenooten, Jacob van Campen belijdt bij zijn verhoor op 17 Mei 1535, dat hij „int beginsel van zijn ampt veel vreemde personen gedoopt heeft, die hij nyet en kendt.“ Ja in de Confessie van Jan van Batenborch vinden wij zelfs „principale doopers ende loopers“ aldus omschreven: Lange Stoffel, die te Neerden heeft gewoent, noch een groot zwert mensch van Groeningen, Dooper Bernardus ende es een groot man, Clais van Hamborch, coopman, een schoon jonckman, een goudtsmit plach bij de wage te wonen, Jan ende es van Oldenb. geboren, een mesmaker, zijn naam en weet hij niet, Jan Jansz. met cortte ende vette voeten, wonende omtrent Zuyt-Horn. enz. afgedrukt bij C. A. Cornelius. Die Niederl. Wiedertäufer en 1534 bis 1535. Abhandl. der k. baiers. Akad. a. w. III Cl. XI Bd· II Abth.

[1] In de door B. Rothmann geschreven „Restitution edder Wedderstellinge rechter unde gesunder christlicher leer, gelovens unde levens uth Godes genaden durch de gemeynte Christi tho Munster an den Dag gegeven Act. III Munster 10 October 1534 lezen we dan ook B III: Demnach so sihe an, wie in Erasmo, Luthero, Swinglio begonnen, aber in Melchior, Johann Matthys und hier in unserm Bruder Johann van Leyden, die ganz ungelehrt nach der welt geachtet, die wahrheit herrlich eingeführt. Op blz. C. IIII D. III wordt ook de leer van Christus menschwording op dezelfde wijze verdedigd als door Melchior Hofmann op de Synode.

wachten, totdat de Heer zelf Zijn raad ten uitvoer zou brengen, leerde hij, dat de stichting van het duizendjarig rijk slechts door het zwaard der Bondgenooten en de vernietiging der tegenstanders zou geschieden; terwijl Hofmann in den geest der zachtmoedige liefde, zoo mogelijk allen wilde winnen, omdat allen tot zaligheid waren geroepen, werd Jan Mattrijsz. gedreven door een geest van haat en vervolging: den God der liefde maakte hij tot een God der wrake.

Op uitnoodiging zijner vrienden kwam Jan Matthijsz. naar Munster en reeds op 2 Maart 1534 hadden de Bondgenooten de stad volkomen in hunne macht. Allengs ontstond nu het bekende rijk der Wederdoopers, waarin gemeenschap van goederen heerschte, het huwelijk afgeschaft was, de overheid opgehouden had te bestaan en ten laatste Jan van Leyden als theokratisch koning het bewind voerde. Reeds vóór zijne kroning was het gerucht in de Nederlanden verspreid, dat God de stad Straatsburg wegens haar ongeloof had verworpen en in hare plaats Munster had verkoren, om het nieuwe Jeruzalem te zijn.

Berichten omtrent de gebeurtenissen in Munster moeten ook tot Hofmann zijn doorgedrongen. Het is helaas onbekend, hoe hij in den beginne zich over het optreden van dezen tweeden getuige heeft uitgelaten; wij kunnen er echter van verzekerd zijn, dat hij de eigenmachtige handelwijze van Jan Matthijsz niet heeft goedgekeurd en geen vrede gehad heeft met het wegjagen der overheid en de ingevoerde veelwijverij. Slechts een enkel oordeel van Hofmann over Munster is bewaard gebleven: hij moet in 1534 gezegd hebben, dat de stad, waar zoo vele profeten des Heeren waren, niet kon ingenomen worden [1].

Nooit heeft Hofmann Munster voor het nieuwe Sion gehouden. Hij bleef bij zijne overtuiging. dat Straatsburg verkoren was ,om de heerlijkheid des Heeren te aanschouwen. Toen hij op 9 Sept.

---

[1] Vergichtbuch 20 April 1536 Niedner's Zeitsch. 1860 p 101.

1534 ter verantwoording geroepen werd wegens eenige boekjes, die hij weder bij Valentin Kobian had laten drukken en in het geheim verspreiden, legde hij nog eens de besliste getuigenis af: de overheid moest toezien, dat zij zich niet aan zijn onschuldig bloed vergreep, hij was de profeet Elia, die den jongsten dag moest aankondigen; na hem zou de Heer geen ander profeet meer zenden; de stad zou worden belegerd, dan zou het koninklijk priesterdom worden ingevoerd door de ware predikanten [1].

Soms kon hij zelfs niet wachten totdat men hem weer eens zou verhooren, zijne bezorgdheid voor de stad, die de zetel van 's Heeren rijk zou wezen, en voor de overheid, wier zachtmoedige behandeling hij waardeerde, dreef hem aan, uit eigen beweging den Raad te vermanen. Zoo deed hij in Nov. 1534 den Raad een waarschuwing toekomen, die hij naar zijn eigene getuigenis nimmer tot een papistische overheid zou hebben gericht, maar die hij den raadsleden toezond, omdat hij wist, dat zij zich eens om de banier der gerechtigheid zouden scharen [2]. Zijne waarschuwing had voornamelijk ten doel, den Raad opmerkzaam te maken op de gewichtige roeping van Lienhard Jobst. Vroeger, zeide hij, waren er alleen in Nederland

---

[1] Het kan zijn, dat deze woorden terugslaan op het gezegde van den Straatsburgschen predikant Matthias Zell: na hem zouden predikanten komen, die waarachtiger waren dan hij. Catharina Seid, een lid van de gemeente der Bondgenooten, heeft zich juist op deze woorden beroepen. Vergichtbuch 23 Nov. 1534 Niedners Zeitschrift 1860 p. 79.

[2] In deze hoop werd Hofmann versterkt door het gerucht, dat sommige raadsleden voor hem partij kozen en men de Bondgenooten niet langer verbande, daar de raadsleden het met elkander daarover niet eens konden worden. Algemeen bekend was het ook, dat de vrouwen van enkelen (zij het misschien minder uit ingenomenheid met de chiliastische verwachtingen, dan wel uit medelijden met de vervolgden) aan de Bondgenooten kleederen, linnen en levensbehoeften uitdeelden, ja zelfs op de „Rossmarkt" stonden te wachten, of er ook hulpbehoevende broeders tot hen kwamen. Vergichtbuch 15 April 1535 Niednebs Zeitschrift 1860 p. 100.

profeten geweest, die de aanstaande heerlijkheid van Straatsburg hadden voorspeld, nu was er in de stad zelve een groot profeet, maar dezen moest men dan ook in zijn waardigheid erkennen [1].

In de Bekentenis van Obbe Filips, waarin de schrijver het doet voorkomen, alsof Melchior Hofmann in 1534 in de gevangenis gestorven is, lezen we: „een iegelick verstandich mensche mach lichtelicken dencken, hoe syn herte te moede was, doen die tydt der prophetien verlopen ende hem geen verlossinghe, hulpe noch troost en quam, oock van alles dat hy so stoutelick wt der Propheten ende prophetinnen monde voorgaf, dat hij ten laesten alles in der daet ende waerheydt vals ende loogenachtich bevondt ende dat hy met alle haere ghesichten, prophetien, sendinghen, droomen ende Helieampt bedrooghen was, dat oock myn herte huyden ten daghe zyndre ontfermpt over alsulcke droeffenissen zyner sielen, twelck hem voorwaer veel swaerder is gheweest als alle vervolginghe ende tyrannie [2].

Hoe welgemeend deze betuiging ook zij, van droefgeestigheid of teleurstelling is in de jaren 1534 en 35 bij Hofmann geen spoor te vinden. Het klinkt onbegrijpelijk, maar de vaste hoop, dat zijne profetieën vervuld zouden worden, nam nog steeds toe, al was hij ook genoodzaakt, het tijdstip der wederkomst iets meer in de toekomst te stellen. In den aanvang van 1535 begon hij te verkondigen, dat de Heer in het derde jaar zijner gevangenschap zeker zou komen. Ook toen nog, terwijl alle Bondgenooten in Nederland slechts oog hadden voor het nieuwe Jeruzalem in Westfalen, waar Jan van Leyden het toppunt zijner macht reeds had bereikt, hield hij zich voor den Elia,

---

[1] In de genoemde waarschuwing heeft Hofmann ook gezegd: é e n man had men uit Straatsburg verdreven, maar de tijd zou komen, dat men hem met veel geld weder terug zou willen koopen. Wij kunnen zelfs geen gissing wagen, wien hij daarmede bedoeld heeft.

[2] Obbe Filips. Bekentenisse C. III. Krohn a. w. p. 312 spreekt in denzelfden geest.

wiens woord men moest gelooven, dat Straatsburg de uitverkoren stad was. Op 13 April liet hij „Ammeister und Stettmeister“ waarschuwen, de stad van leeftocht en al het noodige te voorzien, want weldra zou de belegering van Straatsburg een aanvang nemen, waarbij hongersnood en gebrek zouden ontstaan; toch behoefden zij niet bezorgd te wezen, dat de vele Wederdoopers, die geen zwaard wilden dragen, hun tot een last zouden worden; men moest hun maar werk geven aan de loopgraven en de wallen, dan konden zij van groot nut zijn, Alle rijkssteden zouden beoorloogd worden, maar Straatsburg zou een voorbeeld voor de andere zijn; wanneer de ellende op het hoogst was gestegen, zou alom de banier der goddelijke gerechtigheid opgericht worden en van Straatsburg de evangelieboden over de geheele aarde uitgaan; een zwaard zou hij zelf nooit in handen nemen, daarvoor had hij steeds zijne broederen gewaarschuwd, maar hij zou bidden voor de stad. Aan de predikanten gaf hij tevens den raad, om zich met de Bondgenooten te verzoenen, want bij de belegering der stad, als alle profetieën vervuld werden, zou het blijken, dat hunne leer valsch was.

Daar Hofmanns geest zich uitsluitend met Straatsburgs toekomst bezig hield, is het wel te verklaren, dat hij door het bericht van Munsters verovering en den val van het rijk der Wederdoopers aanvankelijk wel eenigszins ontroerd was, maar toch spoedig getuigde: „Wat niet uit God is, heeft geene duurzaamheid.“ De overheid van Straatsburg was echter geenszins overtuigd, dat Hofmann volstrekt niet in eenige betrekking had gestaan tot het rijk van Munster. Werd hij voor eenige jaren niet ook in Munster als de Elia vereerd? Waren de Munstersche profeten niet oorspronkelijk zijne leerlingen? Hoe gevaarlijk kon het dan worden, wanneer men ook in Straatsburg eens beproefde, wat in Munster een tijd lang was gelukt! Was de stad niet vol van Hofmanns aanhangers? Kwamen er niet geduriq menschen zooals Hans Braun uit Freiburg, die naar Straats-

burg was getrokken in de meening aldaar volkomen vrijheid te vinden, maar die later verklaarde, dat hij zeker niet zou gekomen zijn, wanneer hij den werkelijken toestand gekend had?

Om zekerheid aangaande Hofmanns betrekking tot Jan van Leyden te verkrijgen, besloot de Raad Bernhard Wurmbser af te vaardigen, ten einde den gevangen koning der Wederdoopers te ondervragen. Op verzoek van Straatsburg richtte Filips van Hessen een schrijven aan den bisschop van Munster, waarin hij hem verzocht met de terechtstelling der gevangenen te wachten tot Wurmbsers komst. Tengevolge hiervan werd laatstgenoemde toegelaten tot Jan van Leyden, die te Bybergeil gevangen werd gehouden. Ruim twee uren duurde het gesprek. De Straatsburgsche afgevaardigde vraagde of Melchior Hofmann wellicht door hem of Knipperdolling was uitgezonden, om in Duitschland aanhangers voor Munster te winnen, maar de gevangene gaf te kennen, dat hij Hofmann nooit had gezien; vroeger had hij sommige zijner boeken gelezen, maar dit was reeds lang geleden, in Munster had hij die boekjes verloren. Een bij het gesprek tegenwoordig ambtenaar maakte de opmerking, dat hij vroeger beleden had Hofmann wel te kennen, maar Jan van Leyden bleef bij zijne ontkenning en beweerde, dat men dan vroeger zijne woorden zeker verkeerd had opgeschreven. Den volgenden dag kwam Wurmbser nog eens op dit gesprek terug, maar weer legde de gewezen koning de getuigenis af, dat hij nooit in eenige betrekking tot den Straatsburgschen profeet had gestaan en nooit aan hem had geschreven, want kort na de stichting van het Munstersche rijk had hij vernomen, dat Hofmann gevangen gehouden werd. De slechte staat der wegen maakte het voor Wurmbser onmogelijk, ook Knipperdolling te gaan opzoeken; Jan van Leyden had hem echter gezegd, dat ook deze niets met Hofmann had uittestaan. Wurmbser kon derhalve bij

zijne terugkomst te Straatsburg den Raad volkomen gerust stellen [1].

Nu het gebleken was, dat HOFMANN niet tot de oproerige Wederdoopers behoorde, schijnt men er op nieuw aan gedacht te hebben den dweper uit het gebied der stad te verbannen; op nieuw smeekte hij te mogen blijven. Hij achtte zich gelukkig, toen de Raad gehoor gaf aan zijn zonderlinge bede, om „im Loch" des Heeren komst af te wachten.

Bijna een jaar ging wederom voorbij, waarin de getuige des Heeren alle ontberingen der gevangenis geduldig verdroeg. Eerst in April 1536 hooren wij klachten uit zijn mond, ook nu niet over zijne gevangenschap, maar over de slechte behandeling van zijn bewaker. Zoolang hij op „Cron Jacobsturm" was, vond hij bij de vrouw van den cipier wel-

[1] Het in Bijlage V. medegedeelde bericht van BERNHARD WURMBSER, en de in Bijl. II en IV opgenomen brieven uit het Thomas-archief te Straatsburg heb ik te danken aan de nasporingen van den geleerden schrijver van: ZWINGLI Tod und dessen Beurtheilung durch Zeitgenossen, den heer A. ERICHSON Dir. v. h. Collegium Wilhelmitanum te Straatsburg. De in onze eeuw uitgegeven bescheiden omtrent de verhooren der gevangengenomen Wederdoopers in Munster bevestigen het resultaat van WURMBSER's ondervragingen. 20 Januari 1536 beleed JAN VAN LEYDEN: Gefraght, was verstentnisz er mit MELCHIOR HOFMANN gehabt, saght, er have M. H. nihe gesehen, oick nihe schrif von im entfangen ader an denselbigen geschreven. Dan er have wol sine schriften gelesen van der doif, van der menschwerdinghe Christi, vam sacrament und vrien willen widder LUTHER, aber das sy in das gemein und nit an die stat Munster geschreven. Obgemelter H. sy nit binnen Munster gewesen. Sie haven oock ghein tzidungh von im ader sinen discipulen vernomen, und er was schon gefangen, als der koningh nach Munster irstmals reisde. Van der disputation zwischen H. und JOHAN MATTHIS von tzeit der doiffen hait er ghein wissens, dan allein von horen saghen." Op den zelfden dag erkende ook KNIPPERDOLLING: „MELCHIOR HOFMANN hait er nihe gesehen, noch von im gehort, er weis von gheiner verstentniss mit BUTZERO, mit M. H. ader anderen." BERNT KRECHTING wist evenmin iets van M. HOFMANN. C. A. CORNELIUS. Berichte der Augenzeugen über das Münst. Wiedertäuferreich 1853 p. 399 en 403.

willende belangstelling. Wij zagen reeds, hoe zij toeliet, dat hare dienstmaagd Margretlin aan den gevangene boeken ter hand stelde en geschriften van hem aan zijne vrienden bracht. Dit deed zij zonder belooning: slechts een enkel maal gaf Hofmann haar een gulden. Waarschijnlijk juist omdat er nog telkens boeken van Hofmann het licht zagen, werd hij naar eene andere gevangenis overgebracht óf een ander torenwachter aangesteld „Schneider Jürgen," die nauwlettend moest toezien, dat hij geene gemeenschap met de buitenwereld had. Deze Jürgen was een ruw en hardvochtig man. Dagelijks moest Hofmann van hem en de zijnen vloeken en scheldwoorden aanhooren. Hij kreeg hard brood en bedorven water, en 't baatte niet, dat hij herhaaldelijk vraagde, of de predikanten, die de andere gevangenen bezochten, ook eens bij hem wilden komen: Jürgen zorgde er wel voor, dat de predikanten zijn cel niet binnen traden. Eindelijk op 20 April 1536 had hij een onderhoud met hen, toen klaagde hij zijn nood en smeekte hen, zijn voorspraak te willen zijn, dat hij in een andere gevangenis kwam. Na eenige dagen werd hem medegedeeld, dat de Raad om verschillende redenen hem niet naar een anderen toren kon laten brengen, maar Jürgen ontving een ernstige berisping: hij moest voortaan den gevangene alle spijzen geven, die deze begeerde. Toch schijnt de behandeling ook in het vervolg nog veel te wenschen over gelaten te hebben, getuige Hofmanns verzoek in 1537 om verwarming zijner cel, daar hij anders bevriezen zou.

Ofschoon aan alle Bondgenooten de toegang tot hun Elia streng was ontzegd, ofschoon den gevangene alle schrijfgereedschap was ontnomen, toch heeft Hofmann nog weder een middel gevonden om te schrijven. De doeken, waarin hem het een of ander gebracht werd, bewaarde hij zorgvuldig en deze beschreef hij later, wellicht met door hem zelven gemaakten inkt.

Jaren lang heeft men in het archief van Straatsburg onder de antiquiteiten 24 door Hofmann beschreven doeken bewaard. Deze

zijn thans verloren gegaan, maar gelukkig weten we toch welke onderwerpen den gevangene zoozeer bezig hielden, dat hij het noodig achtte ze op te schrijven. De aanteekeningen van een nauwgezet Straatsburgsch kroniekschrijver [1] deelen ons mede, wat op elk dier doeken gestaan heeft. 22 van deze doeken of „lumpen" zijn beschreven met brokstukken uit de Apokalypse, slechts drie hoofdstukken (cap. IV, XIX en XXI) ontbreken. Wellicht heeft de gevangene deze hoofdstukken uit het N. T. gecopiëerd, om altijd de woorden voor oogen te hebben, waarop zijne hoop gebouwd was. Slechts nu en dan heeft hij er een woord ter verklaring bij gevoegd. Bij hoofdstuk I geeft hij eene reeks van teksten, waarin tegen onkuischheid en hoererij gewaarschuwd wordt, zonden, waartegen Hofmann steeds met nadruk zijn stem had verheven [2]. Bij hst. VII teekent hij aan dat met de vier winden gedoeld wordt op Hiëronymus, Augustinus, Ambrosius en Gregorius. Bij hst. X vermeldt hij, wie hij voor de profeten houdt, over wie daar gesproken wordt; het zijn mannen en vrouwen evenzeer uit zijn tijd als uit vroeger dagen, namelijk: Elia, Abel, Ananias, Jeremia, Daniël, Michael, Caspar, Johann Eyzenburg, Johannes Baptista, Schnepfephans, Hans Fust, Jörg Jubele, Bartel, Ursel, Lorentz, Blum. Bij hst. XX verdedigt hij nog eens, met beroep op Joh. I en den brief aan de Hebreërs, zijne leer van Christus menschwording.

Van meer belang voor ons zijn de twee andere doeken. Het 23ste stuk behelst een brief van Hofmann aan den Raad van Straatsburg, waarin hij verzekert, dat hij nu sinds veertien jaren het predikambt had bekleed (deze brief moet derhalve in

---

[1] J. Wencker, Argentoratensia historico-ecclesiastica I fol. 298.

[2] In 1535 had hij o. a. in zijne gevangenis vernomen, dat er nog bordeelen in de stad waren. Onmiddellijk liet hij aan den raad berichten, dat de stad geen voorspoed hebben kon, zoolang deze nog geduld werden. In de Schrift werden zij verboden, in Judea waren zij niet geweest, in Straatsburg mochten zij evenmin bestaan. cf. Niedners Zeitschrift 1860 p. 100.

1537 geschreven zijn) en om zijne prediking veel had moeten lijden, maar dat hij daardoor niet verbitterd was, noch zijne broederen tot oproer had aangespoord; integendeel zijne geschriften konden getuigen, dat hij hen daarvoor steeds ernstig had gewaarschuwd. Straatsburg had hij lief, met die stad wilde hij goed en kwaad verdragen, met haar leven en sterven. Hij verzocht thans wederom verhoord te mogen worden, want nog altijd bestond er geen overeenstemming tusschen hem en de predikanten, en toch ook hij wilde behooren tot de Straatsburgsche Kerk, want zij was tot groote dingen geroepen; zij was uitverkoren om de moeder van nieuwe apostolische evangelie-predikers te worden. De brieven en boeken, die in het bezit van Polderman waren gevonden, konden bewijzen, dat hij der stad niet vijandig was. Had hij vroeger soms hard tegen haar gesproken, daarover mocht men niet vertoornd zijn. Waren niet Jona en Paulus, ja de Heiland zelf soms met hardheid tegen enkele steden opgetreden? „Melchior Hofmann williger unterthäniger zu Gottes Preise" onderteekent bij dit schrijven.

De 24ste „Lumpen" bevat een tweeden brief, iets later dan de vorige geschreven en aan de predikanten van Straatsburg gericht. Ook hierin verzocht hij een gesprek met hen, die hij thans zijne „broeders" noemt. Sommigen hunner, zegt hij, zooals Butzer, Capito, Hedio en meister Matthis hadden reeds voor drie jaren beloofd bij hem te zullen komen, maar ze hadden het niet gedaan. Had Paulus niet geleerd, dat de zaak van een oudste der gemeente niet dan in tegenwoordigheid van twee of drie getuigen beslecht kon worden? In hun oogen was hij wel niet zulk een oudste en ambtgenoot, maar God had toch getoond dat hij 't was. Hij achtte een onderhoud dringend noodig, want hoeveel onschuldig bloed hadden de predikanten reeds op hun geweten! Hadden zij zich niet schuldig gemaakt aan de zonde van Kaïn, David en Herodes? Zwingli en zijne vrienden te Zurich hadden bitter moeten lijden,

omdat zij éénen man (Felix Manz) onschuldig ter dood hadden gebracht; hoeveel leeds konden ook zij nog over Straatsburg brengen! Neen, zij moesten alle vijandschap tegen hem afleggen, zij moesten als strijders van Christus geestelijke wapenen tegen hem gebruiken en tot hem komen, om een vriendschappelijk gesprek te houden. Vonden zij hem dan onredelijk in zijn eischen, dan konden zij later klagen. Groot genoegen zouden zij hem ook doen, wanneer zij hem thans die verklaring der Apok. wilden geven, die zij hem reeds in 1534 beloofd hadden. Dit schrijven moesten zij niet verkeerd beoordeelen, het kwam uit een duivenhart. Hij noemt zich: „Melchior Hofmann, euer treuer Mitbruder zum Preise Gottes."

Ook nu werd zijn hoop teleurgesteld. De Raad gaf aan zijn verzoek evenmin gehoor als aan zijne bede, om een boek papier en een fleschje goeden inkt; want al kon men overtuigd zijn, dat hij het oprecht meende en nooit tegen de overheid zou samenspannen, op zijne talrijke aanhangers was niet zoo stellig te rekenen, integendeel zij konden door een nieuw twistgesprek of nieuwe brieven van zijne hand licht tot oproer komen. Nog altijd stelden de Straatsburgsche Bondgenooten een onbeperkt vertrouwen op hun gevangen Elia. Was Christus niet na het eerste halve jaar, niet in het derde jaar van Hofmanns gevangenschap gekomen — zekerlijk zou hij verschijnen in het zesde. In deze verwachting werden zij nog voortdurend versterkt door verschillende profeten, vooral door Lienhard Jobst. Op Pinksteren 1537 had deze in een visioen den ondergang der Straatsburgsche Kerk aanschouwd; later voorspelde hij, dat Hofmann eerst weder uit de gevangenis verlost zou worden, wanneer het Karthuizer klooster vóór Straatsburg was afgebrand. Ook het geslacht der profetessen van 1533 was nog geenszins uitgestorven. Zoo profeteerde Gertrud, de vrouw van den profeet Lorenz, dat Hofmann slechts met moeite gered zou worden, want het zou eerst gelukken, nadat de geheele Raad met zijne dienaars dron-

ken gemaakt was. Ook zij profeteerde den ondergang der Straatsburgsche Kerk; ze hoorde reeds de domklok ten oproer luiden; ze zag hoe dr. Hedio van den kansel werd gesleurd, hoe het volk tot de enkels door het bloed waadde, totdat eindelijk de keizer de beide strijdende partijen uitroeide. Menig woord dier profeten bewees hun haat tegen de predikanten. Zij, zoo beweerde Lienhard Jobst, hadden Hofmann reeds lang de oogen willen uitsteken, maar sommige raadsleden hadden hem beschermd; Capito, omtrent wien de Wederdoopers aanvankelijk de grootste verwachtingen hadden gekoesterd [1], werd door hen Melchiors Judas genoemd: in de drukkerij had hij hem den vriendenkus gegeven en hem daarna verraden; Butzer was zulk een vijand van Christus, dat hij den Heer dagelijks kruisigde.

De onrust en opgewondenheid onder de Bondgenooten klom van maand tot maand, hoe meer het jaar 1539 naderde. De stillen en vreedzamen, die in den geest van hun Elia geloovig afwachtten, wat de Heer zou doen, geraakten steeds meer op den achtergrond. Daarentegen roemden sommigen telkens luider de buitensporigheden der Munsterschen en verzekerden, dat het rijk van Jan van Leyden nog altijd in volle glorie bestond [2], terwijl een enkele reeds beproefde naar hun voorbeeld eene voor hemzelven voordeelige gemeenschap van goederen in te voeren. In 1538 kwamen daarenboven weder vluchtelingen uit de Nederlanden, waaronder leerlingen van den bekenden David Jorisz, ja deze heeft in genoemd jaar ook persoonlijk eenigen tijd in Straatsburg vertoefd en er een onderhoud gehad met

---

[1] Heberle, Capito's Verhältnisz zum Anabaptismus in Niedners Zeitschrift 1857 p. 285.

[2] Ihrer vil noch meinen, dasz Munster noch stehe und sie noch einen König unter ihnen haben. Memorial der Herren Räth und XXI 1539 Niedners Zeitschr. 1860 p. 116.

Hofmanns volgelingen, hoewel het hem niet gelukte, hen voor zijne overtuiging te winnen [1].

Met bezorgdheid zag de overheid de toekomst te gemoet. Door Munsters voorbeeld gewaarschuwd, wilde zij bij tijds maatregelen nemen, om het gevaar te keeren en vaardigde daarom op 23 Maart 1538 een nieuw mandaat uit, waarbij alle vroegere verordeningen tegen de Wederdoopers, waartoe men ook de „Hofmannischen" rekende, nog verscherpt werden [2]. Maar óf dit mandaat werd niet toegepast, óf de Bondgenooten wisten zich aan deze verordeningen te onttrekken: althans er bleef een groote gemeente binnen de muren der stad. Hoe zou men deze Bondgenooten, waaronder vele rustige burgers waren, tot andere gedachten brengen? Zou men luisteren naar den raad van Lienhard Jobst, die o. a. profeteerde: „onze God „zal het naar zijne genade zóó besturen, dat de Straatsburgsche „Kerk en de gemeente der Wederdoopers één worden, wanneer „in de Kerk de ban wordt ingevoerd en niet langer ieder „zonder onderscheid tot het avondmaal wordt toegelaten, maar „openbare zondaars daarvan geweerd worden"?

De overheid weifelde nog, of zij ook den predikanten in last zou geven, de Wederdoopers met toegevendheid te behandelen, toen op 15 April 1539 Capito aan den „Ammeister" berichtte, dat er twee Wederdoopers bij hem geweest waren, die gaarne met Hofmann wilden spreken, om hem van zijne dwaling terecht te brengen. De Raad was bevreesd voor opschudding en wees, niet wetende in hoever die beide mannen te vertrouwen waren, dit verzoek

---

[1] Nico. Blesdijk Historia vitae Dav. Georgii p. 64. Uit het geheele door Blesdijk medegedeelde gesprek blijkt, dat David Jorisz juist met de eigenlijke aanhangers en geestverwanten van Hofmann in aanraking is gekomen, die even als hun Elia bij elke leer slechts op de Schrift zich wilden beroepen. Waren allen zoo oprecht vroom en daarbij zoo voorzichtig geweest, dan had de Straatsburgsche overheid geen zorg behoeven te hebben.

[2] Afgedrukt in Niedners Zeitschr. 1860 p. 109.

af. Hun werd te kennen gegeven, dat wanneer zij meenden Hofmann te kunnen weerleggen, zij dit schriftelijk moesten doen en hunne weerlegging bij den Raad inzenden.

Spoedig hoorde men nadere bijzonderheden omtrent beide mannen. Butzer getuigde, dat de een, Peter Tasch, vroeger tot de Munstersche Wederdoopers behoord en in Hessen gepredikt had, maar van dwaling overtuigd later als een uitnemend bestrijder dier ketterij was opgetreden en in Hessen meer dan 200 van den Wederdoop had afgebracht, waaronder menschen, die de predikanten vruchteloos hadden zoeken te bekeeren. Om laatstgenoemde reden had ook de landgraaf Filips van Hessen eene zeer gunstige getuigenis van hem afgelegd [1]. De berichten omtrent den tweeden Wederdooper Joh. Isenburger luidden even gunstig [2]. De raadsleden moesten Butzer wel toestemmen, dat het een

---

[1] Peter Tasch afkomstig uit Leiden werd in 1538 in Hessen als Wederdooper gevangen genomen; door Butzer bekeerd, onderteekende hij de herroeping der gevangen Wederdoopers te Marburg 9 Dec. 1538. K. W. H. Hochhuth in Niedners Zeitschrift 1858 p. 603 heeft een zeer belangrijken brief van hem aan Jorgen Schnabele, ged. 4 Sept. 1538, uitgegeven. Deze brief moet evenwel reeds vroeger geschreven zijn, want hij werd gevonden bij de te Wolkersdorf in Hessen gevangen gehonden Wederdoopers. Filips van Hessen heeft dien in 't Latijn laten vertalen en met een begeleidend schrijven aan den koning van Engeland gezonden, omdat er het een en ander in voorkwam aangaande de Wederdoopers in Engeland o. a. „Die broder haben ein Buch öffentlich in Druck uusgegeben von der Mynschwerdung Christi. Ich hab's wohl gelesen, ich freue mich der Gaben, denn ich fühlet wohl, das der Herr mit im ist. De Latijnsche vertaling van dien brief wordt door Bretschneider medegedeeld in Corp. Ref. III 629. Later moet Tasch in Straatsburg handel gedreven hebben, maar in 1560 plotseling met achterlating van vele schulden verdwenen zijn. Roehrich a. w. II p. 106 Niedners Zeitschrift 1860 p. 24.

[2]) Omtrent Isenburger zeide Butzer later in een brief aan Blaurer 24 Oct. 1541: transtulit dominus in cubilia sua Joh. Isenburgerum quendam, hominem incomparabilis prudentiae, zeli et sapientiae ad sacrum ministerium, qui tamen aliquot annos ante sequanus fuit Catabaptistarum. In hoc Ecclesia nostra incomparabilem jacturam fecit. Roehrich a. w. II 106.

gunstigen invloed op de ketters kon hebben, indien Hofmann bekeerd werd, en het daarom goed zou wezen, de beide mannen eens met den gevangene te laten redetwisten.

Toen nu in 't begin van Mei de vreemdelingen hun verzoek herhaalden, werd hun een onderhoud met Hofmann toegestaan onder voorwaarde, dat twee afgevaardigden uit den Raad er bij tegenwoordig zouden wezen. Den volgenden Maandag bij Hofmann toegelaten, spraken zij ongeveer zes uren met hem. Maar ofschoon beiden, om zijn vertrouwen te winnen, zich voordeden als oprechte Bondgenooten, het gesprek wilde niet vlotten. Zij spraken met hem over zijne denkbeelden aangaande den doop, de menschwording van Christus, de afzondering der gemeente van de zondige wereld en de profetieën van 's Heeren wederkomst. Bij hun betoog evenwel dat verschillende zijner profetieën niet uitgekomen waren, merkte Hofmann zeer goed, dat zij volstrekt niet bekend waren met zijne geschriften en daarom wantrouwde hij hen. Na eene vergeefsche poging om Hofmann te bekeeren, gaven Tasch en Isenburger den moed niet op. Zij beweerden, dat de tegenwoordigheid der raadsleden Pfitzer en Gerfalk hun eenigen dwang had opgelegd, maar dat zij den ketter zeker tot andere gedachten zouden brengen, wanneer zij, na zijne boeken gelezen te hebben, eenige uren met hem alleen gelaten werden. Het werd hun echter niet toegestaan. De Raad verklaarde zeer gaarne te zien, dat hun plan gelukte, en ook volstrekt geen wantrouwen te koesteren in hunne bedoelingen, maar Hofmann had vroeger zoo vele „seltsame praktiken" gehad, dat men hem niet kon vertrouwen; hij had den vrede der Kerk zoozeer zoeken te verwoesten, dat men hem met het volste recht ter dood had kunnen veroordeelen; men had hem echter gespaard in de hoop dat hij zich bekeeren zou[1]; ook nu

[1]) De zachtmoedige behandeling van Hofmann door de overheid was ook

koesterde de Raad nog deze hoop en daarom zou het den beiden vreemdelingen vrijstaan zoo dikwijls als zij wilden hem te bezoeken, mits in gezelschap van afgevaardigden van den Raad; wanneer zij het oprecht meenden, zou de tegenwoordigheid der raadsleden hen niet hinderen; ook mochten zij boeken mede op den toren nemen, wanneer Hofmann maar geen woord schreef. Kort daarna had een nieuw onderhoud plaats, waarbij de afgevaardigde raadsleden de verzekering gaven, dat zij vrij uit mochten spreken, zonder eenige vrees voor straf. Op vier achtereenvolgende dagen begaven zich Tasch en Isenburger naar de gevangenis. Dagelijks disputeerden ze vijf uren lang, maar ten opzichte van geen enkel leerstuk erkende Hofmann gedwaald te hebben.

Deze samensprekingen hebben gewichtige gevolgen gehad: weldra toch verspreidde zich het gerucht, dat Hofmann herroepen had. 't Is geheel onbekend, wie het eerst met die bewering is opgetreden. Wellicht hebben de beide vreemdelingen zich aan grootspraak schuldig gemaakt, om bij den Raad althans den indruk te wekken, dat zij geslaagd waren. Wellicht ook gaf Hofmann, die met de jaren vredelievender geworden was, er zelf aanleiding toe.

De Bondgenooten in Straatsburg, die hem zoovele jaren getrouw waren gebleven, werden door dit gerucht diep getroffen. Sommigen, wier geloof hierdoor aan het wankelen was gebracht, verlieten de gemeente en sloten zich weder bij de Zwingliaansche Kerk aan; anderen vergaten hun Elia en gingen, hunne eigenaardige verwachtingen prijs gevende, tot de Wederdoopers over. Hofmanns tegenstanders zorgden er wel voor, dat zijne herroeping algemeen bekend werd. De schoonzoon van David Jorisz, Nicolaas Blesdijk weet zelfs van eene schrif-

---

vroeger reeds in andere landen bekend en werd door sommigen zeer gewaardeerd, zoo als blijkt uit de verklaringen der Wurtembergsche predikanten in 1535 Cf. Bijl. II.

telijke bekentenis van Hofmann te verhalen, waarin de gevangene verklaard moet hebben, dat hij ten opzichte van den Doop, de onvergefelijke zonden na de bekeering en de menschwording van Christus gedwaald en nooit den vrijen wil des menschen verdedigd had, maar dat hij in dit stuk verkeerd was begrepen [1].

Toch waren er ook, die deze geruchten niet konden gelooven. Een dezer laatsten Conrad van Bühel of Beyhel waagde zelfs tot twee malen toe zijn leven, om daaromtrent zekerheid te verkrijgen. In 1539 was hij uit de Straatsburgsche gevangenis ontslagen onder bedreiging van doodstraf, wanneer hij ooit in de stad terugkwam. Desniettegenstaande schijnt hij zich in 1541 weder derwaarts begeven te hebben, om met Hofmann te spreken. [2] Tweemaal gelukte het hem tot zijn cel door te dringen. Op zijn vraag of Hofmann niet meer geloofde, hetgeen hij voor acht jaar openlijk had beleden, antwoordde deze, dat hij niets had herroepen. Van zeer zachtmoedige gezindheid getuigde voorts de vermaning, die Hofmann aan Conrad gaf: hij moest een vroom en stil leven leiden, geen nieuwe sekten maken, want daartoe had hij geen bevel van den Heer ontvangen, het huwelijk in eere houden, aan de overheid gehoorzaam wezen, vooral aan de overheid van Straatsburg, want zij was eene goede overheid. Ernstig schijnt Hofmann er op aangedrongen te hebben, dat Conrad zijne broederen zou waarschuwen, om niet meer in de bosschen te vergaderen en oproerige plannen

---

[1] N. Blesdijk a. w. p. 107 Krohn a. w. 378 deelt deze herroeping uitvoerig mede en leidt daaruit vele stichtelijke gevolgtrekkingen af.

[2] Het verhoor van dezen C. von Bühel werd door Roerich zeer foutief medegedeeld in Niedners Zeitschrift 1860 p. 114. Niet alleen schijnt aldaar C. von Bühels bezoek aan Hofmann in 1539 gesteld te worden, waarmede Bühels woord „voor acht Jharen“ in tegenspraak is, maar ook het verhaal zelf bevat ongerijmdheden. Juistere berichten vinden we in Roerich Gesch. der Ref. in Elsasz II : 105 en G. Herrmann a. w. Chap. VI.

te maken, zij wisten immers hoe treurig het was afgeloopen met den boerenkrijg, met Zwingli en de Munsterschen.

Van Hofmanns laatste levensjaren kunnen wij al zeer weinig meedeelen. Het staat echter vast, dat hij in 1542 zijne chiliastische verwachtingen nog volstrekt niet had opgegeven. In het genoemde jaar zeide hij tot eenige raadsleden, die hem bezochten, dat nu het negende jaar zijner gevangenschap voorbij was, zijne profetie weldra vervuld en hij verlost zou worden.

Zijne gevangenschap schijnt allengs minder drukkend geworden te zijn. De Raad vernam althans, dat onderscheidene zijner vrienden, die aan de vrouw en de dochter van den torenwachter geschenken gaven, hem vrijelijk bezochten. Men stelde een onderzoek in en waarlijk het bleek, dat de deuren niet voldoende gesloten waren en er geen grendel op de poort was. En zóó groot was ook nog altijd zijn invloed, dat de Raad de oproerige bewegingen in 1542 hoofdzakelijk toeschreef aan de menigvuldige bezoeken, die de Bondgenooten aan hun gevangen leermeester brachten. Men huiverde bij de gedachte, dat Hofmann vrij zou komen en besloot daarom nieuwe sloten op de deur van zijn cel en de poort der gevangenis te laten maken en de sleutels op de kanselarij te bewaren. Van toen of mocht het „Loch", waarin hij opgesloten was, niet geopend worden, zonder dat een der raadsleden er bij tegenwoordig was en men moest het eten met een mand in zijn kerker neerlaten. Voorts werd een streng onderzoek gelast naar allen, die bij hem geweest waren.

Uit dit besluit van den Raad, genomen op 2 Jan. 1543, weten we, dat Hofmann toen nog in leven was., maar 't is ook voor 't laatst, dat in de Rathsprotokollen zijn naam genoemd wordt. Waarschijnlijk is het niet, dat hij nog lang daarna geleefd heeft. Zijn krachten, door de lang-

durige gevangenschap ondermijnd, waren niet meer bestand tegen zoo velerlei ontberingen in een onderaardschen kerker. Wellicht heeft Schwenckfeldt aan de Straatsburgsche raadsleden gedacht, toen hij in December 1544 Gods barmhartigheid inriep over hen, die de oorzaak van Hofmanns dood waren geweest.

§ 4. De chiliastische verwachtingen van den getuige des Heeren.

Treurig was het levenseinde van den man, die eens met zulk een ijver was opgetreden, met zoo veel geestdrift was begroet. Hij was schier vergeten, toen hij stierf. Men heeft het niet eens de moeite waard geacht nauwkeurig op te teekenen, wanneer hij den adem uitblies en welke gedachten hem in zijn laatste levensdagen bezig hielden.

Als van zelf rijst nu de vraag: waardoor heeft Hofmann ooit dien grooten opgang kunnen maken, en waardoor kwam het, dat hij zoo spoedig weder in vergetelheid geraakte? Het antwoord daarop wordt niet gegeven door eene heenwijzing naar de eigenaardige leerstellingen, die door hem werden verdedigd. Wij zagen het reeds: in geen enkel leerstuk was hij oorspronkelijk. Ook is het niet afdoende te verklaren uit zijn persoonlijkheid. Zeker! Als man uit het volk kende hij de behoeften der onontwikkelde schare. Terwijl de godgeleerden vaak twistten over leerstukken, drong hij aan op bekeering des harten en een leven in den dienst des Heeren. Zijn levenswandel was onberispelijk. Zijn woorden, evenzeer als zijn daden bewezen, dat hij zich geen godsdienst kon voorstellen zonder zedelijke reinheid. Als kenmerk van een waarachtig Apostel had hij genoemd het prediken der vriendelijke boodschap, dat allen, die Christus als hun Heer aannamen, bij Hem vrij en veilig zouden zijn. En waarlijk waar hij zich geroepen achtte tot het werk van een Apostel, daar was hij ook begonnen met zijne ziel over te geven aan den hemelschen Bruidegom. Met Hem leefde hij in voortdurende gemeenschap, Zijn vurige verbeelding

kwam hem te hulp, om met wegslepende welsprekendheid te vertolken, wat hij van dien Bruidegom in de Heilige Schrift had gelezen. Maar toch nooit zouden duizenden bij duizenden hem als leidsman hebben erkend, wanneer niet in 't begin der 16e eeuw het geloof aan 's Heeren wederkomst en de belangstelling in ieder, die daaromtrent iets kon meedeelen, algemeen ware geweest. Nu heeft Hofmann wel niet met eenige bijbedoeling van deze chiliastische verwachtingen partij getrokken, maar hij trad toch als profeet op en deelde wat vrucht zijner verbeelding was ter goeder trouw mede als rechtstreeksche openbaring Gods. Het gevolg hiervan was, dat ontelbaren met belangstelling naar hem luisterden en hij op velen, die eerst sinds kort den Bijbel in handen hadden gekregen, een diepen indruk maakte.

Hofmanns groote en snel toenemende invloed lag dus in zijne chiliastische verwachtingen, maar die verwachtingen waren ook oorzaak, dat zijn invloed slechts kort duurde. De profeet, wiens zeer bepaalde voorstellingen omtrent de allernaaste toekomst niet vervuld werden, moest wel reeds door zijn tijdgenooten veracht en spoedig vergeten worden.

Wij meenen de levensbeschrijving van dezen getuige van 's Heeren wederkomst niet te mogen besluiten, zonder althans in enkele trekken de voortgaande ontwikkeling zijner verwachtingen geschetst te hebben. In de eerste jaren van zijn predikambt was zijne eschatologie nog zeer onbepaald. Hij kon toen [1] alleen verzekeren, dat de jongste dag, waarop alle uitverkorenen zich verheugden, meer nabij was, dan menigeen wel dacht.

Steeds verdiepte hij zich meer in de profetische boeken des Bijbels en op grond daarvan predikte hij in een volgend jaar [2]: De tijd der

---

[1] Brief an die „christliche gemeyn zu Derpten ynn Lieflant." 1525.

[2] Formaninge an de gelofigen Versambling in Lieflant 1526.

vervolging is gekomen over de geheele wereld; alleen de geloovigen hebben nog vrede, want de Bruidegom is nog in hun midden; spoedig zal hij worden weggenomen, dan komt voor de geloovigen de tijd des lijdens, daarentegen voor de wereld de tijd der vreugde; menschelijke wijsheid zal dan treden in de plaats van 't Evangelie; een groot Concilie wordt belegd; daarna verschijnt het teeken van den Menschenzoon aan den hemel d. w. z. nieuwe bloedige vervolgingen zullen de geloovigen treffen, en daarna, terwijl de wereld als in de dagen van Noach en Lot nog meent geen haast te hebben, zal de Zoon des Menschen komen op de wolken des hemels met groote heerlijkheid. Dit alles zal geschieden, aldus luidt zijn duistere verklaring, wanneer de geestelijke tempel, dien de geloovigen thans bouwen, weder afgebroken is. Weldra zou blijken wat hij daarmede bedoelde.

Na eenige maanden meende hij werkelijk op grond der Schrift eene eenigszins nauwkeuriger tijdsbepaling van den jongsten dag te kunnen meêdeelen[1]. Al erkende hij ook nu dag en uur niet te kunnen bepalen, den tijd wist hij uit Daniëls profetieën te berekenen, want reeds waren de beide getuigen uitgegaan, die in den geest en de kracht van Elia en Henoch zouden werkzaam zijn, om den Paus uit den tempel te werpen. Volgens Apoc. VI zouden zij 1260 dagen, volgens Dan. XII 1290 dagen of $3\frac{1}{2}$ jaar profeteeren, en daarna door het Beest gedood worden; de wereld zou $3\frac{1}{4}$ jaar vrede hebben, terwijl de vromen vervolgd werden. Hij wist nog niet wie het Gods volk onderdrukken zou, al werden door Ezechiël Gog en Magog als vervolgers genoemd. Naar alle waarschijnlijkheid werden er twee oproerige volken mede bedoeld. Wanneer deze de geloovigen verstrooiden, zou Christus de getrouwe

[1] Das XII Capitel Daniëlis ausgelegt 1526.

Veldheer en Strijder niet langer toeven, maar komen om de uitverkorenen te verlossen.

Uit deze profetie van 't jaar 1526 blijkt derhalve, dat Hofmann zich voorstelde, dat na $3\frac{1}{2} + 3\frac{1}{2}$ jaar d. w. z. in 1533 Christus zou verschijnen. Waar en hoe de Heer zich openbaren zou, wist hij nog niet te zeggen. Evenmin kende hij de namen der beide getuigen: over drie en een half jaar bij hunne onderdrukking zou het wel openbaar worden, wie zij waren.

Na 1526 heeft hij gedurende eenige jaren niets laten drukken over de toekomst des Heeren, zoodat wij niet kunnen nagaan, hoe hij gedurende zijn verblijf in Holstein over dit onderwerp heeft gedacht. Toen hij er in 1530 weder over begon te schrijven, waren de drie en een half jaar verloopen, waarin de beide getuigen hunne roeping volbrengen zouden. Niet vreemd, indien hij nu had aangetoond, dat de helft der zeven jaren verstreken was. Maar het is alsof hij nooit had geprofeteerd, dat de getuigen tegen dien tijd door het Beest verslonden zouden worden. Het eenig bewijs, dat hij zijne vroegere profetieën niet vergeten had, is dat hij thans[1] toonde te weten, wie Gog en Magog waren. De Turken zouden Gods oordeelen voltrekken, maar ten laatste zelven hun welverdiende straf niet ontkomen. In Ezechiël 38 en 39 zag hij thans de profetie, „wie den Turkische Thirann seine reisz thun und „volbringen wirt uns zu einer straff und rudten."

Beroept Hofmann zich in 1530 niet op zijne vroegere profetieën, in hoofdzaak vinden wij nog geheel dezelfde verwachtingen. Daar een van Hofmanns boekjes in 1530 over dit onderwerp uitgegeven, verloren is gegaan, deel ik het overzicht zijner chiliastische denkbeelden van genoemd jaar mede, met de woorden van C. A. Cornelius[2], die het thans verloren werkje nog gekend heeft.

---

[1] Weissagung aus heiliger Gottlicher Geschrifft 1530.

[2] C. A. Cornelius a. w. II 95 deelt Hofmanns verwachtingen mede door

„Nog altijd houdt hij vast aan het tijdperk van zeven jaren, dat aan de wederkomst des Heeren zou voorafgaan. Thans, zoo profeteert hij, is de tijd van het laatste predikambt begonnen; het is een tijd van beproeving voor de wereld; 1260 dagen zullen de getuigen profeteeren; van hen is gezegd, dat zij macht hebben den hemel te sluiten, zoodat het niet regent in de dagen hunner profetie d. w. z. zij zullen soms den regen der goddelijke leer niet laten nederdalen en op sommige plaatsen niet prediken. Daaruit zal groote ellende ontstaan voor de wereld, ja zelfs de dood der zielen. De beide getuigen zullen niet eerder goed gekend worden, dan nadat zij van het rijk des Satans hun loon ontvangen hebben. Wanneer zij hunne getuigenis geëindigd hebben, zal het Beest, dat uit den afgrond opstijgt, met hen strijden, hen overwinnen en dooden. Dit beteekent: in 't midden der zeven jaren zal een Concilie gehouden worden door den Draak, het Beest en de valsche profeten, d. w. z. door den Keizer, den Paus en de monniken. Daarbij verzoenen zich de letterknechten met de Papisten, eerstgenoemden verraden Christus en de beide getuigen worden ter neder geworpen. De vernedering dier getuigen duurt drie en een half jaar, een tijd van vrede voor de wereld, want nadat de Antichrist door Gods Woord gestraft en het uitverkoren volk vergaderd is, zal God aan de beproeving een einde maken en een tijd van overvloed geven, zoo als ten tijde van Lot en Noach. Dan zullen Pilatus en Herodes vrienden worden; een onbezorgd leven zal er wezen voor hen, die op aarde heerschappij voeren, vooral voor de Farizeeërs en Schriftgeleerden en de volgelingen van den Paus. Intusschen wordt de leer weder verduisterd door valsche uitleggingen; het derde gedeelte der sterren d. i. der

---

hem uitgesproken in „ Weissagung aus heiliger Gottlicher Geschrifft", „Prophecey oder Weissagung usz warer heiliger Gotlicher Geschrifft en „Auslegung der heimlichen Offenbarung Joannis", allen in 1530 geschreven.

leeraars wordt door den staart van den Draak van den hemel getrokken en de duivel verleidt de wereld, zoodat nauwelijks de uitverkorenen behouden blijven. Het geestelijk Jeruzalem wordt door twee koninkrijken, die niet tot het rijk behooren, beschermd. Dan volgt een tweede Concilie, gehouden door Apostolische leeraars. In dien tijd verschijnt het teeken van den Menschen Zoon d. i. het kruis en het lijden komt over Gods heiligen; bijna alle uitverkorenen worden vermoord, zoodat niemand meer gelooft, dat er nog een enkel belijder van den Christus over is; en gelijk Zerubbabels tempel in zorgvollen tijd gebouwd en daarna verwoest werd, zoo zal ook het in zorgvollen tijd gebouwde geestelijk Jeruzalem weder verwoest worden, maar dan zal ook Christus verschijnen op de wolken des hemels."

Aan de hier uitgesproken chiliastische denkbeelden gaf Hofmann nog eenige meerdere actualiteit door te verklaren, dat Frederik van Denemarken een der vorsten was, die volgens Apoc. XII het nieuwe Jeruzalem zouden beschermen [1]. Later is hij echter nooit hierop terug gekomen, ja wij hebben niet eens het geringste bewijs dat hij het zich aangetrokken heeft, toen Frederik in 1533 stierf, voordat het nieuwe Jeruzalem zijne hulp had noodig gehad.

Tegen het einde van 1530 stichtte Hofmann in Oost-Friesland de gemeente der Bondgenooten en werd daar het eerst voor den Elia van 's Heeren wederkomst gehouden. Hij schijnt zich nooit tegen dien Elianaam te hebben verzet, al heeft hij dien eerst na zijne gevangenneming te Straatsburg voor zich geeischt. Merkwaardig is het, dat de gedachte niet bij hem opgekomen is, hoe zeer deze eisch destijds in tegenspraak was met zijn eigen profetieën. Niet alleen in 1526, maar ook nog in zijne verklaring der Apok. had hij dui-

[1] Inleiding op de Auslegung der heiml. Offenbarung 1530.

delijk gezegd, dat Elia en Henoch in 't midden der zeven jaren hunne taak volbracht zouden hebben en zij door het Concilie van den Paus ten onder gebracht zouden worden, zoodat hunne lijken op de straten van het geestelijk Jeruzalem zouden blijven liggen [1].

Wij zagen reeds vroeger met welk een ijver hij, sinds de stichting van de gemeente der Bondgenooten, werkzaam is geweest, om zijne verwachtingen wereldkundig te maken en de geloovigen in Nederland en Oost-Friesland te vermanen, zich voor te bereiden op de verschijning des Heeren. Doopte hij aanvankelijk de heilbegeerigen, tegen het eind van 1531 hield hij daarmede op, waarschijnlijk om de Bondgenooten voor vervolgingen te bewaren. Toen hij in 't begin van 't volgend jaar ook schriftelijk zijn volgelingen verbood binnen twee jaar zich te laten doopen, of anderen te doopen, kon hij hen met nieuwe openbaringen vertroosten. Thans luidde zijn prediking [2]: Allen, die tot dusver den doop aan volwassenen hebben toegediend, hebben een onvolkomen werk verricht. Even als Zerubbabel en de zijnen den tempelbouw twee jaren hebben laten rusten, moet men ook gedurende twee jaren niet doopen. Nieuwe apostolische leeraars zullen dan den Pinkstergeest ontvangen, het nieuwe Jeruzalem bouwen en allen voorbereiden voor de bruiloft des Lams. Straatsburg is door God verkoren, om het nieuwe Jeruzalem te worden, maar eerst moet het groote Concilie gehouden en Babylon d. i. Rome verwoest zijn. Van de zeven engelen des toorns, waarvan de Apok. spreekt, hebben vijf hunne taak reeds volbracht, de beide anderen zullen in den zomer van 1533 verschijnen, dan zal Straatsburg belegerd, maar door twee christelijke koningen beschermd worden, de stad zal Christus als haren Heer erkennen en 144,000 uitverkorenen

---

[1] Auslegung der heimlichen Offenbarung Joannis ad. c. XI.

[2] Das freudenriche zeucknus von worren friderichen ewigen Evangelion 1532.

zullen den waarachtigen doop aan de aarde prediken. Teekenen en wonderen zullen daarbij plaats hebben, en Elia en Henoch zullen door het vuur, dat van hen uitstroomt, alle vijanden verteeren.

Hoe meer de tijd naderde, des te vaster werd Hofmanns geloofsverzekerdheid. Hij kon niet nalaten, schier bij elk onderwerp waarover hij sprak zijn hoorders te herinneren, dat de Heer „binnen kort" zou komen; ja weldra predikte hij [1]: De zeven jaren, waarin de Heer tijd tot bekeering heeft gegeven, zijn nu ten einde, de tijd is gekomen, dat „Helias officie" begint om den nieuwen hemel en de nieuwe aarde, waarop gerechtigheid woont, voor zijne komst te bereiden. Weldra hoopte hij voor het Concilie der geheele wereld te verschijnen, dan zou hij in 't openbaar prediken wat hij tot nu toe „in 't hoecxken" had moeten verkondigen.

Nieuw voedsel ontving zijn chiliasme, toen hem in Oost-Friesland werd aangekondigd, dat hij in Straatsburg zou worden gevangen genomen, maar dan ook na een half jaar de heerlijkheid des Heeren in het nieuwe Jeruzalem zou aanschouwen. Dit woord schijnt voor het oogenblik bij Hofmann alle andere profetieën aangaande den jongsten dag op den achtergrond gedrongen te hebben. Naar geen ander teeken werd meer gevraagd; en toen deze gevangenneming werkelijk plaats had, was hij dan ook zoo verheugd, dat hij met uitgelaten blijdschap in den kerker ging, zwerende slechts bij brood en water te zullen leven, totdat de Heer hem verlossen zou.

Op de Straatsburgsche synode van Juni 1533 had hij zich wel over allerlei ketterijen te verdedigen, maar naar zijn chiliasme schijnt niemand gevraagd te hebben. Toch was de tegenspraak, die hij aldaar bij de predikanten vond, voor hem op nieuw

---

[1] Die edele hoghe ende troostlike sendebrief, den die heilige apostel Paulus to den Romern gescreven heeft verclaert, 1533; vooral ad Rom. XVI 25.

een bevestiging, dat hij waarlijk door den Heer was geroepen. Het was immers voorspeld, dat de getuigen des Heeren niet zouden worden geloofd! In de gevangenis teruggebracht vertroostte hij dan ook de Bondgenooten aldus [1]: Geliefde Heiligen Gods en ijverige leden van Christus, verheft uwe hoofden, harten, ooren en oogen, want uwe verlossing is aanstaande. Alle plagen zijn voorbij tot op den zevenden engel der wrake. Wanneer deze zijn werk volbracht heeft, wanneer de eerstgeborenen van Egypte gedood zijn, dan is de weg voor het Avondmaal des Lams bereid. Wanneer het rijk van Babylon en Sodom een eind heeft genomen, dan zal het Halleluja met vreugde worden gezongen, dan zullen de geestelijke Simson en Josua weder optreden, en Jozef en Salomo weder heerschen. Daarom geliefden! ziet toe, dat zuivere godsvrucht bij u worde gevonden.

Verklaarbaar is het, dat dergelijke taal duizenden meesleepte, maar even verklaarbaar, dat de profeet vergeten werd, toen zijne voorspellingen droombeelden bleken te zijn, en het gerucht zich verspreidde, dat Straatsburg wegens ongeloof verworpen en Munster verkoren was. Tegenover Jan Matthijsz en diens volgelingen, die de booze geesten van hebzucht en vleeschelijken lust ontketenden, moest de Elia, die op zuivere gedsvrucht en geloovig wachten aandrong, in vergetelheid geraken.

Hoe velen nu ook afvallig werden, zijn vertrouwen bleef ongeschokt. De Heer zou komen, Hij zou Straatsburg herscheppen. Herhaaldelijk legde hij daarvan getuigenis af. Wij kennen helaas de verwachtingen zijner laatste levensjaren slechts zeer gebrekkig uit enkele aanteekeningen omtrent gerechtelijke verhooren, en daardoor zullen wij wel nooit tot zekerheid komen, of het hem hevigen strijd gekost heeft, telkens weder een nieuw tijdstip te moeten noemen, waarop

---

[1] Ein rechte warhaftige hohe und götliche gruntliche underrichtung von der reiner forcht Gottes 1533.

zijne verwachtingen werkelijkheid zouden worden. 't Is echter niet waarschijnlijk. In Mei 1534 toch heeft hij geheel vergeten, wat hij vroeger omtrent 1533 voorspeld had, en laat den Raad waarschuwen dat Christus nu zou komen, met de bijvoeging dis sey das jahr, davon er lang geschrieben hab [1]. Evenmin bespeuren wij een volgend jaar eenige moedeloosheid bij hem, toen hij de burgers van Straatsburg opwekte, om zich van proviand te voorzien, daar de stad belegerd zou worden, vòòr dat Christus in het derde jaar zijner gevangenschap zou komen [2]. Bleek zijn hoop ook nu weder ijdel te zijn, dit weerhield hem niet, om na elk tijdperk van drie jaren op nieuw met de grootste verzekerdheid de komst des Heeren aan te kondigen. Zelfs na tienjarige gevangenschap verdedigde hij zijn geloof nog met zoo veel gloed en zeggingskracht, dat de raadsleden voorzorgsmaatregelen namen, opdat het volk het niet zou vernemen.

Indien Hofmann eene wetenschappelijke opleiding had genoten, en de geleerden hem niet door hoogmoedigen trots hadden verbitterd, welk een krachtigen steun zouden de Hervormers in hem gevonden hebben! Met zijn diepen eerbied voor de Schrift en zijn voortdurend aandringen op waarachtige godsvrucht had hij een tegenwicht kunnen bieden aan hen, bij wie zuiverheid der leer hoofdzaak was. Maar ook afgezien van hetgeen hij had kunnen zijn, zoo als hij was, heeft hij duizenden nader tot God gebracht.

Zijn schuld is het niet geweest, dat een Jan Matthijsz na hem opstond en zijn naam in verdenking bracht. Al was het een groot gebrek in hem, dat hij zich geheel liet beheerschen door zijne teugellooze fantasie, volkomen naar waarheid hebben tijdgenooten van hem gezegd: er irre nicht muthwilliglich [3].

---

[1] Niedners Zeitschrift f. hist. Theol. 1860 p. 76.

[2] Niedners Zeitschr. fur hist. Theol. 1860 p. 99.

[3] Wurtembergsche Theologen aan den hertog 1535. cf. Bijl. II.

Hij heeft waarlijk geloofd dat hij eene goddelijke roeping te vervullen had. Menigmaal heeft hij gedachten uitgesproken, waarvoor zijn tijd nog niet rijp was. Een groot deel zijner geestelijke nalatenschap hebben later de Doopsgezinden aanvaard, en 't is zeker uit naam van velen hunner, dat een geschiedschrijver [1] uit hun midden eens verklaarde:

Melchior Hofmann was een man met buitengewone gaven, die, indien hij even als de groote Hervormers een geleerde opleiding had genoten, hen zonder twijfel geëvenaard zoo al niet overtroffen zou hebben.

---

[1] De Hoop Scheffer. De Doopsgezinde Broederschap voor vervloeiing en ondergang bewaard. 1861 p. 11.

BIJLAGEN.

BIJLAGE I.

Overzicht van het leven van Melchior Rinck.

Bij eene levensbeschrijving van Melchior Hofmann mogen eenige biografische aanteekeningen niet ontbreken omtrent het leven van Melchior Rinck, die naar Krohns voorstelling denzelfden voornaam, hetzelfde beroep, dezelfde godsdienstige overtuiging als Hofmann bezat, en met hem in Zweden en Oost-Friesland vertoefde. Niet alleen is hij vaak met Hofmann verward, maar in den allerlaatsten tijd is zelfs het vermoeden uitgesproken, dat Melchior Hofmann en Melchior Rinck misschien twee namen zijn voor één persoon [1].

De gevangen Munstersche koning Jan van Leiden heeft 25 Juli 1535 de duistere getuigenis afgelegd: Und sin darna dise

---

Bronnen: A. Meshovii, Historiae Anabaptisticae lib. VII 1617. Justus Menius. Der Widderteuffer Lere und Geheimnis aus Heiliger Schrifft widderlegt 1534. G. E. Schmidt: Justus Menius 1867 Bd. I. K. W. H. Hochhuth. Mittheilungen aus der protestantischen Sectengeschichte in den Hessischen Kirchen. — Niedners Zeitschrift für historische Theologie 1858 IV 538. C. A. Cornelius Geschichte des Münsterischen Aufruhrs, 1860 II 42. Heppe Kirchengeschichte beider Hessen, 1876 Bd. I 261. — Hochhuth Melchior Rinck in Herzog R. E.

[1] Dr. Keller. Geschichte der Wiedertäufer und ihres Reichs zu Münster. 1880 pag. 121, 127.

Johann Matthis und Melchior Rinck ader Hofmann, der to Straetsborg sittet, in ongelicken verstande des wederdoepens verloepen [1]. Uit het vervolg blijkt, dat niemand anders dan Melchior Hofmann kan bedoeld zijn. Dr. Keller maakt hieruit de gevolgtrekking, dat volgens Jan van Leiden Melchior Rinck ook Hofmann heette, en beweert, dat de geschiedenis van Munster zeker aan helderheid winnen zou, indien de identiteit dier beide mannen bewezen kon worden. Hij hoopt op een nader onderzoek van deze onderstelling, ofschoon hij tegenover het feit dat Rinck 17 en 18 Aug. 1529 (moet zijn in 1528) in Marburg geweest is, terwijl Hofmann in Kiel vertoefde, voorloopig aannemen moet, dat Rinck en Hofmann twee personen waren, die een tijdlang gemeenschappelijk voor den wederdoop werkzaam zijn geweest.

Er is in de laatste jaren zooveel over Rinck geschreven, dat het m. i. aan geen twijfel onderhevig kan zijn, of hij heeft zelfstandig als prediker gearbeid in een kring, die geheel buiten Hofmanns invloed stond. Merkwaardig is het zeker, dat beide mannen nooit elkanders naam noemen, — ik zou hieruit echter eerder de gevolgtrekking maken, dat zij elkander volstrekt niet gekend hebben, dan dat ik met Keller er een bewijs voor hunne identiteit uit afleiden zou. Uit het volgende moge blijken, dat beide mannen zeker nooit gemeenschappelijk in Zweden, Lijfland en Holstein gepredikt hebben.

Melchior Rinck wordt door Meshovius geteekend als een vriendelijk, beminnenswaardig man: „mores suaves et civiles ipsi „fuerunt, in conversatione comis ac affabilis fuit. In omnibus „negotiis suis ita se gessit, nemo ut fuerit, qui non de pruden„tia ipsius, de sanctitate et vitae innocentia, peculiare quid „in medium proferret."

Volgens getuigenis van Justus Jonas in zijn boekje: „Welch die rechte Kirche und dagegen welch die falsche Kirche ist.

---

[1] C. A. Cornelius. Geschichtsquellen des Bisthums Münster II 370.

Wittenberg 1534" — was hij eerst schoolmeester te Hersfeld, waar zijn broeder Johannes Rinck kapelaan [1] en Heinrich Fuchs predikant was. Reeds toen had hij zich als beoefenaar der wetenschap doen kennen en zelfs in 1516 een bundel Latijnsche gedichten uitgegeven [2]. In 1523 werd hij door Strauss tot predikant te Eckartshausen bij Eisenach benoemd, waar hij met Anna, de dochter van Hans Eckart, in het huwelijk trad. Verschillende geschiedschrijvers [3] deelen mede, dat hij het was, die met Storch en Stübner in 1521 naar Wittenberg gekomen is, om de beginselen der Wederdoopers aldaar te verdedigen. Dit wordt echter door Melanthon tegengesproken [4], terwijl ook de brieven van Wicelius bewijzen, dat hij eerst eenige jaren later een aanhanger van den wederdoop werd. Eenig licht over zijn persoonlijkheid verspreiden de volgende plaatsen uit de brieven van Wicelius: „Rinchium, veterem sodalem, per literas monui, ut Anabaptismo renuntiaret et doceret, quae propius ad salutem animarum faciunt, sed in proposito perstat. Vir is est incredibili fortitudine, vita austera et excellenti eruditione, si modo, favente Deo, ab illa retingendi dementia avocari posset." — „Rinchium apud nostrates in publica custodia asservatum per

---

[1] Niet te verwarren met Johannes Rinck, raadsheer te Keulen, den vriend van Erasmus en Wimpheling, aan wien laatstgenoemde in 1507 een zijner boeken opdroeg. Hij was een tegenstander der Hervorming, bezat volgens Glareanus een rijke bibliotheek en stond nog 15 Maart 1535 in briefwisseling met Erasmus.

[2] Schmidt a. w. 136 deelt den titel van zijn werk mede en herinnert er aan dat hij in later jaren een epigramma schreef op: Jacobi Philippi de Ysabellis artificiosa memoria in omni scibilium genere perficere volenti utilissima. Om zijne geleerdheid zal men hem zeker „den Greken" genoemd hebben zoo als J. Menius a. w. C. VII bericht.

[3] o. a. Krohn a. w. p. 20, J. H. Ottii Annales Anabap. p. 7. Hast Geschichte der Wiedertäufer 1836 p. 103. J. A. Starck, Geschichte der Taufe und der Taufgesinnten 1789 p. 138.

[4] Corp. Reform. I 13, 536.

„nepotem ad palinodiam anabaptismi sollicitavi rogando atque „monendo, sed sine effectu. Dicitur christiane docere in multis. „Ipse eum non audivi nec vidi, praeterquam Lupnitiae, quum „nondum esset in hunc errorem lapsus.“ [1] —

Behoeft het nog betoog, dat Rinck derhalve niet „Melchior de bontwerker“ geweest kan zijn, aan wien Zweedsche geschiedschrijvers het oproer te Stokholm in 1524 wijten? Evenmin als hij bontwerker is geweest, heeft hij ooit een voet in Zweden gezet. Juist in 1524 begon Müntzer invloed op hem te oefenen en weldra was hij zijn ijverige volgeling [2]. Menius verzekert, dat hij in den boerenkrijg: „als ein Hauptsacher und Fürgehender geholfen und gerathen“ heeft. Toen Müntzers aanhangers na den slag bij Frankenhausen uiteen gedreven waren, beschouwde hij zijn redding als eene bijzondere leiding van Gods voorzienigheid. Hij bleef zijn leermeester als profeet vereeren [3] en achtte zich geroepen Muntzers denkbeelden omtrent den doop te verspreiden, al deelde hij geenszins in diens chiliastische verwachtingen.

Na zijn vrouw verlaten te hebben zwierf hij door Saksen en Hessen en predikte mondeling en in geschriften tegen het ijdele en doode geloof der Lutherschen. Daarbij sprak hij o. a. aangaande de Schrift en het avondmaal denkbeelden uit geheel en al verschillende van hetgeen door M. Hofmann verkondigd werd. Menius verhaalt, dat hij Rinck had hooren zeggen: dat alle boeken des N. T. in alle talen, Grieksch, Latijn, Duitsch enz. vervalscht en de echte boeken niet meer op de aarde te vinden waren. Aangaande de instellingswoorden van het avondmaal verdedigde hij de meening, dat de woorden: „tot vergeving van zonden“ er door den duivel ingevoegd waren.

Aan zijn zwervend leven kwam een einde, toen hij in 1528 leeraar werd eener gemeente van Wederdoopers te Sorge bij Hersfeld. Weldra verspreidde zich het gerucht, dat hij aldaar den

---

[1] Wicelii. Epp. N. II b. O. III.

[2] Seideman, Thomas Münzer p. 30.

[3] J. Menius a. w. E V

doop aan volwassenen toediende. De landgraaf Filips van Hessen gaf aan den predikant Balthasar Raidt de opdracht, om Rinck te bewegen voor de professoren van Marburg zijn zienswijze uit de Schrift te verdedigen óf anders openlijk te herroepen en het land te verlaten. Rinck legde nu eene geloofsbelijdenis af, door Raidt in 12 stellingen samengevat, hoofdzakelijk hierop neerkomende: „De Lutherschen prediken een valsch, huichelachtig Evangelie. Luther is eens door Gods geest verlicht geweest, maar nu is hij een antichrist en zijne leer voert naar den duivel. Wegens de erfzonde wordt niemand verdoemd. De kinderen zijn, voordat zij tot de jaren des onderscheids zijn gekomen niet rechtvaardig, maar ook niet onrechtvaardig, niet zalig, maar ook niet ellendig, bij hunne geboorte brengen zij de kiem ten goede en ten kwade mede. Allen, die aan een Luthersche avondmaalsviering deelnemen, ontvangen den duivel. Praedestinatie bestaat er niet. Christus is aan den Vader niet gehoorzaam geweest naar het vleesch; ook zijn vleesch heeft tegen den geest gestreefd, maar hij is zonder zonde gebleven. Kinderen, die gedoopt worden, worden aan den duivel geofferd. Bij kinderen mag men niet op boete en bekeering aandringen, want zij zijn niet van het goede afgeweken. De kinderdoop is een godslastering. Het vleesch en bloed des Heeren zijn niet in de teekenen des avondmaals. Al heeft de mensch zijn kracht oorspronkelijk van God ontvangen, door eigen kracht kan hij nu geloovig worden en tot God naderen." Daarenboven toonde Rinck groote minachting voor de letter der Schrift en beriep zich tegenover het geschreven woord op eigen openbaringen.

17 en 18 Augustus 1528 werd nu te Marburg een twistgesprek gehouden tusschen Rinck en de theologische professoren. Rinck verzachtte daarbij wel enkele uitdrukkingen, maar van zijne Anabaptistische zienswijze deed hij geen afstand. Slechts aan de bekende zachtmoedigheid van den landgraaf had hij te danken, dat hij alleen tot een geldboete veroordeeld en uit het land verbannen werd. Onzeker is het, of hij toen naar Oost-Friesland is gegaan. Meshovius,

die nog al uitvoerig M. Hofmanns verblijf in OostFriesland mededeelt, noemt bij die gelegenheid den naam van Rinck niet, evenmin als U. Emmius in zijne „Rerum Frisicarum historiae“ 1616. De Luthersche schrijvers van het „Gegenbericht der rechtgläubigen predikanten in Ostfriesland 1593“ zwijgen evenzeer over hem als zijn tegenstanders in het: „Bericht der Evangelischen Reformation der christlicken Kercken tho Emden un in Ostfriesland 1594.“ Hamelmann is de eenige, die beweert, dat Melchior Rinck den wederdoop naar Oost-Friesland heeft gebracht, maar zijn bericht werd reeds voor jaren door C. A. Cornelius (Antheil Ostfrieslands an der Reformation) zeer in twijfel getrokken. Doch gesteld dat hij in Oost-Friesland geweest is, dan is hij toch door het edict van Januari 1530 van daar verdreven, zonder in aanraking te komen met Hofmann, die eerst na Juni 1530 als Wederdooper optrad. In 1530 en 31 werd hij in Thuringen en Hessen gezien. Tegen het einde van 1531 was hij in de streken van Hersfeld als Wederdooper werkzaam, totdat hij in November met elf aanhangers te Vacha gevangen genomen werd door Martinus von der Thahn. Van de hand van diens broeder Everhard von der Thahn bestaat er nog een officiëel schrijven aan den landgraaf Filips, gedagteekend Wartburg vrijdag post Reminis. 1533, waarin gesproken wordt over Melchior Rinck of Grink, die in den boerenkrijg een der aanvoerders geweest was, daarna jaren lang als verdediger van Müntzers beginselen in Thuringen en Hessen rondgezworven had (over Oost-Friesland wordt niets gezegd), en nu beschuldigd werd, reeds in het zevende jaar zijn gif heinde en ver uitgestrooid te hebben. v. d. Thahn dringt er op aan, dat deze Wederdooper gestreng gestraft zou worden, voornamelijk omdat hij geleerd had, dat een Christen nooit overheidspersoon mocht worden, ja er zelfs geen overheid bestaan mocht.

De keurvorst van Saksen en de landgraaf van Hessen hielden langdurige beraadslagingen over de vraag, hoe zij den gevangenen Wederdooper zouden straffen. De keurvorst meende ver-

plicht te zijn te handelen naar het keizerlijk mandaat van Spiers (24 Sept. 1529), waarbij bepaald was, dat alle Wederdoopers en volwassen wedergedoopten, beide mannen en vrouwen, zonder eenige uitzondering, verbrand of onthoofd moesten worden. Landgraaf Filips daarentegen meende door zachtheid en liefderijke vermaning bij de afgedwaalden meer te zullen uitwerken. Hij slaagde er in Rincks leven te redden. Toch durfde hij den man, die zulke gevaarlijke stellingen aangaande de overheid verkondigde, niet op vrije voeten laten. De gelegenheid om aanhangers te winnen moest hem ontnomen worden en daarom werd hij tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Even als Hofmann heeft dus ook Rinck jaren lang in de gevangenis moeten smachten, en ook hem schijnt de dood eerst uit zijn lijden te hebben verlost [1]. De bronnen zeggen ons niet, waar hij gevangen gehouden werd, of het moest zijn, dat Melchior Rinck dezelfde is als Melchior Schnabel; is dit zoo, dan vertoefde hij in 1535 in den kerker te Ringkaw [2]. In 1538 leefde hij nog in de gevangenis [3].

Rincks invloed op de eigenlijke Wederdoopers in Boven-Duitschland was veel grooter dan die van Hofmann. Onderscheidene

---

[1] Hochhuth a. w. in Niedners Zeitschrift für hist. Theol. 1858 heeft Melchior met zijn broeder Johannes verward, toen hij beweerde, dat Rinck in 1533 naar Munster ging en daar waarschijnlijk omgekomen is. G. E. Schmidt, J. Menius I 137 meent dat Johannes Rinck later nog naar Zweden gekomen is.

[2] In 1535 schreven de Wurtembergsche theologen aan hertog Ulrich: Denn E. F. G. Vetter, unser gnädiger Herr der lantgrave hat Melchior Schnabel, genannt Reick, ein fürtrefflicher Wiedertäufer, der vor jahren zu Erfort auf der hohen Schul auch Hesiodum, ein griechischen Poëten, oeffentlich gelesen und hernach ein Pfarrherr in Saksen gewesen und gelehrt in griechischen und lateinischen Sprachen, dennoch nit wollen laszen mit dem Schwerdt richten, wiewohl er ein ganz hartneckischer, scharfer, beissiger und schädlicher Vorsteher und Wiedertäufer is gewesen, sondern in Ringkaw auf ein Schlosz bisher gefänglich gehalten. Sattler, Geschichte von Würtemberg III Beilage 44.

[3] Krohn a. w. p. 362.

schrijvers, over de bovenlandsche Doopers noemen wel zijn naam, maar niet dien van Hofmann [1]. Toch zal de naam Melchiorieten niet van hem maar van Melchior Hofmann zijn.

Uit het medegedeelde overzicht van Rincks leer blijkt, dat er slechts weinig punten van overeenkomst tusschen hem en Hofmann bestaan hebben. Ook hetgeen Meshovius en Menius nog aangaande zijne godsdienstige denkwijze verhalen, herinnert ons volstrekt niet het door Hofmann gepredikte, met uitzondering van de eigenaardige beschouwing van het vleesch van Christus, waarin beiden eenstemmig waren. Zoolang Rincks leven en de inhoud zijner prediking niet beter bekend is, meen ik het vermoeden van Hofmanns laatsten biograaf [2] voor geheel ongegrond te moeten houden, dat Melchior Rinck Hofmann zou hebben aangespoord om als prediker op te treden.

---

[1] Guy de Bres, De wortel, den oorsprong ende het fondament der Wederdoopers. Holl. vertaling 1570. Fol. 12 (Toch noemt hij Fol. 39 onder de 15 sekten der Wederdoopers ook de Melchior Hofmann-gezinden). H. Faukelius, Babel, dat is verwarringhe der wederdooperen onder malkander 1621 p. 5. (naar Bullingers mededeelingen).

[2] G. Herrman. Essai sur la vie et les écrits de M. Hofmann 1852.

BIJLAGE II.

Brieven van Hervormers en hunne vrienden over Melchior Hofmann.

Gustaaf Wasa in een brief van 13 Jan. 1527.

In Schwedische Registratur-Acten IV 25. Medegedeeld door J. Weidling, Geschichte der Reformation in Schweden 1882 p. 187.

Melchior wäre, wie der König von anderen erfahren, die seine Predigten gehört hätten, sehr phantastisch und in seine Worte etwas unbedacht. Deshalb scheine es ihm nicht gerathen, dasz er eine offenbarliche Predigt vor dem gemeinen Haufen halte.

Luther aan Amsdorf, 17 Mei 1527.

(De Wette heeft 18 Mei; volgens Burckhardt „Luthers Briefwechsel p. 117 is het 17 Mei) de Wette L. B. III 177.

Melchiorem illum prophetam Livoniensem, si venerit, ne suscipias amice neque familiariter. Passus sum serias litteras ob meum testimonium, quod illi stultus et deceptus dedi. Nam hoc fretus coepit illic ipsos praedicatores contemnere et su-

perbire. Prorsus mihi displicet homo et spiritus ejus, qui injussus et non vocatus insanit ambulans in mirabilibus supra se. Si venerit, jube eum suae vocationi h. e. pellificio vacare et a prophetando vacare cessareque, donec in ecclesiam admissus fuerit, auditus et judicatus.

Luther aan Amsdorf, 30 Dec. 1527.

(Krohn p. 81 dateert 27 Dec. 1528).

de Wette L. B. III 251.

Melchior ille Hofman ad me misit quaternionem a te editum, cum scholiis in te. Sed Marquardus sic testimonium de eo scribit, ut mihi totus sit suspectus multis modis, etiam vanus, vix quieturus, nisi malum sibi conciliet: monebo ubi potero, ut sibi caveant ab illo.

Wilhelm Pravest aan Luther 21 Febr. 1528.

Burckhardt, Luthers Briefwechsel 103.

Advenit ad nos quidam, qui se fatetur Evangelii promotorem Christi seque destinatum jactitat a Deo, et quicquid dixerit pro lege, pro Evangelio complectendum persuadere nititur, nec tamen latini sermonis sapit quicquam (uti dicit) homo Melchior nomine pellifex quondam; qui temere ymmo et scripto tradidit de novissimo die mundumque finiendum infra septennium; alia multa forent insinuanda.

Luther aan Wilhelm Pravest, 14 Maart 1528.

de Wette L. B. III 293.

A Melchiore Pellifice velim cavere vos omnes, ac curare apud magistratus, ne ad conciones admittatur, etiamsi literas Regis

ostentet: a nobis enim recessit indignabundus, dum non voluimus ejus somnia probare. Ad docendum neque valet neque vocatus est. Haec dicito nomine meo omnibus vestris, ut ipsum vitent et tacere cogant.

Luther aan „den ehrsamen und vorsichtigen Paul Harge, burgemeister thom Kiel." 9 Mei 1528.

de Wette L. B. III 310.

— Welkeren (Pravest) ik beter achtede, denn den Melchior Hofmann, welkere mi ock duchte einn weinnich tho schwynde fahrenn, efft hi it allich gude meende, wente men schall so unnd müde hirinne szuverlich farenn, und nicht polterenn, und de Lüde mit stille und Frede gelerde werden.

Franciscus Vinariensis aan Petrus Suavenius 24 Juli 1528. Corp. Reform. I 993.

Est apud nos (moet zijn v o s) pellio quidam, cuius legi adversus Ambsdorfium criminationem valde ineptam, cujus consuetudinem vereor tuo principi obfuturam esse. Scis illud, *σοφοὶ τύραννοι τῶν σοφῶν συνουσία.* Optarim igitur uti principem meliori familiaritate. Quam sit iste fanaticus, tale scriptum arguit.

Luther aan den Deenschen Kroonprins Christiaan 24 Juli 1528.

de Wette L. B. III 361.

Insonderheit wünsche ich, das der Melchior Hofmann sich mesziglich halte; denn ich wohl möchte leiden, er liesse sein Predigen anstehn, bisz er der sachen basz berichtet. Sonst das jenige so ich von ihm gehöret und er auch durch den Druck läszt ausgehen, gar nichts zur Sachen dient und vergebliche Dichte-

rey ist, ohne welche man doch wohl wissen und lehren kann, was einem Christen gebühret, welches er zumal weinig und gar selten rühret.

Luther aan Amsdorf 25 November 1528.

de Wette L. B. III 402.

Vellem Melchiorem istum, tuum hostem, petere stylo, si vacaret, mi Amsdorfi. Ego enim sum modo certe occupatior. Scripsi tamen antea Principi Holsatiensi, sed is respondit mihi litteris suis, non esse id in sua, sed patris, Regis scilicet, potestate. Tu vero fortis esto, sciens, quod Satan eo ipso, dum triumphat, cadit.

Onbekende uit Amsterdam aan Butzer 9 Juni 1529.

Cornelius II 292.

Carolostadius relinquens Saxoniam disputationi interesse cupiebat, vocatus a Melchiore cum suis; sed a duce Holtsatiae indictum illi erat, ne urbem disputationi ordinatam intraret. Tandem omnia secundum votum Pomerani concludebantur. . . . Tandem Melchior cum suis urbem exire jussus est. At Carolostadius et Melchior ad comitem Emdensem, ubi Rhodius noster apostolum agit, devenerunt. Carolostadius et Melchior adversus disputationem et Pomerani argumenta librum edunt et prelo committent. Postquam vero absolutus fuerit, tibi mittam; nam Francfordiam ad nundinas futuras decrevi proficisci.

Butzer aan Zwingli, 30 Juni 1529.

H. Zwinglii opera ed. Schuler et Schulthes VIII p. 311.

Est quidam homo hic, qui fortissime apud Danos, Suedos et

Leivonios Lutheri magicam sententiam oppugnavit nec minus feliciter. Ipse Danorum rex et multi ex Ecclesiarum ministris et proceribus cum omni fere plebe Servatorem jam in dextris Patris adorant. Filius Regis cum quibusdam obstitit et Pomeranum ascivit et hunc fratrem, eo quod laicus est, ut vocant, regno expulit.

Luther aan Zelst, 1 Juni 1530.

de Wette L. B. IV p. 29.

Scripsi comiti Frisiae exhortatorias. Ordinationem ejus probavi, et omnibus modis suasi, ne patiatur sectas in terra sua. Deinde seditiosos, qui in templa irruunt et blasphemant, uti significas, puniat et, si denuo fecerint, seditionis poena mulctet.... Non laudo eum Melchiorem cum sua figura; quid dicam? homo jam dudum Satanae traditus est. Vitate eum. Speculationes ejus mere fanaticae sunt, interim Christus perit apud hujusmodi nugigerulos.

Nicolaus Thomae Sigelspach (predikant te Bergzabern) aan Pulbarba (C. Hubert, Butzers secretaris) 20 Dec. 1531, Thomasarchief in Straatsburg.

Catabaptistam quendam (Melchior Hofmann) divinitus illuminatum vobiscum aiunt esse in vinculis.

Butzer aan Graaf Georg Schenck von Erbach in Hagenau.

3 Januari 1532, Lettres de Bucer, Thom. archief in Straatsburg.

Indicare T. D. (sc. tuae dominationi) visum est, de Dano quodam, qui hic aliquot dies fuit, jactans se Fredericho Regi

Danorum esse in sacris concionatoribus. Is librum quendam voluit obtrudere nostris typographis, in quo ait ipse, pleraque se contra patrem Lutherum, Philippum et totum ab apostolis mundum (sic modeste proponit) scripsisse. Jam sectarum plus satis est. Denique undique omnia disputationibus de pietate perstrepunt, nusquam fere pietati serio studetur.

Butzer aan Ambr. Blaurer, 8 Juli 1533.

Thom. Arch. Straatsburg.

Mitto quae edidimus contra Hofmannum insignem et perniciosissimum haereticum.

Butzer aan Vadianus, 9 Juli 1533.

Thom. Arch. Straatsburg.

Duos libellos contra quatuor Hofmanni errores mitto.

Butzer aan Landgraaf Filips van Hessen 11 Juli 1533.

Thom. Arch. Straatsburg.

Ich schick E. L. G. allhie ein büchlein, het uns die notturft der Kirchen dasselbige zu schreiben gezwungen, so fil hat diser mensch, M. Hofmann darauf er seyne yrrthumb ausgossen, geschadet E. L. G. hat yn gehört, desshalb wollt ich yr unser vermanung auch zuschicken.

Butzer aan Bullinger, Leo Judae en Pellicanus. 11 Juli 1533 Collect. Siml. in Zürich.

Datus locus est aliquot praecipuis haereticis, inter quos perniciosissimus est Melchior Hofmann, qui innumeros in Germania

inferiore dementavit, quorum causa confutationem errorum imo blasphemiarum edidimus.

Bullinger aan Ambr. Blaurer en Joh. Zwick te Constantz.

25 Juli 1533 Coll. Siml. Zürich.

Melchioris illius (Hofmanni) Valentiniani et blasphemi hominis blasphemiae in Christum Dominum hoc magis terruerunt, quo Argentoratum proclivius esse video ad talium hominum susceptionem. Argentoratum enim confluit omnis pessimorum nebulonum et haereticorum faex.

Joh. Bader aan Butzer, 31 Juli 1533.

Thom. Arch. Straatsburg.

Si quid praeterea interim acciderit cum Schwenkfeldio vel etiam cum Hofmanno, quod mea scire refert, protinus rescribas.

Butzer aan Bullinger 22 Aug. 1533.

Coll. Siml. Zürich.

Tenetur in vinculis Hofmannus, vetus Montanus et Manichaeus, adeo sibi de Spiritu plaudit et durat ad incredibilem abstinentiam. Satanae energia est ad disturbandam ecclesiam Christi. Senatus noster ante hac inductus est in lenitatem, quam credidit se ex sententia Christi suscepisse, hunc re ipsa doctus damnat ipse eum sed admodum sero.

Butzer aan den bisschop Christoph van Augsburg, 8 Sept. 1533.

Thom. Arch. Straatsburg.

Narravit quidam amicus tuam cels. offensam nobis, quod

misero cuidam homini hic locum dederimus disputandi contra humanitatem Christi. Hic homo, r. pater, perniciosissimo errore innumeros in inferiore Germania infecit, editis etiam in hoc multis libellis, qui ut multa ista mire serpunt, ad nos quoqne clanculum perlati aliquot infecerunt. Jam ipse furtim subinde adveniens malum hoc auxerat. Tandem in eum furorem venit, ut offerret sese Magistratui, testatus se hic acturum sive liberum sive in vinculis; nam hic initium sumpturum regnum Christi, quod horrenda caedes hominum praecessura sit; istuc se hic exspectaturum et, dum ista implerentur, se nudis capite et pedibus ingressurum, nec nisi panem et aquam gustaturum. Conjectus est in vincula, petiit audiri nobis, qui hic evangelium administramus, praesentibus.... Egimus cum hoc phanatico et aliis, non ipsorum causa, sed eorum quos illi dementaverant et videbantur sanabiles, tum ad praemuniendum reliquos, cum vidissent quod nulla re quam furore isti homines valerent.... Iste etiam, credat hoc cels. tua, ita sua proponit, ut nihil minus quam humanitatem negare videatur simplicibus. Nam semper verum Deum verumque hominem Christum esse inclamat, sed ex Maria aliquid assumpsisse negat. Nam sanctam inquit oportuit carnem eius esse, utpote conceptam ex spiritu sancto et hostiam pro peccatis mundi. Jam quicquid ex Adam est, peccato affectum esse, jam Christum non de terra, sed de coelo novum Adam esse. Haec et alia ea proponit audacia tum et sermone ad decipiendum composito, ut putemus, haud frustra esse, quod scripturis sit per nos refutatus etc.

Melanthon aan Butzer, 10 Oct. 1533.

Corp. reform. II 676.

Audio captivum teneri apud vos nebulonem quendam pellificem (i. e. Melchior Hofmann) qui totum Balticum et Belgicam anabaptisticis et aliis fanaticis opinionibus implevit. Novi homi-

nem. Proderit eum detineri ne amplius nocere possit. Probo igitur consilium vestri senatus et tuum.

Butzer aan Blaurer, 23 Oct. 1533.

Thom. Arch. Straatsburg.

Nos sectae fragunt et languere faciunt spiritum meum. Cras synodi nostrae acta tandem absolvimus.

Butzer aan Leo Judae, 30 Nov. 1533.

Copie in het prot. Seminarie te Straatsburg, het origineel is verbrand.

Occupat me nunc nimium causa Ecclesiae Monasteriensis, quam hostes Paedobaptismi tantum non everterunt, clausa enim illic sunt templa omnia et habet externum quoque hostem, in uno templo invito senatu vi plebis fretus praedicat seditiosorum primus. Id debemus Schwenkfeldio et Hofmanno, quorum ille istum ipsum episcopum Monasteriensem (Bernardum Rothman) hic instituit, Hofmanni discipuli absolverunt cum illic.

Butzer aan Ambr. Blaurer, 18 Dec. 1533.

Thom. Arch. Straatsburg.

Cornelius Munster. Aufruhr II p. 226 stelt dit schrijven op 3 Januari 1534. In het oorspronkelijke ontbreekt elke opgave van den dag der verzending, alleen staat onder de subscriptio: „5 Jan. 1534 per Morikoferum R. (esponsum) 15 Jan. p. Jokell Argentoratensem," blijkbaar door Blaurer geschreven. De eerste datum zal wel den dag der ont-

vangst aanduiden. Om 5 Jan. 1534 in Constanz te kunnen komen, moet de brief in 't laatst van December uit Straatsburg verzonden zijn. Prof. Baum stelt dezen brief op 18 Dec. 1533.

Cum vident nunc senatores Hofmanni furorem hic corripuisse tam multos, ut de motu rerum timendum sit, volunt manum admovere, sed sero est.

Butzer aan Johannes van Wijk (Syndicus van Bremen en Münster).

In een te Straatsburg Dec. 1533 uitgegeven boekje onder den titel: „Quid de „baptismate infantium juxta scripturas „Dei sentiendum, excussis, quaecun- „que vel pro hac observatione vel „contra eam adferri solent," bericht Butzer het volgende over M. Hofmann. Bl. F. III, V (Exempl. in Utrecht).

Pellificem illum Hofmann, haereticum et sane pestilentem, valde vellem et illic et ubique ignotum. Non ut veteres illi haeretici coeleste aliquod corpus Christo affingit, sed ipsum verbum Dei, in sua natura factum hominem, nihil ex Diva virgine assumpto, contendit, sicque nec deum verum nec hominem esse relinquit. Si enim verbum in sua natura aliud factum est, quam erat, mutatum est et Deus non est; si ex Diva virgine nihil assumpsit non poterit esse fructus ventris ejus eoque nec lumborum Davidis aut semen Abrahae, non igitur is homo, per quem Deus salutem nobis promisit. Si non hic homo neque alius. Nam de alio et novo, qui non sit ex semine Abrahe, nulla exstat promissio. Ita cum naturam Dei fecit mortis capa-

cem, quem nobis relinquit Deum? Deinde dogmatizat, oblatu Evangelii homines redimi a Christo eoque omnes. Nam Evangelium tandem omnibus semel offerri, ut vero hi illud recipiant, alii minus, liberi arbitrii esse. An non tollit hic cum electione semel totum redemptionis nostrae opus? Addit iis, qui, postquam veritatem receperunt, scienter peccant, nullam spem superesse veniae. Denique damnans dirissime paedobaptismum, etiam adulterum baptisma suspendit ad triennium, itaque Christum ipsum et omne id propter quod nobis Christus venit, homo factus, nostrae salutis dispensationem, perniciosissimus haereticus funditus tollit. Et ne homines hoc doceri et eius detegitam pestilentis blasphemiae facile queant, quotquot hodie Evangelium annunciant, Satanae ministros facit, et tam inauditis, tamque dire accumulatis conviciis obruit, ut dicas eum ipsis furiis aliquamdiu operam dedisse. Sumit sibi quoque vim divinandi, multaque horrenda et seditiosa praedicit, sed in quibus saepe jam falsus deprehensus est. Est vero tam impudens hic et perturbatae rationis, ut Senatui nostro non liqueat, prudens vel inprudens furat.

Haec omnia ex libris miseri hominis ipse legere potes. Nam non solum hos tibi adesse illius discipuli gloriantur, sed etiam quod Christus avertat probari teque palam ipsorum dogmata jam illic profiteri.

Caspar Schwenkfeldt aan Leo Judae.

Epist. I p. 160.

Te onrechte door den verzamelaar gedateerd 1532, in plaats van 1533: dit schrijven volgt op eenen brief van 1533.

Derhalben so kan michs nicht genugsam verwunderen, dasz ir den armen M. Hofmann so freventlich verdammet und gleichsam zum Tode verurtheilt und saget: Er verleuchne Christum

und Gott — wer sagt euch aber dass? Er würde es nicht gestahn. Er meinet, er habe den rechten Christum, den himmlischen Christum ergriffen, desz fleisch empfangen sey vom Heiligen Geist, er sey von Himmel kommen, das ware Himmelbrot, die rechte einige Speise der Seelen; nach den Sprüchen: Caro mea vere est cibus et primus homo de terra est terrenus, secundus homo ipse Dominus de Coelo. Darauff führet er vil andere Sprüche und vermeinet Christum damit vil mehr zu verehren als zu verlesteren, wolten ir ine darumb bald tödten oder gefenklich lassen einlegen, ob er gleich noch nicht verstehen köndte, wie Christus unser Fleisch aus Maria hat an sich genommen. Er glorificiert ja in dem Christum, dasz er das werck der Erlösunge Christo Jesu, dem einzigen Sohn Gottes, und nicht unserem fleische zuschreibet. Item dasz er das fleisch Christi Gott nu ehnlich und gleich macht und Jesum den Menschen einen Herrn und Christ lässt bleiben.

Ich habe M. Butzern dafür gehalten in Synodo, warumb er nicht den Luthern, der doch eben solches im Büchlein vom Sacrament wider die Schwermer geschrieben, wie es auch Butzer in einem Druck anzeigt, widder des Kautzen artickel auch so hart angreiffe. Aber die Gelehrten streichen einander die Federn abe, ein armer Gesell mus denn das Bad ausgieszen. Warumb? der arme hat niemand, der ihn schütze. Er kan sich nicht rechten und wenn man euch dann die Wahrheit sagt, so könnet irs nit wol leiden, da mus es die kirche zertrennet und einigkeit verstört heissen.

Otherus (uit Esslingen) aan Butzer 1 Jan. 1534.

Thom. Arch. Straatsburg.

Cum Melchiore Hofmanno quid actum sit, vehementer cupio scire. Sunt enim qui apud vicinos quendam errorem latitare dicant, ad hoc missum a Melchiore vel suis ut per novas hae-

reses novos discipulos colligat, quibuscum anabaptistis minime conveniet, nec desunt qui conjiciant vel eum ipsum esse Melchiorem alieno nomine se venditantem vel nec longe abesse. Utcunque sit, permonendi sunt fratres, ne illius impostura serpat in Ecclesias.

Leo Judae aan Butzer, 9 Febr. 1534.

Thom. Arch. Straatsburg.

Hortaris, et recte mea quidem sententia, ut a Schwenkfeldio, ab Hofmanno ceterisque huius faecis hominibus caveam. Invehis in eos ut in eos qui verbum Dei non recte serant, qui docent ea cum quibus sacra Scriptura pugnat, qui se a nobis separant. Hoc si recte fit, ut ego existimo, cur non sic in Lutherum scribimus?

Bedrotus aan Myconius, 9 Maart 1534.

Coll. Siml. Zürich.

Hofmanni spiritus phanaticus refrigescit nonnihil. Voto silentii, panis et aquae, cui se astrinxerat, spiritu suo jubente, se liberavit. Belle itaque nunc curare cubiculum incipit. Sed malim ex Hedione ista roges, qui cum homine aliquoties in carcere fuit.

Verklaring der Würtembergsche Theologen aan den Hertog, 1535.

Sattler, Geschichte von Würtemberg. Pars III Beilage 44.

So haben die von Strassburg Melchior Hofmann, ein ganz schädlichen Wiedertäuffer, der mit Schreiben und Predigen groszen Schaden gethan und gantz Holland und ein groszen Theil, wie man sagt, des Niederlandts mit dem Wiedertauff

befleckt, dennoch nit mit dem Schwert wollen richten, sondern ihn nog bisher im Gefängniss, damit er niemand kein Schaden mehr thum möcht, erhalten, ungezweifelt um dessen willen am allermeisten, dasz sie dafür halten, er irre nicht muthwilliglich, sondern sey aus einem unverständigen Eifer dahin gerathen und vom Teufel und bösen Menschen vergaukelt worden.

Butzer aan Pelliganus 10 Juli 1535.

Coll. Siml. Zürich.

Hofmannum nostri adhuc tenent, quia continuo magis deprehenduntar illius doli, et minus poterit nunc se martyribus conferre.

Bedrotus aan Bullinger 11 Juli 1535.

Coll. Siml. Zürich.

Hofmannus adhuc in carcere profundo latet.

Zwiccius aan Capito, 11 Dec. 1539.

Ms. Antistitis Basiliensis.

Accedunt, ni fallor, Schwenkfeldiani Hofmanno, qui negavit Christum ex virginis semine sed per virginem natum, et dicunt quamquam Christus inceperit in tempore esse juxta humanam naturam, tamen inceptio illa non fuerit creaturalis, ut ita forte sequatur apud illos, Christus non est humano modo natus et conceptus, erga non est creatura.

Nicol. Thomae Sigelspach aan C. Hubert 14 Dec. 1543.

Thom. Arch. Straatsburg.

Historiam Hofmanni mitti excusam. Ejus spiritus nunquam placuit, nec mihi ejus asseclae probari potuerunt. Totus fere

mundus abundat iniquitate sine omni timore Dei, ideo cordatiores nobiscum timent Dominum ad iram excitatum futuro anno multa mala missurum.

Caspar Schwenkfeld aan Catharina Zell.
Archief der doopsgez. gem. te Amsterdam.

Deze brief van 17 Dec. 1544 is een antwoord op haar brief van 27 Oct. 1544.

Dasz ich zu Melchior Hofmann, der barmherzige Gott verzeihe allen, die seines Todes eine Ursache sind, auf dem Synodo gesagt, dasz unser höchster Trost sei, dasz das Fleisch, so der Herr von Maria an sich genommen hat, in Christo aufgezogen sei zur Rechten des Vaters, ist Gott Lob auch noch meine Meinung.

Caspar Schwenkfeldt an etliche zu Augsburg 1546, de uitgever dezer brieven dateert te onrechte 1542.

C. S. Epist. I 591.

Wiewol ich hoffe, der Herr Christus habe in vor seinem Ende erleuchtet, das er solchen Irrthumbd erkennt und zu der Warheit in der Gnade des Herrn sey kommen....

Epist. I 607.

Vom Hofmann aber, wiewol ich ihn nun mehr nicht gern in diesem Handel nenne, darumb dasz ich etlicher Ursache halb hoffe, der Herr habe ihn vor seinem Tode von solchem Irrthumb entledigt, haltens doch seine Anhänger noch heutigen Tages also.

BIJLAGE III.

Ein vermanung an die von Magdeburg das si sich für falschen Propheten zu hüten wissen.

Nicolaus Amsdorf.
1527.

§ 1. Mein lieben Freunde, ytzt kumpts uns dar zu, dasz wir der lere und doctrin Pauli, da von ich offt gesagt habe gebrauchen müssen, nemlich: dasz man nicht sehen soll auff die person des predigers sondern auff sein wort und lere. An der person ist nicht viel gelegen, an der lere aber isst viel gelegen. Es ligt nicht daran, ob die person für andern beredt, gelert, verstendig, gerecht und heilig ist. Es ligt aber daran alle macht, ob die lere heylsam sey, nach dem einfeldigen synn ynn Christo. Darumb sehet darauff, das yhr diese lere recht gebraucht, denn es ist ein newer Prophet hieher zu uns gen Magdeburg komen mit namen Melchior Hofmann, der hat für zweien odder dreien jaren ein buch geschrieben, das schikte mich für ein jar ein guter Freundt und bath mich, ich wolt yhm zu erkennen geben wie mirs gefiele. Das hab ich gethan und yhm geschrieben, das mirs gar nicht gefiele, sonderlich ynn dem stück, da er schreibt, es werden zween Propheten vierdehalb jar weissagen, und dar-

nach wird kommen ein grosze verfolgunge vierdehalb jar lang, und als denn soll der jüngste tag volgen.

§ 2. Die ursache aber, warumb mirs nicht gefelt ist die: es ist ein tunkel vorgebliche und unnütze rede, indem das er die zween propheten nicht angezeiget, wer sie sein, und auch nicht die zeit wenn sie angefangen haben zu weissagen, das mann kundt rechnen, wenn die sieben jar umb weren; der heilige geist redet nicht so tunkel und unverstendig, sondern klar, hell und verständig, und zeiget an gewisse zal der jar, den anfang und das ende, wie der Engel die zeit von Christo dem Daniël klarlich angezeiget.

§ 3. Zum andern so zeigt widder Christus noch die aposteln ein gewisse anzal der jar des jungsten tages, sondern lassen die zal der jar ungewis bleiben, auff das wir alle stunde wachen und warten, wenn der Herr kompt, wie uns Christus ym Evangelio offt vermant und warnet, das wir uns sonderlich ytzt in diesen zeiten alle stunde seiner zukunfft vorsehen sollen. Aus diesen und anderen ursachen hab ich sein weissagung geurteilt und gericht und meinem freunde (oben angezeigt) zu geschrieben. Darauff ist Melchior Hofmann am Mitwochen negst vergangen ynn ein fremb haus zu mir kommen, und mich ungeferlich mit diesen worten angeredet, was mir an yhm feilet, dasz ich brieffe von yhm geschrieben hatte, dadurch yhm grosz leid wider faren were. Als ich solchs hörte, verwundert ich mich und fragte wie er hiesse, da nante er sich, und da ich hörte, dasz er Melchior war, weiste ich yhm kurtz abe und sagte, er solt thun was er künde, denn es fiel mir nicht so eilend ynn, was die artikel waren und wie ich geschrieben hatte.

§ 4. Also stehet die sache, ich hab sein auslegen der Schrifft geurtheilt auf beth meines geliebten freundes, ist yhm dar uber etwas widderfaren, das ist on mein schuld, ich kann yhm nicht thun, ich kann seine lere und auslegung widder mein eigen gewissen nicht loben noch preisen, dieweil ich dafür acht

und halt, das sie falsch und unrecht ist. Darumb warne und ermane ich euch, lieben freund, sehet zu und habt acht auff sein predigt, wort und lere; sehet nicht auff sein person, wie klug, gelert und beredt er ist (denn der teuffel kann auch wol reden und sich yn einen Engell verstellen), sondern auff die Wort und Artikel so er wird fürgeben, da sehet auff, die richtet und urteilt wie auch Christus befolen hat, auff dasz yhr das thun kundt, so will ich euch ein kurtz unterweisung geben.

§ 5. Zum ersten, wo er wird vom glauben, der liebe und dem creutz predigen, das wir bereit haben und wissen, so ist er gewis nicht gesant noch beruffen, sondern hat sich selbst eyngedrungen und zu einem propheten gemacht on nodt, wie weil er von uns unberuffen zu uns kumpt. Zum andern, ob er sich rhümen würde eines geistes der weissagung, darumb müste er weissagen, das gillt nicht, denn Christus hatte auch einen geist, doch schwieg er still und enthielt sich seines predigen, bis er getaufft und von Vater ausgeruffen und gesant ward. Deshalb ist nicht genung einen geist zu haben, es gehöret mehr dazu, nemlich gesandt sein. Zum dritten, ob er sich rhümte, das er durch Gott on mittel nicht durch menschen gesandt wäre, so höret zu was yhm Gott befolen hat zu sagen. Denn das ist gewis, wenn Gott yemant on mittel vom Himmel sendet, dasz er demselbigen befelh gibt, was er dem volk predigen zoll. Dieweil er denn sich rhümet er sey van Gott gesandt, so zeige er seinen befelh an, so mus der eins sein, das er etwas newes mus predigen, das noch nicht geprediget ist, und wir nicht wissen und doch wissen müssen und sollten, odder das er unser ler und prediget als yrthum und kezery mit schrifft straffe und verdamme. Wo er das thut, so wollen wir yhn gern hören und annehmen, wo aber nicht und wird unnötige ding fürgeben als die gewisse Zall der jar auffs jüngste gericht odder dergleichen, so sollt yhr wissen, dasz er nicht von Gott sondern vom Teuffel gesandt ist. Denn wir sollen ein gewisse anzal der jar

auffs jüngste gericht nicht wissen, sondern sein alle stunde und augenblik warten, wie Christus sagt. Dar beisse er sich mit, ist er böse, und antworte darauff, beweise seinen geist und lasse sehen, was er kann, o du schwarzer Teuffel, ich ken dich wohl, ich hab dich noch bey einem ergriffen, wo ich mit dir redete, das will ich sparen, bis du kompst und dich (wils Gott) aller welt zeigen und offenbare machen wer du bist. Der Teuffel kann auch schleichen und sich demütig machen, glaube mir.

Gedruckt zu Magdeburg durch
Hans Bart ym jar 1527.

BIJLAGE IV.

Brief van den Landgraaf Filips van Hessen aan den bisschop van Munster.

Stedelijk archief te Straatsburg Serie AA. Correspondences des Souverains.
Revolte des Anabaptistes pag. 405.

„Unser freundlich dienst und was wir liebs und guts ver-
„mögen zuvor, Erwirdiger in Got, besonders lieber her und
„oheim, wir haben ewer liebden heut schreiben und anzeigen
„lassen, welcher gestalt die stadt Strassburg ire botschafft
„Melchior Hofmann halber, so bey ine umb der wiedertauf willen
„im Gefencknus ligt zu e/l zu schicken im besten bedacht hetten
„vonn hinnen ausschreiben und anzeigen lassen. etc.

Vervolgens vraagt de landgraaf, of de bisschop aan de Straatsburgsche afgevaardigden verlof wil geven tot een gesprek met den gevangen koning en Knipperdolling.

Datum: Cassel, Samstag nach Matth. anno 1535, an Her Franciscum, erwelten en bestettigten in Münster.

Tweede brief.

Stedelijk Archief te Straatsb. AA. 405.

Unser freuntlich dienst und was wir liebs und guts vermögen zuvor, Erwirdiger in Got, besonder lieber her und oheim. Es hat die stat Straspurg itzo bey uns ein botschaft gehabt und uns unter anderm anzeigen lassen: Nachdem sie die von Straspurg einen Melchior Hofmann gnant, der Widdertauf halb, (so e. l. ongezweifelt wissen) in irem gefenknus noch verwahrlich hielten, und dan vermutlich, das derselb mehr anhangs, auch villeicht mit den Widderteufehrn in E. L. stat Münster kuntschaft verständt oder practic gehabt haben mocht, und nu e. l. den König, Knopperdolling und andre auch in hafthen liegen, so hetten sie demnach zu allerley nothurftiger und gruntlicher erkundung und nacherforschung, des das auch sie, die von Straspurg, sich in dem gegen den Hofmann und sonst der gepure, desto stattlicher gehalten, und in sachen künfftig verath zu verhüten, handeln möchten, im besten bedacht an e. l. dise ihre botschaft auch abzufertigen, daraus mit e. l.... desgleichen durch ire verhengnuss, mit den gefangenen sich zu besprechen und inen etzliche fragen fürzuhalten, mit vleissiger bit, wir wolten ire verordneten zu behuff desselben an E. L. unser furdernusschrift mittheilen, welches wir ine nit zu weigern gewusst. Dieweil aber die von Straspurg gesanten, zuvor und ehr sie an E. L. komen, ein reis ins land zu Sachsen auszurichten fürgaben, und uf dem wege sein, derowegen sich ire zukunft an E. L. etwas verweilen würdt, haben wir E. L. diss ir, der van Straspurg, bedenken und ansuchen zuvor vermelden wollen, zuvor eb umb des willen, ob e. l. villeicht gemeint, gemelte gefangene rechtfertigen zu lassen, das sie mit demselbigen bis zu der botschaft ankunft stilstunden und die gefangene mydlerweil zum besten verwaren lissen und sich darnach zu richten hetten. Dan wir lassen uns bedunken es solle der von Straspurg

und irer gesanten gesprech und erkundigung in anderem wege zu viel gutem nützlich und dienstlich sein. Deshalb unser freuntlich bit E. L. wolle mit rechtfertigung der gefangenen bis zu gemelter botschaft ankunft vorzucken und sich darin gutwillig erzeigen Das wollen wir uns zu E. L. versehen und freuntlich gerne verdienen.

Datum: Cassel Sambstags nach Matth. 1535. Philip von Gots gnaden Lantgraf zu Hessen, grave zu Catzenelnpogen.

An erwelten und bestettigten zu Münster.

BIJLAGE V.

Extract des Berichts von Herrn Bernhard Wurmbser was er zu Bibergeil in Westphalen mit Johann von Leyden, dem wiedertäuferischen vermeinten Künig für sprach gehalten, Melchior Hofmann halber, anno 1535.

Thom. Arch. te Straatsburg.

Wencker I 296[b].

Uff Samstag nach S. Elisabethstag im 35 jar sint wir von Hamburg angeritten, und bin ich selb uff Münster geryten, durch befehl M. HH.... und zum König geführt am ersten, denn sie (Joh. v. Leyden w. Knipperdolling) lagen nit by einander, der Künig lag zu Bybergeil, der Knipperdollung zu Fürstmark, vier meil wegs von einander. Zu Bibergeil in des Amptmans haus Claus von Mijnchhussen, bracht man zu myr den Künig, der sass bym fyr uff 2 stunden. Uff solllichs redt ich mit dem König wegen Melchior Hofmanns, ob nit er der König und Knipperdolling in abgefertigt in Oberlanden solliche sect auch anzufangen. u. s. w. zeigt er daruff an das er Melchior Hofmann nie gesehen hette auch kein kuantschafft mit in gehabt, sonder Er hab wol sine schrifften gesehen und gelesen, die hab

Er zu Münster verloren, ist aber lang das in dieselbige zukommen seye.

Es stand aber der Secretarius eines gel. herren von Münster darby, der hat ein vergichtbuch in der hant, woruss er in gefragt hat, und als der Künig geleignet, das er Melchior nie gesehen habe, sagte er zum Künig, ir haben doch zuvor gesagt in euer Befragung, ir kennen Melchior Hofmann, saget er, hat nit gesagt, es wer auch nicht recht uffgeschriben, dann was wir gesagt haben, wollen wir geston und doruff storben. Also sassen wir bey im mit vil fragens, der wiber auch der Köpffung so er gethon, es fragt in ein jeder nach sinem gefallen, bis es nacht wurd, da fürt man den Künig wider in sein gefenknuss. Als hernach der amptmann heimkommen und mich freuntlich empfing, bat mich ich solt bey im essen morgen sondag, der Künig auch gast uff mein bitt, bij mir sass, ass und trank, bracht mir auch einen (sc. trunk) und war guter ding, also fragte in die frau amptmännin, sagt lieber her künig, wie seint ir mit eweren frawen allen noch erkommen, und sust vil argument, das wir all mit im redten, daruff er zimlich bescheit gab, und wann wir in etwas fragten, das er nit wol verglichen kunnt, sagt er sin profet hette es in geheissen, als mit dem köpfen vnd wibernemen; und als wir gessen nam ich den amptman wider zu mir und befragt in über Melchior Hofmann, da bestund er druff, das er in nie gesehen, hat auch kein gemeinschafft mit in gehabt, auch im nie geschriben, dann es ward im bald kunt gethan, das er im gefenknuss were; da fragte ich in ob Knipperdolling kein kuntschafft zu im gehabt hätt, sagt er nein, er hab in nit kant, das wiss er wol, davon so vil der künig im davon gesagt hab, daruff schied ich vom Künig .... Dan volgt een verhaal dat hij ook naar Knipperdolling had willen gaan, maar om den slechten weg er van afzag en in Munster bleef.

BIJLAGE VI.

Der Leuchter des alten Testaments

uszgelegt, welcher im heylgen stund der hütten Mose, mit seinen siben Lampen, blumen, knöpffen und köpffen, liechtschneutzen und Leschnepff, und alles das sich reicht uff die siben Versamlung des neuwen Testaments.

Melchior Hofmann.

(Teekening van den Kandelaar.)

Exodi XXV.

Da sprach Gott zu Mose: du solt auch einen leuchter machen, vón lauterem dichtem goldt. Daran soll der schaff mit Rören, Köpffen, Knöpffen und blumen sein. Sechsz rören sollen usz dem Luchter zur seyten uszgan, aus jecklicher seyten drey rören, ein jeckliche rör soll drey köpff, knöpff und blumen haben, das sollen sein die sechsz rören usz dem Leuchter.

Aber der Leuchter sol vier köpff, dazu knöpff und blumen haben, und je ein knopff under zwo rören, welcher sechsz usz dem Leuchter geen, dann beyde ir knöpff und rören sollen usz ym gan als ein dicht lauter goldt. Und solt siben lampen machen oben auff, das sye gegen einander leuchten, und liechtschneutzen und leschnepff von lauterem goldt, usz einem zentner lauter goldts soltu das machen, mitt allem dissem geredt, und

syhe zu, das du es machest nach irem bild, das du uff dem berg gesehen hast.

Dieser figürliche Leuchter des alten Testaments ist gantz ring und schlecht anzusehen den leichtfertigen augen und geistern, aber er bringt mit im ein hohe krefftige geheimnisz oder verborgenheit Gottes, als denn ein jeder hören soll, so vil got der barmhertzig vater durch Christum, seinem armen wurm seiner gnaden verginnet und verleihet.

Und mögen fürnemlich die Iszrahelitten und Hebreer usz dieser figur ein freud und trost schöpffen, das ir nicht vergessen ist von götlicher almechtigkeit von ewigkeit her, die so Christum iren heilland und Messian erkennen und uffnemen, und gebunden werden an den edlen weinstock und reben. Johannis XV.

So wirt nun diser leuchter durch den geist gottes selber uzsgelegt, Apoc. I, das er hab bedeut siben versamlung, und angezeiget siben völker des geists, die im neuen Testament sein solten, wiewol es ein gmein und Leib des Herren erkant und genant wirt, doch der eine leib und hauff in siben, auch in acht uszgezogen und gespreid wirt, doch in einigkeit ungeteilt, als man hernach hören soll und wirt.

So musz mann mercken zum ersten d'Hütten Mose geheimnisz, dz der vorhoff hat angezeiget die Zeit des alten Testaments und buchstabens, und das heilige die zeit des sabath des newen Testaments oder das angenumene jar und die zeit der gnaden, aber dz allerheiligste der himel selber bedeut wirt. Hebr. IX.

So stund nun diser Leuchter in dem heilgen der hütten Mose, dadurch bedeut und angezeiget wirt das solliche versamlung im neuwen Testament sein solten nicht des buchstaben sondern des geists, welcher sabath oder welche zeit der gnaden und jar des geists hat angefangen zu Christus aufferstehung, da der sibendt tag ist angangen und der geistlich sabath. Das

aber der leuchter von dichtem goldt must sein und dise versamlung also dem goldt vergleichet wirdt, ist das der grundt, wie das goldt im feur unabnemend und unvergenklich ist, also dise versamlung in dem feur des Trübsals. Zacharia XIII Cantic. VIII Rom. VIII. Und wie das goldt das kostlichest und reinest metall ist, also das Volck des neuwen Testamentes sein soll und alle Kinder Gothes und als Christus das lebendige Wort Gottes dem goldt vergleichet ist und wirt als der gnaden stul unddergleichen und die gulden Kron des lebens, so werden alle Kinder des Glaubens auch vergleichet gottes Kinder, götter brüder Christi, götlicher natur und art durch Christum.

So wirt nun verstanden der mittelst leuchter das volck Israel und die tochter Zion, welcher leuchter den fusz Christum hat, und das fundament und den grundstein, der gantz köstlich ist, und den natürlichen ölbaum, dann der Tochter Zion ist er verheissen. Zacharia IX. und auch im das wort vertruwet als Sanct Paulus zun Römern am XI sprichet.

Das aber der mittelst leuchter hat vier köpff, knöpff und blumen als ein gewechs der mandeln nussz wie die knorichten schalen, werden durch die vier gewechs, blumen, knöpff, köpff, verstanden IV predig ämpter oder auffgang des göttlichen worts, welche diese jüdische versamlung hahen solt im neuwen Testament und Zeyt der gnaden. Und ist im der erst uffgang worden zu Christus zukunft durch die Apostel. Esa II. Miche IIII, Psal II, da an dem Ffingstag die salbung des Geistes vom haubt Christi flosz, durch die Apostel uff Zyon, als in Aaron abfiguriret, welches alles der erst knopff, kopff mit seinen blumen hat angezeiget. Unnd ein solche art man auch findet Num. XV. da Aarons stab grünet mit blumen und mandeln, da durch dz priesterlich ampt verstanden und angezeiget wirt, das durch Aaron solt plühen nnd sein uffgang haben, also hie auch durch Christum, unsern hohenpriester und seine aposteln.

Also haben die Israheliten den ersten uffgang gehabt, wie

denn auch Christus den aposteln befal, das sye nitt solten gan uff der heidenstrasz noch in ire stett, sunder zu den verlornen schaffen von dem hausz Israhel. Da aber das wort den Israheliten verkündiget ward, und nichts meer under den Israliten verkündiget ward und nichts meer under den Israheliten zu handeln was, als man Act. XIII findet, da kereten die Aposteln zu den heyden, welche dann das wort Gottes mitt frewden uff namen, so vil ir Gott erwölet hat.

So hatt nun der mittelst leuchter noch drey gewechsz, alsdann auch die sechsz leuchter, ein jeder seine drey hat, und werden verstanden drey uffgang des göttlichen worts der heiden und juden, welche drey uffgang hand angezeigt die drey monfest, die da halten musten die Juden allen summer, auch alles menlichs drey mal erscheinen Exodi XXIII, XXXIIII. Ein solchen grundt hant auch angezeiget die drey erscheinungen Christi seinen jüngern, die er that in den viertzig tagen nach seiner ufferstehung.

So hat Gott die heiden angenommen und zu disem leuchter eingepflanzet unnd die heiden, die doch ein seind, in sechszteil und versamlung geteilt, und seind die sechz leuchtern ein uffgang des göttlichen Worts worden, da die Aposteln zu den heyden kerten von den Juden Act. XIII. Aber es hand gleichwol die Juden iren uffgang under den heiden auch gehabt, und den wachsdum des göttlichen worts.

Der ander Knopff, Kopff und Blumen. Der sybend leuchter ist das ander monfest des geysts und die ander erscheinung alles menliches und das geistlich wochenfest, da gottes wort ist gangen und gewachsen in voller krafft und kann ich die Zeyt nicht anders finden noch erkennen denn das es ist die Zeyt des docktor Hussen gewest, darvon man Apoc. am VII hat die versiglung der heyden und Juden, da das wort gotts gangen ist und gewachsen on ein jar viertzig.

Der drit Knopff, kopff und Blumen der heyden und Juden

hat jetzund sein uffgang und ist diser uffgang das drit monfest und die drit erscheinung alles menchlichs und das fest der lauberhütten, mitt welcher fast alles ding geendiget ist. Von solchen Leuchtern füret Christus auch ein gleychnüssz, Matt. V, daruff die Apostolische leuchter sollen gestekt werden und auch die berg daruff die stett liegen sollen, welche stett die Aposteln seind gewest, als denn auch Jheremias eine feste statt wird genant Jer. I.

Die siben Lampen werden verstanden die apostolische lerer und gotts geister der siben versamlung, und werden einer jeden versamlung lerer in ein lampen vergleicht, als auch Luce XIIII alle aposteln in einen knecht, als auch Prov. IX in ein maget und sind apostolische lerer die fesser, welche da tragen den schatz göttlicher weiszheit, die da in ym haben das heilsam öllc, den wohl geschmecken wein des geists, des alten und neuwen. Und musten die sechsz lampen uff die mittelsten gericht sein Num. VIII. Ist das der grundt, das der mittelsten lampen das wort und die haubtler vertrawet ist, als sanct Paulus schreibt, unnd von ir all empfangen unnd ausgeflossen.

Das öll aber, das in die lampen ward gethan durch den hohenpriester, hat das göttlich heilsam wort bedeut, das Christus der hohepriester in die apostolischen fesser giesen solt durch den heylgen geist, als am Pfingstag geschah, auch usz denselben fessern, die lampen hernach gefüllet werden bisz ans end der welt. Das feuwer würt der geist gottes selber verstanden, der dacht der apostolische lerer, der von Christo dem hohenpriester mit dem feuwer des heyligen göttlichen geists angezündet würt, in dem göttlichen wort und dem heilsamen öl schwimmet, umbfangen und umbgeben ist.

Die Liechtschneutzen aber werden verstanden die apostolischen geister, damit der hohepriester Christus dem geist der lerer abbricht die unreinigkeit ires geists, wan ir geist den gotts geist übersteigen wlll und verfinstern. Als auch der heilig Paulus

ein solch liechtschneutz war, da er den heylgen Petrum strafft umb seine heuchlerey, und andern meer und der gleichen.

Die Leschnepff seind auch die apostolischen Lerer durch welcher leer das feuwer des geists auszgelöschet und usz gegossen wirt, ein solch art man auch lesen mag Apoc. XVI, da durch die leer des engels der geist gottes oder der grosz wasserstrom Ephratt jetzt wieder zu dieser letzten Zeyt soll auszgelescht werden und die sunn verfinstert. Mat. XXIIII Marc. XIII Luce XXI Johel III.

Das aber der leuchter von einem zentner goldts müst gemacht werden mit allem gereth, wirt dadurch angezeiget, das alle versamlungen Gottes in Christo eins sein sollen und in dem lebendigen wort und geist, ein wort mit Christo, ein Glaub, ein Tauff, ein geist, ein einmütige brüderliche Liebe d' göttlichen art und natur, Psal. LXXXII und kinder des Allerhöchsten.

Das bild aber, darnach der leuchter ward uffgerichtet durch Mose, zeyget an den schatten unnd buchstaben und bringet im neuwen Testament die krafft uud volkummenheyt des geists, und ist in disem leuchter des alten Testaments abgefiguriert geweszt das gantz volk der heyden unnd Juden, die im neuwen Testament werden solten bisz an den Jüngsten tag mit ihrem lauff und uffgang der Göttlichen warheit und gerechtigheit.

Apoc. V.

Das Lamb mit siben hörnern und mit siben augen, welches seind die geister Gottes, gesand in alle landt.

Disz Lemblin ist Christus Jhesus, unser heillandt, Johannis I, das auf sich nimpt aller welt sündt, nach welchem lamb der prophet schreyet, o herr sendt das Lamb, den herrscher der Erden, welches Lamb unsere speisz ist worden, und sein blut ein abwendung des Zorns Gottes und des todes in ewigkeit.

Dasselbige Lemblin tregt auff im siben hörner, welliche alle

verstanden werden als die siben leuchter und wirt ein jede versamlung hie in ein horen vergleicht und also in mancherley art angezeiget als nemlich in siben Leuchter Exodi XXV Zachariae IIII 4 Esdre X. Apoc. I. und hie in siben hörner I Esaia IIII, in siben frauwen 4 Eszdre II, in siben berg Apoc. in siben stedt und versamlung Matth. XV. in siben körb mit brod und dergleichen.

Die augen aber werden die lerer der siben versamlung verstanden, und einer jeden versamlung lerer in ein aug vergleichet werden, als oben in ein lampen, inn ein knecht und magt. Luce XIIII Prov. IX. Und werden also die lerer der Siben versamlungen vergleichet in mancherley art und weisz, als in siben augen obgemeldet Zach. IIII auch in siben geister Apoc. I und in siben stern und in siben engel und in siben fackeln Apoc. IIII und in siben saulen Prov. IX und in siben Korbtreger Matth. XV. Marci VIII unnd in siben hirten Michee V.

Durch das wort Gottes und lemlin Jesu Christum werden getragen alle versamlung und auch darauff erbawen, welches der rechte felsz ist unnd bleibt in ewigkeit, unnd wirt das Lemlin in im verstanden als der erst uffgang am Leuchter, durch dz erst gewechsz angezeigt der blumen, Knöpff, Köpff, als auch Apoc. I. die figur des Engels mitten under den Leuchtern.

4 Eszdre II.

1. Gott spricht er hab der mutter Zion geheiliget und bereit XII baum voller Frucht.

Die XII baum werden verstanden die XII Aposteln, die der herr dem Berch Zion bereit hat, geheiliget, erwölet, versehen und uszgesündert, welche XII Aposteln gar in mancherley art seind abfiguriert im alten Testament, als in XII ertzvätern Jacobs, in XII fürsten Israels, in XII auszteilern des gelobten landts, in XII brunnen in Elim, in XII ochsen unter dem schim-

mer, das Salomo machen liesz, in XII gulden lewen an Salomons stül, in XII fürsten des Salomons, die sein hoffspeisz musten versorgen und dergleichen mancherley.

Und werden hier die Aposteln den beumen vergleicht als auch all apostolische lerer, Apoc. XII. Ezechiel XLVII Psal. I. die da tragen bletter des göttlichen worts, welche nicht verwelken in ewigkeit und auch dienen zu der gesundheid der heyden und ihr fruchtbarkeit gantz lieblich die krefftige speisz des geists herfürbringen ist, also werden in die fruchtbaren beum die heiligen Apostel vergleichet, als auch Christus im obgemelten Capitel in dem Baum des lebens, auch Gen. II. Apoc. II. unnd dem grienen holtz Luce XXIII, durch welcher beum fruchtbarkeit gespeiset sind worden alle auszerwelten gleubigen hungerigen seelen und noch gespeiset werden bis ans end der welt.

II. Und so vil brunnen, die da flieszen milch und honig.

Die zwölf brunnen sich auch die XII Aposteln, die da seind geflossen mit milch der heilsamen leer von Christo, die da unverfelscht is geweszt, als der Apostel Petrus meldet. mit welcher milch die unmündigen gespeiset und aufferzogen sind worden, bisz sy seind erwachsen zu Gottes helden und streiter und noch all die Gotteskinder ufferzogen werden.

Das honig aber ist die susze liebliche erkentnisz des geists und der weiszheit Gottes Cantic. II, seine frucht seind meiner kelen süsse, Ps. CXVI wie süssz seind deine redt meiner kelen, meer denn honig meinem mund.

Auch haben wir Pro XXIIII da Salomon spricht: issz mein sun honig, denn es ist gut, und honigsem ist süsz in deinem halsz, also ist die erkentnisz der weisheit deiner seel, wenn du sy findest, und ist kein lieblicher gut, ja kein köstlicher schatz allen uszerwelten denn dieser, so er im Acker funden und erkant wist, dadurch der mensch alles verleszt, das er hat, und dem schatz göttlicher weisheit anhanget, denselben zu behalten, darzu das edle und köstliche perlin.

III. Und siben grosse berg, auff denen rosen und gilgen wachsen, mitt dem allen, spricht Gott, will ich mit freuden erfüllen mein kinder.

Zion ist der haubtberg, der ist geziert mit dem künig Christo Psal. II, und darnach mit den XII Aposteln, und hat Gott dem berch Zion noch zu geselschafft verheissen siben grosse berg oder versamlung, wie sy dan oben angezeiget sind im leuchter und lemlin, und auch Apoc. I im engel, unnd den leuchtern, deszgleichen auch angezeiget ist in den XII körben mit brot, welche die XII Apostelen auffhüben Johannis VI, welche XII körb haben angezeiget die XII geslecht Israhel, die durch das lebendige brot Christum ein brot werden solten im geist, und durch die Aposteln mitt Gottes wort zu Christo gebracht werden als sanct Paulus 2 Cor. XI meldet, dz er sye hab verfreuet einem man, das er Christo ein reine junckfraw zubrecht.

Und hernach die siben körb mit brot Marci VIII hand angezeiget die siben versamlung, die durch Gottes wort und himelbrot ein brot werden solten, als dann auch die siben obgemelten all ein sollichen grundt angezeiget haben.

Die gilgen aber uff den bergen und die rosen werden verstanden und zeigen an alle lerer und prediger der siben versamlung, die einen schönen geschmack des götlichen worts von in geben, und ein edler ruch seind allen auszerwelten Gottes, dz wir all mögen an den und mit den siben versamlung teil haben und geselschafft, dz helff uns got durch Jezum Christum unsern heilant. Amen.

BIJLAGE VII.

Von der wahren hochprächtlichen einigen Majestät Gottes und von der warhaftigen menschwerdung des ewigen Worts und Sohns des allerhöchste ein kurzes Zeugnisz.

Selig bistu Simon Jonas Sohn, denn fleisch und bluth hat dir das nicht offenbaret, sondern mein Vatter im himmel. Matth. XVI, Marc. XIII, Luc. IX

Wer ohren hat zu höhren, der höhre. Matth. XI. XIII, Marc. IV, VII Luc. VIII, XIIII Apoc. II, III, XIII Ezechiel III.

Melchior Hofmann, ein knecht des Allerhöchsten, und ein Zeuge des herrn Jesu Christi wünschet allen glaubigen liebhabern der warheit und Gottlich gerechtigkeit gnade, friede und das ewige heil von Gott unserm himlischen Vatter durch Jesum Christum, unsern heiland.

Es ist zu dieser fährlichen letzten zeit am ende der vergänglichen Welt der Altar und der Tisch des Allerhöchsten gantz vielen in ein fallstrick gerathen, ja auch dazu eine verbländnisz und ärgernisz und zum Stein des Anlaufs, das auch die allerklügsten und gelehrsten weder Christum Jesum kennen noch in der wahrheit haben, sondern derselbige Berg, in welchen alle Schätze verborgen

liegen, den aller gröszesten Schriftgelährten verborgen, und gantz unbekandt [Et in hanc caecitatem ducunt multas innocentes animas,] weswegen ich genötiget werde den hungrigen armgeistigen die hand zu reichen, denn solche zerknirschte herzen sollen mit dem Schatz des Höchsten gespeiset werden, [Apes ex verbo Dei ceu nobili flore mella, araneae vero venenum sugunt], ja solche menschen ärgern sich auch an den allerbesten Gaben Gottes, und schelten den hohen Geist, und bleiben spinnen.

Ich hätte wohl gewust, dasz ich mit den Luthrischen und Zwinglischen hauffen gar hoch hätte daran sein mögen, so ich ihren Saurteig wolte gelobet und für die warheit geprediget haben; hätte auch woll hohen platz in der Könige häuser gehabt, wo ich ein doppelt herz hette tragen wollen; aber mir nicht also: es ist mir besser mit der Gottes weisheit ein Narr zu sein denn mit der weltklug, und erwehle mir lieber, mit den Kinder Gottes in kott und dreck zu sitzen, denn dasz ich der Welt hochheit habe, ja vil lieber mit den Gottes propheten und prophetinnen ein schwermer und traumer zu sein, denn Lob und Ruhm der Welt. Es ist mir besser mit solchen nackend und arm hunger und durst zu leyden denn mit den Lutherischen einen vollen Madensack zu haben. Darumb darff niemand dencken, dasz ich durch Armuth mich abschrecken lasse noch mit Todt oder leyd von dem Wege Gottes abzuscheiden, denn ich weisz woll, dasz sich die Donner regen musten und ich habe auch vorlängst meine Rechenschaft gegen sie gemacht, leben und sterben ein Ding bey mir zu sein, so es Gothes wille ist; umb der bluthsauffrischen Geister halber hab ich kein buchstab in solcher Weiszheit Gottes schreiben wollen, der Dienst geschicht nur den armen, niedrigen und glaubigen Gottes. Ausz solcher uhrsache habe ich auch zu einem Eingang dieses büchleins ein gesicht der prophetin Ursula des propheten Linhard Joosten von Straszburg eheliche hauszfraw fürgestellt.

Das 26 Gesicht der prophetin Ursula.

Auff den freytag zu nacht vor S. Matthis tag A. 1500 und im 25 Jahr zwischen der Zeit am Abend, als man das licht thut anzunden, da ist der Schein des herrn über mich kommen und hat sich auffgethan und getheilet in drey Theil und ich habe gesehen drey schein und Lichter über einander stehen und in dem mittelsten Schein, da sahe ich erscheinen eine gestalt aIs eines jung gebohrnen Kindes, als ob es erst von Mutterleibe kommen wehre in d. Kleinheit anzusehen; aber es war ein hoher und klarer Schein, und ich habe gesehen, dasz sich die drei Scheine wieder zusammen gethan und sind aus den dreien wiederumb ein Schein und licht worden, nach solchen ist das Gesicht verschwunden.

Welches hohe gesicht in einer kurtzen Summa weiset, was die heilige dreyeinige Gottheit sey. Zu erst so ist warhaftig, dasz nur ein einiger wahrer Gott ist, wie sich denn auch Gott dieser Prophetin in einem einigen Licht und Schein geoffenbart hat. Deut. VI Gen. I Deut. XXXII Deut. II I Chron. XVIII Marc. XII. 3 Reg. VIII, I Cor. XII Esai XLI—XLVIII. Zach. XIV Jerem. XXXI Joel II. Dasz aber der einige Schein sich getheilet und im Mittel das Kindlein gesehen bedeutet, dasz der erste und högste Schein Gott den Vatter anzeige, der andere Schein den Sohn und der dritte den heiligen Geist, welches wird ein Licht werden. Von dieser Dreyfaltigkeit liese Matth. XXVIII Eph. IV, I Cor. VIII, XII. Apoc. I IV III. I Joh. I, Eccl. 1 Micha V Sap. VII, Eccles XXIV. Hebr. I, Joh. XVI Es. XI. 4 Chro. VI Zach. XI.

In subsequentibus negat Autor, Christum ex semine Mariae carnem et sanguinem assumpsisse, non tamen negat, fuisse verum hominem, qui passus et mortuus sit, et resurrexit. Das Wort Gottes, spricht er, ist im fleisch erschienen, leiblich, greifflich und ist ein wahrer sichtlicher Mensch worden. Filipp. II videtur

autem distinguere Autor zwischen das, welches heiszet das heilige, das in dir gebohren wird, und zwischen das, wenn es heiszet, das ausz dir gebohren wird, cum tamen in Graeco sit ἐκ σε ἅγιον. Luc. I: 35 Distinguit etiam inter von Maria fleisch und durch Mariae fleisch und bluth zu sein et esse tantum discriminis quantum sit inter coelum et terram sed videatur Rom. I dasz Christus geboren sey von dem Samen Davids nach dem fleisch, ἐκ σπέρματος Δαβὶδ κατὰ σάρκα Hebr. XI gleich wie die Kinder fleisch und bluth.

Es ist gewisz dasz der gantze Sahmen des Adam im fleisch und in der Vermaledeyung war, des Todes und des Sathans eigen, so nun durch denselben Sahmen Adams, Abrahams und Davids die Erlösung wehre eingeführt und auffgerichtet worden, so wollte auch ausz solchen ohne alle wiederrede folgen, dasz die Sünde den Sünder erlöset hette, und dasz die Gerechtigkeit wehre durch die Ungerechtigkeit worden, und durch den Tod das Leben eingeführt und durch die Vermaledeyung die Benedeyung und durch die Unheiligkeit die Heiligkeit und durch den Unfrieden der Friede, und durch die Unreinigkeit die Reinigkeit, und durch die Ungnade die Gnade. Si purus homo fuisset, nec massa sanguinea purificata esset per S. Spiritum, objicit, es wehre auch der Melchisedech, Enoch, Joseph, Aron, Salomo genugsam gewesen die Erlösung einzuführen, in welchen allen Christus die Ewige Gottes Weisheit gewohnet. Aber sollte die Erlösung eingefüret werden, so müsse Gott sein pures, lauteres und unbeflektes Wort senden, dasselbige ein leiblich, sichtlich und greiflich Mensch lassen werden, welches ewige Wort auch das ewige Leben aller menschen ist. Dicit etiam, pelle ovina, id est Christo Agno fuisse inditos primos homines, ut nuditas tegeretur.

hier breekt plotselings het fragment af.

BIJLAGE VIII.

M. Hofmanns Büchlin vom Fleisch Christi.

Warhaftige Zeucknus gegen die Nachtwechter und Sternen; das der dott Mensch Jhesus Christus am Kreutz und im Grab nit ein angnomen Fleisch und Blut aus Maria sey, sunder allein das pure und ewige Wortt und der Unendliche Sun des Allerhöchsten.

Beweissung das der gantz sam Adams verflucht war, des duffels und Satans eygen und des ewigen dotts, das auch durch Adams Fleisch, Blut und Sam, ewiglich keyn erlösung, heyligung, versönung, rechtfertigung, benedeyung und lebendigmachung mocht eyngefurt oder auffgericht werden. Gal. 5. Ein klein wenig saurdeig verseurt den gantzen teyg. Wer oren hat zu hören, der höre. Matth. 11, 13.Marci 4, 7. Luce 8, 14. Apoc. 2, 3, 13. Ezech. 3. 1533.

Gen. 2. Gott der Herr gebott den Menschen und sprach du solt essen, von allerley bäumen im gartten,

aber van dem baum der Erkantnisz guttes und bösses soltu nit essen, dan welches tags du davan issest wurstu des tods sterben.

Gen. 3. Gott sprach zu Adam, dieweyl du hast gelosset der stym deynes Weybes und gessen van dem baum, davan ich dir gebott, und sprach, du solt nit davan essen, verflucht sey die Erd um deinethwillen, mit Kumer soltu dich drauff ernerren deyn Leben lang, Dorn und Distel sol sie dir tragen und solt das Kraut auff dem Feld essen, im Schweisz deynes Angesichts soltu deyn Speis essen, bis das du wieder zu Erden wurst, davan du genomen bist, dan du bist Kadt und solt zu Kadt werden.

Ecclesiast. 41. Endsitzs den dott nit, gedenck derren, die vor dir gewessen seyndt und die nach dir koment, das ist das Urtheil des Herren über alles Fleisch.

ibidem Alles Fleisch wurt wie eyn Kleydt veraltten, dan des Dodes bundt ist vanje Welten her das er dotte.

Sapient 7. Deshalben haben alle Menschen einen eyngang zum Leben und eynen ausgang.

Eccles. 3. Es ist alles vam staub gemacht und wurt wider zu staub.

ibid. 12. Dan der staub musz wider zur Erden komen wie er gewessen ist, und der Geist zu Gott, der in geben hatt.

ibidem 17. Gott hatt den Menschen ausz der Erden geschaffen und wurt in wider zu Erden machen.

ibidem 17. Der Herr durchsicht die Krafft des hohen Hymmels, die menschen aber alle seyndt nichts dan Kadt und Aschen

ibidem 33. Und alle Menschen seyndt vam boden, und ausz der Erd der Adam geschaffen.

Eccles 10. Was drechstu Erd und Asch Homuth?

ibidem 4. Alles was van Erden ist, wurt wider zu Erd.

ibidem 8. Fräu dich nit über den der stirbt, gedenck das wir auch alle sterbendt.

4 Eszdre 3. O herrschender Herr, du hast anfenklich geredt, da du das Erdrich gepflantzet hast, und das allein, und hast dem Folck gebotten und hast dem Adam eynen dotten Leichnam geben, der wasz eyn gemecht deiner handt, und hast im eyngeplassen eynen Geist des Lebens, das er von dir das Leben hatt geheget, und hast in ins Paradisz gethan, welchen Lustgartt dein Gerechte gepflanzet hatt, ee das Erdrich was, und hast im befollen, zu lieben deinen Weg, den hatt er überdretten und sobald hastu den Doth inn in gerichtet und inn seyn geschlechten.

4 ibidem 3. Der erst Adam hatt ein boszhaft hertz getragen und hatt uberdretten und ist uberwunden worden, ja auch alle die, die van im geboren seyndt.

ibidem 7. O du Adam was hastu gethan, dan so du gesundet hast, bist nit allein du, sunder wier alle, die van dier komment, gefallen.

Eccles. 25. Vam Weib hatt die sund eynen anfang und durch sie seyndt wir all gestorben 1 Tim. 2.

Rom. 5. Derhalben wie durch eynen Menschen die sund ist komen in die wellt, und der Dott durch die sund, also auch ist der Dott über alle menschen durchgangen, die weil sie alle gesundigt hattent.

Wie nun durch eynes sund die Verdamnus über alle menschen komen ist, also ist auch durch eines rechtfertigkeitt die rechtfertigung des Lebens über alle Menschen komen.

1 Cor. 15. Seytmals durch eynen Menschen der Dott und

durch eynen Menschen die Auferstanung der Dotten kommpt, dan gleich wie sie in Adam alle sterbendt, also werdent sie in Christo all lebendig gemacht werden.

2 Cor. 5. Seytmals wir achtent, das so eyner für alle gestorben ist, so seyndt sie alle gestorben, und er ist darum für alle gestorben aufdas die so da lebendt, nit innen selbs lebent, sunder dem der für sie gestorben und aufferstanden ist.

Rom. 3. Ps. 14. Dan es ist hie keyn Underscheid, sie seyndt alle sunder und manglendt den preis, den Gott an in haben solt, und werden on verdienst fromm gemacht.

Hebr. 2. Auf das er durch den Dott die macht neme, dem der des dodes gewalt hatt, das ist, dem Duffel und erlöszte die, die durch forcht des Dods in ganzem Leben pflichtig weren der Knechtschaft.

Eszdre 4. Ungerecht seyndt alle Menschenkyndt, ungerecht seyndt auch all ir Werck und ist keyn Worheit in innen.

Ps. 116. Ich sprach in meynem zagen alle Menschen seindt Lugener.

Ephes 2. Und waren auch Kinder des Zornes van Natur.

Gal. 3. Die Gschrift hatts alles beschlossen under die sund.

Rom. 11. Gotts hatts alles beschlossen under den Unglauben, auf das er sich aller erbarmm.

Gal. 2. Rom. 3. Kein Fleisch mocht fromm werden durch irgendt ein Werck, sunder allein durch ein unschuldigen dott, das ist durch ein rein Fleisch ohn makel, das nit vam verfluchten samen mocht nichtes aufgericht werden, wie geschrieben statt.

Apoc. 5. Und ich sah eyn starken Engell predigen mit

heller stim, wer ist wirdig das buch aufzuthun und seine siegel zu brechen und nimandt im Hymel noch auf Erden noch unter der Erden kund das buch aufthon noch ansehen.

Also ist hier angezeigt das kein Engell oben im Hymel in der Höhe die Auffduung mocht eynfuren, auch nimandt in der Hell oder Diffe unter der Erden, ja auch durch keinen Menschen auf der Erden, allein durch das ewig Wort und Offerlemlein.

Also ist nun gnugsam gehort, wie das der gantz sam des Adams, er sey Mann, Weib oder Junckfrau verflucht ist und des ewigen dodes, so nun der Leib Jesu Christi auch ein solch Fleisch ist gewest und van dissem samen ja van Adams fleisch und blut als offentlich gezeuget wurtt, so will folgen, das die Erlössung noch nit geschen ist, dan der adams samen gehort all dem Sathan und war des Duffels eigen. Hebr. 2. So mocht der Sathan mit seynem eygenem gutt nit bezahlt werden, dann adams sam ist des Zorns Ephes 2. Darum so Christus des sames nach dem Fleisch ist, mag er die Gnad nit einfuren. Die weil der Adams sam gestorben ist all und ferflucht, Rom. 5. 1. Cor. 1 ist je gewisz, das der dott nit das leben geben mag und der fluch den segen, dan so der gantz sam in der lugen ist und die Luge selb, ist in solchen nit die Warheit aufzurichten, dan van solchem zeiget auch der Prophet Eccl. 34. do er also spricht, wer mag van eynem unreinen gereinigt werden oder die Worheitt van eynem ligner verhoffen? So der Grund bestan solt, das Christus fleisch Mariae nathurlich fleisch und blut wer, so wurd folgen, das wir alle auf eynen andern Erlösser wartten musten, dan in einem solchen wer kein Gerechtigkeit zu bekomen. Und ist auch gewisz, dasz alle die, welche iren trost in Adams fleisch setzen werden, das

sie in solchem Glauben die saligkeit ewiglich nit erben mogen noch werden, sunder der Zorn Gottes bleipt ob innen, dan die ir Heiligung in Adams samen suchen, und ir benedeyung, reynigung, rechtfertigung, erlössung und lebendigmachung, die verwerffen alle den worren grundstain, das ewig Wort, und stuszen das Lamb Gottes van sich, machen Gott, Christum, den heyligen Geist sampt allen Gottes Zeugen lugenhafftig, dan durch dissen verfluchten samen mocht nichtes gebessert werden; solt aber dass Heyl aufgericht werden, must es eyn ander sam seyn, durch welchen der gantz sam Adams wider entlediget und gefreyet wurd, als nemlich der samen des hymlischen Vatter Abrahams Gal. 3, den Maria vam Heyligen Geist endpffing, ja das ewige Wort und der Sun des Allerhöchsten selber, der nit van disser Welt war Joh. 8 auch nit aus der Welt kam, Joh. 16 sunder in die Welt, ja ein solcher durch den geschaffen ist, alles das im Hymel und Erden ist, das sichtbar und unsichtbar Coloss. I. Hebre. I. Eph. 2. 3. Joh. 1. der auch seyn leben van im selber macht hett zugeben, lossen und nemen Joh. 10. Dan so er des ersten Adams samen wer gewest, so hett er mussen sterben für sich selber, als alle andre menschen, das ist gewisz und fast. Ja er hett auch sein Leben mussen lassen für seyn eygen schuld der Erbschaft halb, und für sich selber sterben und verflucht sein als alle andre Menschen, darumb ist itzt der ernste radt, das man nit auf Menschen und althe schribentten sehe, sie sein wie alth und wie heylig sie wollen, sunder allein auf das blos Zeucknus und einig Wortt Gottes, so mag man lauter zum grund komen, dan alles fleisch ist gras, Esay. 40, I Pet. I. Ps. 92. 13. und verdort wie heu, aber des Herrn wort bleipt ewig, wurt auch die Verwesung nit sehen, bleipt eben derselb van Ewigkeit bis in Ewigkeit, so alles creathurische veralthett Hebr. I und ist gewisz das in dissem grund das heil und die saligkeit aller Menschen stadt, und so der nit lautter solt werden, wer

das gantze Predigampt nit auf den woren Glauben gericht, sunder auf die lugen, darumb ists Zeit das man die augen aufthue, das wir nit im ewigen dott entschlafen, auf das wir aber alle die Kentnusz der Ewigen Worheitt erlangen, das helff uns Gott durch seyn Wortt, Jhesum Christum, unserm und aller Welt Heylandt und ewigen Erlosser. Amen.

BIJLAGE IX.

Chronologische Lijst van Hofmanns Geschriften.

---

1. Der christlichen gemeyn zu Derpten in Liefland. Geschrieben zu Wittemberg im jar Christi 1525 am donnerstage vor Johannis Baptiste. bl. 35.
2. An de gelöfigen versambling inn Liefland, ein korte formaninge van Melchior Hofmann sich tho wachten vor falscher lere, de sich nu ertzeighen unde inrithen under der stemme göttlicher worde 1526. bl. 65.
3. Das XII Capitel des propheten Daniëles auszgelegt, und das evangelion des andern sondags, gefallent im advent, und von den zeichen des jüngsten gerichtes, auch vom Sacrament, beicht und der absolution, ein schöne unterweisung an die in Liflant und eim ydem christen nutzlich zu wissen 1526. bl. 75.
4. Das erste capitel des Evangelisten St. Matthaeus, geprediget und uszgelecht thom Kyll durch Melchior Hofmann, Koninckklicker majestat tho Dennemarcken gesette prediger. — Nige dyne oren, vorgyht dynes volckes und dynes vaters hus. Ps. XLV. — thom Kyll 1528. bl. 103.

5. Dasz Niclas Amsdorf, der Magdeburger pastor, ein lügenhafter, falscher Nasengeist sey, öffentlich bewiesen durch Melchior Hofmann, Königl. Wirden gesetzter Prediger zum Kyll im landt zu Holstein. Kiel 1528. bl. 110.
6. Inhalt und bekentniss vom Sacrament und testamente des leibes und blutes Jesu Christi. Kiel 1528. bl. 114.
7. Beweis dasz Marquard Schuldorp in seinem inhalt vom sacrament und testament Christi ketzerisch und verführisch geschrieben. Kiel 1528. bl. 115.
8. Dialogus und grüntliche berichtung gehaltener disputation im land zu Holstein underm künig von Denmarck vom hochwirdigem Sacrament oder nachtmal des Herren. In gegenwertigkeit Kü.ma.sun hertzog Kersten sampt Küräten, vilen vom adel und grosser versamlung der priesterschaft. Jetzt kurtzlich geschehen den andern donderstag nach ostern im jar Christi als man zalt 1529. Getruckt zu Straszburg am Holzmarkt durch Balthasar Beck. bl. 153.
9. Der Leuchter des alten Testaments uszgelegt, welcher im heylgen stund der hütten Mose mit seinen siben lampen, blumen, knöpffen met köpffen, lichtschneutzen und leschnepff und alles das sich reicht uff die siben versamlung des neuwen Testaments. Melchior Hofmann. bl. 158.
10. Weissagung ausz Heiliger Gotlicher Geschrifft. Von den Trübsalen diser letzten zeit. Von der schweren hand und straf Gottes über alles gotlosz wesen. Von der zukunfft des türckischen thyrannen und seines gantzen anhangs. Wie er sein reisz thun und volbringen wirt uns zu einer straf und ruten. Wie er durch Gottes Gewalt sein niderlegung und straf entphahen wirt. Melchior Hofmann 1530. bl. 163.
11. Prophecey oder weyssagung usz warer heiliger götlicher Schrifft. Von allen wundern und zeichen bisz zu der zukunft Christi Jesu unsers Heilands an dem jüngsten tag und der welt end. Diese prophecey wird sich anfahen am end der

weissagung (kürtzlich von mir auszgangen in eim andern büchlin) von der schweren straf Gottes über alles gotlosz wesen durch den Türkischen Thyrannen, auch wie er regieren und ein end nemmen wirt. Melchior Hofmann anno 1530. bl. 171.

12. Prophetische gesicht und offenbarung der götlichen würkung zu diser letzten zeit, die vom XXIIII jar bisz in das XXX einer Gottes liebhaberin durch den heiligen geist geoffenbart seind, welcher hie in diesem büchlin LXXVII verzeichnet seint. Melchior Hofmann anno 1530. bl. 172.

13. Auszlegung der heimlichen offenbarung Joannis des heyligen Apostels und evangelisten. Melchior Hofmann Getruckt zu Straszburg am Holzmarckt durch Balthasar Beck 1530. bl. 176.

14. Die Ordonnantie Godts, dewelke hy door synen soone Christum Jesum inghestelt ende bevesticht heeft op die waarachtighe discipelen des eeuwigen woort Godes door Melchior Hofmann. Ten eerste gedruckt anno 1530 ende nu door een liefhebber der gerechtigheyt wt het Oostersche in het Nederduytsche ghetrouwelyck overgezet. Eccles. VI. De wysheit is bitter den ongeschickten Menschen ende een rockeloos Mensche en blyft niet by haer. Tot Amsterdam by Claes Gerretsz Boeckvercooper in het Medicyn-Boeck opt Water by den Korenmarkt offt op die nieuwe Brugghe in die Kas 1611. bl. 225.

15. Verclaring van den gevangenen en vriën wil des menschen, wat ooc die waerachtige gehoorsaemheydt des gheloofs ende waerachtighen eeuwighen Euangelions sy. — Die ooren heeft te hooren, die hoore. Matth. XI, XII Mark. IV, VII Luk. VIII, XIII Apoc. II, III XIII. bl. 238.

16, Warhaftige erklerung aus heiliger biblische Schrifft, das der Satan, tot, helle, sünd und die ewige verdamnus im ursprung nit ausz Got, sunder allein ausz eigenem wil

erwachsen sei. -- M. H. Osee XIII. O Israël! du hast dich selbsz verderbt und umbgebracht. — Wer oren hat zu hören der höre. Matth. XI XIII Mark. IV, VII Luk. VIII, XIV. Apoc. II, III, XIII Ezech. III 1531. bl. 247.

17. Das freudenriche zeucknus vom worren friderichen ewigen evangelion, Apoc. XJV, welchs da ist ein kraft Gottes, die da sallig macht alle die daran glauben Rom. I welchem worren und ewigen Evangelion ist zu disser letzten zeit so vil dausent sathanischer geister mit falscher ketzrischer irriger lugenhafter zeucknus gegenstant. Nim war die postbotten seind draussen und schreien und die fritbotten winen bitterlich. Esaie XXXIII. Wer oren hat zu hoeren, der hoere. Matth. XII, XII, XIII Mark. IV, VII Luk. VIII, XIV Apoc. II, III, XIII, Ezech. III 1532. bl. 252.

18. Von der waren hochprächtlichen einigen majestat Gottes und von der warhaftigen menschwerdung des ewigen worts und sons des Allerhöchsten, ein kurzes zeugnisz. bl. 255.

19. Die eedele hoghe ende troostlicke sendebrief, den die heilige apostel Paulus to den Romern gescreven heeft, verclaert ende gans vlitich mit ernste van woord to woorde wtgelecht. Tot eener costelicker nutticheit ende troost allen gotsvruchtigen liefhebbers der eeuwighen onentliken waerheit. — Siet, hy comt mit den wolcken ende alle oogen sullen hem sien ende die hem ghesteken hebben ende alle geslechte der aerden sullen sick bescreien. Ja amen. Apoc. I Joan. XIX Zacha. XII, Wie ooren heeft te hooren, die hoore Matth. XI, XIII Mark. IV, VII Luk. VIII, XIV Apoc. II, III, XIII Ezech. III 1533. bl. 260.

20. Warhaftige zeucknus gegen die Nachtwechter und Sternen, das der dot Mensch Jhesus Christns am Kreutz und im Grab nit ein angnomen Fleisch und Blut aus Maria sey, sunder allein das pure und ewige Wortt und der Unendliche Son des Allerhöchsten. Beweissung das der gantz sam Adams

verflucht war, des duffels und Satans eygen und des ewigen dotts, das auch durch Adams Fleisch, Blut und Sam, ewiglich keyn erlosung, heiligung, versönung, rechtfertigung, benedeiung und lebendigmachung mocht eyngefurt oder auffgericht werden ewiglich. — Gal. V. Ein klein wenig saurdeig verseurt den gantzen teig. Wer oren hat zu hören, der höre. Matth. XI, XIII Mark. IV, VII Luk. VIII, XIV Apoc. II, III, XIII Ez. III 1533. bl. 273.

21. Ein rechte warhaftige hohe und götliche gruntliche underrichtung von der reiner forcht Gottes an alle liebhaber der ewiger unendlicher warheit, ausz götlicher schrift angezeigt zum preisz Gottes und heil seines volcks in ewigkeit. Melchior Hofmann. — Die Gott forchtend, die werden seinem wort weder ungläubig noch widerspennig sein. Eccl. II. Wer oren hat zu hören, der höre. Matth. XI, XIII Mark. IV, VII Luk. VIII, XIV Apoc. II, III, XIII Ez. III. Im jar unsers Herren 1533. bl. 299.

22. Ein sendbrief an alle gotsförchtigen liebhaber der ewigen warheit, in welchem angezeiget seind die artickel des Melchior Hofmann, derhalben in die lerer zu Straszburg als ein ketzer verdampt und in gefencknuss mit trübsal, spot und schand gekrönet haben. Darumb sprach die weisheit Gottes, Ich wil propheten und aposteln zu in senden, und derselbigen werden sie etliche tödten und verfolgen, auf das gefordert werd von disem geschlecht aller propheten blut, das vergossen ist. Luce XI 1533. bl. 302.

Behalve de bovengenoemde geschriften, die Hofmann het licht heeft doen zien, heeft hij in Januari 1525 uit Riga een brief geschreven aan zijne gemeente in Dorpat. (zie bl. 28). Het is echter onzeker of deze ooit gedrukt is.

In Zweden heeft hij nog meer uitgegeven dan de beide boekjes, die wij uit dat tijdperk zijns levens bezitten. Zie bl. 75.

Van zijne strijdschriften tegen Amsdorf kennen wij slechts ten deele de titels. Zie bl. 96.

Evenmin kunnen wij over den inhoud oordeelen van de profetieën van Lienhard Jobst, die Hofmann op 16 October 1532 reeds voor de tweede maal had uitgegeven. Zie bl. 258.

Terwijl zijn brief aan Claus Frey niet ten behoeve der Bondgenooten gedrukt is, (zie bl. 272), schijnt het wel, dat hij zijn voor den Straatsburgschen Raad geschreven boekje: „Von dem Schwert“ ook uitgegeven heeft, bl. 275. Daarenboven blijkt uit de Straatsburgsche archieven, dat hij gedurende zijne gevangenschap onder de namen Caspar Becker en Michael Wachter (zie bl. 302) onderscheidene werkjes geschreven heeft. Volledigheidshalve zouden aan 't slot van de lijst zijner geschriften nog genoemd kunnen worden de brieven in 1537 door hem op doeken geschreven. bl. 317.

REGISTER.

Bladzijden.

Aa, v. d. 7
Aagtje Cornelisd. 235
Abel van Coulster 235
Adriaan de Huikmaker. 235
Aepinus, J. 124
Albrecht van Mainz. 144
Allard Andries Boelens. 233
Ambrosius 208, 317
Amsdorf, N. . . 40, 42, 51, 54. 73, 86 vlg. 89, 91—101, 109—111, 115, vlg. 119, 156, 349—352, 364.
Anderson, L. 59
Apiarius, M. 193
Aportanus. . . . . 129, 137, vlg. 141, 214, 223
Aristoteles 15
Arndt, J. G. 24, 26
Asseburg, R. J. v. 255
Augustinus 317
Bader, J. 297, 355
Barbel (profetes) 317
Barend de Guldenbergh 235
Baronius, C. 270
Barse, J. 126
Bart, Hans 93, 347
Bartholomeus Boekbinder 309
Baum, J. W. 144, 210, 283, 358
Bayle P. 7

Bladzijden

Beck, B. 153, 172, 176, 197
Becker, A. 88
Becker, C. 302
Bedrotus, J. . . . . 251, 307, 361 vlg.
Beets, P. . . . . 5, 220 vlg.
Beninga, E. 216, 218, 222, 224
Bernardus 309
Bertram, J. F. 212, 215
Beza, Th. 286
Bienemann, F. 9, 24
Blankenfeld, J. . . . . 10, 21, 23, 52, 78, 89 vlg.
Blaurer, A. . . . . 147, 210, 297, 305, 322, 354, vlg. 357.
Blesdijk, N. . . . . 140 vlg. 321, 324 vlg.
Blum, F. 317
Bock, F. S. 177, 204, 258
Böckhold, H. 56
Bora, C. v. 30
Böthführ, H. J. . . . . 9, 11, 22, 24 vlg. 29, 52, 60
Bouterweck, K. W. 217
Boye, N. . . . . 124, 129 vlg.
Brachman, W. 9, 18, 26, 29, 50, 59
Brask, Hans. 59
Braun, Hans. 313
Brecht de Guldenbergh. 235
Bredenbach, T. 26, 50
Bres, Guy de 348
Bretschneider, K. G. 322
Brissmann, J. 41
Brixius, A. 298
Brunius, H. 137
Buchholtz, A. 65
Bugenhagen. J. . . . . 31, 34, 40, 63, 101, 114, 117, 119—121, 123—126, 128, 131—135, 139, 144, 152—158, 214, 269, 290, 292, 352 vlg.
Bullinger, H, . . . 152, 207, 223, 285, 297, 303, 348, 354 vlg. 362
Bünderlin, J. 251, 281

Bladzijden.

Burckhardt, C. A. H. . . . . 41, 106, 108, 120, 349 vlg.
Butzer, M. . . . . 40, 118, 121, 136, 141, 144—149, 151 vlg. 158, 192—195, 210, 213, 216, 223, 252—254, 256, 269, 271, 275 vlg. 283—293, 295—301, 303, 305, 315, 318, 322, 352—358, 360—362
Bijlandt, F. v. 87
Bzovius, A. 269
Calvijn, J. 286, 293
Campanus, J. . . . . 120, 126, 133 vlg. 137
Canzius, L. 137
Capito, W. . . . . 138, 144 vlg. 147 vlg. 150, 152, 195, 209 vlg. 212 vlg. 272, 283, 293, 300, 305, 318, 320 vlg. 362.
Carlstadt, A. . . . . 10, 29, 31, 41—49, 53, 82—85, 100, 112, 119—122, 132, 136, 140—142, 151, 154, 212—214, 223, 352.
Cate, S. Blaupot ten 5, 140, 212, 221, 232, 260
Christiaan van Holstein . 102, 112, 116—119, 121—125, 130—134, 139, 155, 351 vlg.
Christoph van Augsburg 355
Chrysostomus 286
Celsius. 60
Cerdo 292
Claes Claesen 4
Claes Gerritsz. 226
Clais van Hamborch. 309
Claus Kürsner, zie C. Frey,
Conrad van Bühel 325
Cornelis Bennincx 233
Cornelis Claesz 17
Cornelius, C. A. . . . . 6 vlg. 20, 26, 62, 72, 87, 115, 119 vlg. 126, 134, 136, 138 vlg. 142, 144, 147, 171, 192, 207, 213 vlg. 221, 231 vlg. 234—236, 238 vlg. 246, 253, 258, 271, 293, 298, 304, 309, 315, 331, 341 vlg. 346, 352, 357.

Bladzijden.

Corrodi, H. 41, 191
Cunitz, E. 6, 88, 158, 171, 207
Dalin 60
Dalton, H. 7, 138, 222
Dare, J. v. zie G. Aportanus.
David Jorisz. . . . . 141, 320 vlg. 324
Denck, Hans. . . . . 88, 147—149, 203, 221
Dornum, Ulrich von 139, 141, 143, 164, 171, 214, 216, 223
Dufft, Valentin . . . . . 271 vlg. 276, 280
Durkop, C. 10
Echardt. . . . . 112 vlg.
Eckardt, Anna 343
Eckardt, Hans 343
Edzard I . . . . . 137—141
Egenolph, C. 197
Egli, E. 198
Emmius Ubbo 216, 219, 224, 269, 346
Engel Arensz. van Dooregeest 4
Enno II . . . . . 139 vlg. 142, 214, 216—218, 223 vlg.
Erasmus D. 7, 286, 309, 343
Erbach, Georg Schenk von 252, 253
Erbkam, H. W. 49, 60, 173, 208
Erichson, A. 315
Eugentinus, A. 284
Eyzenburg, Johann 317
Farel, W. 149
Faukelius, H. 348
Filips van Hessen. . . 139, 142, 214, 293, 297, 314, 322, 345—347, 354, 368, 370.
Franck, S. 5, 140, 207
Frederik I van Denemarken . . 102—104, 113, 117 vlg. 123 vlg. 136, 178, 202, 256, 333, 353.
Frey, Claus . . . . . 271 vlg. 281
Friedrich J. . . . . 73 vlg. 76
Frisch, Hans. 152
Fuchs, Heinrich 343

Bladzijden.

Fust, Hans 317
Gadebusch, F. K. 9, 26, 29, 50, 59
Gelder, H. v. 221
Gerdes, D. 58, 61, 102, 177, 212
Gerfalk. 323
Gerrit Boekbinder. 234
Gerrit Listinck. 235
Gertrud (profetes). 319
Geyer, E. G. 58, 61
Glareanus. 343
Göbel, M. 119, 122
Götze, G. F. 255
Götzinger, E. 283
Gregorius. 317
Grosz, J. 146
Habets, J. 7
Hackfurt, L. 147
Haetzer, L. 79, 147, 149, 203, 239
Hagen, K. 3, 29, 42, 79, 84
Hamelmann, H. 117, 213, 215, 222, 346
Harge, P. . . . . 108 vlg. 351
Harkenroth 216
Hase, Z. 56
Hast, J. 50, 60, 212, 343
Hausman. 25
Heberle, V. 320
Hedio, C. 5, 145, 191, 300, 318, 320, 361
Hegge, J. 126, 157
Heinrich v. Haestens 140
Heinrich Schuhmacher 281
Hendrik van Tongeren zie Slachtscaef.
Heppe, H. 341
Herlin, C. 251
Herman Hendriks 137
Hermas 304
Herminjard, A. L. 149, 293

Bladzijden.

Herrman, G. 50, 60, 102, 325, 348
Herzog, J. J. 49, 58, 60, 88, 171, 197, 207, 239, 341
Heyman Jakobs v. Ouderamstel 238
Hieronymus. 317
Hildebrand 11, 24
Hochhuth, K. W. H. 322, 341, 347
Hoekstra, S. 199
Hofmann, J. H. 7
Hubert, C. 246, 353, 362
Huss, J. 15, 35, 160, 183, 186
Isenhurger, J. . . . . 322—324
Jacobus v. Dantzig zie J. Hegge.
Jäger, C. F. 29, 46, 48, 50, 53, 119, 141
Jakob Tijetije 259
Jakob van Kampen . . . . . 231, 234, 259, 308 vlg
Jan Arends. 237
Jan Houtstapelaar 236
Jan Hubrechts. . . . . 234, 237 vlg.
Jan Jansz 309
Jan Joosten v. Goedereede 234, 236
Jan Matthijsz . . . . . 4, 7, 254, 281, 307—310, 315, 336 vlg. 342
Jan Paeuw 308
Jansen, H. A. 138
Jan van Batenborch 309
Jan v. Leiden . . . . . 4, 61 vlg. 293, 309 vlg. 312, 314 vlg. 320, 341 vlg. 371
Jan van Oldenborch. 309
Jan Volkerts zie Trijpmaker.
Jobst, Agnes 173
Jobst, Elisabeth 173
Jobst, Lienhard . . . . . 172 vlg. 257 vlg. 272, 280, 296, 298, 311, 319, 321
Jobst, Ursula 172, 196, 258, 272, 317
Jonas, Justus 121, 141, 342
Jörg, I. C. 3

Bladzijden.

Jubele, Jörg 317
Judae, Leo 209, 297, 354, 357, 359, 361
Jung, A. 144, 197
Jürgen (Schneider) 316
Kadelbach, O. 41, 192
Karel II (keizer). 190
Karel V (keizer) 73, 90, 189, 191
Karel v. Gent 177, 221
Karsthans. 2
Kantz, J. . . . . 87, 149 vlg. 152, 220
Keim, Th. 79, 239
Keller, L. . . . . 7, 87, 147. 203, 221, 258, 293, 341 vlg.
Kellner, M. 203
Kempe, St. 124, 129
Kerssenbroick 258
Kessler, J. 283
Klaiber, A. 151
Klemming, G. E. 58
Kluck, J. 119, 156
Knipperdolling, B. . . . . 60, 62, 314 vlg. 368 vlg. 371 vlg.
Knöpken, A. . . . . 9, 27 vlg. 56
Kobian, V. 300, 302, 311
Krafft, J. M. 106, 108
Krause 24
Krechting, B. 315
Krohn, B. N. . . . . 5 vlg. 11, 13, 15. 24, 26, 32, 40, 44, 47 vlg. 50, 53 vlg. 59, 61, 65, 74 vlg. 80, 82 vlg. 96, 106—108, 114—117, 124, 140, 221 vlg. 251, 285, 287, 312, 325, 341, 343, 347, 350
Krophhans 280
Lang, H. 99
Lange, J. 56
Langerbeen, M. . . . . 59—61
Lasco, Joh. a. 7, 138, 222
Latomus, N. 137

Bladzijden

Lenard. 173
Leyendecker. 281
Lilienthal. 7
Linck, W. 137, 215
Linde, K. 21
Loccenius. 60
Lodewijk de Vroome (keizer) 190
Lohmüller, J. . . . . 9 vlg. 29
Lorentz 317, 319
Lotharius (keizer) 190
Lubrich 309
Lucanius, M. zie J. Calvyn.
Lüdeke 87
Lünemann, G. 286
Luther, M. . . . . 1 vlg. 9 vlg. 20, 27—35, 39—42, 46, 48 vlg. 51, 53—55, 63 vlg. 71, 73 vlg. 78, 81, 83, 89—92, 96—100, 102 vlg. 106—109, 111 vlg 114—117 119—123, 129, 131, 136—139, 141, 144 vlg. 151, 163, 168—170, 174, 182 vlg. 189, 192 vlg. 196, 201, 214—216, 218, 223, 245, 256, 269, 278, 281, 286, 309, 315, 345, 349—354, 360 vlg.
Mantz, Felix 318
Marbeck, Pilgram. 147, 220, 251
Marcion 292
Maria (landvoogdes) 221, 235
Marsow, H. . . . . 21 vlg.
Massien, J. 56
Matthaeus 218
Meiners, E. . . . . 129, 136, 216 vlg. 222 vlg.
Meyer, F. 147
Meyer, H. A. W. 286
Melanthon, Ph. . . . . 3, 40, 42, 46, 73 vlg. 113, 128 vlg. 281, 343, 354, 356

Bladzijden.

Menius, J. . . . . 3, 97, 154, 167, 189 vlg. 341, 343 vlg. 347 vlg.
Menno Symons. 256, 259
Meshovius, A. . . . . 177, 212, 222, 225, 270, 343 vlg. 345, 348
Michelsen, A. 60
Midderhoff, L. . . . . 25 vlg.
Miltitz, K. v. 99
Mollerus, J, . 50, 89, 93, 96, 101—103, 110, 113, 116 vlg. 119, 125
Morikofer. 357
Muhlius 116
Muller, J. P. 216
Müntzer, Th. . . . . 4, 30 vlg. 134, 250, 281, 344, 345
Musculus, W. 293
Myconius, O. 307, 361
Mynchhussen, Claas v. 371
Nebe, A. 71
Niedner, C. W. . . . . 5 vlg. 63, 142, 144, 146, 148, 150—153, 173, 192, 208—210, 219, 232, 252 vlg. 258, 271 vlg. 281, 302, 306 vlg. 310 vlg. 317, 320—322, 325, 337, 341, 347.
Novatianus 292
Obbe Filips . . . . . 17, 104, 140, 159, 177, 212, 222, 224, 231, 239, 254, 256, 259, 269, 276, 279—281, 312.
Oecolampadius, J. . . . . 141, 212 vlg. 251
Oldenguil, J. . . . . 137, 214, 223 vlg.
Olmen, P. 26
Osberch, J. H. . . . . 119, 123 vlg. 134
Otherus 307, 360
Ottius, J. H. 50, 212, 255, 270, 343
Pelagius 292
Pellicanus, C. 297, 354, 362
Pelt, J. 139, 213, 215
Peringer, D. 2
Person, L. 59
Person, O. . . . . 59—61, 64, 87, 92
Pfeiffer 281

Bladzijden.

Pferdsfelderin, E. 272
Pfitzer. 323
Pieter Colyn 233
Pieter Houtzager. 234, 259, 308
Pieter Symonsz 259
Pieter v. Sinte Pieters 235
Plettenberg, W. v. . . . . 11, 20 vlg. 52
Plinius. 15, 205
Polderman, C. . . . . 281, 293, 298—300, 304, 308, 318
Praepositus, J. 138, 216
Pravest, W. . . . . 100, 103, 106—109, 350
Ptolemeus Secundus . . . . . , 292
Pulbarba zie C. Hubert.
Raidt, B. 345
Rancke, L. 14, 58, 90, 191, 207
Rantzow, J. . . . . 124, 126, 132 vlg. 155
Reitsma, J. 232, 259
Rese, H. 138
Reublin, W. . . . . 149 vlg. 152, 198, 220
Reventlow, D. 124, 130, 133, 157
Revius, J, ... 141
Rinck, J. (kapelaan) 343, 347
Rinck, J (raadsheer) 343
Rinck, Melchior . . . . . 7, 61, 213, 250, 341—348
Rode, H. 138, 352
Roehrich, T. W. . . . . 5 vlg. 142, 144, 146 vlg. 172, 192, 197, 201, 203, 210, 232, 252 vlg. 271, 277, 322, 325
Rothman, B. 258, 309, 357
Rühel, J. 30
Russ, N. 18
Ruysch, Jan Beths 238
Sasse, J. 51
Sattler, Michael 147
Sattler. 347, 361
Scheffer, J. G. de Hoop . 137, 218, 220 vlg. 232 vlg. 235 vlg 238, 338

Bladzijden.

Schlottenus, B. 117
Schmidt, G. E. 341, 343, 347
Schnabel, M. 347
Schnabele, J. 322
Schnepferhans 317
Schotanus, C. 218, 260
Schugger, Th. 278
Schuldorp, M. . . . 103, 111, 114—116, 119, 124, 126, 132, 350
Schuler, M. 352
Schultess 352
Schwartz, Th. 293
Schwartzenberg . . . . . 232, 259 vlg.
Schwebel, J. 147
Schwenckfeldt, C. v. . . . . 41, 152, 173, 192, 204, 207—209, 279, 281, 284 vlg. 292, 327, 355, 357, 359, 361, 363
Schijn, M. 4
Sculteti, M. 284
Sculto, J. 137
Seid, Katharina 151, 311
Seidemann, J. K. 344
Sepp, C. . . . . 4 vlg. 140
Servetus, M. 251
Setzer, Joh. 251
Sichem, C. v. 14
Sicke Frericx 220, 259
Sigismnnd (keizer) 18, 186
Slachtscaef, H. 227
Sleidanus, J. 5
Socinus, F. 203
Soliman (sultan) 169
Spalatinus, G. . . . . 12, 42, 73 vlg. 129
Speratus, P. 122
Stakelbergh, P. 23, 27, 52
Starck, J. A. 173, 199, 212, 343
Stephani, J. 157

Bladzijden

Stifel, M. . . . . 40 vlg.
Stoffel. 309
Stör, M. 284
Storch, N. 343
Straus 343
Strobel, G. D. 153
Stübner, M. 343
Sturm, J. 284
Suavenius, P. . . . . 112 vlg. 351
Swart, P. . . . . 58, 60—62
Tasch, P. . . . . 322—324
Tast, H. . . . . 103, 124, 127—130, 132, 155
Taubenheim, G. R. . . . . 9 vlg. 26, 52, 90
Tegetmeier, S. . 9 vlg. 24, 26 vlg. 51 vlg. 54 vlg. 66, 69 vlg. 269
Thann, E. v. d. 346
Thann, M. v. d. 346
Theophilus 124
Thomae, N. (Sigelspach.) 246, 353, 362
Timan, J. 139, 213, 215
Tolleth, C. J. v. 40
Trechsel, F. . . . . 203 vlg. 258
Trijpmaker, Jan Volkerts . . . . . 224, 233—237, 270
Uhlhorn, G. 197
Ulrich v. Wurtemberg. 347
Ursula (profetes) zie U. Jobst.
Vadianus, J. 152, 207, 297, 354
Valentinus 292
Velten Goldtschmidt zie v. Dufft.
Venturinus 192
Vinariensis, F. 113, 351
Visscherlin, Hans, zie H. Bünderlin.
Wachter, M. 302
Wakker, B. 284
Wasa, Gustaaf I. . . . . 58—62, 87—89, 349
Weidensee, E. . . . . 103, 111, 116 vlg. 119, 124 vlg.
Weidling, J. 35, 58, 60, 62, 64, 81, 89, 349

Bladzijden.

Weller, J. P. 41
Weller 211
Wencker, J. 253, 317, 371
Werder, v. 172
Wette, W. M. L. de . . . 9, 12, 30, 32, 40, 42, 73, 108, 112, 115, 119, 121, 137, 141, 215 vlg. 349—353
Wiarda, T. D. 136, 139
Wicelius . . . . . 343 vlg.
Willem de Cuyper 309
Wimpheling 343
Wolf, Hans 281
Wulf, C. . . . . 107 vlg.
Wurmbser, B. . . . . 293, 314 vlg. 371
Wijck, J. v. . . . . 254, 297 vlg. 358
Ypey 7
Zegenhagen 101
Zell, Catharina 363
Zell, Matthias . . . . . 144 vlg. 300, 304, 311, 318
Zelst, J. 216, 353
Zendgraff. 5
Ziegler, Clemens . . . . . 209—211, 214
Ziegler, Jörg 146
Zorn, F. 88
Zwick, J. 355, 362
Zwingli, H. 118, 138, 141, 145, 151, 196, 212, 214, 256, 309, 315, 318, 326, 352

ERRATA.

Blz. 2, 7e	regel	v. o.	Karsthaus moet zijn: Karsthans.		
„ 3, 1e	„	v. b.	„even als de boer van Wörd, die de Wurtembergsche“ moet zijn: en als de boer van Würd de Würt.		
„ 5, 6e	„	v. o.	*Ouddorp* moet zijn: *Almelo*.		
„ 6, 6e	„	„ „	Dr. Guntz	„	Dr· *Cunitz*.
„ 7, 15e	„	„ „	Matthys*en*	„	Matthy*sz*.
„ 9, 6e	„	v. b.	Knop*t*	„	Knop*h*.
„ 9, 7e	„	v. o.	Gasebusch	„	Ga*d*ebush.
„ 10, 4e	„	v. b.	*Th*odestinus moet zijn: *M*odestinus.		
„ 10, 6e	„	„ „	Th. J. Lohmüller moet zijn Mag. J. Lohmüller.		
„ 10, 7e	„	„ „	Dur*l*op moet zijn: Dur*k*op.		
„ 10, 12e	„	„ „	R*i*val	„	Reval.
„ 11, 6e	„	„ „	i*m* moet zijn: i*n*.		
„ 11, 10e	„	v. o.	Kroh moet zijn: Kroh*n*.		
„ 11, 1e	„	„ „	u*n*ynnigen moet zijn: unsynnigen.		
„ 17, 3e	„	v. b.	bevrijdt moet zijn: bevrijd.		
„ 17, 12e	„	v. o.	P*h*ilps*z*	„	Filips.
„ 20, 12e	„	v. b.	*Otto*	„	*Walther*.
„ 22, 13e	„	v. o.	ein frembd*e* ist moet zijn: ein frembd*er* ge*west* ist.		
„ 23, 12e	„	„ „	hunn*e* moet zijn: hunne*n*.		
„ 25. 18e	„	„ „	War*h*siensis moet zijn: War*u*siensis.		
„ 25, 11e	„	„ „	ho*u*e moet zijn: ho*v*e.		
„ 30, 11e	„	v. b.	Ju*l*i	„	Ju*n*i.
„ 30, 1e	„	v. o.	*Kü*bel	„	*Rüh*el.
„ 47, 14e	„	v. b.	be*k*eering moet zijn be*w*ering.		
„ 50, 12e	„	v. o.	*Hart*man	„	*Herr*man.
„ 53, 13e	„	v. b.	deze*n*	„	deze.
„ 88, 11e	„	v. o.	*en*	„	*door*.
„ 93, 1e	„	„ „	MollerusIII	„	Mollerus II.
„ 96, 4e	„	„ „	Lat.	„	*nur*.
„ 96, 3e	„	„ „	Mr.	„	Niclas.

Blz.103, 4e regel v. b. Weider*see* moet zijn: Weide*n*see.
„ 108, 6e „ „ „ 't geen hij „ „ dat hij.
„ 108, 1e „ v. o. 47 „ „ 447.
„ 108, 1e „ „ „ He*n*gen „ „ He*u*gen.
„ 121, 17e „ v. b. van „ „ vòòr.
„ 138, 2e „ v. o. Schule*n* „ „ Schule*r*.
„ 140, 13e „ v. b. *custas* „ „ bl.
„ 159, 5e „ v. o. Moose*r* „ „ Mooses.
„ 207, 2e „ v. b. *uit*voerden „ „ *in*voerden.
„ 252, 13e „ v. o. *die* „ „ *der*.
„ 270, 9e „ v. b. *in* „ „ *van*.
„ 299, 13e „ v. o. *m*entlicher „ „ *un*entlicher.
„ 308, 14e „ „ „ Bens*k*oop „ „ Bens*ch*op.
„ 308, 11e „ „ „ geheel „ „ getal.
„ 317, 13e „ „ „ Schnepse*p*hans moet zijn: Schnepferhans.
„ 317, 13e „ „ „ Bar*t*el „ „ Bar*b*el.
„ 329, 14e „ „ „ voorstellingen „ „ voorspellingen.
„ 346, 15e en 16e regel v. o. v. d. Tha*h*n moet zijn: v. d. Tha*nn*.
„ 357, 5e regel v. b. fragunt moet zijn: fra*n*gunt.
„ 363, 7e „ „ „ Irrthumbt „ „ Irrthumb.

Princeton Theological Seminary Libraries

1 1012 01197 9632

Date Due

JUN [illegible] 1961